EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Svazek 4

6. vydání

2017

•

EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE

Volume 4

Issue 6

2017

Přístup redakce

Evropský politický a právní diskurz – mezinárodní časopis věnovaný mezinárodnímu právu, vnitřním právním předpisům evropských zemí, politologie, mezinárodním vztahům. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech vědy.

V časopisu se uplatn´uje systém anonymního recenzování pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský politický a právní diskurz má velký zájem zejména o interdisciplinární výzkumy v oblasti politologie a právní vědy, jsou to srovnávací analýzy nebo prozkoumání jednotlivých jevů. Zároveň vítáme jakékolív výzkumy týkající se politických a právních problémů různých národních a mezinárodních institucí. Evropský politický a právní diskurz přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve tištěné články.

Redakční kolégie:

Boris Babin, doktor práva, Mezinárodná humanitární Univerzita (*Ukrajina*)

Olena Grynenko, doktor práva, Instituce mezinárodních vztahů při Kyjevské Národní univerzitě Tarase Ševčenka (*Ukrajina*)

Borys Kormich, doctor prava, professor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Kuzmenko, doktor práva, profesor, Nacionalní Universita státní daňové služby (*Ukrajina*)

Tamara Latkovska, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Lysyk, Ph.D, docent, Lvovská národní Frankova univerzita (*Ukrajina*)

Bertrand Matieu, doktor práva, profesor Univerzity Pantheon Sorbonne Paris-I, Prezident Francouzské asociace ústavního práva, člen Vyšší Rady spravedlnosti *(Francie)*

Olexandr Merezhko, doktor práva, profesor, Krakowská Akademia jm. Andrzeja Frycza Modrzewskiego *(Polsko)*

Anna Pišč, dr hab, profesorkyně, Katedra veřejného obchodního práva, Právnická fakulta, Univerzita v Bialostoku *(Polsko)*

Petra Joanna Pipková, PhD., JUDr., Centrum právní komparatistiky, Právnická fakulta, Univerzita Karlova *(Česká republika)*

Andreas Pottakis, Právní zástupce (doktorský titul, Oxfordská univerzita), člen Vědecké rady ECCLE, zástupce ředitele Akademie evropského veřejného práva *(Řecko)*

Julian Roberts, doktor práva, profesor, Oxfordská univerzita *(Velké Británie)*

Sergey Sayapin, doktor práva, KIMEP univerzita, Almaty, (*Kazachstán*)

Ksenija Smirnova, doctor právnických věd, profesorkyně, Kyjivská Nacionální univerzita jm. Tarase Ševčenko (*Ukrajina*)

Olena Ivanova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova *(Ukrajina)*

Tatiana Kuzněcova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» *(Ukrajina)*

Dariuš Gura-Šopiński, dr hab, profesor Univerzita kardinála Stefana Wyszyńského ve Waršavě *(Polsko)*

Pavol Hrivik, PhD v oboru evropských a globálních studií, Trenčínska univerzita Alexandra Dubčeka (*Slovensko*)

Galina Kuz, doktor politických věd, profesor, Kharkivská Národní pedagogická univerzita G.S. Skovorody (*Ukrajina*)

Tetiana Krasnopolska, Ph.D, docent, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*)

Daniela La Foresta, profesorkyně, Univerzita jm. Federico II ve m. Napoli *(Itálie)*

Mykola Lazarovych, doktor politických věd, profesor, Ternopilská Národní ekonomická universita (*Ukrajina*)

Arkadiuš Modřejewski, dr hab, profesor profesor katedy věd politických, Gdan´ská Univerzita *(Polsko)*

Tetiana Nagorniak, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marina Nakchum, PhD v oboru antropologie, Londýnská ekonomická škola *(Velké Británie)*

Mykola Poliovyy, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marek Rewizorski, dr hab, Gdan´ská Univerzita *(Polsko)*

Eugene Tsokur, doktor politických věd, profesor, Zaporožská Národní univerzita (*Ukrajina*)

Tetiana Kamenská, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Natalie Kovalisko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Lvivská Národní univerzita jm. Ivana Franko (*Ukrajina*)

Olena Lisejenko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Jižně-ukrajinská Národní pedagogická univerzita jm. K.D. Ušinského (*Ukrajina*)

Vitalij Oniščuk, Doktor společenských věd, profesor, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Valentyna Podšyvalkina, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Administrativní redaktory:

Dilara Gadzhyieva, PhD v politických věd (*Ukrajina*)

Alina Polukhina, PhD v politických věd, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*)

Jana Chernopischuk, PhD v oboru ústavního a městského práva (*Ukrajina*)

Editorial Policy

The *European Political and Law Discourse* – international Journal of International Law, domestic Law of European countries, Political Science, Social Communications, International Relations, Sociology is a peer reviewed journal with blind referee system, which aims at publishing high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contributions to the fields.

The *European Political and Law Discourse* has a particular interest in interdisciplinary approaches to law, political science, social communications and sociology, whether through comparative or single case-study analysis, but by no means restricts its interests to these spaces, welcoming any relevant contribution from and about different parts of the World.

The *European Political and Law Discourse* accepts original articles which are not under consideration elsewhere at the time of submission.

Editorial Committee:

Borys Babin, Doctor of Laws, International Humanitarian University *(Ukraine)*

Olena Grynenko, Doctor of Laws, Institute of International Relations, Kyiv National Taras Shevchenko University *(Ukraine)*

Borys Kormych, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" *(Ukraine)*

Volodimir Kuzmenko, Doctor of Laws, Professor, National University of State Tax Service *(Ukraine)*

Tamara Latkovska, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" *(Ukraine)*

Volodymyr Lysyk, PhD in Law, associate professor, Ivan Franko National University of Lviv *(Ukraine)*

Bertrand Mathieu, Doctor of Laws, Professor at the Université Panthéon, Sorbonne, Paris I, President of the French Association of Constitutional Law, member of the High Council for the Judiciary of France *(France)*

Oleksandr Merezhko, Doctor of Laws, Professor, Andrzej Frycz Modrzewski Cracow Academy *(Poland)*

Anna Piszcz, dr hab, Professor UwB, Faculty of Law, University of Bialystok *(Poland)*

Petra Joanna Pipková, PhD, JUDr, Charles University Prague *(Czech Republic)*

Andreas Pottakis, Attorney at Law (D.Phil, Oxon), Member of Scientific Council at ECCLE, Deputy Director at Academy of European Public Law *(Greece)*

Julian Roberts, Doctor of Laws, Professor of Criminology, University of Oxford, a member of the Sentencing Council of England and Wales *(Great Britain)*

Sergey Sayapin, Doctor of Laws, Assistant Professor, School of Law, KIMEP University Almaty *(Kazakhstan)*

Kseniia Smirnova, Doctor of Laws, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv *(Ukraine)*

Olena Ivanova, Doctor of Social communications, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Tetiana Kuznietsova, Doctor of Social communications, Professor, National University "Odesa Law Academy" *(Ukraine)*

Dariusz Góra-Szopiński, dr hab, Professor UKSW, Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw *(Poland)*

Pavol Hrivík, PhD in European and Global Studies, Alexander Dubcek Trencin University *(Slovakia)*

Galina Kuts, D.Sc. in Political Science, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University *(Ukraine)*

Tetyana Krasnopolska, PhD in Political Science, National University "Odessa Law Academy" *(Ukraine)*

Daniela La Foresta, Professor, Naples Federico II University *(Italy)*

Mykola Lazarovych, D.Sc. in Political Science, Professor, Ternopil National Economic University *(Ukraine)*

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, Professor UG, professor at the Department of Political Science, University of Gdansk *(Poland)*

Tetyana Nagornyak, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University *(Ukraine)*

Marina Nahum, PhD in Anthropology, London School of Economics *(Great Britain)*

Mykola Polovyi, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University *(Ukraine)*

Marek Rewizorski, dr hab, University of Gdansk *(Poland)*

Evgen Tsokur, D.Sc. in Political Science, Professor, Zaporozhye National University *(Ukraine)*

Tetiana Kamenska, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Nataliia Kovalisko, ScD in Sociology, Professor, Ivan Franko National University of Lviv *(Ukraine)*

Olena Liseienko, ScD in Sociology, Professor, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D.Ushynskyi *(Ukraine)*

Vitalii Onyschuk, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Valentyna Podshyvalkina, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Administrative Editors:

Dilara Gadzhyieva, PhD in political science
Alina Polukhina, PhD in political science, National University "Odessa Law Academy"
Iana Chernopyshchuk, PhD in constitutional and municipal law

The Journal is indexing by Index Copernicus:
https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=42760

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ
Evidenční číslo: MK ČR E 22311
Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO
Adresa: Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

Table of contents

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Borys Kormych, THE EUROPEAN CUSTOMS UNION STUDY GROUP:
DRAFTING THE EU CUSTOMS LAW 7

Iuliia Lokshyna, TRADE REMEDIES REGULATION IN THE EUROPEAN UNION:
MAIN CHARACTERISTICS 14

Nataliia Mushak, LEGAL ASPECTS OF COOPERATION BETWEEN UKRAINE
AND THE SCHENGEN AREA MEMBER-STATES 19

Bogdan Pryimak, THE WEIMAR TRIANGLE AS AN INSTRUMENT OF GERMAN
FOREIGN POLICY IN THE CONTEXT OF THE EU'S EASTERN ENLARGEMENT 24

Volodymyr Dalskyi, ENERGY ASPECT OF THE EU'S POLICY TOWARDS SOUTHERN
AND EASTERN MEDITERRANEAN STATES 32

Olga Savytska, ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS OF UKRAINE-EU ASSOCIATION:
UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY 39

Varvara Sokolova, BRITISH-UKRAINIAN RELATIONS: EVOLUTION&PERSPECTIVES 45

Vitalii Tyrol, EXTRATERRITORIAL JURISDICTION OF STATES PARTIES TO
THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS 53

Daryna Kyrylko, POLITICAL FOUNDATIONS OF SECURITY COOPERATION
BETWEEN THE EU AND AZERBAIJAN 60

Valentyna Rzhevskaya, THE INTERNATIONAL LAW ISSUES IN THE ENGLISH
RENAISSANCE PLAY 'EDWARD III' 66

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Lesya Uhryn, STRUCTURAL DIMENSION OF POLITICAL IDENTITY:
THEORETICAL ANALYSIS 71

Oleg Pavlyshyn, SEMIOTIC APPROACH TO ANALYSIS OF POLITICAL
AND LEGAL REALITY: THE DEVELOPMENT OF A NEW PARADIGM 80

Oleksandra Stebelska, Liubov Ukhach, INTERPRETATION OF THE CATEGORIES
"FREEDOM" AND "CONTROL" IN THE MODERN WORLD 86

Olha Antonova, FORMING STRATEGIC COMPETENCE FOR PUBLIC SERVICE:
HISTORICAL AND LEGAL PRECONDITIONS 94

Larysa Zhdankina, CONTEMPORARY CONCEPTS ON THE UNIFICATION
OF CIVIL LAW (DRAFT OF THE COMMON FRAME OF REFERENCE) AND PLACE
OF THE INSTITUTION ON TERMINATION OF CIVIL OBLIGATIONS IN THEM 100

POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Boris Filatov, CIVIL MOVEMENTS AS FACTORS OF THE INSTITUTIONAL IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF POLITICAL PATRIOTISM 107

Olena Balatska, POLITICAL AND LEGAL MECHANISMS OF COUNTERING POLITICAL VIOLENCE IN THE CONTEXT OF EVOLUTION OF FORMS OF ARMED FORCES 114

Oleksandr Khyzhniak, Kateryna Khyzhniak, TRAPS FOR INTERNAL MIGRATION AND COLLECTIVE ACTIONS OF OVERCOMING THEM (IN TERMS OF THE MILITARY CONFLICT IN THE EAST OF UKRAINE, 2014−2017) 121

Vira Yavir, THE POLYETHNICITY OF THE STATE AS A FACTOR OF ETHNOPOLITICAL DISINTEGRATION 128

Vilena Voronova, TRANSFORMATION AND POLITICAL BRANDING TECHNOLOGIES AS THE MODERN LEADERSHIP INSTRUMENT 134

Oleksandr Kudriavtsev, E-GOVERNMENT: GLOBAL CITIES EXPERIENCE FOR THE DEVELOPING COUNTRIES 141

Ihor Kushnarev, ASIAN STATES IN FIGHT AGAINST POLITICAL CORRUPTON: EXPERIENCE OF REPUBLIC OF SINGAPORE, HONG KONG, CHINA AND POST-SOVIET CENTRAL ASIAN STATES 148

Evgeny Trofimov, ELECTORAL “VERTICAL” AND POLITICAL PROCESS IN MODERN RUSSIA 156

CONTEMPORARY SOCIOLOGICAL DISCOURSE

Liudmyla Afanasieva, Iryna Bukrieieva, INTERCULTURALITY AS SOCIOCULTURAL CAPITAL OF THE CITY: SOURCES, ESSENCE AND PERSPECTIVES 163

Andrii Kutsyk, FEATURES OF INTERNATIONALIZATION OF THE INTERNET-ENVIRONMENT IN UKRAINIAN AND POLISH SOCIO-CULTURAL SPACE 170

Natalia Glebova, INTERSUBJECTIVE INTENTIONS OF SOCIAL COMPETENCE’S DEVELOPMENT OF REPRESENTATIVES OF PROFESSIONAL GROUPS IN THE FIELD OF WATER TRANSPORT 175

MEDIA DIMENSIONS OF POLITICAL AND LAW DISCOURSE

Alla Bashuk, GOVERNMENT-AUTHORITIES COMMUNICATIONS IN THE SCOPE OF MODERN INFORMATION WARS 181

Olena Porpulit, «TEMPORARY POVERTY» AS A LEADING FEATURE OF THE WOMEN’S TIME OF AN INDIVIDUALIZED SOCIETY (BASED ON CROSS-PLATFORM MESSENGERS «WHATSAPP» AND «VIBER») 192

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Nataliia Kovalko, PUBLIC AND LOCAL SECURITIES AS A FINANCIAL LAW CATEGORY IN THE PRACTICE OF JAPAN AND THE USA 199

Anastasiia Brachuk, THE TRADE FACILITATION CONCEPT
IN THE CUSTOMS LEGISLATION 205

Liliia Nesterchuk, CONSTITUENT COMPONENTS OF JUDICIAL
POWER ACCORDING TO THE CONSTITUTION OF UKRAINE
AND CURRENT LEGISLATION 212

Nataliia Volkova, PROCEDURAL FEATURES OF LITIGATION ON RESTORATION
OF PARENTAL RIGHTS (SEPARATE ASPECTS) 218

Inna Yanitskaya, Inna Appalkova, OPTIMIZATION OF INFORMATION EXCHANGE
BETWEEN THE UNIFIED INFORMATION AND ANALYTICAL SYSTEM "KIDS"
AND THE ELECTRONIC JUSTICE SYSTEM IN THE JUDICIAL ESTABLISHMENT
OF CUSTODY OVER CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE 224

Kristina Drogoziuk, ACTIVITY OF SUBJECTS OF EVIDENCE
ON DISTRIBUTION OF A BURDEN OF PROOF AT CERTAIN STAGES
OF CIVIL PROCESS IN UKRAINE 230

Oleh Havroniuk, GENERAL OVERVIEW OF THE CIVIL LEGAL MECHANISM
OF PROTECTION OF RIGHTS AND INTERESTS OF DATABASES MAKERS
ON THE BASIS OF SUI GENERIS RIGHT 237

Vadym Pidhorodynskyi, HONOR, AUTHORITY AND MORALITY
AS A UNIFORM OBJECT OF LEGAL PROTECTION
IN UKRAINE'S CRIMINAL CODE 246

Valentyna Kasko, CRIMINALISTIC CLASSIFICATION OF RECIDIVISTS 252

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech) 258

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English) 261

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Borys Kormych, ScD in Law
National University "Odesa Law Academy", Ukraine

THE EUROPEAN CUSTOMS UNION STUDY GROUP: DRAFTING THE EU CUSTOMS LAW

The article provides the analyses of the early stages of creation the body of contemporary EU Customs Law that has been realized within frameworks of the European Customs Union Study Group (ECUSG) in 1947 – 1950. The research reveals main considerations and ideas arisen from the discussion of the possibilities to create an inter-European customs union as a part of actions within the Marshall Plan. The focus is made at the customs technical issues the European States faced investigating the creation a customs union reflected in the ECUSG reports and the proposed ways and means to solve them. In particular, the article describes the approaches elaborated towards such issues as common customs nomenclature, types of customs duties, unified base of taxation, elimination of tariff and non-tariff barriers. Besides, the negotiation process within ECUSG and its transformation into Customs Cooperation Council are also reflected.
Keywords: EU Customs Law, Customs Union, ECUSG, OEEC, GATT, Customs Cooperation Council, Brussels Nomenclature, customs tariff, customs duties.

The EU customs legislation is considered to be the core part of the *acquis communautaire* and one of the most effective drivers of the harmonisation and Europeanization of administrative laws of the Member states[1]. Moreover, the common customs law proved to be the very first body of law that was drafted at the pass towards the European integration almost ten years before the signing Treaty of Rome. As a matter of fact, the key principles and institutions of that body of law had been drafted during pretty short period of time in the late 40th years of the 20th century with respect to the wider discussion of the ways and means of the economic integration of the post-war Europe. However, the general shapes of a future EU customs law have roots in the earlier efforts of the League of Nations to deliver common standards for customs procedures in 1920th-1930th. That efforts reflected in two major documents, namely, the International Convention Relating to The Simplification of Customs Formalities signed in 1923[2] and Geneva Nomenclature proposed by the League of Nations Sub-Committee of Experts for the Unification of Customs Tariff Nomenclature in 1931 and revised in 1937[3]. Besides, the drafting legal frameworks for the European customs union from the very beginning were bind by the rules of GATT-47 newly signed for that time.

The essential history of the first practical steps towards drafting specific legal instruments to harmonize national customs legislations in Europe with the view of creation of the customs union can be traced back to the 1947. That process was started within the frameworks of the Marshall plan; basically as a result of activities of the Committee for European Economic Co-operation (CEEC) that was emerged from the Marshall plan.

The first meeting of the Conference on European Economic Co-operation was held on 12 July 1947 in Paris as a response to the US State Secretary G. Marshall offer of American aid for the reconstruction of Europe after the World War II. The Conference was composed of 48 diplomats representing 16 Western European states. The next day, 13 July 1947, it was suggested the draft project that provided creation

[1] Limbach, K. (2015). *Uniformity of Customs Administration in the European Union*. Oxford and Portland, Oregon. Hart Publishing. 12.
[2] *International Convention Relating to The Simplification of Customs Formalities*. Geneva, November 3, 1923. *League of Nations. Treaty Series. Vol. 30. 1924 – 1925*, 371.
[3] Nakagawa, J. (2011). *International Harmonization of Economic Regulation*. Oxford University Press, 22.

of the specialized temporary organization – Co-operation Committee which main function should be «preparing a report concerning European availabilities and requirements having in view a period of 4 years. This report shall be submitted to the United States Government before 1st September 1947»[1].

The decision establishing the CEEC was adopted by the Conference on 16 July 1947[2]. The CEEC was to create a number of technical committees on food and agriculture, energy, coil and steel, transport. But the issues of development inter-European trade at the very beginning were excluded from the CEEC competence.

The CEEC meetings in 1947 were held at the same time with the tariff negotiation and negotiations on the ITO Charter within the frameworks of the second session of the Preparation Committee for UN Conference on Trade and Development in Geneva. Those Geneva negotiations made a reasonable influence upon CEEC agenda because of its focus upon reduction of tariff barriers and simultaneous elimination of individual trade preferences. Besides the reduction of trade barriers between the European states was the one of the key conditions to obtain the aid in accordance with the Marshall plan.

Grounding their position upon the results of the ITO/GATT negotiations, the representatives of the British delegation at the CEEC working meeting on 15 August 1947 made a statement about necessity to reduce the tariffs for trade between the western European states. But so far the rules of the draft ITO Charter prohibited creation of new preferential zones, it was proposed to create one or a few inter-European customs unions as a tool for such reduction. It was supposed that the whole process would take from five to eight years and whiting the preliminary discussion it was drafted a few basic positions towards the customs union issue:

(a) the precedent of BENELUX is probably special in three important respects: firstly, because the decision was taken at a favourable psychological moment; secondly, because the way had been prepared for the idea over a number of years; thirdly, because the problems of adjustment in the case of BENELUX were probably less acute than they would be in the case of a wider customs union embracing a number of larger countries;

(b) the continued free movement of goods between the members of the customs union depends on the establishment and maintenance of a sound internal and external financial position in the participating countries;

(c) this leads to the question whether a customs union in the modern world can be envisaged except as leading to a currency or even a full economic union;

(d) there are liable to be formidable technical difficulties in negotiating a common tariff, and it is one of the necessary conditions of the draft charter that this should not, by and large, exceed the average level of the tariffs of the participating countries[3].

On 23 August 1947 due to the need of studying the above mentioned issues, the establishment of a separate European Customs Union Study Group (ECUSG) was proposed for consideration by the plenipotentiary of the CEEC. But such a proposal faced objections from a number of CEEC member states. In particular, Norway and Sweden insisted that the issue of a customs union was beyond the competence of the CEEC and suggested that they should be considered by the UN Economic Commission for Europe as a less politically divided institution[4]. Also, a separate opinion on this issue existed among the Benelux countries.

On September 12 1947 French Foreign Ministry announced that the study of the customs union would be made by Austria, Belgium, the United Kingdom, Denmark, Ireland, France, Greece, Iceland, Italy, Luxembourg, the Netherlands, Portugal, Turkey, Romania, and 10 other 10 Eastern European countries would be probably invited including the USSR.

---

[1] Draft plan for the establishment of a Cooperation Committee (Paris, 13 July 1947). *OCDE. Historical Archives of the European Union-Florence*. <http://www.cvce.eu/content/publication/2003/1/14/62e5536c-db04-4842-87c7-483f7b0e3987/publishable_en.pdf>

[2] Encyclopedia of Public International Law (1983). *Vol. 6: Regional Cooperation, Organizations, and Problems focuses on regional organizations, cooperation, and problems, including boundary disputes, membership, and functions of organizations*. Amsterdam: Elsevier Science Publishers, 364.

[3] *Statement by the British delegation during a working session of the Committee for European Economic Cooperation (CEEC)* (Paris, 15 August 1947). <https://www.cvce.eu/content/publication/2003/1/15/be7edee7-c99f-446e-9f07-a7bf85d4e83a/publishable_en.pdf>

[4] Milward, A. (1984). *The Reconstruction of Western Europe, 1945-51*. Berkeley: University of California Press, 241.

The interesting fact that the same day Moscow warned the Scandinavian nations against creation regional customs unions and voiced suspicion that Northern Europe were included in Western block sponsored «by reactionary Anglo-American Sources»[1].

According to WCO official history the September 12th is considered as the starting point for the creation of the ECUSG, although, in fact, the relevant proposals have been expressed before, and the decision to create such a group, as well as the actual start of its work, occurred later.

The issue of tariffs and cooperation in the customs sphere had gradually occupied one of the central places in the activities of CEEC. The final position on this issue was drawn up in the General Report of the Committee of European Economic Cooperation (Volume I), submitted on September 22, 1947, which was signed by all 16 member States, and contained a number of provisions on customs matters[2]. That Report included a series of provisions dealing with the issues of rules and principles for the draft of a customs union and its legal framework.

First of all there were the conclusions supporting the ideas of liberalization of foreign trade. It was stated that to make Marshall Plan to have a full contribution to the restoration of the European economy "…it must be accompanied by a freer movement of goods and services within Europe itself". To that end the participating countries were resolved:

– to abolish as soon as possible the abnormal restrictions which at present hamper their mutual trade;

– to aim, as between themselves and the rest of the world, at a sound and balanced multilateral trading system based an the principles which have guided the framers of the Draft Charter for an International Trade Organization (p. 82 of CEEC Report).

The other important point was the considerations of "Customs Unions as a means of achieving the speedier reduction and eventual elimination of tariffs between a group of countries" (p. 90). There were recalled the example of advantages which United States had enjoyed through the existence of a large domestic market as well as the decision of Belgium, Luxembourg and the Netherlands to form a Customs Union.

Finally it was the declaration of France representative assuming that "no Customs Union can be brought into full and effective operation by a stroke of the pen. A Customs Union, particularly between several large and highly industrialized countries, involves complex technical negotiations and adjustments, which can only be achieved by progressive stages over a period of years. Special problems also arise far countries with a high proportion of their trade outside any proposed Customs Union, or as between countries at widely differing stages of economic development" (p 92). For the last purpose it was agreed to set up the Study Group that should examine the "possibilities of establishing a common tariff" (p. 97).

The first ECUSG meeting took place on November 10-14, 1947 in Brussels at the invitation of the governments of Benelux countries. The representatives of Austria, Belgium, Denmark, France, Greece, Ireland, Iceland, Italy, Luxembourg, the Netherlands, Portugal, Great Britain, Switzerland and Turkey took part in it. In addition representatives of Norway, Sweden, as well as representatives of Canada, Australia, New Zealand, South Africa and India were present as observers. Within the framework of this meeting the issues of the current state of customs regulation in the participating countries as well as the technical aspects of the creation of a customs union were discussed[3]. In total, six ECUG meetings were held during four years, the last one took place from June 24 to 28, 1950.

At the first ECUSG meeting there were elected Chairman, Vice-Chairman, Secretary-General and the General Secretariat was created. The first ECUSG Chairman was the Dutch diplomat, the head of the delegation of the Benelux Union *Dirk Pieter SPIERENBURG*, the Vice-Chairman – the head of Luxembourg delegation *Albert Calmes*, the Secretary General – the plenipotentiary minister of Belgium – *Christian Bastin*.

[1] Kalijarvi, Th.V. (1947). *Introduction and Chronology of The Marshall Plan From June 5 to November 5 1947.* US Library of Congress. Legislative Reference Service, 23. <http://marshallfoundation.org/library/documents/introduction-chronology-marshall-plan-june-5-november-5-1947>

[2] *Traver's notes.* Organization for European Economic Cooperation. Fonds code OEEC-274. Date 1947. 39 – 40. <archives.eui.eu/files/documents/14769.pdf>

[3] *The Netherlands and European Integration, 1950-1986.* ECUSG. W00419. 13-11-1947 / NA, 2.05.117, Buitenlandse Zaken, blok 1, 1945-1954 (Nationaal Archief, Den Haag) inv.nr. 26239 <http://resources.huygens.knaw.nl/europeseintegratie/doc/W00419A>

ECUSG sponsored the creation of two committees. The Economic Committee acted upon the issue of forming a common economic and customs policy within the framework of the Customs Union and the Customs Committee was focused on the technical problems of harmonizing customs procedures within the framework of the future customs union.

Regarding the complexity of the technical issues the Customs Committee faced, it was decided to form expert groups on specific issues. Thus at the second session of ECUSG (January-February 1948) a decision was made to establish a permanent Customs Bureau funded by the Belgian Government that was focused on the development of a draft common customs nomenclature. Later the Customs Bureau was assigned the task to provide the Customs Committee with reports on the origin of imported goods, containers, procedures to be applied to mixed and complex goods etc.

Following the signing Convention Establishing the Organization of European Economic Cooperation (OEEC) of April 16, 1948 the ECUSG activities were carried out under the Art. 5 of the Convention which provided that the Contracting parties «shall continue to study the customs union or similar measures, such as free trade zones… Those Contracting Parties which have already agreed in principle on the creation of a customs union will subsequently establish such an association as quickly as circumstances permit»[1].

It should be noted that in the ECUSG activities were divided for two general sets of issues institutionalized by the Economic and Customs Committees. Within the framework of the Economic Committee, the United Kingdom and France acted as the driving forces representing its own vision of a customs union in its economic aspect, covering issues of the economic effect of eliminating internal customs barriers, levels of external tariff and non-tariff barriers, order and procedures for making joint decisions within the competence of the future customs union. The activities of the Economic Committee were suspended after the fourth ECUSG session in connection with the creation of the OEEC that took the functions of coordination of programs for the liberalization of intra-European trade was transferred.

As for the technical issues of the common customs tariff (which was considered by the Customs Committee) the role of leaders was taken by the representatives of Belgium, Netherlands and Luxembourg who had the experience of solving similar problems within the framework of the Benelux Union. Unlike the story of economical issues, ECUSG members pretty quickly reached consensus on the approach to the technical ones. This position was reflected both in the formation of the ECUSG governing bodies and in most of the documents adopted at its meetings, which directly pointed to the need to study the experience of the Benelux Customs Union, which began working on January 1, 1948.

The experience of establishing the Customs Union of Benelux allowed the ECUSG Customs Committee to define at the first meeting the key issues that need to be agreed upon in order to create the possibility of establishing a common external customs tariff.

The first Report of ECUSG was issued in March of 1948 and was composed of three Chapters: 1. The Nature and Purpose of Customs Union; 2. Necessary technical measures; 3. Economic considerations relating to these technical problems [2].

The Chapter 1 of ECUSG report was primary focused upon the application of the Art. 24 of GATT and Art. 42 of the draft ITO Charted to the Customs Union and the possible issues may arise from that. The ECUSG therefore determined two essential modalities for the constitution of Customs Union. First, it was highlighted that the removal on internal barriers between member states may arise cases from balance of payments or specific regulations of agriculture (p. 8. of ECUSG Report). Second it was predicted the issue to constitute the Customs Union so that it would facilitate trade between the parties but not create new obstacles between the member countries of the Union and other countries (p. 9).

There were relatively interesting, as for very beginning of European integration, considerations about perspectives of creation of Customs Union, which were divided into five possible stages (p. 17):

(1) The tariff community in which the Member States adopt a common tariff of import duties and refrain as far as possible from collecting import duties on goods originating in the territory of any other State member.

[1] *Convention establishing the Organisation for European Economic Cooperation.* Paris, 16 April 1948. <http://www.cvce.eu/obj/convention_for_european_economic_cooperation_paris_16_april_1948-en-769de8b7-fe5a-452c-b418-09b068bd748d.htm>

[2] *Study Group for the European Customs Union: First Report*, 10-14 November 1947, 2-6 February 1948, 18-23 March 1948. Brussels: Study Group for the European Customs Union, 1948. <http://www.cvce.eu/en/obj/initial_report_by_the_study_group_for_customs_union_march_1948-en-00e49fa1-c8c6-4bb1-94a4-4614575f6e49.html>

(2) The Customs Community, in which the tariff community referred to above is supplemented by the adoption of uniform customs legislation and regulations.

(3) A customs union in the sense of taxation which takes place when, after the unification of the customs tariff and customs legislation, the unification of excise duties and other taxes on consumption takes place, and tax on the transfer of movable property (transmission tax or turnover tax);

(4) The Customs Union in accordance with Art. 42 of the ITO Charter... (abolishing quantitative restrictions and other restrictive and sanitary regulations);

(5) Economic Union, at which stage the countries concerned may not establish quantitative restrictions and harmonize their economic, commercial, financial, industrial, agricultural and other policies.

As one may see, even in 1948, there was a strong understanding that a customs union had a potential to lead to closer forms of association and that any economic association should be developed gradually, step by step from freeing trade to common economic policies.

But the most important role in creating the clear understanding of major rules and principles were to be laid down into the grounds of common customs legislation definitely belongs to the conclusions made in Chapter 2 of ECUSG Report dealing with the technical issues of the future customs union. There were highlighted the customs technical issues were of four kinds:

– those relating to the form of the common tariff;

– the definition of the taxable value;

– the level of duties;

– the gradual abolition of customs duties between Member States (p. 33).

The decision upon the form of a common tariff was to be composed of three problems: the establishment of a nomenclature (it was agreed to use the 1931 League of Nations nomenclature as a sample) (p. 35); the choice between a single tariff and double-column tariff (including or not the preferential rates of duties) (p. 36); the establishment of a common basis of collection (ad valorem duties or specific duties with the expression the preference to the first ones) (p.p. 37).

The definition of taxable value was to be linked to the conclusion of an agreement on the definition of a common notion of value requires a threefold form of agreement: on prices, at the moment and on the place to be taken into consideration (p. 38).

As for the level of duties (p. 39), the key point was its compliance with the Art. XXIV GATT demanding the duties of customs union not to exceed the level of duties of every member State. That leaded to the need for proper methodology to examine the existing tariffs to calculate the level of duties and to reduce specific duties on ad valorem.

Finally it was proposed two possible approaches to the elimination of customs barriers between member States (p.p. 41, 42). A first method was to phase out the duties by starting with one or more specific categories of products. A second method was to reduce the duties uniformly and in stages, in order to achieve, at the end of a more or less lengthy period, the complete abolition of duties.

Performing its tasks the ECUSG cooperated not only with the Organization of European Economic Cooperation but also with the newly established Secretariat of the GATT providing information on the findings and proposals developed as it provided Art. 24 of GATT-47. The ECUSG report submitted on April 20, 1950 in the Secretariat of the GATT[1] reflected the final decisions made on the main technical issues.

It was made a final choice to use as a general rule a tariff with ad valorem duties. It was also adopted a definition of an open market transaction and recalled that value for customs purposes included all costs, charges and expenses incidental to sale and delivery at the place considered for the determination of such value. Finally, and the most important, the ECUSG drafted the 1949 Brussels nomenclature for use in the customs tariffs.

Regardless the ECUSG had no authority to take a decisions (the way it acted was sending reports to the participating governments and obtaining comments from them) the number of European countries up to the 1950 started adopting the drafted nomenclature and transforming their tariffs with respect to ad valorem duties.

[1] *The Work undertaken by the European Customs Union Study Group on customs nomenclature and questions of customs regulations*. CONTRACTING PARTIES Fourth Session. LIMITED B GAT/CP.4/45 20 April <www.wto.org/gatt_docs/English/SULPDF/90320426.pdf>

Besides the ECUSG submitted a number of other reports on harmonisation of customs legislation and simplifying customs formalities (proposals on origin of goods, customs procedures relating to warehousing, transit, temporary import for process and drawback, etc).

However, starting with the third meeting of ECUSG in March 1948, as well as the second phase of the London Conference on Germany in May 1948, there were serious differences in approaches to European economic integration had arisen between the Great Britain, France and the United States. At the same time, the successful lunch of the Benelux customs union and the agreement reached on the customs issues between France and Italy had placed on the agenda the idea of the "Great Benelux" or "Small European Customs Union"[1]. That, in turn, raised the issue of finding new ways to implement ECUSG's proposals on technical customs issues, as far as the possibility of approving the agreements on customs union had been postponed for uncertain period of time. Therefore, at the ECUSG meeting in November 1949, proposals were made for the signing the separate conventions on issues agreed.

Draft conventions on the common tariff nomenclature and the customs valuation were agreed during the sixth meeting of the ECUSG from 24 to 28 July 1950. In addition, it was agreed to provide ECUSG with the status of an international intergovernmental organization as the Advisory Committee for the member states, which will provide advice on ways to achieve the maximum possible uniformity and harmony in the application of the proposed Conventions. The functions of such a committee were foreseen to be settled by a separate Convention. To that end a narrow working group was set up, which proposed the concept and structure of the new organization – the Customs Cooperation Council.

The governments of the participating countries were invited by September 11, 1950 to decide on acceptance of the proposed Conventions. The ECUSG meeting in Brussels on the same day was scheduled with a group of lawyers from Member States to finalize the texts of the Conventions. And on October 24, 1950, the plenary session of ECUSG, which was supposed to recommend the Convention before the signing had began[2].

The Convention establishing the Customs Cooperation Council (CCC), accompanied with the Convention on Nomenclature for the Classification of Goods in Customs Tariffs and Convention on the Valuation of Goods for Customs Purposes, were signed on December 15, 1950 in Brussels. At the same time the protocol on ECUSG was signed, according to which the costs of this working group, starting in January 1950, had to be provided from the budget of the CCC. In fact, ECUSG was incorporated into the CCC structure, since, according to the letter of the Secretary General of the CCC of September 3, 1953, ECUSG "did not cease to exist with the entry into force of the Convention on the establishment of the RMS, but its activities are currently temporarily suspended"[3].

For the first years of existence the CCC remained to be focused on solving the tasks assigned to ECUSG. However, in 1955-56 the main features of European economic integration were agreed, the CCC started as a gradual expansion of the scope of its activities and its geographic coverage. In 1955 the CCC in cooperation with the GATT Secretariat, started drafting the Customs Convention on the E.C.S. Carnet on commercial samples, and in the same 1955 the Convention establishing CCC was opened for signing for the states outside the Europe.

Thus in a three years the ECUSG managed to take a decisions that determined not only the way the EU customs law has been developing for next decades but also contributed to formation the modern principles that lunched the contemporary process of harmonisation and simplification of customs procedures at the global scale.

References:

1. Limbach, K. (2015). *Uniformity of Customs Administration in the European Union.* Oxford and Portland, Oregon. Hart Publishing. 12.
2. *International Convention Relating to The Simplification of Customs Formalities.* Geneva, November 3, 1923. *League of Nations. Treaty Series. Vol. 30*, 1924 – 1925, 371.

[1] Milward, A. (1984). *The Reconstruction of Western Europe, 1945-51.* Berkeley: University of California Press, 255.
[2] *The Netherlands and European Integration, 1950-1986. ECUSG. W00425. 28-07-1950.* NA, 2.05.117, Buitenlandse Zaken, blok 1, 1945-1954 (Nationaal Archief, Den Haag) inv.nr. 26239.
<http://resources.huygens.knaw.nl/europeseintegratie/doc/G00402>
[3] European Customs Union Study Group. *International Governmental Organization: Constitutional Documents.* (1961) Volume I. The Hague: Martinus Nijhoff, 518.

3. Nakagawa, J. (2011). *International Harmonization of Economic Regulation.* Oxford University Press.
4. *Draft plan for the establishment of a Cooperation Committee* (Paris, 13 July 1947). OCDE. Historical Archives of the European Union-Florence. <http://www.cvce.eu/content/publication/2003/1/14/62e5536c-db04-4842-87c7-483f7b0e3987/publishable_en.pdf>
5. Encyclopedia of Public International Law (1983). *Vol. 6: Regional Cooperation, Organizations, and Problems focuses on regional organizations, cooperation, and problems, including boundary disputes, membership, and functions of organizations.* Amsterdam: Elsevier Science Publishers.
6. *Statement by the British delegation during a working session of the Committee for European Economic Cooperation (CEEC)* (Paris, 15 August 1947). <https://www.cvce.eu/content/publication/2003/1/15/be7edee7-c99f-446e-9f07-a7bf85d4e83a/publishable_en.pdf>
7. Milward, A. (1984). *The Reconstruction of Western Europe, 1945-51.* Berkeley: University of California Press.
8. Kalijarvi, Th.V. (1947). *Introduction and Chronology of The Marshall Plan From June 5 to November 5 1947.* US Library of Congress. Legislative Reference Service. – November 6, 1947. <http://marshallfoundation.org/library/documents/introduction-chronology-marshall-plan-june-5-november-5-1947>
9. *Traver's notes.* Organization for European Economic Cooperation. Fonds code OEEC-274. Date 1947. 39 – 40. <archives.eui.eu/files/documents/14769.pdf>
10. *The Netherlands and European Integration, 1950-1986. ECUSG.* W00419. 13-11-1947 / NA, 2.05.117, Buitenlandse Zaken, blok 1, 1945-1954 (Nationaal Archief, Den Haag) inv.nr. 26239 <http://resources.huygens.knaw.nl/europeseintegratie/doc/W00419A>
11. *Convention establishing the Organisation for European Economic Cooperation.* Paris, 16 April 1948. <http://www.cvce.eu/obj/convention_for_european_economic_cooperation_paris_16_april_1948-en-769de8b7-fe5a-452c-b418-09b068bd748d.htm>
12. *Study Group for the European Customs Union: First Report, 10-14 November 1947, 2-6 February 1948, 18-23 March 1948.* Brussels: Study Group for the European Customs Union, 1948. 110 p. <http://www.cvce.eu/en/obj/initial_report_by_the_study_group_for_customs_union_march_1948-en-00e49fa1-c8c6-4bb1-94a4-4614575f6e49.html>
13. *The Work undertaken by the European Customs Union Study Group on customs nomenclature and questions of customs regulations.* CONTRACTING PARTIES Fourth Session. LIMITED B GAT/CP.4/45 20 April <www.wto.org/gatt_docs/English/SULPDF/90320426.pdf>
14. *The Netherlands and European Integration, 1950-1986. ECUSG.* W00425. 28-07-1950. NA, 2.05.117, Buitenlandse Zaken, blok 1, 1945-1954 (Nationaal Archief, Den Haag) inv.nr. 26239 <http://resources.huygens.knaw.nl/europeseintegratie/doc/G00402>
15. European Customs Union Study Group. *International Governmental Organization: Constitutional Documents.* (1961). Volume I. The Hague: Martinus Nijhoff.

Iuliia Lokshyna
Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine, Ukraine

TRADE REMEDIES REGULATION IN THE EUROPEAN UNION: MAIN CHARACTERISTICS

This article makes an attempt to characterize the legal base of the trade remedies in the European Union which comprises such instruments as anti-dumping, countervailing measures and safeguards. The paper analyses the three-layer hierarchy of the legal mechanism in the sphere from the basic agreements establishing the European Union common commercial policy, special EU regulations and directives on trade remedies to the EU Council resolutions, which are adopted on a case-by-case basis. The author also emphasizes the important role of bilateral agreements signed between the European Union and other countries which include measures to protect trade in general and trade remedies issues, in particular. The paper also discusses the main aspects of institutional regulation of trade remedies in the European Union.
Keywords: trade remedies, European Union, Ukraine, WTO, GATT.

Problem setting. Despite the broad liberalization of international trade in goods and the reduction of trade barriers, global markets still experience the effects of unfair trade practices such as dumping, illegitimate subsidies, as well as increased imports in an excessive quantities. Generally, anti-dumping and countervailing duties are used in relation to those exporters who engage in "unfair" trade practices, causing material injury to domestic producers. These practices can take the form of products distribution below their "normal" price or of benefiting from government-provided subsidies. As for safeguards in international trade, these instruments can be used even in case there is no unfair trade practice, but an import has increased to an extent that serious injury has been suffered by domestic producers.

Like other actors in international trade, the European Union acts to counteract the damage which may be caused to its domestic industry. Thus, some European legal norms are urgent in need of "defending the interests of the Community in order to comply with the rules of free competition and its restoration, in case of its violation"1.

Purpose of the research. This paper aims at understanding these legal norms, the main characteristics of trade remedies legal regulation in the European Union, in particular, its legal mechanism in a broad sense.

Analysis of recent publications on the issue. Some aspects of trade remedies legal regulation were analyzed by the following national and foreign researchers as V. Golubeva, O. Vishnyakov, N. Konovalov, I. Kapush, O. Kochergina, A. Mazaraki, V. Muraviov, V. Opryshko, S. Osyka, V. Pushkarev, V. Pyatnytsky, V. Bael, W. Muller, A. Sapir, E. Vermulst, and others.

Main materials and justification of the obtained results. It should be noted that in the first stages, namely after the adoption of the GATT Agreement in 1947 and during the first years of its application at the international level, the main countries that used trade defense instruments as a tool of trade protection were the United States, Canada, Australia and New Zealand[2]. The European Union has become one of the main actors in the use of trade remedies since the late 1970s. During the same period, the first EU legislation on trade defense measures came into force. In particular, the European Union signed the first GATT Antidumping Code in 1968, and later other international agreements in the area of anti-dumping, countervailing measures and safeguards. In general, as some researchers point out, the evolution of the EU trade defence legislation has always been characterized by a high level of accuracy of substantive law in relation to the detection of dumping, harm to the Community and the interest of the Community as well as the strict observance of procedures and legislative requirements.[3]

The current period of regulation of trade remedies in the European Union has began with the implementation of the results of the Uruguay Round of negotiations under the GATT in the Community

[1] Muller, W., Khan N., Chisterer, N.H. (1998). *EC Anti-dumping Law – a commentary on Regulation 384/96.* Willey.
[2] Muller, W., Khan, N., Chisterer, N.H. (1998). *EC Anti-dumping Law – a commentary on Regulation 384/96.* Willey.
[3] Muller, W., Khan N., Chisterer, N.H. (1998). *EC Anti-dumping Law – a commentary on Regulation 384/96.* Willey.

legislation. Thus, the first specialized documents regulating this type of trade protection measures, namely Regulation (EC) 3283/94, Regulation (EC) 384/96 and Commission Decision No 2277/96/ECSC were adopted in 1994. Commission Decision No 2277/96/ECSC laid the foundations for anti-dumping regulations on goods covered by the Treaty Establishing the European Coal and Steel Community, namely iron, steel products included in Annex 1 to this Treaty. At the same time, Regulation (EC) 384/96 was applied to "any dumped product", which included, among other things, agricultural products.

When analyzing the overall legal mechanism in the sphere, it should be noted that the legal regulation of trade remedies in the EU is characterized by a three-layer hierarchy. In particular, at the first level are the main international agreements laying the foundations for the functioning of the European Union as a whole and constitute the basis for legal regulation of the relations in the field of anti-dumping, countervailing measures and safeguards. This is an Article 133 of the Amsterdam Treaty establishing the European Community, Article 74 of the Treaty establishing the European Coal and Steel Community, and the Treaty on European Union. For example, Art. 133 of the Treaty establishing the European Community (Amsterdam consolidated version) states that such actions are part of the EU's common commercial policy, and it is the exclusive competence of EU bodies, rather than national bodies of the member states[1]. Also, as part of the common trade policy, trade defense measures in general apply to non-EU third countries, given that the EU is a customs union with an integrated internal market. It should be mentioned that, in general, the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Coal and Steel Community are the basic legal instruments of the EU, acting as a primary legislation, establishing the specifics and rules for the application of other EU legislative acts, defining the competence of the Union bodies and, therefore, directly extending their norms to trade defense measures as well as to any sphere of EU relations.

Additionally, international agreements concluded by the EU are legally binding for the EU institutions and, under some conditions, are binding for the member states[2]. This principle also belongs to the WTO agreements, which means that GATT/WTO agreements in the sphere of trade remedies are explicitly binding for countries, which are members of the European Union.

At the second level of legislation in the sphere, there are special EU legal documents that contain general rules. Therefore, the main type of acts regulating anti-dumping, countervailing measures and safeguards in the European Union are the documents that fall under the secondary legislation of the EU, having a direct effect on the national legal order of the member states. Thus, these rules are directly applied by member states of the Community. Consequently, the main type of legislation regulating anti-dumping measures and other trade remedies in the European Union are the regulations. Regarding the legal nature of the regulations as legislative acts of the European Union, we note that, in accordance with the principles of European law, in particular the EU Treaty and the Community Treaty on Coal and Steel, the regulations of the Commission and the Council of the EU belong to secondary legislation of the EU, which has direct effect in the national legal order of the members[3]. Here the opinion of Y. Tikhomirov can be mentioned, implying that "regulations and general decisions are different from the norms of international law by the fact that they have the same legal force throughout the Community and are fully applied."[4] In general, in scientific literature, the prevailing opinion is that the regulations can be identified with the laws of domestic law, because "according to their normative features, the regulations correspond to the concept of "normative legal act", "law" in the domestic law, but in their legal nature, they are left with unilateral acts of the EU"[5]. Consequently, the regulations are applied by the Member States at the level of the law and are directly applicable.

[1] Treaty establishing the European Community (Amsterdam consolidated version) (adopted 07 February 1992, entered into force 01 November 1993). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A11997E133> (2017, November, 05).

[2] Treaty establishing the European Community (Amsterdam consolidated version) (adopted 07 February 1992, entered into force 01 November 1993) art 182. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A11997E133> (2017, November, 05).

[3] Treaty establishing the European Community (Amsterdam consolidated version) (adopted 07 February 1992, entered into force 01 November 1993) art 182. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A11997E133> (2017, November, 05).

[4] Тихомиров, Ю. (1995). Международное и внутреннее право: динамика соотношений. *Электронная библиотека law.edu.ru.* <http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=151749>

[5] Луць, Л. (2003). *Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти).* Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

The main current legal acts in the area of trade remedies comprise Regulation (EU) 2016/1036, Regulation (EU) 2016/1037, Regulation (EU) 2015/478, Regulation (EU) 2015/755, Regulation (EU) 2015/476, etc. All these documents have been recently modified and came into force throughout 2015 – 2016, containing the updated detailed norms in relation to anti-dumping, countervailing measures and safeguards.

The third level of legal norms is formed by the European Commission regulations or EU Council resolutions that are adopted on a case-by-case basis in the application of measures and are based on the main directives.

As for geographical orientation, the aforementioned legal acts apply to imports of goods originating in third countries, which are not members of the European Union. Also, the Agreement on European Economic Area also does not allow such measures to be applied to products originating in Iceland, Norway and Liechtenstein, except for certain branches of the economy, these countries have not implemented *acquis communinautaire* in their domestic law.[1] It is also interesting that these basic legal documents do not contain different rules for WTO member states and for those who are not part of this international organization. Therefore, anti-dumping investigations against non-WTO members are based on Community legal instruments.

In addition, some researchers add other legal documents to legislation on trade remedies[2]. It can be agreed that, for example, Regulation (EU) 2015/1843 in the field of the common commercial policy aims to ensure the effective exercise of the rights of the EU under international trade rules. Also, actions to protect trade include measures against unfair prices in the field of maritime transport (Regulation (EU) 2016/1035), air transport (Regulation (EC) No 868/2004), etc. It should be mentioned also the important role of the Union Customs Code in regulation of some aspects of anti-dumping measures, in particular, on country of origin of goods, customs zone, etc.

Also, we note the important role of bilateral agreements signed between the European Union and other states which include measures to protect trade in general and trade remedies issues, in particular. Such legal rules prevail over internal regulations and decisions of the EU. For example, according to the Agreement on the European Economic Area, the possibility of applying anti-dumping measures by the Community against other signatories to the Agreement is limited to those areas of the economy where these states did not implement the EU law, in particular, this applies, for example, to the application of anti-dumping or countervailing measures concerning goods of the fishing industry of Norway[3]. The EU-Turkey Customs Union Agreement dated 1996, for example, does not impede each of the parties to apply trade remedies against the other party in accordance with the GATT/WTO rules[4]. Other bilateral agreements, such as the Association Agreement between the European Union and Ukraine, also contain the obligation of the parties to use antidumping, countervailing measures and safeguards in accordance with the GATT/WTO rules and national legislation without the introduction of special procedures, being based on a fair and transparent system[5]. Moreover, a number of other trade and economic treaties and cooperation agreements contain rules on the priority of seeking opportunities to achieve a "friendly solution to antidumping cases" (agreements with Brazil, Korea, India and Mexico)[6].

Regarding the interaction of EU trade remedies laws with the legislation governing other legal relationships within the Community, in particular, for example, agricultural issues, then according

[1] Agreement on the European Economic Area (adopted 02 May 1992, entered into force 01 January 1994). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.1994.001.01.0003.01.ENG> (2017, November, 05).

[2] Giannakopoulos, T. (2006). *A concise Guide to the EU Anti-dumping/Anti-subsidies Procedures*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International.

[3] Agreement on the European Economic Area (adopted 02 May 1992, entered into force 01 January 1994). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.1994.001.01.0003.01.ENG> (2017, November, 05).

[4] Decision No 1/95 of the EC-Turkey Association Council (adopted 22 December 1995, entered into force 15 May 2006). <http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2003/december/tradoc_115267.pdf> (2017, November, 06).

[5] Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part (signed 21 March 2014, entered into force 1 September 2017). <http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/november/tradoc_155103.pdf> (2017, November, 06).

[6] Teh, R., Prusa, T., Budetta, M. (2007). Trade remedy provisions in regional trade agreements. *WTO Staff Working Paper, No. ERSD-2007-03*. <http://hdl.handle.net/10419/72063> (2017, November,06).

to Art. 22 of the Council Regulation (EU) No 384/96, anti-dumping measures are introduced "to complement" the existing agricultural import regime within the European Union. However, given the specific nature of the mechanism for the protection of the Community's internal market through agricultural agreements, these measures in general have little significant practical effect on the internal market of agricultural products in the European Union and rarely apply to commodity producers of agricultural products.

The institutional regulation of trade remedies lays within the main bodies of the European Union – the European Commission and the Council of the European Union, since their consideration and application of these measures falls within the competence of the Community. According to the Art. 155 of the Treaty on European Union and the Art. 8 of the Treaty establishing the European Coal and Steel Community, the European Commission possesses executive powers in this area, in particular, with respect to anti-dumping investigations, the application of interim measures, the termination of the initiated investigations, etc. Thus, trade investigations are carries out by the Trade Directorate of the European Commission by initiative of the national producers. On the other hand, the question of the application of definitive anti-dumping measures falls within the competence of the Council of the European Union, which is the legislative body. In addition, the Council of the EU has the right to cancel the decision of the European Commission to stop the investigation without imposing measures. In accordance with the Treaty on European Union, EU Council decisions on measures are also adopted in the form of regulations and they are always preceded by a corresponding proposal from the Commission.

Consequently, anti-dumping, countervailing measures and safeguards in the European Union can only be applied if both main bodies of the community – the European Commission and the Council of the European Union give their consent, which means that their application should receive support from most of the countries of the community. It should be noted, therefore, that there is a specific feature of the institutional regulation of anti-dumping measures in the EU, given that the last decision on the application of measures is taken by the Council of Ministers at the level of ministers of the member states of the community, which is thus, to some extent, a political decision. This procedure differs from the procedure for applying trade defense measures in countries (for example, in the USA, decisions of the Department of Commerce are taken administratively)[1] According to certain scholars, this procedure is not totally efficient, being a disadvantage of the European legislation, since the adoption of decisions on the use of such instruments is an executive rather than a legislative one[2]. However, the fact that adoption of these decision still lays within the competence of the Council of the European Union, which is the last resort in the application of anti-dumping measures by the community, indicates the desire of the member states to have control over the resolution of important issues that could potentially have a political repercussion. Also, there should also be cooperation between the member States and the Commission in the collection of information on the investigation[3].

The European Parliament, as the legislative body of the European Union, also has a considerable influence on the formation of trade defence remedies policy in the EU. There is a well-established procedure and practice of consulting the Commission and the Council with the European Parliament on amending the basic regulations in force on this issue. Also, the Commission's responsibilities include annual reporting and providing the information to the European Parliament on trade remedies policy and taken measures. Consequently, the European Parliament has consultative and advisory functions regarding anti-dumping measures in the EU. Although, it must be mentioned that earlier there were cases when the European Parliament itself decided on such measures on its own initiative[4].

Also, in resolving disputes on antidumping, countervailing measures and safeguards, the Court of Justice of the European Union, which is the Community's judicature, and the Court of First Instance of the European Communities, have jurisdiction.

Conslusions: As a conclusion, it must be said that basic legislation in the sphere of trade remedies, in particular, on anti-dumping, countervailing measures and safeguards in the EU have a three-tier structure,

[1] Muller, W., Khan N., Chisterer, N.H. (1998). *EC Anti-dumping Law – a commentary on Regulation 384/96.* Willey.
[2] Muller, W., Khan N., Chisterer, N.H. (1998). *EC Anti-dumping Law – a commentary on Regulation 384/96.* Willey.
[3] Regulation (EU) 2016/1036 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against dumped imports from countries not members of the European Union (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32016R1036> (2017, November, 06)
[4] Muller, W., Khan, N., Chisterer, N.H. (1998). *EC Anti-dumping Law – a commentary on Regulation 384/96.* Willey.

first having entered into force in 1996. These are, firstly, the basic agreements which lay the foundations of the trade regulation in the European Union in general, such as the Treaty establishing the European Community, etc. As a second element the main thematic Community regulations and directives on anti-dumping, countervailing measures and safeguards should be mentioned. And finally, the European Commission regulations or EU Council resolutions, which are adopted on a case-by-case basis when measures are applied, are the important type of legal documents in the sphere. To sum up, all these legal acts on trade remedies originate and operate in accordance with GATT/WTO rules, while having their own specifics and scope.

References:

1. Agreement on the European Economic Area (adopted 02 May 1992, entered into force 01 January 1994). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.1994.001.01.0003.01.ENG> (2017, November, 05).
2. Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part (signed 21 March 2014, entered into force 1 September 2017) <http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2016/november/tradoc_155103.pdf> (2017, November, 06).
3. Decision No 1/95 of the EC-Turkey Association Council (adopted 22 December 1995, entered into force 15 May 2006), <http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2003/december/tradoc_115267.pdf> (2017, November, 06).
4. Giannakopoulos T. (2006). *A concise Guide to the EU Anti-dumping/Anti-subsidies Procedures*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International.
5. Luts, L. (2003). *Evropeiski mizhderzhavni pravovi systemy ta problem integracii z nymy pravovoi systemy Ukrainy (teoretychni aspekty)* [European transnational legal systems and their integration with Ukrainian legal system (theoretical aspects)]. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V.M.Koreckogo NAN Ukrainy [in Ukrainian].
6. Muller, W., Khan N., Chisterer, N.H. (1998). *EC Anti-dumping Law – a commentary on Regulation 384/96.* Willey.
7. Proposal for a Council Regulation laying down transitional provisions concerning anti-dumping and anti-subsidy measures adopted pursuant to Commission Decisions No 2277/96/ECSC and No 1889/98/ECSC as well as pending anti-dumping and anti-subsidy investigations, complaints and applications pursuant to those Decisions (adopted 27 August 2002). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52002PC0194> (2017, November, 06).
8. Regulation (EU) 2016/1035 of the European Parliament and of the Council on protection against injurious pricing of vessels (adopted 08 June 2016, entered into force, entered into force 30 June 2016), <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016R1035> (2017, November, 06).
9. Regulation (EU) 2016/1036 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against dumped imports from countries not members of the European Union (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016) <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32016R1036> (2017, November,06).
10. Regulation (EC) No 868/2004 of the European Parliament and of the Council concerning protection against subsidisation and unfair pricing practices causing injury to Community air carriers in the supply of air services from countries not members of the European Community (adopted 21 April 2004, entered into force 20 May 2004), <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2004.162.01.0001.01.ENG> (2017, November, 06)
11. Teh, R., Prusa, T., Budetta, M. (2007). Trade remedy provisions in regional trade agreements. *WTO Staff Working Paper, No. ERSD-2007-03.* <http://hdl.handle.net/10419/72063> (2017, November, 06).
12. Tikhomirov, Y. (1995). Mezdunarodnoe i vnutrennee pravo: dinamika sootnosheniy [International and national law: correlation dynamics]. *Electronic library law.edu.ru.* <http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=151749> (2017, November, 06) [In Russian].
13. Treaty establishing the European Community (Amsterdam consolidated version) (adopted 07 February 1992, entered into force 01 November 1993) <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A11997E133> (2017, November, 05).

Наталія Мушак, к. ю. н.
Київський університет права НАН України

ПРАВОВІ ОСНОВИ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ З ДЕРЖАВАМИ-УЧАСНИЦЯМИ ШЕНГЕНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Nataliia Mushak, PhD in Law
Kyiv University of Law of National Academy of Sciences of Ukraine

LEGAL ASPECTS OF COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND THE SCHENGEN AREA MEMBER-STATES

The article is devoted to the research of the legal instruments of cooperation between Ukraine and Member-States of the Schengen area. The article defines the main directions and forms of cooperation between Ukraine and the EU according to the Association Agreement. The research also determines the legal acts adopted by the EU and Ukraine in the areas covered by the Schengen acquis.

The article highlights one of the EU's foreign policy initiatives in the context of liberalization of the visa regime for third countries covered by the Schengen acquis. Among them there is the Eastern Partnership initiative, which extends to Ukraine and the other five Eastern European neighbors of the EU – Azerbaijan, Belarus, Armenia, Georgia and Moldova.

The study defines both bilateral and multilateral formats of EU relations with partner countries. The two-sided format involves negotiations between the partner country and the EU on the implementation of tasks in the areas of political association and economic integration with the EU. The multilateral format serves as a forum for discussion of issues of common interest among partner countries.

Keywords: Schengen Area, Schengen acquis, Member States, Association Agreement, European Neighborhood Policy.

Визнаним зовнішньополітичним пріоритетом і стратегічною метою нашої держави є інтеграція України в європейський політичний, економічний, та правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі. Це положення задекларованe у п. 12 ч. 2 ст. 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р.[1] До того ж у цьому документі серед інших складових європейської інтеграції згадуються також європейський досвід (ст. 3), відповідність вимогам європейських інституцій (ст. 6), інтеграція у європейський та світовий освітній і науковий простір (ст. 10) тощо.

На сьогодні ключовим документом, що регулює відносини України та Європейського Союзу, є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони (далі – УА)[2], підписана Україною 27 червня 2014 р. у м. Брюсселі та ратифікована Верховною Радою України та Європейським парламентом 16 вересня 2014 р.

Варто зазначити, що Угода про асоціацію відкриває для України перспективу інтеграції до внутрішнього ринку ЄС, а для її громадян – можливість спрощеного перетину кордонів об'єднання і перебування на його території, що є невіддільною складовою зовнішнього виміру Шенгенського acquis. Відповідно, незважаючи на відсутність в УА відсилки до Шенгенського acquis, на Україну поширюється його зовнішня складова у сферах, пов'язаних із забезпеченням охорони зовнішніх кордонів ЄС, спільною візовою політикою, спільною імміграційною політикою,

[1] *Закон про засади внутрішньої і зовнішньої політики 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (2017, листопад, 08).
[2] *Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part* (adopted 27 June 2014, entered into force 01 September 2017) <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2014.161.01.0003.01.ENG> (2017, листопад, 8).

політикою надання притулку, співробітництвом у межах Візової та Шенгенської інформаційних систем, співпрацею судових і поліцейських органів та захистом персональних даних.

Правові основи реалізації зовнішньої політики Євросоюзу у цих сферах визначені його установчими документами, зокрема ст. 21 ДЄС і ст. 216 ДФЄС, положення яких передбачають розвиток і розбудову партнерських відносин, налагодження співпраці та укладення міжнародних угод між ЄС і третіми країнами[1].

Зокрема, преамбула УА визнає Україну європейською державою, що має спільну історію й цінності з державами – членами Союзу. Відповідно, принцип поваги до прав людини та основоположних свобод і принцип верховенства права втілені у Преамбулі Угоди про асоціацію та ст. 14 Розділу ІІІ «Юстиція, свобода, безпека» документа. Цей Розділ стосується регулювання свободи пересування громадян України територією держав – членів ЄС; співробітництво сторін у сфері міграції, притулку, управління кордонами; захисту персональних даних; мобільності працівників; поводження з робітниками тощо.

У межах Шенгенського acquis, що стосується співпраці України та ЄС у візовій сфері, ст. 19 УА встановлює, що рух осіб між ЄС та Україною регулюється чинними угодами про реадмісію та спрощення видачі віз 2007 р., 2008 р. та 2012 р., а також шляхом поступового запровадження безвізового режиму для громадян України, передбаченого Планом дій щодо лібералізації візового режиму 2010 року. У свою чергу, запровадження Євросоюзом безвізового режиму для України надасть можливість громадянам нашої держави пересуватися територією держав – членів ЄС, використовуючи при цьому переваги свободи пересування, що надаються громадянам третіх країн.

Розділ ІІІ містить також положення про правовий статус працівників – громадян України в ЄС (ст. 17). Цим підкреслюється, що на працівників з України не поширюється у повній мірі свобода руху осіб в межах Європейського Союзу. Питання допуску до праці для громадян України на ринку ЄС регулюється на основі двосторонніх міжнародних договорів з кожною державою – членом Союзу (ст. 18)[2].

При цьому необхідно зазначити, що положення про умови праці стосуються тільки громадян України або громадян держав – членів Євросоюзу, які працюють на території іншої сторони Угоди на законних підставах. В УА зовсім не йдеться про свободу пересування працівників. Жодне з її положень не може тлумачитися таким чином, що воно нібито надає громадянам держав – членів ЄС чи України право в'їздити або перебувати на території іншої сторони з метою працевлаштування.

Передбачена УА свобода заснування та економічної діяльності поширюється на всі заходи, які впливають на діяльність юридичних осіб. Ця свобода не поширюється на видобуток ядерних матеріалів, виробництво та торгівлю зброєю, аудіовізуальні послуги, національний морський каботаж, послуги внутрішнього чи міжнародного транспорту.

Окрему увагу в документі приділено співпраці сторін у межах відповідних сфер Шенгенського acquis, а саме – міграції, притулку та управління кордонами (ст. 16). Зокрема, основні її принципи полягають у подоланні причин виникнення міграції, активно використовуючи можливості співробітництва у цій сфері з третіми країнами; спільному запровадженні ефективної та превентивної політики щодо боротьби з нелегальною міграцією, незаконним переправленням нелегальних мігрантів через державний кордон та торгівлею людьми; практичних аспектах реалізації Конвенції ООН про статус біженців 1951 року, Протоколу щодо статусу біженців 1967 року, Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. та інших відповідних міжнародних документів, а також шляхом забезпечення поваги принципу «невислання»; подальшому розвитку оперативних заходів у сфері управління кордонами.

Що стосується Шенгенського acquis у сфері імміграційної політики, то його вплив поширюється на Україну через низку вже ухвалених інститутами ЄС правових документів. Йдеться про Директиву 2003/109 щодо надання громадянам третіх країн, які законно проживають на території однієї з європейських держав, статусу тривалого проживання; Регламент Ради ЄС № 1030/2002 про єдиний формат дозволу від 13 червня 2002 р. щодо статусу тривалого проживання

[1] *Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon* (adopted 13 December 2007). <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>(2017, листопад, 8).

[2] Муравйов, В.І., Мушак, Н.Б. (2013). Гармонізація внутрішнього права асоційованих країн з правом Європейського Союзу. Київ: *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 4,* 12–17.

громадян третіх країн; Директиву Ради ЄС № 2004/81 від 29 квітня 2004 р.; щодо умов надання дозволів на проживання для громадян третіх країн, які працюють з відповідними органами боротьби з торгівлею людьми чи нелегальною імміграцією; Директиву Ради ЄС 2003/86 від 22 вересня 2003 р., що визначає умови використання права на возз'єднання сімей та створює умови для переїзду в Європейський Союз членів сімей легальних іммігрантів; Директиву Ради ЄС 2004/114 від 13 грудня 2004 р.

Що стосується сфери управління кордонами, то така співпраця включає навчання, обмін практиками, інформацією з дотриманням встановлених правил та, у разі потреби, обмін офіцерами зв'язку.

Правова співпраця стосується також сфери юстиції. Вона передбачає співпрацю судів у цивільних і кримінальних справах (ст. 24). Щодо сфери судового співробітництва у кримінальних справах, передбаченою Шенгенським acquis, то сторони посилюватимуть взаємодію щодо взаємної правової допомоги та екстрадиції. Це включатиме, у разі необхідності, приєднання до відповідних міжнародних документів ООН та Ради Європи, зокрема Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року, та їх виконання відповідно до ст. 8 УА, а також більш тісне співробітництво з Євроюстом.

Після ратифікації Конвенції Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28 січня 1981 р. та Додаткового протоколу до неї перед Україною постала необхідність розвитку системи захисту персональних даних. Співробітництво сторін у сфері захисту персональних даних у межах Шенгенського acquis регулюється ст. 15 УА. Воно передбачає співпрацю сторін для забезпечення належного рівня захисту персональних даних відповідно до найвищих європейських та міжнародних стандартів. Враховуючи принцип вільного руху осіб у межах Шенгенського простору, на рівні Європейського Союзу вже ухвалено значний масив правових стандартів у сфері захисту персональних даних. До них належать: Директива 2009/136/ЄС Європейського парламенту і Ради ЄС від 25 листопада 2009 р. про внесення поправок до Директиви 2002/22/ЄС про послуги та права користувачів стосовно мереж і послуг електронних комунікацій, Директиви 2002/58/ЄС про обробку персональних даних і захист приватного життя у сфері електронних комунікацій і Регламенту (ЄС) № 2006/2004 про співпрацю між національними органами, відповідальними за дотримання законів про захист прав споживачів; Директива 2002/58/ЄС Європейського парламенту і Ради ЄС від 12 липня 2002 р. щодо обробки персональних даних і захисту приватного життя у сфері електронних комунікацій.

Окрім зазначених актів необхідно назвати Рамкове рішення Ради ЄС 2008/977/ПВД від 27 листопада 2008 р. про захист персональних даних, які обробляються в рамках поліцейського і судового співробітництва у кримінальних справах; Повідомлення Комісії ЄС Європейському парламенту, Раді ЄС, Європейському економічному і соціальному комітету та Комітету регіонів щодо забезпечення охорони конфіденційності в рамках Європейської системи захисту персональних даних у 21-му столітті тощо.

У рамках співпраці органів поліції сторони відповідно до УА вирішуватимуть проблеми, пов'язані з незаконним переправленням через державний кордон нелегальних мігрантів, торгівлею людьми та незаконним обігом наркотиків; контрабандою товарів; економічними злочинами, підробкою документів; кіберзлочинністю тощо. Для того щоб реалізувати співробітництво, сторони мають посилити двостороннє, регіональне та міжнародне співробітництво, зокрема із залученням Європолу. До того ж в УА передбачено приєднання України до низки міжнародних документів, зокрема Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р., трьох Протоколів до неї, Конвенції ООН проти корупції 2003 р. тощо (ст. 22). Окрему увагу в УА приділено співпраці сторін у боротьбі з тероризмом, керуючись Резолюцією Ради Безпеки ООН № 1373 2001 р., Глобальною контртерористичною стратегією ООН 2006 р., а також відповідними міжнародними конвенціями та документами.

Окрім Угоди про асоціацію, ще одним із важливих інструментів співробітництва між Україною та ЄС, що сприяють розвитку інтеграційного напряму співпраці між Україною та ЄС в рамках Шенгенського acquis, є Європейська політика сусідства (далі – ЄПС), розроблена Комісією ЄС в її Комюніке «Ширша Європа – сусідство: нові рамки відносин з нашими східними та південними сусідами» (Wider Europe) у 2003 р. з подальшими доповненнями, викладеними в документі з Європейської політики сусідства (European Neighbourhood Policy), опублікованому в 2004 р.

Європейська політика сусідства застосовується до найближчих сусідів ЄС по сухопутному або морському шляху, а саме: Алжиру, Вірменії, Азербайджану, Білорусії, Єгипту, Грузії, Ізраїлю, Йорданії, Лівану, Лівії, Молдови, Марокко, Сирії, Тунісу та України.

Також серед зовнішньополітичних ініціатив Європейського Союзу в контексті лібералізації візового режиму для третіх країн, охоплених Шенгенським acquis, є ініціатива «Східного партнерства» – (далі – СхП). СхП поширюється на Україну та інші п'ять східноєвропейських сусідів ЄС, а саме – Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію і Молдову, Ініціатива «Східного партнерства» була задекларована на саміті в Празі 7 травня 2009 р. у спільній декларації представників інститутів ЄС, представників держав – членів ЄС та 6 країн – партнерів: Азербайджану, Білорусії, Вірменії, Грузії, Молдови та України.

Ініціатива охоплює як двосторонній, так і багатосторонній формати відносин ЄС із країнами-партнерами. Двосторонній формат передбачає переговори між країною-партнером і ЄС щодо виконання завдань у сферах політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС в рамках угоди про асоціацію та створення ЗВТ, мобільності населення в контексті лібералізації візового режиму, секторального співробітництва у сферах енергетичної безпеки, аграрного розвитку, довкілля, соціальної політики тощо.

Багатосторонній формат функціонує у вигляді форумів для обговорення питань, що становлять спільний інтерес для країн-партнерів. У багатосторонньому співробітництві в рамках ініціативи «Східного партнерства» беруть участь інститути ЄС, зацікавлені держави – члени ЄС та вищезазначені шість країн – партнерів ЄС. Таке співробітництво здійснюється на основі чотирьох робочих платформ, підкріплених різноманітними експертними панелями, флагманськими ініціативами та проектами.

Зокрема, Платформа № 1 «Демократія, належне державне управління і стабільність» має на меті покращення ключових секторів управління у таких сферах, як державне управління, державна служба, судова система, управління державними кордонами, боротьба з корупцією, вибори, притулок та міграція, спільна безпекова та оборонна політика, цивільний захист, співпраця поліції та боротьба з кіберзлочинністю. Ця платформа спрямована на заохочення до внутрішніх реформ через використання відповідного досвіду учасників багатостороннього співробітництва або через конкретні та цільові пілотні проекти. Відповідальним державним органом в рамках Платформи № 1 є Міністерство юстиції України.

У рамках Платформи № 1 діють такі панелі, як Робоча панель з питань співробітництва у сфері СПБО (відповідальний орган – Генеральний штаб Збройних Сил України), Робоча панель з питань притулку та міграції (відповідальний орган – Державна міграційна служба України), Робоча панель «Реформа державної служби» (відповідальний орган – Національне агентство України з питань державної служби), а також дві флагманські ініціативи – «Інтегроване управління кордонами» (відповідальний орган – Адміністрація Державної прикордонної служби України) та «Попередження, підготовка та запобігання наслідкам природних та техногенних катастроф» (відповідальний орган – Державна служба України з надзвичайних ситуацій).

Платформа № 2 «Економічна інтеграція та зближення з політиками ЄС» охоплює такі сфери, як торгівля; бізнес-середовище; сучасна, соціальна та екологічна економіка, що сприяє зростанню та зайнятості. Відповідальним державним органом в рамках Платформи № 2 є Міністерство економічного розвитку і торгівлі України.

У свою чергу, Платформа № 3 «Енергетична безпека» спрямована на співпрацю у сфері енергетичної безпеки, диверсифікації електроенергії, газових та нафтових інтерконекторів, а також енергоефективності та відновлюваних джерел енергії. Що стосується Платформи № 4 «Міжлюдські контакти», то робота цієї платформи сфокусована на студентах, вчителях, науковцях, молоді, художниках і діячах культури. Ключові цілі полягають у посиленні участі країн-партнерів у програмах ЄС з міжнародної співпраці, зміцненні спроможності здійснення реформ, розширенні співпраці та обміну хорошою практикою між ЄС та органами освіти і професійної підготовки країн-партнерів, їх вищими навчальними та науковими закладами, молодіжними та культурними організаціями.

Так, 21–22 травня 2015 р. у Ризі у відповідь на триваючу агресію РФ проти України відбувся саміт. Це був перший захід найвищого рівня в рамках Східного партнерства з часу укладення і початку тимчасового застосування угод про асоціацію з Україною, Грузією і Молдовою. Мета саміту полягала у підтвердженні зобов'язань ЄС щодо подальшого розвитку «Східного

партнерства», підтримці країн – учасниць СхП на шляху реформ, підтвердженні суверенного права східноєвропейських партнерів вільно обирати рівень амбітності відносин з ЄС та шлях свого розвитку.

За результатами саміту було ухвалено Спільну заяву, у якій підтверджено підтримку суверенітету, незалежності, територіальної цілісності України, а також право держав «Східного партнерства» вільно обирати напрям свого розвитку; підписано Меморандум про взаєморозуміння з ЄС щодо надання Україні третьої програми макрофінансової допомоги обсягом до 1,8 млрд євро; відзначено прогрес України у виконанні Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму та вжиття подальших заходів для запровадження безвізового режиму для громадян України.

Таким чином, у рамках «Східного партнерства» регулярно відбувається обмін інформацією та досвідом країн-партнерів у контексті здійснення реформ та перетворень. Діяльність платформ також сприяє налагодженню безпосередніх зв'язків між експертами країн-партнерів та держав – членів ЄС.

Порівнюючи Східне партнерство з Європейською політикою сусідства, можна з упевненістю стверджувати, що спрямування тематичних платформ, передбачених СхП, майже повністю збігається з цілями Європейської політики сусідства.

Водночас серед сучасних і практичних інструментів співпраці України з ЄС, що спрямований на сприяння імплементації Угоди про асоціацію, є Порядок денний асоціації Україна – ЄС (EU – Ukraine Association Agenda) (далі – ПДА). Документ був схвалений 16 березня 2015 р. Радою асоціації Україна – ЄС. При цьому варто зазначити, що ПДА-2015 р. є оновленим, оскільки Порядок денний асоціації був підписаний ще 16 квітня 2009 р. та двічі у 2012 і 2013 рр., тому з метою актуалізації до документа було внесено зміни і доповнення.

Таким чином, як і інші документи, ухвалені Радою співробітництва, ПДА має рекомендаційний характер. Його положення можна віднести до м'якого права, застосування якого з боку ЄС є найбільш характерним для регулювання насамперед політичних відносин як всередині Союзу, так і в стосунках ЄС із третіми країнами. Проте він став найбільш практично значимим серед усіх документів, які визначають основи співпраці України та Союзу. ПДА не має термінів виконання.

References:

1. *Zakon pro zasady vnutrishnioji i zovishnioji polityky 2010* [The Law «On the bases of internal and external politics» 2010] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Oficijniy sajt Verchovnoji Rady Ukrajiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (2017, November, 8).
2. *Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part* (adopted 27 June 2014, entered into force 01 September 2017). <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2014.161.01.0003.01.ENG> (2017, November, 08).
3. *Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon* (adopted 13 December 2007). <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML≥(2017, November, 8).
4. Muravjov, V.I., Mushak, N.B. (2013). Harmonizacija vnutrishnioho prava asocijovanyh krajin z pravom Jevropejskoho Sojuzu [The harmonization of the internal law of the associated countries with the law of EU]. Kyiv: *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verchovnoji Rady Ukrajiny* [The scientific notes of the Institute of legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine]*, no. 4,* 12–17. [in Ukrainian].

Богдан Приймак
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ВЕЙМАРСЬКИЙ ТРИКУТНИК ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ НІМЕЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ РОЗШИРЕННЯ ЄС НА СХІД

Bogdan Pryimak
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE WEIMAR TRIANGLE AS AN INSTRUMENT OF GERMAN FOREIGN POLICY IN THE CONTEXT OF THE EU'S EASTERN ENLARGEMENT

The unification of Germany and the simultaneous disintegration of the socialist system in the Central and Eastern Europe opened up for Germany new possibilities of cooperation with the countries of the region. A particular interest lay in the relations with Poland as the biggest post-socialist country, the leaders of which committed themselves to the integration into the EU and NATO structures. The format of the Weimar Triangle served for the implementation of the two objectives – the establishment of new relations with Poland and the support of its Euro-Atlantic and European aspirations. The biggest advocate of the EU eastern enlargement towards Poland was Germany. Its interests consisted, in particular, in the aspiration to enhance its role through the involvement of the Central and Eastern Europe. The German-Polish border became the new external border of the EU, which automatically shaped the new foreign-policy positions of Germany in the countries of Central and Eastern Europe.
Keywords: Weimar Triangle, Germany, Poland, European Union, Enlargement of the European Union, foreign policy.

Розпад соціалістичної системи у Центральній і Східній Європі і об'єднання Німеччини відкрили перед ФРН нові можливості для співробітництва з країнами регіону. Особливий інтерес становили відносини з Польщею як найбільшою постсоціалістичною країною. Її очільники одразу ж взяли курс на інтеграцію до структур ЄС і НАТО. Виконанню цих двох завдань – встановлення нових зв'язків з Польщею та сприяння її євроатлантичним і євроінтеграційним прагненням – слугував формат Веймарського трикутника.

Головною метою створення Веймарського трикутника було сприяння інтеграції Польщі – колишнього оплоту радянського впливу в Східній Європі в рамках РЕВ і ОВД – у структури ЄС і НАТО. Ініціатива створення трикутника належала насамперед Німеччині, яка прагнула після свого возз'єднання зняти у найближчих сусідів на заході і сході сумніви в рішучості німців назавжди покінчити з трагічною спадщиною минулого, перш за все Другої світової війни, яка розпочалася зі вторгнення Гітлера у Польщу і її чергового розділу, гарантувати непорушність післявоєнних кордонів і незворотність продовження процесу об'єднання Європи[1].

Для Німеччини «Веймарський трикутник» був ідеальною складовою обговорення питання про розширення ЕС, яке вже почалося в 1991 р., для подолання опору цьому процесу з боку Франції. ФРН також могла вважати, що необхідно встановити якісь юридичні рамки, в яких і будуть розвиватися відносини з Польщею. Основні цілі, які переслідувала Німеччина, досить очевидні. Возз'єднання Німеччини здійснило великий політичний вплив на міжнародні відносини на всьому європейському континенті. Німецько-польський кордон став новою зовнішньою межею ЄС, що автоматично означало нову роль для Німеччини в країнах Центральній і Східної Європи. Після об'єднання країна потребувала підтвердження свого високого статусу на міжнародному рівні, і

[1] Рубинский, Ю. (2016). Германо-польские отношения и «Веймарский треугольник». *Аналитическая записка, 24*. Институт Европы РАН. Москва, 4, 1 – 2.

створення регіональних організацій було фактором такого підтвердження. ФРН також хотіла використати посилення своїх позицій у регіоні для зміцнення свого політичного, економічного, військового впливу в Європі в цілому. Співпраця з Польщею також створювала на східному кордоні Німеччини зону військово-політичної стабільності, забезпечувала базу для подальшого просування на схід, зокрема на ринки СНД і Росії й включала в сферу впливу колишні німецькі землі на Сході (Сілезію, Померанію, Судети, Східну Пруссію). Окрім всього цього нею керувало бажання не допустити французької гегемонії у Східній Європі: Франція та Польща мали довгу історичну традицію співробітництва[1].

Найбільшим прихильником розширення ЄС на Схід, насамперед за рахунок Польщі, виступала Німеччина. Її інтереси були пов'язані насамперед з прагненням підсилити свою роль за рахунок країн ЦСЄ. Їхні торгівельно-економічні потоки були тісно пов'язані з Німеччиною[2]. Окрім того регіон був традиційною сферою впливу ФРН. Її також приваблювала можливість зробити важливий внесок у стабільний розвиток своїх східних партнерів, їх економічну трансформацію, розвиток плюралістичної культури, інтернаціоналізацію економіки. Важливими були і безпекові інтереси, тому що в разі інтеграції країн Східної Європи в ЄС ФРН з прикордонної держави перетворювалася на географічний центр спільноти, а країни ЦСЄ тепер повинні були взяти на себе основний тягар стримування біженців, іммігрантів і т. д. Для Німеччини значно знижувалася небезпека «імпорту нестабільності» зі Сходу[3].

П'ята хвиля розширення Європейського союзу якісно відрізнялася від попередніх і мала ряд своїх особливостей. По-перше, раніше переговори про інтеграцію велися з однією, двома або трьома державами одночасно. Східноєвропейське розширення було масовим і великомасштабним: до ЄС планували вступити 10 країн Центрально-Східної Європи. По-друге, якщо раніше процеси розширення і поглиблення інтеграції чергувалися, то в період п'ятої хвилі вони повинні були відбуватися паралельно, тому нерідко її називають «подвійним розширенням». По-третє, раніше до ЄС приєднувалися країни зі схожим соціально-економічним рівнем розвитку і ідентичною політичною моделлю. П'яте розширення охоплювало відносно відсталі країни; більш того, держави колишнього соціалістичного табору, які знаходилися в процесі системної трансформації. Економічні відмінності і відмінності в галузевій структурі ВВП були дуже значні. У цих країнах не були завершені ринкові реформи, в тому числі приватизація і реформа банківської системи.

Прагнення країн-кандидатів до участі в євроінтеграційних процесах було продиктовано економічними і політичними міркуваннями. З економічної точки зору існування всередині сильної, економічно розвиненою структури Євросоюзу гарантувало державами ЦСЄ зростання рівня добробуту. Безсумнівно, вони розраховували отримати потужну фінансову підтримку для здійснення соціально-економічних реформ в процесі реструктуризації економіки і переходу від планово-адміністративної моделі до ринкової економіки[4].

Можна виділити дві фази участі Німеччини в процесі розширення Європейського Союзу на Схід. Протягом першого етапу німецькі політики робили основний акцент на отриманні від партнерів по ЄС згоди на розширення Євросоюзу на країни Центрально-Східної Європи. До 1993 р. цей період успішно завершився. На засіданні Європейської Ради, яке відбулося 21-22 жовтня 1993 р. в Копенгагені, всі країни-члени ЄС висловили принципову готовність підтримати прийом в співтовариства держав ЦСЄ, які отримали на той час статус асоційованих членів Євросоюзу.

Друга фаза полягала у подальшому розвитку і уточненні умов прийому країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу. В рамках своїх повноважень, які закінчилися навесні 1998 року, канцлеру Г. Колю (1982-1998) вдалося просунути вперед процес розширення ЄС і перевести його на стадію двосторонніх переговорів між представниками ЄС та кандидатами на вступ. Рішення, що забезпечують цей процес, були прийняті на нараді глав держав і урядів країн-членів ЄС в Люксембурзі в грудні 1997 р. Після обрання канцлером Г. Шрьодер (1998-2005), який

[1] Титова, М.С. (2012). Веймарский треугольник: условия возникновения, мотивы и цели участников. *Вестник Томского государственного университета. История, вып. 3,* 95.
[2] Баторшина, И.А. (2011). Пятая волна расширения Европейского союза: pro et contra. *Балтийский регион, 3,* 52.
[3] Буданова, Д.С. (2009). Участие Германии в процессе расширения ЕС на восток и Польша. *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки 03 – История. Исторические науки*, *вып. 5*, 29.
[4] Баторшина, И.А. (2011). Пятая волна расширения Европейского союза: pro et contra. *Балтийский регион, 3,* 50.

хоча і був відомий як «євроскептик», продовжив підтримку країн Центрально-Східної Європи на їх шляху до Євросоюзу.

Серйозним випробуванням для Г. Шрьодера як канцлера Німеччини і як європейця стало головування ФРН у ЄС з 1 січня по 30 червня 1999 р. і проведення саміту Євросоюзу в Берліні в березні 1999 р. Завданням цього саміту було прийняття рішень стратегічної концепції Комісії ЄС, яка фігурувала під назвою «Порядок денний 2000». В особі Г. Шрьодера Німеччина виступила координатором переговорного процесу. Його підсумком стало остаточне узгодження рішення щодо розширення ЄС на Схід[1].

Слід зазначити, що протягом обох фаз розширення ЄС на Схід Німеччина використовувала вакуум, який утворився після розпаду соціалістичного табору, для підвищення своєї економічної присутності в регіоні. Вона вміло використовувала своє історичне традиційне партнерство з країнами Центральної та Східної Європи. До початку Другої Світової війни в 1938 р. частка Німеччини в експорті 16 західноєвропейських країн до Східної Європи становила 35%, в імпорті – 29%. На ці країни припадало 14,5% експорту і 15,2% імпорту Німеччини. Під час «холодної війни» через обмеження торгових зв'язків зі Східною Європою ФРН зазнала найбільших економічних втрат з усіх західноєвропейських держав. Однак з початку 1970-х рр., коли до влади прийшов уряд В. Брандта, господарські зв'язки ФРН з східноєвропейськими країнами багато в чому відновилися і набули постійного характеру. Її позиції у ЦСЄ покращилися після розпаду РЕВ, ОВД і СРСР. Для Німеччини цей регіон цінний насамперед як ринок збуту. Експорт ФРН до країн ЦСЄ зріс в 1993 – 2000 роках з 39,9 до 112,6 млрд марок, тобто збільшився на 183%[2]. За той самий період імпорт Німеччини зріс в 2,9 рази, що склало збільшення з 34 до 101,78 млрд марок. Природно, включення країн ЦСЄ в єдиний європейський ринок у прямому сенсі відповідало інтересам Німеччини, збільшуючи її економічний потенціал. Більш того, Німеччина була важливим інвестиційним партнером цих держав, отже, розширення на Схід було здатне посилити і її інвестиційну активність[3].

Найбільшими торгівельними партнерами Німеччини стали Польща, Чехія та Угорщина, причому перша мала найбільше значення внаслідок географічної близькості, на неї у 2000 р. припадало 25% всього німецького експорту до країн-кандидатів на вступ до ЄС. У 1994 р. цей показник становив 24%.

Бурхливими темпами зростав і імпорт з цих країн. За вказаний період він збільшився на 200%, а його частка в усьому німецькому імпорті зросла з 6,0 до 9,6%[4].

З переорієнтацією економіки східноєвропейських країн на ринковий шлях розвитку цей регіон стає пріоритетним і для німецьких прямих інвестицій. Для ФРН основними мотивами прямого інвестування до країн ЦСЄ була можливість збуту своєї готової продукції з урахуванням динамічного попиту (насамперед у Польщі) і слабка розвиненість ряду секторів економіки у зазначених державах. Велике значення мала для Німеччини нижча вартість кваліфікованої робочої сили, електроенергії та інших ресурсів східноєвропейських країн.

Правлячі кола посткомуністичної Польщі вбачали у форматі Веймарського трикутника сприятливу можливість розширити свободу свого маневру між двома провідними державами в ЄС і виступати в ролі представника інтересів решти колишніх соцкраїн ЦСЄ – Угорщини, Чехії та Словаччини, об'єднаних практично одночасно в рамках Вишеградської групи[5]. Польща і зараз підкреслює важливість трикутника для своєї зовнішньої політики. Цей форум, створений з метою

[1] Буданова, Д.С. (2009). Участие Германии в процессе расширения ЕС на восток и Польша. *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки 03 – История. Исторические науки, вып. 5,* 29.

[2] Hofhansel, C. (2001). Germany, Multilateralism, and the Eastern Enlargement of the EU. *CES Germany & Europe Working Paper, no. 23,* 4.

[3] Баторшина, И.А. (2011). Пятая волна расширения Европейского союза: pro et contra. *Балтийский регион, 3,* 52-53.

[4] Буданова, Д.С. (2009). Участие Германии в процессе расширения ЕС на восток и Польша. *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки 03 – История. Исторические науки, вып. 5,* 30.

[5] Рубинский, Ю. (2016). Германо-польские отношения и "Веймарский треугольник». *Аналитическая записка, 24*. Институт Европы РАН. Москва, 4, 2.

підготовки Польщі, до вступу до ЄС і НАТО, тепер розглядається його учасниками своєрідною «платформою рівноправних партнерів», де можна ініціювати створення нових перспективних чи обговорити вдосконалення діючих і перевірених європейських структур в Європі. По суті, у Польщі в форматі Веймарського трикутника з'явився особливий шанс робити свій внесок в активне формування європейської політики на стадії узгодження актуальних і довгострокових ініціатив, таких як проведення загальноєвропейської зовнішньої політики, особливо зі східними сусідами ЄС, вирішення питань європейської безпекової та оборонної політики, тощо[1].

Відмінною рисою зовнішньополітичного курсу Польщі останніх років є «європеїзація» її східної політики, яка спрямована на підвищення значимості країни в Євросоюзі з тим, щоб в подальшому отримати можливість активно використовувати європейські структури при реалізації власної східної політики. При цьому Польща не відмовляється від своїх головних стратегічних цілей на сході, а переходить до тимчасової зміни тактики. Велике значення у даному контексті надається програмі ЄС «Східне партнерство». Видається не зовсім вірною оцінка деяких російських експертів, які вважають, що згадана програма повністю провалилася. Однією з її головних проблем є відсутність чіткої концепції та цілей, які поділяли б більшість країн-членів ЄС. Так, не знаходить належного розуміння прагнення Польщі наповнити програму більшим політичним змістом, реалізувати у рамках СП ідею другого Вишеграду. У той же час в особі Німеччини (що є вирішальним фактором) все більшу підтримку знаходить ідея створення з країн-учасниць «Східного партнерства» свого роду малої «європейської економічної інтеграційної зони». У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що головним інструментом реалізації СП стає новий тип договору про вільну торгівлю – Договір про поглиблену і комплексну вільну торгівлю (DCFTA – Deep and comprehensive free trade agreement), який передбачає не лише лібералізацію в сфері торгівлі товарами і надання послуг, а й конвергенцію країн в області митних норм і технічних стандартів, санітарних норм, захисту інтелектуальної власності тощо. Таким чином, основна ідея полягає в тому, що ЄС отримує повний доступ на ринки цих країн, які повинні бути приведені в повну відповідність з нормами і вимогами Євросоюзу[2]. Таким чином, можна побачити, що основний напрям зовнішньої політики Польщі збігається з таким у Німеччини. Це давало змогу ФРН здійснювати свій вплив у регіоні, підтримуючи зовнішньополітичні ініціативи Варшави.

Іншою важливою причиною «європеїзації» польської зовнішньої політики є економічна криза ЄС. Період серйозних бюджетних обмежень і болючих заходів жорстокої економії змушує Польщу по-новому оцінити свої політичні амбіції і впливу у Європі. З цією метою Варшава прагне відродити тісну співпрацю Польщі з Німеччиною та Францією, насамперед в рамках «Веймарського трикутника». Ця необхідність стала актуальною напередодні головування Польщі в Євросоюзі, у липні 2011 р. Однак після саміту «Веймарського трикутника», що відбувся в лютому 2011 р. в Польщі, стали очевидними розбіжності у підходах Варшави, Берліна і Парижа, насамперед стосовно Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС. У рамках НАТО ці країни мали різні погляди стосовно обсягу співробітництва зі США, розміщення американських ядерних ракет у Європі, співвідношення між колективною обороною (за неї виступає Польща), і експедиційними місіями, (які підтримують Франція і Німеччина). З іншого боку, зустріч підтвердила, що у країн «Веймарського трикутника» загальна мета – зміцнення СЗПБ.

Зустріч у лютому 2011 р. висвітлила розбіжність підходів учасників Трикутника щодо НАТО та загальноєвропейської безпеки, хоча це було відомо й раніше. Так на саміті НАТО у Бухаресті у 2008 р. Польща активно підтримала вимоги США щодо надання Україні і Грузії статусу учасниць плану дій щодо членства у НАТО, тоді як Франція і Німеччина виступили проти цього. До кінця першого десятиліття XXI ст. основні зусилля із залучення ряду пострадянських держав у євроатлантичні структури перейшли головним чином до Євросоюзу, прийнявши форму політики «Східного сусідства», де Польща за підтримки Німеччини грала найактивнішу роль, тоді як Франція сприймала її з певними застереженнями[3].

З такою сконцентрованістю на східному напрямі зовнішньої політики не дивно, що країни Веймарського трикутника опинилися на передньому фронті дипломатичних зусиль міжнародного

[1] Седякин, Ю.М. (2010). Внешняя политика современной Польши. *Обозреватель: журнал, вып. 6,* 61-62.
[2] *Восточная политика Польши*. <http://riss.ru/analitycs/4584/>
[3] Рубинский, Ю. (2016). Германо-польские отношения и «Веймарский треугольник». *Аналитическая записка, 24*. Институт Европы РАН. Москва, 4, 3.

співтовариства щодо вирішення гострої кризи в Україні 2013 р. Відстрочка підписання угоди про партнерство з ЄС тодішнім президентом Януковичем у Вільнюсі в листопаді 2013 р. викликала масові протести в Києві. Лідери країн Веймарського трикутника, активно підтримали Євромайдан.

Незабаром після початку другої хвилі кривавих заворушень в Києві в середині лютого 2014 р. глави МЗС Німеччини, Польщі та Франції прибули в Україну, де зустрілися спочатку з опозиційними політиками, а потім з представниками влади. 19 лютого прем'єр-міністр Польщі Дональд Туск першим з європейських лідерів жорстко і однозначно засудив дії української влади і міліції. Весь цей день він витратив на консультації з керівництвом країн ЄС з питання введення санкцій проти офіційного Києва, які для Туска завершилися успішно: курс Євросоюзу на застосування адресних санкцій був затверджений. Водночас Веймарський трикутник взяв на себе ініціативу як посередник між двома сторонами протистояння. До Києва прибули міністри закордонних справ країн Трикутника. За підсумками їхніх консультацій з урядом і лідерами опозиції 21 лютого було вироблено угоду з врегулювання політичної кризи. Ця угода, втім, не набула реальної сили через витечу Януковича на наступний день і приходу опозиційних сил до влади. Тим не менш, це продемонструвало значну роль Польщі всередині Трикутника та всередині ЄС[1].

Подальші агресивні дії Російської Федерації проти України спричинили новий виток міжнародної напруженості у Європі і в світі. На перших порах могло здаватися, що в таких умовах Веймарський трикутник набуде нового значення, ставши одним з основних інструментів спільної політики Заходу в українських справах. У березні 2014 р. глави зовнішньополітичних відомств трьох країн провели чергову нараду, обговоривши події в Україні та майбутнє програм «Східного партнерства». За підсумками цієї зустрічі міністри закордонних справ країн трикутника закликали провести міжнародну конференцію по Україні, запропонувавши Росії також прийняти в ній участь. Конференцію передбачається провести після президентських виборів на Україні, призначених на 25 травня[2]. НАТО взагалі стає постійним предметом обговорення у Веймарському форматі, незважаючи на розбіжності його учасників у сприйнятті альянсу[3]. У нинішніх умовах є важливим хоча б частково відновити європейську обороноздатність у рамках натівських структур. Тим більше що США все більше дають зрозуміти, що європейцям необхідно все більше покладати функції обороноздатності на власні плечі. Тому посередництво Польщі є важливим для зміни позиції Німеччини – рухатися у напрямку посилення оборони. На даний момент озброєння російської армії є величиною насамперед кількісною, але у технологічному плані – за винятком ядерної і космічної галузей – воно не є першокласним. Проте прогрес добре помітний. По-перше, росіяни намагаються довести власні технології для своїх сил особливого призначення до відносно високого рівня. По-друге, вони намагаються купувати технології. НАТО завдяки підтримці США поки зберігає перевагу. Але років через п'ять рівень технічного оснащення російської армії приблизно відповідатиме європейським силам НАТО, які стають все слабкішими[4].

Подальше загострення ситуації на Сході України показало, що пошуки вирішення проблеми у тристоронньому форматі безперспективні. Новим інструментом став «нормандський формат», вихідною точкою якого стала зустріч лідерів Росії, Німеччини, Франції та України в ході урочистостей з нагоди сімдесятиріччя висадки союзників у Нормандії під час Другої світової війни (червень 2014 р.). У цьому форматі, ініційованому французьким президентом Ф. Олландом, в лютому 2015 р. були досягнуті в Мінську угоди щодо комплексного врегулювання кризи на сході України. Хоча виконання Мінських угод стикається з чималими труднощами, альтернативи поки не запропоновано.

Випадання Польщі з «нормандського формату» явно знижує роль Веймарського трикутника як одного з компонентів процесу становлення нової структури міжнародних відносин в Європі після холодної війни. Однак він все ще є одним з запасних інструментів, яким учасники можуть за певних

[1] *«Веймарский треугольник» объединился вокруг Украины.* <http://www.rbc.ru/politics/02/04/2014/57041a6f9a794761c0ce87fd>

[2] *«Веймарский треугольник» выступает за изменения в политике ЕС по отношению к восточным соседям*. <http://www.rosbalt.ru/main/2014/04/01/1250968.html>

[3] *Analysts: Weimar Triangle key for Poland's new role in EU.* <https://www.euractiv.com/section/europe-s-east/news/analysts-weimar-triangle-key-for-poland-s-new-role-in-eu/>

[4] *Веймарский треугольник может стимулировать проведение энергетических реформ в Украине.* <http://uaenergy.com.ua/post/20561>

обставин користуватися знову[1]. Так, Брексіт і ситуація в Україні були в центрі уваги ювілейної 25-ї зустрічі Веймарського трикутника, яка відбулася 28 серпня 2016 р.[2] За підсумками зустрічі міністри закордонних справ Німеччини, Польщі та Франції підписали спільну заяву. Глави МЗС висловили невдоволення реалізацією мінських угод і наполягли на продовженні зусиль щодо подальшої деескалації ситуації на Донбасі[3,4]. Посилення НАТО також було предметом обговорення очільників закордонних відомств[5]. Незадовго до цієї зустрічі міністр закордонних справ Польщі Вітольд Ващиковський висловив думку, що Веймарський трикутник міг би бути цінним доповненням до так званого нормандського формату[6]. Він же анонсував відновлення співпраці з Німеччиною і Францією в рамках Веймарського трикутника. Глава польської дипломатії зазначив, що Варшава зацікавлена в збереженні важливої ролі Німеччини в Європі і ЄС, враховуючи потенціал цієї країни, додавши, що Німеччина на жаль, у багатьох ситуаціях уникає цієї відповідальності. Ващиковський також закликав Німеччину відігравати активнішу роль у захисті країн НАТО, перш за все тих, які знаходяться на східному кордоні Альянсу[7].

Загалом, німецько-польські відносини у роки після досягнення двох головних цілей зовнішньої політики Польщі – вступу до ЄС і НАТО – зазнали істотних змін. «Романтичний» період співробітництва замінили більш прагматичні підходи, оскільки з часом виявилися істотні розбіжності між обома країнами по багатьох ключових питаннях загальноєвропейської політики. Зараз польсько-німецьке співробітництво скеровується, насамперед, міркуваннями стратегічного характеру, враховуючи зростаючу роль ФРН у якості лідера ЄС. Опозиція з боку Польщі щодо ініціатив Німеччини не дала результатів: незважаючи на її протидію Лісабонський договір вступив у дію, був побудований «Північний потік»[8]. Для Польщі важливим питанням є Європейський кліматичній енергетичний пакет. Енергетична система Польщі заснована на вугіллі, для неї необхідність різкого скорочення викидів протягом 10 років обернеться величезними економічними витратами через скорочення споживання енергії на ринку, впровадження нових технологій, а також придбання квот на викиди вуглецю. Німеччина ж притримується зовсім іншого підходу. ФРН використовує і активно експортує «зелені» технології, і для неї пакет є можливість збільшити цю свою частку на ринку. Німеччина готується до відмови від своїх АЕС, тоді як Польща планує будувати нові[9]. Також потенційним джерелом конфлікту між Польщею та Німеччиною є наслідки «Брекзіту». Після приходу у 2015 р. правого уряду партії «Право і справедливість», яка має репутацію євроскептиків, Польща почала активно розбудовувати відносини з Великобританією, оскільки обидві країни опонували намірам перетворення ЄС на федерацію, підтримуваним Німеччиною та Францією. Зараз же, з виходом Великобританії з Євросоюзу, Польща позбулася вагомого союзника у протидії централізаторським тенденціям Берліну. Також занепокоєння Варшави викликає ідея «Європи двох швидкостей», яка суттєво знизить вплив Польщі на процес прийняття рішень в ЄС, а також те, що з виходом Великобританії заслабне трансатлантичний вектор ЄС й, як наслідок, значення і вплив НАТО, що наносить відчутний удар по основоположним засадам зовнішньої політики Польщі[10].

---

[1] Рубинский, Ю. (2016). *Германо-польские отношения и "Веймарский треугольник». Аналитическая записка, 24*. Институт Европы РАН. Москва, 4.

[2] *Weimar Triangle group meets in Germany.* <http://www.thenews.pl/1/10/Artykul/268418,Weimar-Triangle-group-meets-in-Germany>

[3] *25-ая встреча «Веймарского треугольника»: «брексит» и Украина.* <http://ru.euronews.com/2016/08/29/weimar-triange-group-to-get-second-lease-of-life>

[4] *Веймарский треугольник недоволен ходом Минска-2.* <http://korrespondent.net/world/worldabus/3737482-veimarskyi-treuholnyk-nedovolen-khodom-mynska-2>

[5] *Germany, Poland and France revive Weimar group to bolster EU confidence.* <http://www.reuters.com/article/us-europe-britain-germany-weimar-idUSKCN1130S7>

[6] *«Нормандский формат» может дополнить «Веймарский треугольник».* <http://monaday.ru/i/10381/>

[7] *Польша планирует возобновить работу Веймарского треугольника.* <http://www.ukrinform.ru/rubric-world/2072744-polsa-planiruet-vozobnovit-rabotu-vejmarskogo-treugolnika.html>

[8] Ulatowski R. (2016) *German-Polish relations. Political and economic aspects*. Revista UNISCI. Universidad Complutense Madrid. *No 40*, 50.

[9] Bilинk, V., Bukovskis, K., Ciechanowicz, A., Hettyey, A. (2009). Friendship in the making: Transforming Relations between Germany and the Baltic-Visegrad Countries. Latvian *Institute of International Affairs, Friedrich Ebert Stiftung. Riga, 184,* 158.

[10] Polish-German Relations After Brexit. <http://carnegieeurope.eu/strategiceurope/?fa=63978>

Висновок

Півтора десятиліття після заснування формату здавалося, що основне завдання, поставлене перед Веймарським трикутником при його створенні, успішно вирішене: Польща, як і інші країни ЦСЄ, стали повноправними членами ЄС і НАТО. Символом цього був вступ колишнього прем'єр-міністра Польщі Дональда Туска на ключову посаду голови Європейської Ради[1]. Проте, між «старими» і «новими» учасниками євроатлантичних структур зберігаються помітні відмінності як у рівнях соціально-економічного розвитку, так і в політичній культурі. Диспропорція між вершинами Веймарського трикутника залишається й досі помітною. Польща, як і інші члени Вишеградської групи, крім Словаччини, не перейшла на єдину європейську валюту, залишившись за бортом Єврозони, головними творцями якої були Франція і Німеччина. Незважаючи на приєднання країн ЦСЄ до Шенгенського простору, Вишеградська четвірка на чолі з Польщею рішуче відкинула загальний підхід ЄС до проблеми імміграції, натхненницею якого виступила канцлер ФРН Ангела Меркель. Спроби додання ЄС автономного військово-політичного виміру (Спільна зовнішня політика, Загальна політика оборони і безпеки, закріплені в Амстердамському договорі 1997 р.) зіткнулися з орієнтацією польської держави на абсолютний пріоритет США і НАТО у забезпеченні загальноєвропейської безпеки і відповіді на кризи за межами об'єднаної Європи. Ці розбіжності посилилися з приходом до влади в Польщі та Угорщини правоконсервативних партій, котрі не приховують скептицизму щодо багатьох ліберальних цінностей європеїзму. Проамериканська орієнтація зовнішньої політики Варшави створює часом певну напругу у її взаємодії з партнерами по Веймарському трикутнику. Так було, наприклад, в 2003 р., коли Франція і Німеччина засудили війну в Іраку, тоді як Польща долучилася до міжнародної коаліції. Ще більш очевидними такі нюанси дають про себе знати в обранні підходів ЄС і НАТО до держав пострадянського простору і тим самим до Росії[2]. Формат Веймарського трикутника сприяє зростанню політичної ваги Польщі, але її вплив лишається набагато меншим у порівнянні з Німеччиною та Францією. Можливо тому Польща змогла проявити себе лише у тих галузях, де їй це було дозволено зробити, а вирішення таких важливих питань як європейська економічна політика та політика безпеки залишаються прерогативою Німеччини та Франції[3]. Однак, незважаючи на ці проблеми, співробітництво у рамках Веймарського формату продовжується. Для Німеччини це була одна з перших зовнішньополітичних ініціатив після об'єднання, у якості не завойовника, але очільника мирного об'єднання Європи. Успіх трикутника мав велике репутаційне значення для країни. Однак і практичне значення цього формату також складно переоцінити. Завдяки йому ФРН отримала змогу закріпити свій вплив у Центральній та Східній Європі. Цьому допомогло й співпадіння напрямів і цілей зовнішніх політик і Німеччини, і Польщі у регіоні.

References:

1. Rubinskij, Ju. (2016). Germano-pol'skie otnoshenija i "Vejmarskij treugol'nik [German-Polish relations and the Weimar Triangle]. *Analiticheskaja zapiska* [Analytical Note], *no. 24*. Institut Evropy RAN. Moscow. 4, 1 – 2. [in Russian].
2. Titova, M. S. (2012). Vejmarskij treugol'nik: uslovija vozniknovenija, motivy i celi uchastnikov [Weimar Triangle: conditions of origin, motives and goals of the participants]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoria* [Bulletin of Tomsk State University. History]. *Vol. 3*, 94 – 97. [in Russian].
3. Batorshina, I.A. (2011). Pjataja volna rasshirenija Evropejskogo sojuza: pro et contra [Fifth wave of enlargement of the European Union: pro et contra]. *Baltijskij region* [The Baltic region], *no. 3,* 49–58. [in Russian].
4. Budanova, D.S. (2009). Uchastie Germanii v processe rasshirenija ES na vostok i Pol'sha [Participation of Germany in the process of EU enlargement to the east and Poland]. *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federal'nogo universiteta. Serija: Gumanitarnye i social'nye nauki 03 – Istorija* [Bulletin of the Northern (Arctic) Federal University. Series: Humanities and Social Sciences 03 – History], Vol. *5,* 29 – 32. [in Russian].

[1] Дональд Туск став головою Європейської Ради. <https://www.msz.gov.pl/uk/p/lwow_ua_k_uk/news/archiwum_aktualnosci_ua/archiwum_aktualnosci_2014_2_ua/donald_tusk_ua>

[2] Рубинский Ю. (2016) Германо-польские отношения и «Веймарский треугольник». *Аналитическая записка, 24*. Институт Европы РАН. Москва, 2– 3.

[3] Брусиловська, О.І. (2014). Роль країн Веймарського трикутника у процесі прийняття та реалізації Лісабонської угоди. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія : Політологія, Т. 228, вип. 216*, 16.

5. Hofhansel, C. (2001). Germany, Multilateralism, and the Eastern Enlargement of the EU. *CES Germany & Europe Working Paper, no. 23,* 4 [in English].
6. Sedjakin, Ju.M. (2010). Vneshnjaja politika sovremennoj Pol'shi [Foreign policy of modern Poland]. *Obozrevatel': zhurnal* [The reviewer: the magazine], Moscow, *Vol. 6,* 58-69. [in Russian].
7. Vostochnaja politika Pol'shi [Eastern policy of Poland]. <http://riss.ru/analitycs/4584/> [in Russian].
8. Vejmarskij treugol'nik obedinilsja vokrug Ukrainy [The Weimar Triangle united around Ukraine]. <http://www.rbc.ru/politics/02/04/2014/57041a6f9a794761c0ce87fd> [in Russian].
9. Vejmarskij treugol'nik»vystupaet za izmenenija v politike ES po otnosheniju k vostochnym sosedjam [The Weimar Triangle is in favor of changes in the EU's policy towards its eastern neighbors]. <http://www.rosbalt.ru/main/2014/04/01/1250968.html> [in Russian].
10. Analysts: Weimar Triangle key for Poland"s new role in EU. <https://www.euractiv.com/section/europe-s-east/news/analysts-weimar-triangle-key-for-poland-s-new-role-in-eu/> [in English].
11. Weimar Triangle group meets in Germany. <http://www.thenews.pl/1/10/Artykul/268418,Weimar-Triangle-group-meets-in-Germany> [in English].
12. 25-aja vstrecha «Vejmarskogo treugol'nika»: «breksit» i Ukraina [25th meeting of the Weimar Triangle: "brexite" and Ukraine]. <http://ru.euronews.com/2016/08/29/weimar-triange-group-to-get-second-lease-of-life> [in Russian].
13. Vejmarskij treugol'nik nedovolen hodom Minska-2 [Weimar Triangle is dissatisfied with the course of Minsk-2]. <http://korrespondent.net/world/worldabus/3737482-veimarskyi-treuholnyk-nedovolen-khodom-mynska-2> [in Russian].
14. Germany, Poland and France revive Weimar group to bolster EU confidence. <http://www.reuters.com/article/us-europe-britain-germany-weimar-idUSKCN1130S7> [in English].
15. «Normandskij format» mozhet dopolnit' «Vejmarskij treugol'nik» [The "Norman format" can complement the "Weimar Triangle"]. <http://monaday.ru/i/10381/> [in Russian].
16. Pol'sha planiruet vozobnovit' rabotu Vejmarskogo treugol'nika [Poland plans to resume the work of the Weimar Triangle]. <http://www.ukrinform.ru/rubric-world/2072744-polsa-planiruet-vozobnovit-rabotu-vejmarskogo-treugolnika.html> [in Russian].
17. Ulatowski, R. (2016). German-Polish relations. Political and economic aspects. *Revista UNISCI. Universidad Complutense Madrid, No. 40,* 43 – 56. [in English].
18. Bilинk, V., Bukovskis, K., Ciechanowicz, A., Hettyey, A. (2009). Friendship in the making: Transforming Relations between Germany and the Baltic-Visegrad Countries. *Latvian Institute of International Affairs, Friedrich Ebert Stiftung. Riga, no. 184,* 158 [in English].
19. Polish-German Relations After Brexit. <http://carnegieeurope.eu/strategiceurope/?fa=63978> [in English].
20. Donal'd Tusk stav golovoju Yevropejs'koi Radi [Donald Tusk becoming head of the European For the sake of]. <https://www.msz.gov.pl/uk/p/lwow_ua_k_uk/news/archiwum_aktualnosci_ua/archiwum_aktualnosci_2014_2_ua/donald_tusk_ua> [in Ukrainian].
21. Brusylovska, O.I. (2014). Rol krayin Veymarskoho trykutnyka u protsesi pryynyattya ta realizatsiyi Lisabonskoyi uhody [The role of the Weimar Triangle countries in the process of adopting and implementing the Lisbon Treaty]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya"* [Scientific works of the Petro Mohyla Black Sea State University of the Kyiv-Mohyla Academy complex.]. *Series : Political Science. V. 228, Vol. 216*, 14– 17. [in Ukrainian].

Володимир Дальський
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ЕНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИКИ ЄС ЩОДО ДЕРЖАВ ПІВДЕННОГО І СХІДНОГО СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

Volodymyr Dalskyi
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

ENERGY ASPECT OF THE EU'S POLICY TOWARDS SOUTHERN AND EASTERN MEDITERRANEAN STATES

The article surveys the main factors, the peculiarities of development and the ways of implementing of the energy component of the EU's policy towards the countries of the Southern and Eastern Mediterranean at the present stage. The author shows how the EU's policy was implemented in the context of regional relations under a complex harmonization system of stakeholders' interests at three levels: the supranational, the level of member states' national interests and individual business groups.

The events that are surveyed in the article reveals the consequences of internal processes in the European Union, Mediterranean regional dynamics, the impact of the Russian factor, global economic trends, and so on. Considerable attention is paid to the influence of security factors on the framing of regional energy cooperation.

Keywords: European Union, Barcelona Process, Euro-Mediterranean Partnership, European Neighborhood Policy, Union for the Mediterranean, Euro-Mediterranean Energy Forum, Mediterranean Solar Plan, energy policy, gas supply, renewable energy.

На сучасному етапі енергетична складова політики Європейського Союзу щодо країн Південного та Східного Середземномор'я як цілісного регіону проявилась з початком розбудови такого багатостороннього формату взаємодії як Барселонський процес, що був започаткований заснуванням 1995 року у м. Барселона Євро-Середземноморського партнерства (ЄМП) між ЄС та його південними сусідами. Серед низки амбіційних цілей, визначених Барселонською декларацією, поглиблення співпраці в енергетичній сфері займало вагоме місце[1]. Так уже 1996 року Європейська комісія (ЄК) випустила окреме комюніке, повністю присвячене питанню взаємодії у євро-середземноморському форматі, де виклала своє бачення щодо необхідності глибокої і якнайшвидшої кооперації між ЄС та його середземноморськими партнерами, особливо, коли мова заходила про налагодження постачання енергоносіїв з південного та східного берегів Середземного моря до Європи[2]. У цілому консолідована позиція головного виконавчого органу ЄС у цьому документі просувала ідею нагальності розбудови по обидва береги Середземного моря інтегрованого і прозорого енергетичного простору, розбудованого на ринкових засад і єдиних регуляторних правилах. Підготовку і роботу з досягнення цієї амбіційної мети ЄК запропонувала зосередити через два канали: політичну частину віддати головам енергетичних відомств держав-членів ЄС та їхніх середземноморських держав-партнерів у формі міністерської конференції, а практичну роботу зосередити у Євро-Середземноморському енергетичному форумі (ЄСЕФ), який би провадився за участі експертів, котрі б представляли відповідні держави.

Утім, попри рішучу риторику ЄК, а також порівняно швидкий запуск, запропонованих нею переговорних форматів, сам процес виявився далеким від очікувань: так перша міністерська

[1] Barcelona declaration adopted at the Euro-Mediterranean Conference (28 November 1995). <http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/euromed/docs/bd_en.pdf> (2017, листопад, 10).
[2] Communication from the Commission to the European Parliament and the Council Concerning the Euro-Mediterranean Partnership in the Energy Sector, European Commission (3 April 1996). <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5f9449ef-b054-418d-be7a-dd9030694ac5/language-en> (2017, листопад, 10).

конференція відбулась уже 1996 року у Трієсті, але наступні у Римі і Афінах зібрались лише 2003 року, а ЄСЕФ, провівши установче зібрання у Брюсселі 1997 року, вдруге організований був лише 2000 року у Гранаді, після чого його діяльність стала примарною: наприклад, вже 2003 року в Афінах його сполучили з міністерською конференцією.

Серед причин такого підсумку ініціатив ЄК можна назвати як невдачу Барселонського процесу загалом здебільшого через політичні обставини, наприклад, провал арабо-ізраїльського врегулювання і відмову мусульманських партнерів ЄС від будь-яких спільних проектів з Ізраїлем, так і те розуміння спільних правил, яке пропонували європейські посадовці: для представників Євросоюзу базою будь-яких спільних проектів навіть із третіми країнами має бути доробок спільноти (Acquis communautaire), тобто законодавство Європейського Союзу, що не влаштовує його середземноморських партнерів, уряди яких традиційно оперують різними аспектами енергетичної тематики через призму свого специфічного бачення власних державних інтересів, яке часто означає підтримку позаринкової і непрозорої регуляторної політики в енергетичній сфері задля надання переваг для своїх експортерів, соціальної сфери тощо.

Разом із тим подальші спроби ЄС перезавантажити свою політику щодо середземноморських партнерів незмінно мали і енергетичний вимір. Так запровадження 2003-2004 року Європейської політики сусідства (ЄПС), котра охопила разом із країнами Східної Європи також і середземноморські держави, мало вплив і на співпрацю з останніми в енергетичній сфері. Нововведенням нової політики стало посилення двостороннього виміру відносини Європейського Союзу зі своїми сусідами, який якраз і був покликаний інтенсифікувати відносини окремо з кожною державою-партнером ЄС щодо тих питань, де багатосторонній формат ЄМП був безсилим.

Відповідно до ЄПС Єврокомісія запропонувала кожній середземноморській державі, котра приєднається до такого формату сусідства, укласти двосторонній план дій з поглиблення співробітництва, що охоплював би найважливіші теми саме двосторонніх відносин, серед яких своє місце мали і питання енергетики: таким чином ЄС з одного боку намагався роз'єднати переговорні процеси з енергетики і питаннь міжнародної політики, а з іншого – наблизити позицію кожної окремої держави-сусіди з енергетичних питань до позиції Європейського Союзу тією мірою, якою ця країна буде готова до зближення без прив'язки до готовності інших держав регіону.

Таким чином офіційна позиція ЄК констатувала, що головним завданням енергетичної складової політики ЄС у Середземномор'ї є не просто створення єдиного енергетичного простору у регіоні через багатосторонню співпрацю, а саме включення середземноморських партнерів до енергетичного простору Європейського Союзу і у подальшому ця думка лише деталізувалась в офіційних документах. Наприклад, Зелена книга 2006 року під назвою "Європейська стратегія зі сталої, конкурентної та безпечної енергії" пропонувала поширити внутрішні правила взаємодії в енергетичній сфері, консолідовані у Договорі про заснування Енергетичного співтовариства, на держави-партнери ЄС[1], а інший документ, випущений Єврокомісією того ж року стверджував необхідність "розширити внутрішній ринок ЄС через поширення Договору про заснування Енергетичного співтовариства задля включення готових до цього держав Європейської економічної зони та Європейської політики сусідства"[2].

У цілому такий підхід визнавав також, що отримати консолідовану позицію середземноморських сусідів ЄС хоча б в енергетичній сфері не видається можливим з огляду на значні відмінності у їхніх можливостях та зацікавленностях: наприклад, узгодити інтереси країн-експортерів енергоносіїв, та електроенергії, таких як Алжир, країн-імпортерів і країн-транзитерів, таких як Марокко, у багатостронньому форматі значно важче, ніж домовлятися з ними поодинці.

Прикметно, що якщо у 90-ті роки енергетична складова відносиних ЄС з середземноморськими партнерами розглядалась ЄК здебільшого у контексті загального співробітництва, або ж економічних відносини, а у межах ЄПС енергетика фактично розглядаються вже у межах безпекової складової таким чином, що деякі дослідники застосовують до такого ідейного дрейфу термін "сек'юритизація"[3]. Підтвердженням такої еволюції є актуалізація

[1] A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy. Green Paper. European Commission, (8 March 2006). <http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com2006_105_en.pdf> (2017, листопад, 10).
[2] An External Policy to Serve Europe's Energy Interests, Joint Paper by the European Commission and the Secretary-General/High Representative (30 May 2006). <http://aei.pitt.edu/39623/1/st09971.en06.pdf> (2017, листопад, 10).
[3] Lavenex, S. (2004). EU external governance in 'wider Europe'. *J. Eur. Public Policy, 11 (4),* 680–700.

енергетичної складової у загальному дискурсі зовнішньополітичної діяльності ЄС. Так після розширень ЄС 2004 і 2007 років, коли його членами стали енергодефіцитні країни Центральної та Південно-Східної Європи, які ще більше посилили залежність ЄС від зовнішніх постачальників енергоносіїв, і газових блокад Росії проти України 2006 та 2009 років, що відчутно позначились на окремих членах Європейського Союзу, посадовці ЄС переосмислили енергетику саме у безпекових категоріях. Офіційна статистика у цей період виглядала невтішно: так, на 2006 рік, коли Росія відкрито почала використовувати газовий важіль з політичною метою, вона контролювала близько 40,4% імпорту газу до ЄС разом з Болгарією з Румунією, що мали стати його членами наступного року, близько 23,3% – Норвегія, а середземноморські партнери ЄС Алжир та Єгипет забезпечували відповідно близько 17,5% і 2,6% газового імпорту, ще 2,6% постачала Лівія, котра не брала участі у ЄПС, але гіпотетично могла долучитись до спільних енергетичних проектів[1].

Одним з наслідків цих подій стало підвищення уваги ЄК до розбудови двостороннього стратегічного партнерства з важливої в енергетичному плані державами Середземномор'я, зокрема Алжиром, Єгиптом та Марокко, а також запуск єврокомісаром з енергетики формату Євро-Середземноморського енергетичного партнерства (ЄСЕП) та його плану дій на 2008-2013 роки на 5-й Євро-Середземноморській конференції міністрів у Лімассолі, що відбулась 2007 року.

Разом з таким проясненням позиції ЄК вирішила інтенсифікувати і практичну складову просування своїх поглядів в регіоні. Наприклад новий консолідований фінансовий інструмент, запроваджений ЄС для втілення завдань у межах політики сусідства, ENPI, став джерелом фінансування низки форматів співпраці приватних енергетичних компаній з ЄС та середземноморських держав, таких як Асоціація середземноморських енергетичних регуляторів (MedReg), Асоціація середземноморських операторів магістральних мереж (Med-TSO) тощо.

У такому контексті черговий перезапуск Євро-Середземноморського партнерства у форматі Союзу заради Середземномор'я, проведений 2008 року з ініціативи президента Франції Ніколя Саркозі протягом періоду головування Парижу у ЄС одразу мав уже один із очевидних напрямів поглиблення регіональної взаємодії. Оскільки причини невдачі багатосторонньої співпраці у межах попереднього формату Барселонського процесу залишались незмінними, Союз заради Середземномор'я та ЄСЕП потребували масштабних проектів та нових тем взаємодії. І таким проектом став запущений 2008 року Середземноморський план сонячної енергетики (СПСЕ) – ініціатива з розбудови потужностей з виробництва електрики на основі відновлювальних джерел енергії на території середземноморських партнерів з подальшою можливістю приєднання цих потужностей до енергетичної системи ЄС.

Промоутером актуалізації теми відновлювальних джерел енергії та її втілення через СПСЄ у контексті середземноморської політики ЄС стала ініціатива німецьких промислових концернів та громадських організацій під назвою DESERTEC[2], яка завдяки зеленим набула значної політичної підтримки спочатку у Німеччині, а протягом німецького головування в ЄС 2007 року і у Брюсселі, посприявши ухваленню Європейською Радою у березні того року амбіційної мети у покриття 20% енергетичних потреб Європейського Союзу з відновлювальних джерел[3]. З прийняттям же ЄС 2009 року пакету законодавчих норм Climate action and renewable energy (CARE) щодо запобігання змінам клімату та розвитку відновлювальних джерел енергії адепти DESERTEC лише посилили свої позиції. Так стаття 9 директиви 2009/28/EC, що входить до пакету CARE, дозволяє державам ЄС імпортувати зелену енергію з третіх країн[4].

Не оминула діяльність DESERTEC і процесу створення Союзу заради Середземномор'я, коли під час торгу між французьким президентом Ніколя Саркозі з партнерами у ЄС та брюссельською

[1] Main origin of primary energy imports, EU-27, Eurostat (30 April 2009). <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Main_origin_of_primary_energy_imports,_EU-27(%25_of_extra_EU-27_imports).PNG&direction=next&oldid=1157> (2017, листопад, 10).

[2] White Book – Clean Power from Deserts: The Desertec Concept for Energy, Water and Climate Security (2008). Hamburg; Desertec Foundation. <http://www.dun-eumena.com/sites/default/files/files/doc/trec_white_paper.pdf> (2017, листопад, 10).

[3] Presidency Conclusions of the Brussels European Council (9 March 2007). <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7224-2007-INIT/en/pdf> (2017, листопад, 10).

[4] Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EC and 2003/30/EC (23 April 2009) <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32009L0028> (2017, листопад, 10).

бюрократією щодо схвалення його середземноморської ініціативи саме німецька сторона наполягла на актуалізації питання відновлювальної енергетики у Євро-Середземноморському партнерстві.

Для Європейської Комісії розбудова проектів зеленої енергетики на території середземноморських сусідів виглядала привабливою у тому числі через міркування енергетичної безпеки ЄС: збільшення генерації відновлювалльної енергетики у країнах-експортерах традиційних енергоносіїв на кшталт Алжиру дозволило б цим гравцям частково задовольнити свої внутрішні енергетичні потреби без витрачання, наприклад, газу, додаткові обсяги якого вивільнилися б для постачання на ринок Європейського Союзу, що зменшувало б залежність останнього від РФ. Крім того, ЄС отримав би додаткове джерело постачання електроенергії у разі потреби, певний резерв зеленої енергії, тобто питання гострого дефіциту електрики для ЄС не було актуальним, але додатковий інструмент підтримання енергетичної безпеки заперечень не викликав. Разом із тим для посадовців у Брюсселі було привабливим, що СПСЕ працюватиме на просування ідеї зближення регуляторної політики в енергетичній сфері між берегами Середземного моря, без чого успішність проекту не могла бути досягнута.

Важливо те, що слідом за німецьким промисловим лобі до проекту долучились зацікавлені кола з інших держав ЄС: так 2009 року група з 13 приватних компаній, здебільшого німецьких, заснувала DESERTEC Industrial Initiative (DII) для розробки проектів, пов'язаних з СПСЕ, вже через рік з'явився французький промисловий консорціум Medgrid, спрямований на розбудову ліній електропередачі у Середземномор'ї, а пізніше італійські компанії утворили Renewable energy solutions for the Mediterranean (Res4Med)[1].

Утім, попри значну підтримку СПСЕ на рівні приватних компаній, держав-членів ЄС та Європейської Комісії доля проекту склалась далеко від очікувань. Спочатку розвиток світової економічної кризи, зниження споживання електрики у ЄС та стрімкий розвиток сектору відновлювальних джерел енергії у його державах-членах призвів до надлишку генерації електроенергії в ЄС і послаблення привабливості проекту для приватних гравців з економічних міркувань, причому перегляд обсягів і доцільності своєї участі у відповідних проектах торкнувся навіть ініціаторів DESERTEC Industrial Initiative, таких як Bosch, Siemens, E.ON, Bilfinger тощо. Ситуація змінилась так докорінно, що лобісти СПСЕ навіть почали досліджувати варіанти експорту електрики з ЄС до країн Середземномор'я[2].

Структури Союзу заради Середземномор'я та підтримувані ним організації намагались коригувати акценти реалізації СПСЕ, переносячи наголос з перспектив імпорту енергії з відновлювальних джерел до ЄС із країн Середземмор'я на саму важливість інтеграції електричних та енергетичних систем різних частин Середземномор'я як взаємно вигідної бази для торгівельних відносин в енергетичній сфері[3]. Але неочікуваного удару по СПСЕ було завдано на політичному рівні у грудні 2013 року на міністерській конференці Союзу заради Середземномор'я, коли після розробки технічних питань реалізації на експертному рівні мав бути затверджений генеральний план проекту, що відкрило б шлях для інвестицій у практичні складові СПСЕ.

План тоді не був затверджений, причому не через традиційний опір середземноморських сусідів ЄС, котрі якраз підтримували його, а через фактичне вето іспанської делегації, яка намагалась захистити своїх національних виробників зеленої енергії, що стикнулись у цей час з проблемою перевиробництва і збуту своєї генерації, від ще більших втрат у результаті початку продажу марокканської зеленої енергії до ЄС. Крім того іспанський представник опонував позиції Німеччини і Марокко щодо "статистичної", а не фізичної передачі електроенергії електромережами з Південного Середземномор'я до Європи, що вочевидь зменшувало втрати при передачі, а з ними і собівартість виробленої у північноафриканських країнах енергії на користь кінцевого покупця і виробника, але водночас прибирало переваги іспанської електроенергії у порівнянні з південною альтернативо[4]. Відповідний хід одного з ключових, передусім з географічної точки зору, гравців

[1] Carafa, L. (2015). Policy and markets in the MENA: the nexus between governance and renewable energy finance. *Energy Procedia*, *69,* 1696–1703.

[2] Desert Power: Getting Started – The Manual for Renewable Electricity in MENA – Policy Report (2013). <https://www.db.com/cr/de/docs/Desert-Power-Getting-Started-Full-Report-English-Screen(1).pdf> (2017, листопад, 10).

[3] Mediterranean Project. <http://www.med-tso.com/mediterranean.aspx?f=> (2017, листопад, 10).

[4] Carafa, L. (2015). Policy and markets in the MENA: the nexus between governance and renewable energy finance. *Energy Procedia*, *69,* 1696–1703.

на руйнацію чи не найперспективнішого проекту у межах енергетичного виміру Союзу заради Середземномор'я фактично перевів у фазу стагнації реалізацію проектів інтеграції електричних систем по обидва боки Середземного моря.

Утім 2014 рік позначився двома подіями, котрі реанімували переговорний процес. З одного боку анексія Росією Криму і розгортання російсько-українського збройного протистояння на Сході України зі стрімким погіршенням відносин двох держав, як ніколи, актуалізували безпекову складову загальної політики ЄС в енергетичній сфері: стало зрозуміло, що військовий конфлікт РФ як найбільшого постачальника газа до держав Європейського Союзу з найважливішим транзитером за поганого сценарію може обернутись справжнім шоком для спільноти загалом, і для окремих країн-членів з Центральної і Південно-Східної Європи, залежних від російського газу майже повністю, зокрема. У подальшому такий хід подій затвердив газову складову у якості центральної теми як усього енергетичного порядку денного ЄС, так і його середземноморського виміру. З іншого боку на цей рік припало головуванням у Європейській Раді однієї з найбільш зацікавлених у середземноморському енергетичному діалозі держав, причому залежної від імпорту енергоносіїв, – Італії, що не могло не позначитись на пожвавленні регіональних ініціатив.

Вже у березні 2014 року із загостренням кримської проблематики Європейська Рада звернулась до Європейської Комісії із дорученням "провести глибоке дослідження європейської енергетичної безпеки і до червня 2014 року представити всеосяжний план зі зменшення енергетичної залежності ЄС"[1]. Прикметно, що у відповідному комюніке вже недвозначно виокремлювався один з напрямів досягнення поставленого завдання через "розвиток міжнародних підключень", які "також мають включати Іберійський півострів та середземноморський простір"[2].

У травні вже ЄК випустила комюніке щодо стратегії енергетичної безпеки, де енергетика постулювалась складовою зовнішньої політики ЄС, а одним з інструментів безпеки пропонувалось зробити Середземноморський газовий хаб[3]. У липні 2014 відбулась конференція на Мальті, присвячена безпеці газопостачання у Середземномор'ї, що зібрала міністрів держав ЄС та їхніх сусідів, представників Європейської Комісії та промислових кіл, де голови енергетичних відомств країн-учасниць заснували Середземноморську платформу співпраці у газовій сфері.

У такому контексті наростання домінування газової проблематики на організованій італійським урядом 19 листопада 2014 року у Римі конференції високого рівня з Євро-Середземноморського енергетичного співробітництва зацікавлені сторони узгодили свої основні інтереси, вирішивши структурувати регіональну співпрацю у сфері енергетики за трьома платформами: газовою платформою, платформою регіонального ринку електрики та платформою відновлювальної енергії й енергоефективності. Таким чином політично інтереси промислових груп, зацікавлених у розвитку електромереж та зеленої енергії, були організаційно захищені від наступу газової тематики з фактичним гарантуванням підтримки з боку ЄС та його структур, хоча формат реалізації платформ засвідчив, що певна відчуженість між ними має місце. Так, формально реалізація усіх трьох платформ була покладена на структури Союзу заради Середземномор'я, але його секретаріат разом з вище згаданими профільними асоціаціями MedReg та Med-TSO зайнявся координацією роботи другої і третьої платформ, а роль секретаріату для газової платформи у листопаді 2015 року був покладений на промислову асоціацію Середземноморська енергетична обсерваторія (OME), яка організовувала вже першу зустріч цієї платформи 9 березня 2016 року[4], як і зокрема зустріч 19 вересня 2017 року у Парижі[5].

[1] Conclusions of the European Council (21 March 2014). <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7-2014-REV-1/en/pdf> (2017, листопад, 10).
[2] Conclusions of the European Council (21 March 2014). <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7-2014-REV-1/en/pdf> (2017, листопад, 10).
[3] European Energy Security Strategy.Communication from the Commission to the European Parliament and the Council (28 May 2014). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52014DC0330> (2017, листопад, 10).
[4] The first meeting of the UfM Platform on Gas, successfully took place on 9 March 2016, Barcelona (9 March 2016), *OME new./* <http://www.ome.org/ome-news/first-meeting-ufm-platform-gas-successfully-took-place-9-march-2016-barcelona/> (2017, листопад, 10).
[5] Another step in the energy cooperation in the euro-mediterranean region (19 September 2017), *OME news.* <http://www.ome.org/ome-news/kick-off-meetings-ufm-gas-platform-working-groups/> (2017, листопад, 10).

У цілому закономірно, що після 2014 року увага до газової тематики усе ж превалює як у загальному контексті енергетичної політики ЄС, так і у регіональному середземноморському її вимірі. Наприклад у комюніке Європейської комісії лютого 2015 року щодо створення Європейського енергетичного союзу регіон згадується саме у контексті Середземноморського газового хабу[1], після чого практична робота за над цією ідеєю і почалась.

Разом із тим у тому ж році керівництво ЄС усвідомило необхідність посилення двосторонньої співпраці у газовій сфері через наростання певних негативних тенденцій. Так, газова тематика превалювала і під час візиту у травні 2015 року єврокомісара з енергетики до Алжира і Марокко, і у заснованому тоді політичному діалозі щодо енергетики між ЄС і Алжиром, що було значною мірою викликано падінням частки останнього у газовому імпорті Європи через сильну конкуренцію з боку РФ, Норвегії та Катару[2].

Висновки. Таким чином енергетична складова політики ЄС у Середземномор'ї протягом останніх двох десятиліть значно актуалізувалась, але зазнала відчутного дрейфу від економічної тематики до безпекового виміру, що значною мірою було викликано важливістю співробітництва ЄС з державами регіону у газовій сфері, політизацію якої стимулювала діяльність Росії у цей період.

У той же час намагання розвивати альтернативні енергетичні теми з боку ЄС, наприклад зеленої енергетики, наштовхнулось на складність механізму узгодження інтересів гравців наддержавного, національного і бізнесового рівня. Значною перешкодою для інтеграційних процесів у регіоні стала також позиція середземноморських сусідів ЄС, котрі не були готові відкривати свої ринки на умовах повної адаптації до європейського законодавства, зокрема регуляторної політики ЄС.

References:

1. Barcelona declaration adopted at the Euro-Mediterranean Conference (28 November 1995). <http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/euromed/docs/bd_en.pdf> (2017, November, 10). [in English].
2. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council Concerning the Euro-Mediterranean Partnership in the Energy Sector, European Commission (3 April 1996). <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5f9449ef-b054-418d-be7a-dd9030694ac5/language-en> (2017, November, 10). [in English].
3. A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy. Green Paper. European Commission, (8 March 2006) <http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com2006_105_en.pdf> (2017, November, 10). [in English].
4. An External Policy to Serve Europe's Energy Interests, Joint Paper by the European Commission and the Secretary-General/High Representative (30 May 2006) <http://aei.pitt.edu/39623/1/st09971.en06.pdf> (2017, November, 10). [in English].
5. Lavenex, S. (2004). EU external governance in 'wider Europe'. *J. Eur. Public Policy*, *no. 11 (4),* 680–700 [in English].
6. Main origin of primary energy imports, EU-27, Eurostat (30 April 2009). <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Main_origin_of_primary_energy_imports,_EU-27(%25_of_extra_EU-27_imports).PNG&direction=next&oldid=1157> (2017, November, 10). [in English].
7. White Book – Clean Power from Deserts: The Desertec Concept for Energy, Water and Climate Security (2008). Hamburg; Desertec Foundation <http://www.dun-eumena.com/sites/default/files/files/doc/trec_white_paper.pdf> (2017, November, 10). [in English].
8. Presidency Conclusions of the Brussels European Council (9 March 2007) <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7224-2007-INIT/en/pdf> (2017, November, 10). [in English].
9. Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EC and 2003/30/EC (23 April 2009) <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32009L0028> (2017, November, 10). [in English].
10. Carafa, L. (2015). Policy and markets in the MENA: the nexus between governance and renewable energy finance. *Energy Procedia, no. 69*, 1696–1703 [in English].

[1] Energy Union Package. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council (25 February 2015). <https://setis.ec.europa.eu/system/files/Communication_Energy_Union_en.pdf> (2017, листопад, 10).

[2] Algeria's gas exports to EU set to rise 15 percent in 2016: official (4 May 2016). *Reuters.* <https://www.reuters.com/article/us-algeria-energy/algerias-gas-exports-to-eu-set-to-rise-15-percent-in-2016-official-idUSKCN0XV0UG> (2017, листопад, 10).

11. Desert Power: Getting Started – The Manual for Renewable Electricity in MENA – Policy Report (2013). <https://www.db.com/cr/de/docs/Desert-Power-Getting-Started-Full-Report-English-Screen(1).pdf> (2017, November, 10). [in English].
12. Mediterranean Project. <http://www.med-tso.com/mediterranean.aspx?f=> (2017, November, 10) [in English].
13. Conclusions of the European Council (21 March 2014) <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7-2014-REV-1/en/pdf> (2017, November, 10). [in English].
14. European Energy Security Strategy. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council (28 May 2014). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52014DC0330> (2017, November, 10). [in English].
15. The first meeting of the UfM Platform on Gas, successfully took place on 9 March 2016, Barcelona (9 March 2016), OME news [in English].<http://www.ome.org/ome-news/first-meeting-ufm-platform-gas-successfully-took-place-9-march-2016-barcelona/> (2017, November, 10).
16. Another step in the energy cooperation in the euro-mediterranean region (19 September 2017), *OME news* <http://www.ome.org/ome-news/kick-off-meetings-ufm-gas-platform-working-groups/> (2017, November, 10). [in English].
17. Energy Union Package. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council (25 February 2015) <https://setis.ec.europa.eu/system/files/Communication_Energy_Union_en.pdf> (2017, November, 10). [in English].
18. Algeria's gas exports to EU set to rise 15 percent in 2016: official (4 May 2016), *Reuters*<https://www.reuters.com/article/us-algeria-energy/algerias-gas-exports-to-eu-set-to-rise-15-percent-in-2016-official-idUSKCN0XV0UG> (2017, November, 10). [in English].

Ольга Савицька
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНА-ЄС: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Olga Savytska
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS OF UKRAINE-EU ASSOCIATION: UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the national historiography researches as to the economic and political factors of Ukraine association with the European Union. The article aims to outline the historiography analysis of publications array considering the factors of our country association with the European Union. The article grounds on a historiography researches of the Ukrainian authors: O. Borysenko, B. Buznar, I. Soroka, T. Korniychuk, Ya. Kostyuchenko, K. Smyrnova, V. Muravyov, I. Zabara.

The methodological basis of the study is the complex and systematic approaches, the principles of historicism and scientific objectivity. In order to study the views of scientists applied comparative analysis of various sources – scientific and comparative method; with the help of the problem-chronological method, the thematic issues that were considered in historiography at different stages of its development, and, finally, on the basis of the historical-genetic method, determined the preconditions of foreign policy relations of Ukraine on the basis of domestic policy.

Keywords: Ukraine, politics, economists, law, association, EU, historiography.

У статті висвітлюється специфіка асоціації України з Європейським Союзом через призму наукових праць вітчизняних дослідників.

Актуальність статті пояснюється тим, що з проголошенням незалежності перед Україною постало питання щодо налагодження зовнішньополітичних зв'язків, насамперед, співпраці з Європейським Союзом, Радою Європи, НАТО тощо. Процес інтеграції України в політичному, економічному, культурному просторі відбувався (і змінюється на сьогодні) з певними труднощами, сповільнювався внутрішніми та зовнішніми ускладненнями проміжного періоду. У час, коли вітчизняна історіографія набуває нових обертів, здійснюється переосмислення багатьох історичних фактів минулих років, з'явилась необхідність систематизації нагромаджених знань наукового синтезу історіографічної бази, постає необхідність у появі комплексної науково-історичної праці узагальнюючого характеру, що стає важливою умовою об'єктивних відомостей про історіографію взаємин між Україною та Європейським Союзом.

Мета дослідження полягає у виявленні та аналізі наявного комплексу публікацій про асоціацію між Україною та ЄС, концептуальних і змістовних особливостей відображення проблеми в історичній літературі. Головне завдання – з'ясувати стан наукової розробки теми вітчизняною історіографією.

Існує така думкка, що головним завданням нашої крани – є повноцінне входження до західної цивілізації, а саме до європейських і євроатлантичних структур, що зазначається у статті Борисенко О. "Перспективи України щодо вступу до ЄС: економічний аспект"[1]. Аналізуючи основні критерії, на які спирається Європейський Союз у прийнятті рішень, а саме політичні та економічні, можна зробити висновок, що Україна станом на 2011 р. приваблювала ЄС. Автор пояснює цю зацікавленість декількома тезами: потужний промисловий комплекс, масштабні запаси чорнозему, експорт сталі, тощо. Особливе місце у дослідженні посідає тема зовнішньоторговельних зв'язків

[1] Борисенко, О. (2011). Перспективи України щодо вступу до ЄС: економічний аспект. *Актуальні проблеми міжнародних відносин, 97 (1),* 35-36.

України з країнами Європи. В кінці своєї статті, Борисенко О. зазначає важливість подальшого дослідження зовнішньополітичної діяльності України та використання здобутих знань для стабілізації зовнішньої та внутрішньої діяльності нашої країни.

Дослідниця Корнійчук Т. починає свою статтю "Особливості політичного й економічного співробітництва Європейського Союзу та України на сучасному етапі"[1] з аналізу фінансових переваг вступу до Європейського Союзу порівняно з країнами СНД та доречність співпраці України з ЄС. Автор зазначає, що для успішної інтеграції нашої країни у Європейський Союз варто приділити велику увагу реформуванню соціальної політики. У дослідженні представлені основні системні недоліки, із-за яких співпраця з ЄС є проблематичною: низькі показники національної економіки, нехтування людським капіталом, тощо. Корнійчук Т. описує напрямки інтеграції: реформування врядування, запровадження вільної торгівлі між ЄС та Україною, розвиток енергетичного ринку та чорноморське співробітництво. У кінці статті дослідниця зауважує, що вступ до Європейського Союзу не може бути самоціллю для нашої країни, а є одним з інструментів формування та зміцнення інститутів суспільства.

І. Чичкало-Кондрацька в статті «Соціально-економічні наслідки поглиблення інтеграційних процесів між Україною та ЄС» зазначає, що підписання політичної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, і, з подальшим укладенням економічної частини угоди, для нашої країни відкриваються як нові можливості для модернізації економіки, розвитку зовнішньої торгівлі, інноваційної та інвестиційної діяльності, тощо, так і можуть постати певні ризики, соціально-економічні наслідки й проблеми[2]. Дослідниця на підставі досвіду країн-членів ЄС вказує на можливий ризик ослаблення потенціалу економічного зростання – падіння середньорічного приросту ВВП. Світова економічна криза 2008 р. виявила найбільш гостру проблему єврозони – боргову кризу, що в свою чергу призвело до дефіцитів державних бюджетів в країнах ЄС. Існує ризик зменшення обсягів зовнішньої торгівлі, у разі недостатньої конкурентоспроможності вітчизняних товарів, можливе скорочення виробництва і, скоріше за все, зростуть ціни на деякі категорії товарів. Щодо прямих іноземних інвестицій, як одного з аргументів привабливості євроінтеграції, картина неоднозначна і свідчить про можливе скорочення обсягів таких інвестицій. Однак, автор вказує на суттєву привабливість ЄС для України завдяки високим економічним і соціальним стандартам – це територія високоефективної економіки, високих стандартів екологічної безпеки, високих показників реформ і модернізації суспільства, економічної свободи, легкості ведення бізнесу, ефективності влади, безумовно високий рівень соціальних стандартів – співробітництво між Україною та ЄС у багатьох галузях і сферах дає можливість вийти на якісно новий рівень, підвищити рівень життя та добробуту населення України.

Ю. Біленко в статті «Динамічні ефекти створення зони вільної торгівлі України з Європейським Союзом» надає порівняльний аналіз динаміки обсягів товарів між Україною та ЄС[3]. Досліджуючи розвиток товарної структури експорту та імпорту України в країни ЄС у 2002-2010 рр., автор зазначає, що переважну кількість українського експорту складають капіталомісткі товари стандартної якості (продукція чорної металургії, сировинні товари, тощо) і констатує, що частка промислових виробів за період 2000-2008 рр. зменшилась, але збільшилась частка експорту продовольчих товарів майже в два рази в наслідок енергомістких для України галузей – вітчизняне сільське господарство посідає визначне місце на європейських просторах. Для порівняння, дослідник розглядає взаємини між Україною з Росією. За період 2002 р. до кризового 2008 р. спостерігалось надзвичайно динамічна торгівля з Росією на фоні невеликого обсягу імпорту. Детальний аналіз розвитку експортно-імпортних операцій України з ЄС та Росією дозволяє краще зрозуміти дилему вибору між зоною вільної торгівлі з Європейським Союзом та Митним Союзом з Росією.

Автор статті також розглянув можливі наслідки лібералізації по двох напрямках – внаслідок створення як ЗВТ (зона вільної торгівлі), так і ЗВТ+, у короткостроковій перспективі експорту

[1] Корнійчук, Т. (2011). Особливості політичного й економічного співробітництва Європейського Союзу та України на сучасному етапі. *Актуальні проблеми міжнародних відносин, 98 (2),* 109-111.

[2] Чичкало-Кондрацька, І. (2014). Соціально-економічні наслідки поглиблення інтеграційних процесів між Україною та ЄС. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, *119(2),* 31-40.

[3] Біленко, Ю. (2012). Динамічні ефекти створення зони вільної торгівлі України з Європейським Союзом. *Актуальні проблеми міжнародних відносин, 111(2),* 30-39.

з України до ЄС. Стосовно входження України до Митного Союзу, на думку автора, на короткостроковий період дасть економічний ефект в наслідок більш низьких цін на енергоносії, але створення ЗВТ з ЄС створює передумови та можливість виникнення значно більших економічних ефектів від модернізації української економіки у середньо- та довгостроковій перспективах.

Костюченко Я. у статті "Принцип політичної асоціації та економічної інтеграції у двосторонніх відносинах України з Європейським Союзом"[1] досліджує специфіку взаємин між нашою країною та ЄС. Автор спирається на праці В. Муравйова, О. Шпаковича, Н. Мушак, та інших. Основна увага статті присвячена історії економічної співпраці та взаємин між Україною та ЄС до 2013 р.: приєднання України до Світової Організації торгівлі (СОТ) та підготовки до однієї з головних стадій економічної інтеграції – входження до зони вільної торгівлі у 2008 р. та підписання Порядку денного асоціації у 2009 р. з переліком засобів його імплементації, а саме допомога Євросоюзу шляхом обміну досвіду та технікою, поширення інформації та порад щодо гармонізації усіх процесів.

У кінці статті автор зазначає, що останній документ був пріоритетним в оновленому Порядку денному асоціації, прийнятому Радою з питань співробітництва 24 червня 2013 р. та наголошує на те, що згадуваний вище пакет документів дає змогу Україні перейти на перший інтеграційний рівень – на етап створення зони вільної торгівлі.

Стаття «Внутрішні та зовнішні фактори економічних ефектів зони вільної торгівлі України з ЄС» дослідника О. Шниркова, де детально розкрито тему різних методологій досліджень питання[2]. Автор зауважує, що результати таких досліджень часто мають суперечливий характер, таким чином, прийняття рішення щодо участі у розвинених формах міжнародної інтеграції не може бути зведене суто до порівняння ефектів від економічної лібералізації. Посилаючись на аналіз деяких моделей інтеграції, вчений зазначає, що переваги економічної гармонізації з ЄС та введення реформ в Україні є настільки значними, що вони набагато перевищують можливі втрати. Особливу увагу дослідник приділяє розгляду трьох основних сценаріїв лібералізації економічних відносин з ЄС: класична, вузька зона вільної торгівлі (КЗВТ); поглиблена та розширена зона вільної торгівлі (ПЗВТ); митний союз України з ЄС (МС), які мають суттєві позитивні ефекти для економіки України, але, на думку автора, на сучасному етапі найбільш привабливою є поглиблена та поширена зона вільної торгівлі (ПЗВТ), іншими словами, угода про ПЗВТ є важливим фактором реформування української економіки, але тільки за умов активної та ефективної державної економічної політики. Поряд з цим, спеціально розглядається питання наслідків для України та можливої реакції Росії на підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС. Отже, співвідношення позитивних та негативних ефектів від ПЗВТ з ЄС та торговельних обмежень з боку Росії залежатиме від глибини інтеграційних процесів з ЄС, форм реакції Росії, ефективності адаптації української економіки до нових умов торгівлі з основними партнерами.

Бузинар Б. та Сорока І. у статті "Зміна акцентів української політики євроінтеграції від романтизму до виваженого прагматизму"[3] описуються основні підстави, чому Україна хоче стати членом Європейського Союзу починаючи з 90-х років XX ст. У дослідженні розкриваються позитивні сторони прагматизму, які роблять Україну презентабельною для Європейського Союзу та для Російської Федерації. Особливу увагу Бузинар Б. та Сорока І. звертають на геополітичне розташування нашої країни, на важливість підтримувати зовнішні зв'язки як і зі Сходом, так і з Заходом.

Смирнова К. у статті "Правове регулювання конкуренції в угоді про асоціацію між Україною та ЄС"[4] стверджує, що конкурентоспроможність – це один з принципів вільної ринкової економіки і тому Україні варто на цей аспект звернути увагу. Дослідниця пояснює, що конкурентне право

[1] Костюченко, Я. (2013). Принцип політичної асоціації та економічної інтеграції у двосторонніх відносинах України з Європейським Союзом. *Актуальні проблеми міжнародних відносин, 115 (2),* 86-90.
[2] Шнирков, О. (2013). Внутрішні та зовнішні чинники ефектів вільної торгівлі України з ЄС. *Актуальні проблеми міжнародних відносин, 113(1),* 25-35.
[3] Бузинар, Б., Сорока, І. (2011). Зміна акцентів української політики євроінтеграції від романтизму до виваженого прагматизму. *Актуальні проблеми міжнародних відносин, 97 (1),* 37-38.
[4] Смирнова, К. (2013). Правове регулювання конкуренції в угоді про асоціацію між Україною та ЄС. *Актуальні проблеми міжнародних відносин, 115 (2),* 145-153.

дозволяє в умовах стрімкого розгортання процесів глобалізації, встановити та врегулювати поведінку суб'єктів господарювання на ринку.

Автор згадує вітчизняних вчених, які досліджували питання антимонопольного законодавства, а саме: Вавілова С., Харченка П., Журика Ю., Когута О., Лук' янець В. та інших.

Особливу увагу у статті було приділено саме історії взаємин України та Європейського Союзу у сфері правового врегулювання починаючи з 2000-х років і закінчуючи 2013 р. У 2001 р. вийшов Закон України "Про захист економічної конкуренції", який можна назвати "першим" законопроектом для зближення України та ЄС в антимонопольній галузі. Цей закон постійно змінювався і останньою правкою на 2013 р. був Порядок звільнення від відповідальності, що був прийнятий Антимонопольним Комітетом України в червні 2012 р. Ці інновації дозволили внести в українське законодавство поняття "leniency policy", відоме в європейській практиці під терміном "політика поблажливості".

Автор, крім історичного екскурсу щодо розвитоку конкурентного права, присвячує певний обсяг статті розбору документальної бази. Було проаналізовано Закон України "Про державну допомогу суб'єктам господарювання", який був переданий в серпні 2012 р. до Верховної Ради України. Основними моментами документа є надання Антимонопольному Комітету України більших повноважень, а саме призначення уповноваженим органом у сфері державної допомоги.

Крім цього документу, було проаналізовано Угоду про партнерство та співробітництво й декилька двосторонніх актів щодо взаємин між Україною та Євросоюзом (План дій та Порядок денний асоціації). Особлива увага була приділенна Частині 10 Угоди, яка була присвячена саме питанням конкуренції. Розділ складався з двох пунктів: антитрестівське регулювання і державна допомога. Дослідник виділяє не тільки основні рекомендації, закріпленні у документі, а й практичні і економічні чинники, які можуть негативно вплинути на торгівельну лібералізацію: угоди та узгоджені дії між підприємствами, метою або наслідком яких є недопущення, усунення, обмеження чи суттєве послаблення конкуренції; зловживання домінуючим положенням; концентрація суб'єктів господарювання, наслідком якої є монополізація чи значне обмеження конкуренції на ринку.

В кінці дослідження, автор стверджує, що така гармонізація антимонопольних процесів є однією з основних ланок наближення до норм іншої правової системи (в цьому випадку, до європейської). Такий процес модернізує законодавство України, що, у свою чергу, є позитивним моментом і дозволяє краще співпрацювати з Європейським Союзом.

Муравйов В. у статті "Екстратериторіальна дія права Європейського Союзу у правопорядках третіх і Угоди про асоціацію"[1] висвітлюються теоретичні та практичні питання екстратериторіальної дії законодавства ЄС на основі угод про асоціацію третіх країн з Європейським Союзом, аналізуючи це питання не тільки завдяки документам, а й по працям Костюченка Я., Мушака Н., Хілліона К. Так, як завдяки підписанню угод про асоціацію створюються можливості для впливу європейського права на законодавчу систему асоційованих країн, розбір цих аспектів є важливим. Особливо, якщо враховувати той факт, що парафована у 2013 р. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом відноситься, за словами автора, до нового покоління угод ЄС про асоціацію з третіми країнами, бо має бути укладена після набрання чинності Лісабонськими редакціями Римського і Маастрихтського договорів.

Угода про асоціацію регулює такі сфери: захист права на інтелектуальну власність, статистика, енергетика, транспорт, промислова та підприємницька політика, трудові та соціальні відносини, комунікації, фінансові послуги, протидія незаконному обігу наркотиків, боротьба зі злочинністю, корупцією та тероризмом, правова співпраця, митна справа, інвестиції, заснування кампаній, управління державними фінансами, охорона навколишнього середовища.

У висновку дослідник зазначає, що розповсюдження права Євросоюзу та його практики дозволять реформувати внутрішньополітичний устрій за для інтеграції України до Європейського Союзу.

Крім питання екстратериторіальної дії законодавства Європейського Союзу, Муравйов В. у 2014 р. розглянув варіативність виконання пунктів договору у своїй статті "Способи імплементації угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом"[2]. Аналіз основних моментів

[1] Муравйов, В. (2013). Екстратериторіальна дія права Європейського Союзу у правопорядках третіх і Угоди про асоціацію. *Актуальні проблеми міжнародних відносин, 177 (1)*, 61-73.

[2] Муравйов, В. (2014). Способи імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини, 4 (2)*, 8–14.

485 статей, з яких складається Угода про асоціацію, автор систематизує і подає у зрозумілому вигляді, що дозволяє використовувати наукову роботу, як довідник по джерелу.

У кінці статті Муравйов В. зазначає, що не дивлячись на те що, документ регулює значний масив галузей (енергетика, статистика, фінансові послуги, тощо), існують ще питання правового механізму реалізації актів органів асоціації і важливість розробки цього моменту для України.

Комунікація між Україною та ЄС розкривається у статті Зараби І. "Правові аспекти співробітництва України з Європейським Союзом у розвитку інформаційного суспільства"[1]. Спираючись на праці таких дослідників, як: Ю. Базанов, В. Брижко, Н. Бєлоусова, О. Голобуцький, М. Коваль, Є. Макаренко, Н. Маснюк, В. Цимбалюк, О. Шевчук, М. Швець та інші, автор ставить собі за мету проаналізувати сучасні та перспективні правові аспекти співробітництва України з Європейським Союзом у галузі розвитку інформаційного суспільства.

Костюченко Я. у статті "Основні елементи та особливості угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (у порівняльному аспекті)»[2] для кращого і всебічного аналізу, крім українсько-європейського документа, використовує раніше укладені грузино-європейські та молдавсько-європейські угоди про асоціацію. Порівнюючи їх, автор виділяє певні особливості взаємин між Україною та ЄС: Україна націлена модернізувати свою законодавчу систему для кращої адаптації у відносинах з Європейським Союзом. Тобто відбувається комплексна програма пристосування секторальних законодавчих та нормативних актів України до відповідних стандартів ЄС, що дозволяє покращити умови торгівлі між Україною та ЄС.

У дослідженні особливе місце зайняв аналіз певних положень законодавчих актів: статті 262-280 та 322 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, 217 ДФЄС (Договір про функціонування Європейського Союзу), 37ДФЄС, тощо.

Таким чином, вітчизняні дослідники детально аналізують економічні та політичні фактори асоціації України з Європейським Союзом, набуття Україною повноправного членства в ЄС, звертають увагу не тільки на основні аспекти асоціації Україна-ЄС, на розбір переваг і ризиків, а й розкривають теоретичні засади економічних та правових аспектів асоціації, що допомагає всебічно зрозуміти стан міждержавних взаємин на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин.

References:

1. Bilenko, Yu. (2012). Dynamichny efekty stvorennya zony vilnoyi torhivli Ukrayiny z Yevropejskym Soyuzom [Dynamic effects of establishing a free trade zone between Ukraine and the European Union]. *Aktualni problemy mizhnarodnyx vidnosyn* [Actual problems of international relations], *no. 111(2),* 30-39 [in Ukrainian].
2. Borysenko, O. (2011). Perspektyvy Ukrayiny shchodo vstupu do YeS: ekonomichnyy aspekt [Ukraine's prospects for joining the EU: the economic aspect]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* [Actual problems of international relations], *no. 97 (1),* 35-36 [in Ukrainian].
3. Buzunar, B., Soroka, I. (2011). Zmina aktsentiv ukrayinskoyi polityky yevrointehratsiyi vid romantyzmu do vyvazhenoho prahmatyzmu [Changing the emphasis of the Ukrainian policy of European integration from romanticism to well-balanced pragmatism]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* [Actual problems of international relations], *no. 97 (1)*, 37-38 [in Ukrainian].
4. Chychkalo-Kondracka, I. (2014). Socialno-ekonomichni naslidky pohlyblennya intehracijnyx procesiv mizh Ukrayinoyu ta YeS [Socio-economic consequences of deepening of integration processes between Ukraine and the EU]. *Aktualni problemy mizhnarodnyx vidnosyn* [Actual problems of international relations], *no. 119(2),* 31-40 [in Ukrainian].
5. Korniychuk, T. (2011). Osoblyvosti politychnoho y ekonomichnoho spivrobitnytstva Yevropeyskoho Soyuzu ta Ukrayiny na suchasnomu etapi [Features of political and economic cooperation of the European Union and Ukraine at the present stage]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* [Actual problems of international relations], *no. 98 (2),* 109-111 [in Ukrainian].
6. Kostyuchenko, Ya. (2013). Pryntsyp politychnoyi asotsiatsiyi ta ekonomichnoyi intehratsiyi u dvostoronnikh vidnosynakh Ukrayiny z Yevropeyskym Soyuzom [Principle of political association and economic integration in the bilateral relations of Ukraine with the European Union]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* [Actual problems of international relations], *no. 115 (2)*, 86-90 [in Ukrainian].
7. Kostyuchenko, Ya. (2016). Osnovni elementy ta osoblivosti uhody pro asotsiatsiyu mizh Ukrayinoyu ta Yevropeyskym Soyuzom (u porivnyalnomu aspekti) [The main elements and specifics of the Association

[1] Забара, І. (2016). Правові аспекти співробітництва України з Європейським Союзом у розвитку інформаційного суспільства. *Журнал європейського і порівняльного права, 3*, 28-42.

[2] Костюченко, Я. (2016). Основні елементи та особливості угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (у порівняльному аспекті). *Журнал європейського і порівняльного права, 4*, 31-38.

Agreement between Ukraine and the European Union (in the comparative aspect)]. *Zhurnal yevropeskoho i porivnyalnoho prava* [Journal of European and Comparative Law], *no. 4,* 31-38 [in Ukrainian].
8. Muravyov, V. (2013). Ekstraterytorialna diya prava Yevropeyskoho Soyuzu u pravoporyadkakh tretikh i Uhody pro asotsiatsiyu [Exterritorial action of the law of the European Union in the rule of law of the third and the Association Agreement]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* [Actual problems of international relations], *no. 177 (1),* 61-73 [in Ukrainian].
9. Muravyov, V. (2014). Sposoby implementatsiyi Uhody pro asotsiatsiyu mizh Ukrayinoyu ta Yevropeyskym Soyuzom [Methods of implementing the Association Agreement between Ukraine and the European Union]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya mizhnarodni vidnosyny* [Visnyk of Lviv University. Series of international relations], *no. 4 (2),* 8–14 [in Ukrainian].
10. Shnyrkov, O. (2013). Vnutrishni ta zovnishni chynnyky efektiv vilnoyi torhivli Ukrayiny z YeS [Internal and external factors of the effects of free trade of Ukraine with the EU]. *Aktualni problemy mizhnarodnyx vidnosyn* [Actual problems of international relations], *no. 113(1),* 25-35 [in Ukrainian].
11. Smyrnova, K. (2013). Pravove rehulyuvannya konkurentsiyi v uhodi pro asotsiatsiyeyu mizh Ukrayinoyu ta YeS [Legal regulation of competition in the Association Agreement between Ukraine and the EU]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* [Actual problems of international relations], *no. 115 (2),* 145-153 [in Ukrainian].
12. Zabara, I. (2016). Pravovi aspekty spivrobitnytstva Ukrayiny z Yevroeyskym Soyuzom u rozvytku informatsiynoho suspilstva [Legal aspects of cooperation between Ukraine and the European Union in the development of the information society]. *Zhurnal yevropeskoho i porivnyalnoho prava* [Journal of European and Comparative Law], *no. 3*, 28-42 [in Ukrainian].

Варвара Соколова
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, Україна

БРИТАНО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Varvara Sokolova
Odesa I.I.Mechnikov National University, Ukraine

BRITISH-UKRAINIAN RELATIONS: EVOLUTION&PERSPECTIVES

British-Ukrainian relations are one of the 'youngest' tracks in British foreign policy. Despite its 25 years old diplomatic history, these relations have the most active faze and efficiency only last 3 years.

Before this Ukraine had been in the captivity of stereotypes: in early 90's it was associated as a post-Soviet republic, in the middle of 90's – beginning of 2000's Ukraine tried to recommend itself like a partner of all West European countries (including Great Britain), but 2014 was a crucial year between United Kingdom and Ukraine when British government saw how fragile could be the architecture of security that was tapped on the paper and practice significance was not available.

For the depth understanding of British-Ukrainian relations author used wide variety of different sources. There were: one monographic work and some articles of Ukrainian specialists on British-Ukrainian relations from the period of 90's-beginnning 2000's, official site of Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, different articles with speeches of ex-Prime-Minister David Cameron were very helpful too, and also there was very useful an official site of British Government, because of reach documentary base.

The main author's idea is to trace evolution of British-Ukrainian relations from 1991 till nowadays and try to make conclusions in the form of perspective for next 2018 year in these bilateral relations.

Keywords: Great Britain, United Kingdom, Ukraine, diplomacy, foreign policy, historical steps, perspectives.

Після проголошення Верховною Радою незалежності України 24 серпня 1991 року Велика Британія перший час ставилася до України, як і до інших колишніх радянських республік, дещо з недовірою, не бачачи в них реальної політичної ваги.

Проте по завершенню доленосного для України референдуму, під час якого український народ понад 90% голосів підтвердив Акт проголошення державної незалежності, позиція Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії щодо України кардинально змінилася[1].

Згідно Постанови Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. у зовнішній політиці України визначилися три основних напрями: розвиток двосторонніх міждержавних відносин, європейська інтеграція та багатостороння дипломатія. У двосторонніх відносинах пріоритетними є взаємини із сусідніми країнами і стосунки зі стратегічно важливими партнерами – впливовими державами світу, в когорті яких своє окреме місце займає Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії.

31 грудня 1991 року Велика Британія офіційно визнала незалежність України. З цієї дати розпочалася нова сторінка у відносинах двох країн, і перш за все відкрилися значні перспективи для налагодження конструктивного політичного діалогу та формування концептуально-системних засад політичних відносин[2].

[1] Черінько, І. (2007). Українсько-британські відносини: історія та сучасність. Київ: *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України,* 313-321.
[2] Грубінко, А. (2005). *Україно-британські відносини 1991-2004.* Тернопіль, 14.

10 січня 1992 року Сполучене Королівство встановило з Україною дипломатичні відносини, Генеральне консульство Великої Британії (відкрите у Києві у листопаді 1991 року) стало посольством[1].

Вже у вересні 1992 р. відбувся перший офіційний візит міністра закордонних справ України до Великої Британії, під час якого було проведено переговори з представниками британських міністерств, ділових кіл країни й підписано перші двосторонні документи[2].

У 1993 р. Президент України Л. Кравчук відвідав Велику Британію. Було підписано Міждержавний договір про принципи відносин і співробітництва. Згідно з Договором між двома країнами передбачалася співпраця у різних сферах економічної діяльності, розвиток контактів між Збройними силами та Міністерствами оборони, сприяння інтеграції України до ЄС, міжнародних фінансово-економічних і військових організацій.

Цього ж року, 10 лютого, між Урядом України та Урядом Великої Британії підписано Угоду про співробітництво в галузях освіти, науки та культури, що сприяло співпраці у гуманітарній сфері між двома країнами. Існуюча договірно-правова база дає змогу поглиблювати всі напрями двосторонньої гуманітарної співпраці, зокрема забезпечити широке представлення британській громадськості традицій, історії та культурно-мистецьких надбань України[3].

Роком двосторонніх візитів став 1995-й. Вагоме значення для України мав травневий візит міністра фінансів Великої Британії Кларка, оскільки він стосовно фінансової підтримки України[4].

У період з 1995 по 2000 рік Україну двічі відвідували міністри закордонних справ Великобританії Малколм Ріфкінд (у вересні 1995-го) і Робін Кук (у квітні 2000-го). Міністр закордонних справ України Геннадій Удовенко побував у Сполученому Королівстві тричі (два рази у 1995-ому році та один у 1996-ому), а його наступник Борис Тарасюк – двічі у 1999 році. На рівні міністерства закордонних справ Великобританії Україну відвідували: Бонсор та Бейліс у 1995-ому році, Хендерсон у червні 1998-го року. У 1995 році з українського боку Великобританію відвідав перший заступник міністра закордонних справ України Антон Бутейко[5].

Окрім наведених автором вище візитів міністрів закордонних справ та їх заступників з боку Великої Британії та України, у період з 1995 по 2000 роки відбуваються двосторонні контакти на рівні інших органів, міністерств і відомств. Так, у травні 1995 року Лондон відвідала урядова делегація України на чолі з виконуючим обов'язки Прем'єр-міністра України Євгеном Марчуком. Того ж року візит до британської столиці здійснив спеціальний представник уряду України при Європейському Союзі, голова міжвідомчого комітету у справах ЄС Ігор Мітюков. У вересні того ж 1995-го року Великобританію відвідав голова Адміністрації Президента України Дмитро Табачник, а в жовтні наступного року у Великобританії перебувала делегація МВС України на чолі з міністром Юрієм Кравченком. Через місяць Україну відвідав спадкоємець британського престолу принц Чарльз.

На запрошення Леоніда Кучми 18 квітня 1996 року в Україні з одноденним офіційним візитом перебував Прем'єр-міністр Великої Британії Джон Мейджор. Підіймалися питання закриття Чорнобильської АЕС[6].

Велика Британія того часу надавала великого значення поширенню ЄС на Схід. Для одних країн це означало членство, але Велика Британія орієнтується не лише на тих, хто його чекає. Україна була першою державою пострадянського простору, що підписала з ЄС Угоду про партнерство та співробітництво, а Велика Британія стала другою після Іспанії країною, що ратифікувала цей договір[7].

[1] Збірник документів і матеріалів (1998) *Україна на міжнародній арені (1991–1995 рр.).* Київ: Юрінком Інтер, 463.
[2] Галик, В. (2017). *Україна в Європі і світі*. <http://pidruchniki.com/1148051655646/politologiya/ukrayinsko-britanska_spivpratsya>.
[3] Галик, В. (2017). *Україна в Європі і світі*. <http://pidruchniki.com/1148051655646/politologiya/ukrayinsko-britanska_spivpratsya>.
[4] Галик, В. (2017). *Україна в Європі і світі*. <http://pidruchniki.com/1148051655646/politologiya/ukrayinsko-britanska_spivpratsya>.
[5] Савін, С. (2017). *Розвиток україно-британських політичних відносин у другій половині 1990-х років.* <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/05/savin.htm>.
[6] Галик, В. (2017). *Україна в Європі і світі*. <http://pidruchniki.com/1148051655646/politologiya/ukrayinsko-britanska_spivpratsya>.
[7] Галик, В. (2017). *Україна в Європі і світі*. <http://pidruchniki.com/1148051655646/politologiya/ukrayinsko-britanska_spivpratsya>.

У 1997 році в Києві українські митники приймали делегацію своїх британських колег.

У лютому 1998 року у Великобританії побував секретар РНБО України Володимир Горбулін, а в грудні того ж року – делегація Генпрокуратури України на чолі з прокурором Михайлом Потебеньком. У лютому і жовтні 2000 року візити до Лондона здійснив тодішній Прем'єр-міністр України Віктор Ющенко[1].

У цьому ж році 23-25 червня відбувся візит до України заступника державного секретаря закордонних справ та у справах Співдружності Великої Британії Девіда Хендерсона, якого прийняв міністр закордонних справ України Борис Тарасюк. Було обговорено широке коло питань двосторонніх відносин і проблем, пов'язаних з інтеграцією України до європейських політичних та економічних структур. Мова йшла, зокрема, про шляхи поглиблення українсько-британського політичного діалогу, розширення економічного співробітництва, збільшення торгового обороту й обсягів британських інвестицій у народне господарство України.

Важливе значення мали переговори, які відбулися 1 лютого 1999 року між міністром закордонних справ України Борисом Тарасюком і державним секретарем закордонних справ та у справах Співдружності Великої Британії Робертом Куком. Обидві сторони констатували поступ у розвитку українсько-британських відносин у політичній, економічній, культурній сферах. Учасники переговорів дійшли спільної думки про існування значних потенціалів для подальшого поглиблення економічно-інвестиційного партнерства, зокрема в енергетичному секторі. Особливу увагу було приділено проблематиці розширення договірно-правової основи відносин, торговельно-економічної співпраці, заохочення британських інвестицій у пріоритетні галузі економіки України. Окремо обговорено було питання підтримки Великою Британією прагнення України до набуття статусу асоційованого члена ЄС, запрошення її до участі в роботі Європейської конференції, врахування української позиції у виробленні спільної стратегії ЄС до України[2].

На зустрічі Анатолія Кінаха з послом Великої Британії в Україні Грегорі Смітом 21 липня 2001 року, містер Сміт зробив заяву, що голова британського уряду Тоні Блер виражає «величезний інтерес» у розвитку двостороннього співробітництва. Повідомивши про це наступного дня, Кінах зауважив, що проведення зустрічей та переговорів українського уряду з урядами західних країн підтверджує, що Україна може вирішувати існуючи проблеми демократичним шляхом та рухатися вперед[3].

Ефективне використання потенціалу двосторонніх відносин України з провідними європейськими державами значно стимулювало реалізацію українського євроінтеграційного курсу. Підтримка та розвиток двосторонніх зв'язків з країнами-членами Європейського союзу набувало особливих рис. Це пояснювалося новою на 2007 рік інституціональною реформою Євросоюзу – Лісабонським договором. Він передбачував принцип одностайності при прийнятті рішень з єдиної зовнішньої політики ЄС[4].

Період з 2008 по 2009 рік характеризувався посиленням двосторонніх відносин та проведенням значної кількості візитів на усіх рівнях. Зокрема, відбулися три візити Президента України до Великої Британії (травень та жовтень 2008 року, січень 2009 року) та візит Голови Верховної Ради України до Британії (жовтень 2009 року), тощо. За підсумками візиту в травні 2008 року Президента України до Великої Британії було ухвалено Спільну заяву, в якій задекларовано стратегічний характер українсько-британських відносин.

Зміни політичного керівництва України та Великої Британії за підсумками національних виборів у 2010 році не позначилися на принциповому характері двостороннього діалогу Києва та Лондона. Продовжувалися активні політичні контакти керівництва обох держав[5].

---

[1] Савін, С. (2017). *Розвиток україно-британських політичних відносин у другій половині 1990-х років.* <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/05/savin.htm>.

[2] Галик, В. (2017). *Україна в Європі і світі*. <http://pidruchniki.com/1148051655646/politologiya/ukrayinsko-britanska_spivpratsya>.

[3] Галик, В. (2017). *Україна в Європі і світі*. <http://pidruchniki.com/1148051655646/politologiya/ukrayinsko-britanska_spivpratsya>.

[4] Галик, В. (2017). *Україна в Європі і світі*. <http://pidruchniki.com/1148051655646/politologiya/ukrayinsko-britanska_spivpratsya>.

[5] Політичні відносини між Україною та Великою Британією (2017). **<**http://uk.mfa.gov.ua/ua/ukraine-uk/diplomacy>.

У січні наступного року в рамках Всесвітнього економічного форуму в Давосі відбулася робоча зустріч Президента України Віктора Януковича та Прем'єр-міністра Великої Британії Гордон Брауна. У період 2010-2012 років також відбулася низка взаємних візитів керівників зовнішньополітичних відомств обох країн, а також робочий візит до Лондона Прем'єр-міністра України Девіда Кемерона (27-28 липня). Водночас, 2012-2013 роки характеризувалися також певним сповільненням динаміки українсько-британських політичних відносин, насамперед політичного діалогу на найвищому рівні. Ця тенденція була обумовлена, передусім, негативними оцінками процесів демократичного розвитку в Україні[1].

Початок 2014-го року позначився радикальною зміною у двосторонніх відносинах між Великою Британією та Україною. Проведення незаконного референдуму в Криму, а також початок кризи навколо Сходу України та загострення її російською стороною навесні 2014-го року[2] змусили британський уряд переглянути російський трек зовнішньої політики[3]. Відомо, що майже всі країни світу у тому числі і Велика Британія, визнали цей референдум недійсним та прирівняли його до анексії території, яка юридично належить іншій країні. Також загостренню сприяв нелегальний перехід російських військових на територію Донецької та Луганської областей у квітні 2014 року. Російською стороною це пояснювалось «захистом російськомовного населення від українських неонацистів»[4].

Реакції лідера Великої Британії Девіда Кемерона були невідкладні на два зазначені випадки. З ситуацією на Сході України, прем'єр-міністр Великої Британії Девід Кемерон вперше звернувся до Європейського Союзу 6 березня 2014 року для включення «українського питання» у порядок денний[5]. Крім того, у своїй промові британський прем'єр призвав країни Європейського Союзу звернутися до президента Російської Федерації Володимира Путіна[6]. Головне прохання, що мали висунути країни російському лідеру було припинення вогню на території Сходу України. Щодо анексії Кримського півострову, то вона призвела до перетворення прем'єра Великої Британії у переконливого лідера у введені обмежень та санкцій проти Російської Федерації від імені країн-учасниць Європейської спільноти. Результатом цієї ізоляції стало припинення участі Росії у діяльності G-8 («Великої вісімки»)[7].

У цей же період постало надзвичайне питання Мінських угод – комплексу з 12-ти пунктів, що адресовані російській стороні щодо «українського» питання[8]. Перші зустрічі не відзначилися особливим прогресом.

Тому, у лютому 2015-го року прем'єр-міністр Великої Британії Девід Кемерон знову запевнив президента України Петра Порошенка про те що Велика Британія продовжуватиме санкціонну політику щодо Російської Федерації у випадку, якщо Мінські домовленості не будуть виконуватися[9].

Після переобрання на другий строк Девіда Кемерона у якості прем'єр-міністра країни, на його шляху постало питання про створення нової Національної Безпекової програми стратегії та оборони. Це зумовлювалося тим, що у сучасному світі низка викликів змінилася та потребує до себе більш чітких та рішучих відповідей, які потребують безпекового «перезавантаження»[10].

---

[1] Політичні відносини між Україною та Великою Британією (2017). **<**http://uk.mfa.gov.ua/ua/ukraine-uk/diplomacy>.
[2] Владимир Путин внёс обращение в Совет Федерации (2014). <http://kremlin.ru/events/president/news/20353>.
[3] Соколова, В. (2016). Британо-російські відносини і стратегія Девіда Кемерона щодо політики Російської Федерації відносно України та Сирії (2014-2016 рр.). Одеса: *Вісник Одеського Національного Університету, 58.*
[4] Андреева, Т. (2014). *От «малой холодной войны» к обострению отношений.* <http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=5354#top-content>.
[5] Премьер-министр Великобритании Д. Кэмерон жестко раскритиковал нерешительность Европы (2016). *Народна рада.* <https://narodnarada.info/news/premer-ministr-velikobritanii-jestko-news-2181.html>.
[6] Oral statement to Parliament. Russia's actions in Crimea (2016). <https://www.gov.uk/government/speeches/russias-actions-in-crimea>.
[7] *International weekly (04.03.-17.03.2014)* (2016). <http://fpri.kiev.ua/wp-content/uploads/2011/01/INTERNATIONAL-WEEKLY-04-05.03.2014-17.03.2014.pdf>.
[8] Еремов, Е. (2017). Двеннадцать пунктов Минского соглашения по Украине. *РИА-Новости.* <https://ria.ru/world/20140907/1023121452.html>.
[9] Кэмерон: Великобритания будет требовать новых санкций в отношении РФ, если Минские соглашения не реализуются (2017). *Діалог.UA.* <https://www.dialog.ua/news/42073_1424022706>.
[10] Соколова, В. (2016). Британо-російські відносини і стратегія Девіда Кемерона щодо політики Російської Федерації відносно України та Сирії (2014-2016 рр.). Одеса: *Вісник Одеського Національного Університету, 59.*

Однак, перед формулюванням Девіда Кемерона свого політичного наміру, у середині травня на сайті Парламенту Великої Британії з'явився звіт Міністерства Закордонних Справ[1]. Варто зауважити, що звіт стосувався лише російського треку. Проаналізувавши його, автор статті зробив висновок, що з боку уряду Британії «полегшення» у відносинах з Росією не буде. Перш за все, для Парламенту це стосується кризи навколо України: «небажання Росії, як і у 2000-ні для країн Балтії розвитку» та окрім цього використання на чужій території двох різновидів війни, які порушують менталітет іншої нації – традиційної та гібридної.

Згодом, Девід Кемерон домігся від Парламенту ратифікації нової Національної Безпекової Стратегії. Її було видано друком 22 листопада 2015 року[2].

У Національній Безпековій Стратегії Девід Кемерон виділив декілька зовнішньополітичних напрямів на які уряд та населення Великої Британії має привернути увагу. Один з таких напрямів це російський, що у документі отримав назву «Російська поведінка»[3]. На цьому треку основною метою для консервативного уряду на чолі з Девідом Кемероном було врегулювати тамтешні конфлікти (окрім конфлікту на Сході України, як відомо уряд Російської Федерації «допомогав» уряду Асада у Сирії розв'язати криваву громадянську війну) шляхом натиску на російський бік санкціями та підтримкою закордонних партнерів (особливо, виділяючи допомогу Сполучених Штатів Америки).

На початку вересня цього ж 2015-го року Велика Британія у обличчі міністра з питань Європейського союзу Девіда Лідінгтона відмітила на зустрічі Міністерств Закордонних Справ у Люксембурзі, що українська та російська сторона намагаються відтворити умови Мінських домовленостей. Також він зазначив, що усі дії мають координуватися під наглядом «третьої сторони», а саме – спостерігачами з ОБСЄ[4].

Через тиждень, 12 вересня було зроблено заяву вже з боку Міністра закордонних справ Сполученого Королівства Філіпа Хаммонда. У ньому йде мова про те що Велика Британія разом з партнерами по Євросоюзу продовжить тиснути на Росію санкціями до повної імплементації Мінських угод, а також виходу з окупованого Кримського півострова[5].

Також уряд Великої Британії виразив свій намір допомагати Україні у питаннях відновлення її суверенітету та територіальної цілісності, а також у сферах реформ: модернізації армії, боротьби з корупцією, управління державними фінансами та поверненням активів[6].

На початку 2016 року було проведено дуже важливий для українських збройних сил курс підготовки піхотних підрозділів Збройних Сил України за стандартами НАТО. Протягом двох тижнів військові інструктори Збройних Сил Великої Британії передавали свій досвід українським військовослужбовцям — учасникам АТО[7].

Військовослужбовці відпрацювали техніку ведення бою в місті та в умовах пересіченої місцевості, здійснення патрулювання, охорону та оборону важливих об'єктів, протидію диверсійно-розвідувальним групам, рух у колоні та супроводження автомобільних конвоїв. Важливим питанням обміну досвідом між представниками Збройних Сил двох країн стала тактична медицина. Жодне

[1] Russia and relations with the UK: Key issues for the 2015 Parliament. <https://www.parliament.uk/business/publications/research/key-issues-parliament-2015/foreign-affairs/russia/>.

[2] National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review 2015. *Williams Lea Group.* <https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/478933/52309_Cm_9161_NSS_SD_Review_web_only.pdf>.

[3] National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review 2015. *Williams Lea Group.* <https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/478933/52309_Cm_9161_NSS_SD_Review_web_only.pdf>.

[4] Великобритания сделала заявление по ситуации на Донбассе. *Апостроф.* <https://apostrophe.ua/news/world/2015-09-05/velikobritaniya-sdelala-zayavlenie-po-situatsii-na-donbasse/34479>.

[5] Великобритания пообещала продолжать давление на Россию для выполнения Минских соглашений. <https://zn.ua/POLITICS/velikobritaniya-poobeschala-prodolzhat-davlenie-na-rossiyu-do-vypolneniya-moskvoy-minskih-soglasheniy-188435_.html>.

[6] Великобритания пообещала продолжать давление на Россию для выполнения Минских соглашений. <https://zn.ua/POLITICS/velikobritaniya-poobeschala-prodolzhat-davlenie-na-rossiyu-do-vypolneniya-moskvoy-minskih-soglasheniy-188435_.html>.

[7] На Рівенщині закінчився курс підготовки українських підрозділів за участю інструкторів Збройних сил Великої Британії. *Міністерство Оборони.* <http://www.mil.gov.ua/news/2016/02/02/na-rivnenshhini-zakinchivsya-kurs-pidgotovki-ukrainskih-pidrozdiliv-za-uchastyu-instruktoriv-zbrojnih-sil-velikoi-britanii--/>.

заняття не обходилося без практичної евакуації та надання першої медичної допомоги військовослужбовцям[1].

А вже навесні, у березні 2016-го року було підписано новий британо-український договір в рамках оборонної сфери. Автор статті вважає його найбільш значимим за увесь період двосторонніх відносин між двома країнами, бо він не тільки найбільший по строкам виконання (15 років – прим.автора), а й як зазначено на сайті уряду Великої Британії «передбачає такі сфери співпраці, як обмін інформацією щодо потенційних загроз, участь у спільних навчаннях, навчальні програми з підготовки особового складу Збройних Сил України та співпраця у сфері військової техніки»[2]. Для такої потужньої європейської країни, як Велика Британія передбачення таких умов для іншої країни, що не є членом ні ЄС, ні навіть НАТО є виключно-сприятливим кроком.

Окрім цього, як зазначається у договорі «Велика Британія планує розширити навчальну програму завдяки підготовці інструкторів. Це дозволить Збройним Силам України перейняти знання й досвід Збройних сил Великої Британії»[3].

Через більше ніж півроку, у грудні Міністром оборони Великої Британії Майклом Феллоном було зроблено заяву, що продовження програми підготовки для Збройних Сил України (ЗСУ) за участі британських інструкторів збільшено на рік. Це дозволить більшій кількості українських військовослужбовців скористатися обміном досвіду зі Збройними Силами Великої Британії[4].

Майкл Феллон також зазначив, що «Велика Британія активізує свою роботу в Європі та по всьому світу. Розширення підготовки Збройних Сил України британськими інструкторами дає чіткий сигнал, що ми підтримуємо Україну і залишаємося відданими її суверенітету, незалежності та територіальній цілісності в умовах тривалої агресії Росії. Продовження підготовки дозволить тисячам українських військових отримати першокласне навчання від найкращих збройних сил світу»[5].

Разом з тим, уряд Сполученного Королівства направив до Міністерства оборони України старшого радника та надав Україні нелетальної допомоги вартістю понад 1 мільйон фунтів стерлінгів, включно з аптечками першої медичної допомоги та теплими речами для зміцнення їхньої оборонної спроможності[6].

Після перемоги на парламентських виборах консервативного уряду на чолі з Терезою Мей (відомо, що після оприлюднення результатів референдуму по виходу країни з ЄС Девід Кемерон добровільно пішов у відставку[7]-прим.автора) український трек не значився у пріоритетах зовнішньої політики. Проте, Міністерство оборони Великої Британії та Міністерство Закордонних Справ все одно незалежно від цього продовжували підтримувати Україну.

На 25-тій річниці британо-українських відносин, 10 січня 2017 року посол Британії в Україні Джудіт Гроф у присутності президента України Петра Порошенка відмітила: «Сьогодні британо-українські відносини міцні, як ніколи. Разом ми працюємо задля процвітання та безпеки України. Сподіваємося продовжувати наше плідне співробітництво у процесі руху України на шляху реформ»[8].

На думку автора статті найважливішою подією у британо-українських відносинах на сучасному етапі стала зустріч прем'єр-міністра України Володимира Гройсмана з новим прем'єр-

[1] На Рівенщині закінчився курс підготовки українських підрозділів за участю інструкторів Збройних сил Великої Британії. *Міністерство Оборони*. <http://www.mil.gov.ua/news/2016/02/02/na-rivnenshhini-zakinchivsya-kurs-pidgotovki-ukrainskih-pidrozdiliv-za-uchastyu-instruktoriv-zbrojnih-sil-velikoi-britanii--/>.

[2] UK relationship with Ukraine strengthened by defence agreement. <https://www.gov.uk/government/news/uk-relationship-with-ukraine-strengthened-by-defence-agreement>.

[3] UK relationship with Ukraine strengthened by defence agreement. <https://www.gov.uk/government/news/uk-relationship-with-ukraine-strengthened-by-defence-agreement>.

[4] Britain extends training of Ukrainian armed forces. <https://www.gov.uk/government/news/britain-extends-training-of-ukrainian-armed-forces>.

[5] Britain extends training of Ukrainian armed forces. <https://www.gov.uk/government/news/britain-extends-training-of-ukrainian-armed-forces>.

[6] Britain extends training of Ukrainian armed forces. <https://www.gov.uk/government/news/britain-extends-training-of-ukrainian-armed-forces>.

[7] Перемитин, Г. Дэвид Кэмерон объявил о решении подать в отставку. *РБК*. <http://www.rbc.ru/politics/24/06/2016/576ce1809a7947e9f001ad1a>.

[8] Джудит Гоф: «Британо-украинские связи сегодня крепки как никогда». *СЕГОДНЯ*. <https://www.segodnya.ua/politics/pnews/britansko-ukrainskie-svyazi-segodnya-krepki-kak-nikogda-dzhudit-gof-787040.html>.

міністром Сполученого Королівства Терезою Мей. Автор пояснює це тим, що більшість часу, відведеного прем'єрству Терези Мей зараз приділяється темі Брекзіту та прискоренню процесу імплементації договору про вихід Великої Британії з Євросоюзу.

Отже, 5 липня 2017 року лідер консервативного уряду Тереза Мей та прем'єр-міністр України Володимир Гройсман обговорили питання про запуск Плану дій Україна-НАТО на період до 2017-20 років. У свою чергу, лідер Великої Британії відмітила прогрес, досягнутий Україною до цього часу. Вона високо оцінила політичну волю, продемонстровану прем'єр-міністром України, і підкреслила важливість підтримки цього актуального питання[1].

Авторові беззаперечно також хочеться відмітити те, що даний План дій вже знаходиться на сайті британського уряду, як один з передових документів у двохсторонніх зносинах обох країн[2].

Що стосується безпеки, то вона зробила заяву, що Велика Британія залишається стійкою в підтримці територіальної цілісності України та в осудженні незаконної анексії Росії Криму[3].

Також, обидва прем'єр-міністри погодилися з важливістю збереження санкцій проти Росії, щоб зберегти політичний тиск до повного здійснення Мінських угод, а також обговорили важливість підвищення спроможності українських збройних сил[4].

Висновки

Таким чином, аналіз українського вектору британської зовнішньої політики демонструє читачеві два компонента про які варто знати. Перший – 90-ті-2000і роки були активні у двосторонніх зносинах з тої причини, що курс, взятий Україною на євроінтеграційні процеси був цікавий лише українській стороні, що хотіла позбутися «ярликів» радянської влади та будувати свою модель зовнішньополітичної поведінки з країнами. Другий – злам безпекового простору України Російською Федерацією у 2014-ому році шляхом незаконної анексії Кримського півострову та військового проникнення на території Сходу країни.

Автор статті, зміщуючи площину сучасного етапу британо-українських зносин, на наступний 2018-й рік може зробити декілька можливих прогнозів.

По-перше, зацікавленість уряду Великобританії в мирному урегулюванні конфлікту на Донбасі не дасть їй зменшити тиск на Російську Федерацію санкціями.

По-друге, Міністерство Закордонних Справ Сполученого Королівства посилено стежить за виконаннями реформ в Україні, так як шукає в ній надійного зовнішньополітичного партнера.

По-третє, вже існуючий План дій Україна-НАТО передбачає невід'ємну залученість Великобританії в процес допомоги адаптації України до стандартів Північноаталантіческого альянсу.

І, нарешті, по-четверте, уряд Сполученого Королівства зараз, після Брекзіту і поступового відходу від загальних цінностей з Євросоюзом є зацікавленим в такому успішному і сильному стратегічному партнері, як Україна. Саме тому уряд Британії готовий будь-яким способом (включаючи також і матеріальний) підтримувати культурні, освітні та економічні зв'язки з українською стороною.

References:

1. Andreeva, T. Ot «maloj holodnoj vojny» k obostreniju otnoshenij [From 'small Cold War' to exacerbation of relations]. <http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=5354#top-content> [in Russian].
2. Cherinko, I. (2007). Ukrayinsko-brytanski vidnosyny: istoriya ta suchasnist [The Ukrainian-British relations:history and modernity]. Kyiv: *Naukovi zapysky IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny* [The scientific notes of IPENR named after I. F. Kuras], 313-321. [in Ukrainian].
3. Dzhudit Gof: "Britano-ukrainskie svjazi segodnja krepki kak nikogda" [British-Ukrainian relations are strong than ever today]. *SEGODNJA* [TODAY]. <https://www.segodnya.ua/politics/pnews/britansko-ukrainskie-svyazi-segodnya-krepki-kak-nikogda-dzhudit-gof-787040.html> [in Russian].

[1] PM meeting with Ukrainian Prime-minister Groysman. <https://www.gov.uk/government/news/pm-meeting-with-ukrainian-prime-minister-groysman-5-july-2017>.

[2] Ukraine government priority-avtion plan to 2020. <https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/625352/ukraine-government-priority-action-plan-to-2020.pdf>.

[3] PM meeting with Ukrainian Prime-minister Groysman. <https://www.gov.uk/government/news/pm-meeting-with-ukrainian-prime-minister-groysman-5-july-2017>.

[4] PM meeting with Ukrainian Prime-minister Groysman. <https://www.gov.uk/government/news/pm-meeting-with-ukrainian-prime-minister-groysman-5-july-2017>.

4. Eremov, E. 12 punktov Minskogo soglashenija po Ukraine [12 points of Minsk agreement on Ukraine]. https://ria.ru/world/20140907/1023121452.html> [in Russian].
5. Halyk, V. Ukraina v Yevropi i sviti [Ukraine in Europe and in the world]. <http://pidruchniki.com/1148051655646/politologiya/ukrayinsko-britanska_spivpratsya> [in Ukrainian].
6. Hrubinko, A. (2005). Ukraino-brytanski vidnosyny 1991-2004 [Ukrainian-British relations 1991-2004]. Ternopil, 14. [in Ukrainian].
7. *International weekly (04.03.-17.03.2014)*. <http://fpri.kiev.ua/wp-content/uploads/2011/01/INTERNATIONAL-WEEKLY-04-05.03.2014-17.03.2014.pdf>
8. Kemeron: Velikobritanija budet trebovat' novyh sankcij v otnoshenii RF, esli Minskie soglashenija ne realizujutsja [The Great Britain will require for new sanctions for Russia, if Minsk agreements won't be released]. *Dialog.UA* <https://www.dialog.ua/news/42073_1424022706> [in Russian].
9. Na Rivenshchyni zakinchyvsya kurs pidhotovky ukrayins'kykh pidrozdiliv za uchastyu instruktoriv Zbroynykh syl Velykoyi Brytaniyi [At Rivne region the training courses of the Ukrainian subdivisions with the participation of the instructors of the British armed forces come to the end]. *Ministerstvo Oborony* [The Ministry of defense]. <http://www.mil.gov.ua/news/2016/02/02/na-rivnenshhini-zakinchivsya-kurs-pidgotovki-ukrainskih-pidrozdiliv-za-uchastyu-instruktoriv-zbrojnih-sil-velikoi-britanii--/> [in Ukrainian].
10. National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review 2015. *Williams Lea Group.* <https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/478933/52309_Cm_9161_NSS_SD_Review_web_only.pdf>
11. Oral statement to Parliament. Russia's actions in Crimea. <https://www.gov.uk/government/speeches/russias-actions-in-crimea>
12. Peremitin, G. Devid Kemeron objavil o reshenii podat' v otstavku [David Cameron announced his resignment]. *RBK.* <http://www.rbc.ru/politics/24/06/2016/576ce1809a7947e9f001ad1a> [in Russian].
13. PM meeting with Ukrainian Prime-minister Groysman. <https://www.gov.uk/government/news/pm-meeting-with-ukrainian-prime-minister-groysman-5-july-2017> .
14. Politychni vidnosyny mizh Ukrayinoyu ta Velykoyu Brytaniyeyu [Political relations between Ukraine and Great Britain]. **<**http://uk.mfa.gov.ua/ua/ukraine-uk/diplomacy> [in Ukrainian].
15. Prem'er-ministr Velikobritanii D. Kemeron zhestko raskritikoval nereshitel'nost' Evropy [British PM David Cameron criticized the Europe's hesitation]. *Narodna rada* [The people's council]. <https://narodnarada.info/news/premer-ministr-velikobritanii-jestko-news-2181.html> [in Russian].
16. Russia and relations with the UK: Key issues for the 2015 Parliament. <https://www.parliament.uk/business/publications/research/key-issues-parliament-2015/foreign-affairs/russia/>
17. Savin, S. Rozvytok ukrayino-brytanskykh politychnykh vidnosyn u druhiy polovyni 1990-kh rokiv [The development of the Ukrainian-British relations in the second half of 90's]. <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/05/savin.htm> [in Ukrainian].
18. Sokolova, V. (2016). Brytano-rosiyski vidnosyny i stratehiya Devida Kemerona shchodo polityky Rosiyskoyi Federatsiyi vidnosno Ukrayiny ta Syriyi (2014-2016 rr.) [British-Russian relations and David Cameron's strategy on Russia's politics on Ukraine and Syria]. Odesa: *Visnyk Odeskoho Natsionalnoho Universytetu*, [The Bulletin of the Odesa National University] 58-59. [in Ukrainian].
19. UK relationship with Ukraine strengthened by defence agreement. <https://www.gov.uk/government/news/uk-relationship-with-ukraine-strengthened-by-defence-agreement>
20. Ukraine government priority-action plan to 2020. <https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/625352/ukraine-government-priority-action-plan-to-2020.pdf>
21. Velikobritanija poobeshhala prodolzhat' davlenie na Rossiju dlja vypolnenija Minskih soglashenij [Great Britain promised to continue the pressure on Russia for the implementation of Minsk agreement]. <https://zn.ua/POLITICS/velikobritaniya-poobeschala-prodolzhat-davlenie-na-rossiyu-do-vypolneniya-moskvoy-minskih-soglasheniy-188435_.html> [in Russian].
22. Velikobritanija sdelala zajavlenie po situacii na Donbasse [The Great Britain has made the statement on the Donbass situation]. *Apostrof.* <https://apostrophe.ua/news/world/2015-09-05/velikobritaniya-sdelala-zayavlenie-po-situatsii-na-donbasse/34479> [in Russian].
23. Vladimir Putin vnjos obrashhenie v Sovet Federacii [Vladimir Putin has made an appeal to the Federation Council]. <http://kremlin.ru/events/president/news/20353> [in Russian].
24. Zbirnyk dokumentiv i materialiv (1998). Ukrayina na mizhnarodniy areni (1991–1995 rr.) [Collection of documents and materials (1998) Ukraine in international arena (1991-1995)]. Kyiv: *Yurinkom Inter,* 463. [in Ukrainian].

Віталій Тироль
Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

ЕКСТЕРИТОРІАЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ ДЕРЖАВ-УЧАСНИЦЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Vitalii Tyrol
Ivan Franko National University of Lviv

EXTRATERRITORIAL JURISDICTION OF STATES PARTIES TO THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS

The article studies features of spread of the territorial jurisdiction of States Parties to the European Convention on human rights outside its sovereign borders. The analysis was performed by analyzing the European Court of Human Rights. In particular, it analyzed cases of spread of the jurisdiction of states and establishing its responsibility for the acts of its diplomatic and consular representatives; diplomatic missions that operate outside its territory; action on board aircraft or ships registered in that State or flying its flag; military presence on the territory of another state, political support or other military, political and economic influence; and also extending the application of the Convention to the dependent territories of the State Party. Evidence was provided that the Court's practice has been extended extraterritorial principle of jurisdiction, and the extraterritorial application of the European Convention on Human Rights is based on the establishment of jurisdiction by virtue of the actual effective overall control over the territory.
Keywords: European Court of Human Rights, territory, obligation, violation, responsibility.

Постановка проблеми. У міжнародному праві, як і в будь-якій національній правовій системі, повага і захист прав людини може бути гарантована лише при наявності ефективних засобів судового захисту. Коли право порушується, доступ до правосуддя має основоположне значення для потерпілої особи. Це один з найважливіших компонентів системи захисту і забезпечення дотримання прав людини. Загальноприйнято, поняття "доступ до правосуддя" використовується для позначення можливості для людини подати позов до суду, а також можливості суду розглянути і винести рішення по справі.

В епоху глобалізації держави у все більшій мірі впливають на життя людей за межами своїх суверенних кордонів. Цим пояснюється і збільшення оскаржуваних випадків на основі екстериторіального поширення юрисдикції держав і зростаюче значення цього питання в цілому, яке у свою чергу лежить у площині, як національного, так і міжнародного права. Дана стаття розглядає поняття юрисдикції держави в рамках міжнародного права, зокрема, за основу взято Європейську конвенцію з прав людини (далі – ЄКПЛ або Конвенція).

В силу статті 19 ЄКПЛ для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та Протоколами до неї створено Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ або Суд), який функціонує на постійній основі. Статтею 1 Конвенції передбачено, що Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції.[1] Звідси випливає, що питання, чи заявник підпадає під юрисдикцію держави-учасниці Конвенції надзвичайно важливе. Тим не менш, текст Конвенції не дає вказівок щодо точного значення поняття такої "юрисдикції" держав-учасниць. Це поняття є центральним питанням даної статті. Прецедентне право ЄСПЛ слугуватиме основою для вивчення його значення.

[1] *Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 1950 року* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004> (2017, жовтень, 22).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу дослідження становлять праці відомих правознавців у сфері як теорії міжнародного права, так і загальної теорії права, права Європейського Союзу, зокрема, це такі автори: М. Антонович[1], І. Галкін[2], Д. Гудима[3], Л. Гусейнов[4], Т. Жалій[5], О. Плотніков[6], П. Рабінович[7].

Основними нормативними джерелами, що були використані для дослідження проблеми стали Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 р. та Протоколи до неї[8], Регламент Європейського суду з прав людини від 04.11.1998 р. із змінами та доповненнями в редакції від 01.11.2003 р.[9], Закон України "Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції" від 17.07.1997 р. в редакції від 01.11.2003 р.[10], Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. в редакції від 02.12.2012 р.[11]

Мета статті: розкрити особливості поширення територіальної юрисдикції держав-учасниць за Європейською конвенцією з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Порушення прав, на яке скаржиться заявник повинно мати місце в межах територіальної юрисдикції держави-члена або на території, що фактично нею контролюється. Так, наприклад, держава-відповідач може нести відповідальність за дії своїх дипломатичних і консульських працівників за кордоном. Зокрема, у справі *M. v. Denmark*[12] заявник, з метою покинути Східну Німеччину (Німецьку Демократичну Республіку; далі – НДР) увійшов в приміщення посольства Данії в Східному Берліні (*події 1988 року*). Не отримавши дозволу щодо свого виїзду, заявник відмовився покидати приміщення посольства. На прохання данського посла, східнонімецькі поліцейські вивели заявника з приміщення посольства. В подальшому він був умовно засуджений до позбавлення волі, провівши 33 дні в ув'язненні. Заявник, серед іншого, скаржився, що його право на свободу та особисту недоторканність передбачене статтею 5 Конвенції було порушено, коли він був переданий у руки східнонімецької поліції.

Європейська комісія з прав людини (далі – Комісія) відзначила, що скарга в основному була спрямована проти данського дипломатичного представництва та визнала, що держава є відповідальною за дії своїх дипломатичних і консульських представників за кордоном. Дії данського посла, на які скаржився заявник, відповідно, підпадають під юрисдикцію данської влади за змістом статті 1 ЄКПЛ. Що стосується скарги, поданої заявником відповідно до статті 5 Конвенції Комісія

[1] Антонович, М. (2000). Конвенція про захист прав людини та основних свобод у судах європейських держав та перспективи її застосування в Україні. *Право України, 6,* 23–67.

[2] Галкін, І. (2014). Особливості юрисдикції європейського суду з прав людини. *Часопис Київського Університету права, 4*. <www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe> (2017, жовтень, 22).

[3] Гудима, Д. (2015). Принцип екстериторіальності у практиці Європейського суду з прав людини. *Право України, 2,* 113-127.

[4] Гусейнов, Л. (1999). Просторові межі дії Європейської конвенції з прав. *Український портал практики Європейського суду з прав людини*, *1*. <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=108> (2017, жовтень, 22).

[5] Жалій, Т. (2013). Правовий статус Європейського суду з прав людини за міжнародно-правовими нормами. *Порівняльно аналітичне право, 3-2*. <http://www.pap.in.ua/3-2_2013/2/Zhalii%20T.V..pdf> (2017, жовтень, 22).

[6] Плотніков, О. (2016). Юрисдикція Європейського суду з прав людини щодо окупованих територій. <http://www.academia.edu/8403194/Юрисдикція_Європейського_суду_з_прав_людини_щодо_окупованих_територій> (2017, жовтень, 22).

[7] Рабінович, П.М. (2000). Вплив рішень Європейського суду з прав людини на національну юридичну практику: спроба порівняльної характеристики. *Вісник Академії правових наук, 2,* 11-19.

[8] *Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 1950 року* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004> (2017, жовтень, 22).

[9] *Регламент Європейського суду з прав людини від 04.11.1998 р. із змінами та доповненнями в редакції від 01.11.2003* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_067> (2017, жовтень, 22).

[10] *Закон про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та Протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції 1997* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр> (2017, жовтень, 22).

[11] *Закон про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (2017, жовтень, 22)

[12] *M. v. Denmark*, 14 October 1992, (decision of the European Commission on Human Rights). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["M. v. Denmark, 14 October 1992"],"itemid":["001-1390"]}> (2017, жовтень, 22).

встановила, що його арешт був проведений поліцією НДР. Згодом заявник був засуджений судом НДР. Зважаючи на це, Комісія дійшла до висновку, що порушення права заявника на свободу та особисту недоторканність не було спричинено діями данського посла.

Цілком логічно, що подібними є висновки Комісії про поширення юрисдикції держави, коли йдеться про дипломатичні місії, які здійснюють свою діяльність і реалізують політику держави за межами її території. Конвенція про спеціальні місії 1969 р. визначає такого роду місію як тимчасове представництво держави, яке направляється однією державою до іншої за узгодженням з останньою для вирішення особливо важливих питань або для виконання спеціального завдання[1]. За постійними посольствами зберігається повсякденне обслуговування офіційних зносин. У вирішенні інших питань ключова роль відводиться спеціальним місіям.

За суб'єктним критерієм виділяють спеціальні місії держав-членів міжнародної організації. Цікавою є справа *Al-Jedda v. the United Kingdom*[2], де встановлювалась юрисдикція держави в рамках проведення спеціальної миротворчої місії Організацією Об'єднаних Націй (ООН). Зокрема, ця справа стосувалась затримання і тримання під вартою (арешт) іракської цивільної особи протягом більше як трьох років (2004-2007) у центрі тимчасового затримання осіб в місті Басра (Ірак), котрий був у віданні британських сил. Уряд Сполученого Королівства стверджував, що арешт заявника був пов'язаний з діями Організації Об'єднаних Націй (ООН), а не Сполученого Королівства.

Суд зазначив, що, під час вторгнення в березні 2003 року, не було ніякої резолюції Ради Безпеки ООН, що передбачає розподіл ролей в Іраку. У травні 2003 року Сполучене Королівство і Сполучені Штати Америки, змістивши колишній режим, взяли під свій контроль забезпечення безпеки в Іраку, а роль ООН полягала лише в наданні гуманітарної допомоги і допомоги у формуванні тимчасового уряду Іраку. Більш того, Суд не вважав також, що наступні резолюції Ради Безпеки ООН змінили цю позицію, оскільки у Ради Безпеки ООН не було ні ефективного контролю, ні влади над діями чи бездіяльністю військ в рамках багатонаціональних сил. Суд встановив, що затримання заявника не було пов'язано з ООН. Це мало місце в слідчому ізоляторі в місті Басра, контрольованому виключно британськими військами, тому заявник повністю був в межах повноважень та контролю Сполученого Королівства. Таким чином, Суд погодився з більшістю Палати лордів, що арешт заявника був пов'язаний із Сполученим Королівством, і що, відповідно, він підпадає під юрисдикцію Сполученого Королівства для цілей статті 1 (обов'язок поважати права людини) Конвенції.

Держава також є відповідальною за дії на борту літаків, зареєстрованих у цій державі, або суден, що зареєстровані у цій державі або плавають під її прапором, а також за дії державних сил безпеки, що діють за кордоном про що ілюструють справи: *Hirsi Jamaa and Others v. Italy*[3] та *Цcalan v. Turkey*[4].

Справа *Hirsi Jamaa and Others v. Italy* стосувалася сомалійських та еритрейських мігрантів, які плили із Лівії і були перехоплені в морі італійською владою та відправлені назад до Лівії.

Дослідивши матеріали справи, суд прийшов до висновку про те, що заявники підпадали під юрисдикцію Італії. Було підтверджено принцип міжнародного права, закріплений, зокрема, і у Італійському навігаційному кодексі, про те, що у відкритому морі судно підпорядковується юрисдикції тієї держави, під прапором якої воно плаває. Події мали місце виключно на борту кораблів італійських збройних сил, екіпажі яких були у складі виключно з італійських військовослужбовців, відповідно заявники перебували під безперервним та виключним де-юре і де-факто контролем італійської влади.

Щодо справи *Ocalan v. Turkey,* у якій турецькі суди попередньо видали сім ордерів на арешт заявника та поширили повідомлення про розшук (червоне повідомлення) по лінії Інтерполу. *Ocalan*

[1] *Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 1950 року* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004> (2017, жовтень, 22).
[2] *Al-Jedda v. the United Kingdom*, 7 July 2011, (Grand Chamber – judgment). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Al-Jedda v. the United Kingdom, 7 July 2011"],"itemid":["001-105612"]}> (2017, жовтень, 22).
[3] *Hirsi Jamaa and Others v. Italy*, 23 February 2012, (Grand Chamber – judgment). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Hirsi Jamaa and Others v. Italy, 23 February 2012"],"languageisocode":["ENG"],"itemid":["001-109231"]}> (2017, жовтень, 22).
[4] *Цcalan v. Turkey*, 12 May 2005, (Grand Chamber – judgment). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-69022"]}> (2017, жовтень, 22).

був звинувачений в організації озброєної банди, ціллю якої була реалізація терористичних актів та підрив цілісності турецької держави. У лютому 1999 року при сумнівних обставинах, представниками влади Кенії він був доставлений в аеропорт Найробі (Кенія) та взятий на борт літака, де його чекали представники турецьких сил безпеки. Згодом, він був доставлений до Туреччини. Заявник скаржився на те, що Туреччина порушила ряд його прав, передбачених Конвенцією, а саме статтю: 2 (право на життя), 3 (заборона жорстокого поводження), 5 (право на свободу та особисту недоторканність), 6 (право на справедливий судовий розгляд), 7 (ніякого покарання без закону), 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя), 9 (свобода думки, совісті і релігії), 10 (свобода вираження поглядів), 13 (право на ефективний засіб правового захисту), 14 (заборона дискримінації), 18 (межі застосування обмежень прав) і 34 (право індивідуальної заяви).

Суд зазначив, що заявник був заарештований співробітниками турецьких сил безпеки всередині повітряного судна, зареєстрованого в Туреччині, відповідно заявник фактично перебував під юрисдикцією турецької влади.

Юрисдикція держави виходить за межі її кордонів і у випадках, коли йде мова про військову присутність на території іншої держави, політичну підтримку чи інший військовий, політичний та економічний вплив, а також будь-яку підтримку сепаратистського режиму.

Зокрема, у справі *Loizidou v. Turkey*[1] заявниця скаржилась на порушення її права власності в результаті окупації і контролю північної частини Кіпру турецькими збройними силами. Встановлюючи чи Туреччина поширювала свою юрисдикцію над північним Кіпром, Суд нагадав, що поняття юрисдикції не обмежується національними кордонами держави і якщо держава-учасниця Конвенції здійснює ефективний контроль над територією за межами своїх кордонів, у неї можуть виникати зобов'язання згідно Конвенції. Суд, також зазначив, що здійснення ефективного контролю випливає із факту здійснення прямого контролю через збройні сили чи через підпорядкування місцевої адміністрації. Більш того, не важливо законно чи незаконно вона здійснює ефективний контроль над територією за межами своїх національних кордонів. При цьому, важливим є те, що у будь-якому випадку держава зобов'язана забезпечити на такій території, права і свободи людини передбачені Конвенцією.

В даному випадку, Туреччина визнала, що заявниця втратила контроль над своєю власністю в результаті окупації північної частини Кіпру турецькими військами і створення там "Турецької Республіки Північного Кіпру" (далі – ТРПК). Отже, Суд прийшов до висновку, що оскільки Туреччина здійснює ефективний загальний контроль над північним Кіпром через свою військову присутність, вона є відповідальною відповідно до норм Конвенції за політику і дії влади ТРПК.

Велика палата у справі *Cyprus v. Turkey*[2] підтвердила цей висновок. Зокрема, серед іншого, у цій справі уповноважені представники від Туреччини додатково стверджували, що ТРПК була політично незалежною від неї і, отже, Туреччина не може нести відповідальність за її дії.

Суд підкреслив, що відповідальність Туреччини в рамках Конвенції не може обмежуватися діями її власних солдатів і чиновників, які працюють в північній частині Кіпру. Туреччина також є відповідальною за дію актів місцевої адміністрації (ТРПК), яка укріпилась в силу турецької військової та іншої підтримки. Туреччина, таким чином, поширює свою юрисдикцію відповідно до норм Конвенції. Варто відзначити, що дана справа стала першим випадком, коли Суд прийняв рішення щодо справедливої сатисфакції саме у міждержавних справах.

У нещодавній практиці Суду (2016-го року) розглядалась також справа (*Mozer v. the Republic of Moldova and Russia*)[3], коли незважаючи на окупацію частини території однією державою іншої держави Суд визнав територіальну юрисдикцію відразу обох держав-учасниць Конвенції. При цьому, характер зобов'язань для кожної з держав по справі був різним.

Ця справа стосувалась затримання чоловіка за підозрою в шахрайстві, відповідно до розпорядження судів самопроголошеної "Придністровської Молдавської Республіки" (далі – ПМР).

[1] *Loizidou v. Turkey*, 23 March 1995, (Grand Chamber – judgment). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-57920"]}> (2017, жовтень, 22).

[2] *Cyprus v. Turkey*, 10 May 2001, (Grand Chamber – judgment on the merits). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Cyprus v. Turkey, 10 May 2001"],"languageisocode":["ENG"],"itemid":["001-59454"]}> (2017, жовтень, 22).

[3] *Mozer v. the Republic of Moldova and Russia*, 23 February 2016, (Grand Chamber – judgment). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Mozer v. the Republic of Moldova and Russia, 23 February 2016"], "languageisocode": ["ENG"], "itemid": ["001-161055"]}> (2017, жовтень, 22).

Заявник скаржився, зокрема, що він був незаконно заарештований і утримувався під вартою, і що він був відсутній на деяких судових слуханнях щодо його утримання під вартою. Крім того, він стверджував, що йому не була надана необхідна медична допомога, і що його утримання під вартою здійснювалось у нелюдських умовах. Більш того, він скаржився, що йому не дозволили бачити його батьків і його пастора. Врешті-решт він скаржився, що у нього не було ефективних засобів юридичного захисту.

Суд прийшов до висновку, що факти порушення норм Конвенції на які посилався заявник підпадають під юрисдикцію як Республіки Молдова, так і під юрисдикцію Росії. Він зазначив, зокрема, що, хоча в Молдови не було ефективного контролю над діями органів ПМР в Придністров'ї, той факт, що цей регіон визнаний в рамках міжнародного публічного права частиною території Молдови породжує її зобов'язання щодо цієї території відповідно до статті 1 ЄКПЛ, що полягають у використанні всіх можливих і наявних юридичних та дипломатичних засобів, задля гарантування здійснення прав відповідно до Конвенції тих, хто там живе. Звідси випливає, що Молдова мала позитивне зобов'язання, що полягало у її обов'язку забезпечити або гарантувати дотримання прав людини, а також приймати різні заходи для здійснення і захисту її прав.

Що стосується Росії, то Суд не відступаючи від своєї попередньої практики, прийшов до висновку про те, що ПМР була в змозі продовжувати існувати тільки через російську військову, економічну і політичну підтримку. За цих умов даний регіон значною мірою залежить від російської підтримки, що є достатнім доказом того, що Росія продовжувала здійснювати ефективний контроль і вирішальний вплив на владу ПМР. Отже, слід зробити висновок про негативний характер зобов'язань Росії, що полягали в утриманні від дій, здатних порушити права людини, передбачені ЄКПЛ.

В даному випадку, Суд дійшов до висновку про те, що Республіка Молдова, виконавши свої зобов'язання щодо заявника, зробивши суттєві юридичні та дипломатичні зусилля, щоб підтримати його, та не порушивши будь-яким іншим чином його права відповідно до норм Конвенції, не нестиме відповідальності. У той же час, беручи до уваги місцезнаходження заявника, Суд дійшов висновку, що Росія несе відповідальність за порушення Конвенції.

Цікавою є справа *Soering v. the United Kingdom*[1], що стосувалася ситуації де прийнятий акт держави-учасниці Конвенції на своїй території може мати наслідки і вплив на території іншої держави, а отже саме вона є відповідальною за порушення прав заявника передбачених Конвенцією, якщо такі порушення будуть мати місце на території цієї іншої держави. У цій справі заявник, громадянин Німеччини, утримувався у в'язниці в Англії в очікуванні екстрадиції до Сполучених Штатів Америки (США). Йому були пред'явлені звинувачення у вбивстві батьків своєї подруги. Він скаржився, що, незважаючи на дипломатичні запевнення, він ризикує бути засудженим до смертної кари у разі його екстрадиції в США. Він стверджував, що у разі його видання, він буде підданий нелюдському і такому, що принижує гідність, поводженню і покаранню, оскільки у статусі "смертника", люди проводять кілька років у крайньому стресі в очікуванні виконання кари.

Суд нагадав, що Конвенція не регулює дії держав, які не є його учасниками, а також не вимагає від Високих Договірних сторін ввести стандарти Конвенції у відносини з іншими державами. Проте, рішення держави-учасниці конвенції видати когось може призвести до її відповідальності згідно з Конвенцією, у випадку, де існував ризик, що дана особа буде піддана катуванню або іншим видам жорстокого поводження в разі екстрадиції. У даному випадку Суд, дослідивши матеріали справи, прийшов до висновку, що Сполучене Королівство порушило б статтю 3 (заборона тортур і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводженню чи покаранню) Конвенції, якщо заявника буде екстрадовано до США.

Освітлюючи дану тематику надзвичайно важливими видаються положення статті 56 ЄКПЛ, згідно якої будь-яка держава може при ратифікації чи будь-коли після цього заявити шляхом повідомлення Генеральному секретареві Ради Європи про те, що дія цієї Конвенції поширюється на всі чи деякі з територій, за міжнародні відносини яких вона є відповідальною (ч.1 ст.56 ЄКПЛ)[2]. При цьому, важливим нюансом є те, що дія Конвенції поширюється на територію або території,

[1] *Soering v. the United Kingdom*, 7 July 1989, (judgment). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Soering v. the United Kingdom, 7 July 1989"],"itemid":["001-57619"]}> (2017, жовтень, 22).

[2] *Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 1950 року* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004> (2017, жовтень, 22).

визначені в повідомленні, з тридцятого дня після отримання цього повідомлення Генеральним секретарем Ради Європи, а положення цієї Конвенції застосовуються до таких територій з належним урахуванням місцевих вимог (ч.2,3 ст.56 ЄКПЛ)[1]. Відповідно до ч. 4 ст. 56 ЄКПЛ держава, яка зробила таку заяву може будь-коли після цього оголосити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати скарги від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції.

Отже, дія Конвенції щодо залежних від держави-учасниці Конвенції територій поширюватиметься на певну територію не лише за вище перелічених у статті умов, а також і за умови, якщо договірна держава зробила відповідну заяву на підставі статті 56 Конвенції, а це в свою чергу впливає на відповідальність такої держави-учасниці у випадку порушення норм Конвенції на цій території, а також на визнання скарг прийнятними за територіальним критерієм. Це відповідно стосується і Протоколів до Конвенції.

Слід також зазначити, що така заява держави автоматично втрачає силу, якщо залежна територія стає незалежною, а подальші заяви проти держави-метрополії відповідно будуть оголошуватися несумісними (справа *Church of X. v. the United Kingdom*).[1] В іншому випадку, якщо залежна територія інтегрується до основної території держави-учасниці Конвенції, Конвенція автоматично застосовується до цієї колишньої залежної території, незалежно чи стосовно цієї території держава попередньо робила відповідну заяву (справа *Hingitaq and Others v. Denmark*).[2]

Висновки. Територіальна юрисдикція ЄСПЛ в контексті положень ст. 1 Конвенції тісно пов'язана з юрисдикцією держав-учасниць, яка, у свою чергу, не завжди обмежується їхньою територією. Таким чином, слід зробити висновок, що у практиці Суду набув поширення екстериторіальний принцип визначення юрисдикції, причому екстериторіальне застосування ЄКПЛ ґрунтується на встановленні юрисдикції держави в силу фактичного ефективного загального контролю над певною територією.

Уряд держави-відповідача може подати заперечення, що заявники не перебувають чи не перебували в межах її юрисдикції і просити Суд визнати таку скаргу несумісною з положеннями Конвенції, якщо скарги стосуються дій, які відбувалися поза межами території договірної держави. Звідси також зрозуміло, що Суд відхилятиме заяви як такі, що не сумісні з Конвенцією у випадках коли не існує жодного зв'язку між подіями, котрі відбувалися поза межами території держави-учасниці і органом влади в межах юрисдикції цієї держави. Однак, визнання відсутності територіальної юрисдикції держави-відповідача по справі не звільняє Суд від обов'язку провести розслідування і встановити, чи підлягають заявники юрисдикції однієї або кількох держав-учасниць за статтею 1 Конвенції. У випадку виникнення спору щодо юрисдикції Суду, спір вирішує сам Суд.

Таким чином, можна стверджувати, що Європейський суд з прав людини має достатньо широкі повноваження в галузі контролю за дотриманням державами-учасницями Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод та протоколів до неї, що робить його унікальним органом з точки зору найбільш передової міжнародної системи захисту прав людини та її основоположних свобод.

References:

1. Konventsiia pro zakhyst prav i osnovnykh svobod liudyny vid 1950 roku [The European Convention on Human Rights (adopted 1950)]. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004> (2017, October, 22) [in Ukrainian].
2. Antonovych, M. (2000). Konventsiia pro zakhyst prav liudyny ta osnovnykh svobod u sudakh yevropeiskykh derzhav ta perspektyvy yii zastosuvannia v Ukraini [The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in the Courts of European States and the Prospects for its Application in Ukraine]. *Pravo Ukrainy* [The law of Ukraine], *no. 6,* 23 – 67 [in Ukrainian].
3. Halkin, I. (2014). Osoblyvosti yurysdyktsii yevropeiskoho sudu z prav liudyny [The pecularities of the jurisdiction of the European Court of Human Rights]. *Chasopys Kyivskoho Universytetu prava* [Journal of Kyiv University of Law], *no. 4* <www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe> (2017, October, 22) [in Ukrainian].

[1] *Church of X. v. the United Kingdom*, 17 December 1968, (Commission decision). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Church of X. v. the United Kingdom"],"languageisocode":["ENG"],"itemid":["001-3072"]}> (2017, жовтень, 22).

[2] *Hingitaq and Others v. Denmark*, 2006, (Commission decision). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Hingitaq and Others v. Denmark, 2006"],"itemid":["001-72219"]}> (2017, жовтень, 22).

4. Hudyma, D. (2015). Pryntsyp eksterytorialnosti u praktytsi Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [Principle of extraterritoriality in the practice of the European Court of Human Rights]. *Pravo Ukrainy* [The law of Ukraine], *no. 2*, 113-127 [in Ukrainian].
5. Huseinov, L. (1999). Prostorovi mezhi dii Yevropeiskoi konventsii z prav [Spatial boundaries of the European Convention on Human Rights]. *Ukrainskyi portal praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny* [Ukrainian portal of practice of the European Court of Human Rights], *no. 1*. <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=108> (2017, October, 22) [in Ukrainian].
6. Zhalii, T. (2013). Pravovyi status Yevropeiskoho sudu z prav liudyny za mizhnarodno-pravovymy normamy [The legal status of the European Court of Human Rights under international-legal norms]. *Porivnialno analitychne pravo* [Comparative analytical law], *no. 3-2*. <http://www.pap.in.ua/3-2_2013/2/Zhalii%20T.V..pdf> (2017, October, 22) [in Ukrainian].
7. Plotnikov, O. (2016). Yurysdyktsiia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny shchodo okupovanykh terytorii [The Jurisdiction of the European Court of Human Rights concerning the Occupied Territories]. <http://www.academia.edu/8403194/Юрисдикція_Європейського_суду_з_прав_людини_щодо_окупованих_територій> (2017, October, 22) [in Ukrainian].
8. Rabinovych, P. M. (2000). Vplyv rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny na natsionalnu yurydychnu praktyku: sproba porivnialnoi kharakterystyky [Influence of decisions of the European Court of Human Rights on national legal practice: an attempt of comparative characteristics]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk* [Herald of the Academy of Legal Sciences], *no. 2*, 11-19 [in Ukrainian].
9. Rehlament Yevropeiskoho sudu z prav liudyny vid 04.11.1998 r. iz zminamy ta dopovnenniamy v redaktsii vid 01.11.2003 [Rules of the European Court of Human Rights adopted 04.11.1998 with amendments and additions in the wording of 01.11.2003]. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_067> (2017, October, 22) [in Ukrainian].
10. Zakon Ukrainy «Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro zakhyst prav i osnovnykh svobod liudyny 1950 roku, Pershoho protokolu ta Protokoliv № 2, 4, 7 ta 11 do Konventsii» vid 17 lypnia 1997 roku. – № 475/97 [Law of Ukraine "On ratification of the 1950 Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, First Protocol and Protocols No. 2, 4, 7 and 11 to the Convention" of 17 July 1997]. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/475/97-vr> (2017, October, 22) [in Ukrainian].
11. Zakon Ukrainy «Pro vykonannia rishen ta zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny» [Law of Ukraine "On the implementation of the decisions and application of the European Court of Human Rights practice"]. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (2017, October, 22) [in Ukrainian].
12. M. v. Denmark, 14 October 1992, (decision of the European Commission on Human Rights). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["M. v. Denmark, 14 October 1992"],"itemid":["001-1390"]}> (2017, October, 22) [in English].
13. Konventsiia pro spetsialni misii vid 8 hrudnia 1969 roku [Convention on Special Missions from December 8, 1969]. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_092> (2017, October, 22) [in Ukrainian].
14. Al-Jedda v. the United Kingdom, 7 July 2011, (Grand Chamber – judgment). <http://hudoc.echr.coe.int/ eng#{"fulltext":["Al-Jedda v. the United Kingdom, 7 July 2011"],"itemid":["001-105612"]}> (2017, October, 22) [in English].
15. Hirsi Jamaa and Others v. Italy, 23 February 2012, (Grand Chamber – judgment). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Hirsi Jamaa and Others v. Italy, 23 February 2012"],"languageisocode":["ENG"],"itemid":["001-109231"]}> (2017, October, 22) [in English].
16. Ҫalan v. Turkey, 12 May 2005, (Grand Chamber – judgment). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-69022"]}> (2017, October, 22) [in English].
17. Loizidou v. Turkey, 23 March 1995, (Grand Chamber – judgment). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-57920"]}> (2017, October, 22) [in English].
18. Cyprus v. Turkey, 10 May 2001, (Grand Chamber – judgment on the merits). <http://hudoc.echr.coe.int/ eng#{"fulltext":["Cyprus v. Turkey, 10 May 2001"],"languageisocode":["ENG"],"itemid":["001-59454"]}> (2017, October, 22) [in English].
19. Mozer v. the Republic of Moldova and Russia, 23 February 2016, (Grand Chamber – judgment). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Mozer v. the Republic of Moldova and Russia, 23 February 2016"], "languageisocode": ["ENG"], "itemid": ["001-161055"]}> (2017, October, 22) [in English].
20. Soering v. the United Kingdom, 7 July 1989, (judgment). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Soering v. the United Kingdom, 7 July 1989"],"itemid":["001-57619"]}> (2017, October, 22) [in English].
21. Church of X. v. the United Kingdom, 17 December 1968, (Commission decision). <http://hudoc.echr.coe.int/ eng#{"fulltext":["Church of X. v. the United Kingdom"],"languageisocode":["ENG"],"itemid":["001-3072"]}> (2017, October, 22) [in English].
22. Hingitaq and Others v. Denmark, 2006, (Commission decision). <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Hingitaq and Others v. Denmark, 2006"],"itemid":["001-72219"]}> (2017, October, 22) [in English].

Дарина Кирилко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ПОЛІТИЧНІ ЗАСАДИ БЕЗПЕКОВОЇ СПІВПРАЦІ ЄС ТА АЗЕРБАЙДЖАНУ

Daryna Kyrylko
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

POLITICAL FOUNDATIONS OF SECURITY COOPERATION BETWEEN THE EU AND AZERBAIJAN

In the context of the establishment of bilateral cooperation between the EU and Azerbaijan, the evolution of political interaction between the parties and the importance of the security component for the development of their relations are explored. The European Union is determined to consider Azerbaijan as one of the key actors in the Transcaucasian sub-region while ensuring the stability of its development. This approach is based not only on the political and economic but also on the energy component. The EU promotes democratization and further political and economic reforms in Azerbaijan. For this purpose, it strives to bring cooperation with Azerbaijan to a new doctrinal level. As distinct from the other post-Soviet countries, Azerbaijan was not ready to sign an association agreement with the EU and chose the policy of equidistant relations with the European Union and Russia. Nowadays, the parties are establishing cooperation in the areas of mutual interest that directly affect the security situation both in the South Caucasus and in the territory of the European continent as a whole.
Keywords: EU, Azerbaijan, security, security cooperation, regional relations, collaboration, association agreement.

На даному етапі розвитку регіональної системи міжнародних відносин у Європі всі країни континенту спромоглися до певної міри адаптувати двосторонній порядок денний реформ, політик та програм, запропонованих ЄС під час налагодження ним дво- та багатосторонньої взаємодії з цими державами. Адже як для країн Центрально-Східної Європи та Балтії, котрі порівняно нещодавно стали державами-членами ЄС, так і для країн пострадянського простору найближчої до Євросоюзу периферії дане об'єднання залишається ключовим наддержавним актором регіону, здатним забезпечувати політичну й економічну тенденційність розвитку та підтримувати визначений *status quo* на континенті в геополітичному сенсі. Глибина співробітництва ЄС із третіми сторонами в цьому ключі, в першу чергу, визначається змістом відповідних міжнародних договорів та угод, систематичністю інституційних взаємодій між акторами та ступенем залучення країн до процесів європейської інтеграції.

Визначаючи масштаб політичної співпраці між країнами пострадянського простору та Євросоюзом, слід мати на увазі, що розбудова відносин ЄС із третіми сторонами ґрунтується на диференційованому підході, а базовий принцип міжнародної діяльності даної структури спирається на політичну обумовленість зовнішніх зносин. Згідно з принципом політичної обумовленості, Європейський Союз в обмін на дотримання демократичних норм і прав людини готовий надати своїм зовнішньополітичним партнерам економічні (фінансову допомогу або сприятливий торговельно-економічний режим) і політичні (особливі відносини або статус держави-члена) преференції. Таким чином, рівень взаємодії ЄС із третіми сторонами безпосередньо залежить від того, в якій мірі дані країни поділяють основні європейські цінності і наскільки вони готові забезпечити їхню реалізацію.

Після розпаду Радянського Союзу всі колишні республіки СРСР поступово почали налагоджувати співробітництво з Заходом на тлі економічної стагнації та зовнішньополітичної невизначеності, що охопили колишнього лідера соціалістичної наддержави – Російську Федерацію. Однак, розпочавши зближення з ЄС на зорі 1990-х років, всі вони пройшли різний шлях становлення політичної співпраці з цим наддержавним гравцем світової сцени й, відповідно, на сьогодні послуговуються дещо відмінними інструментами двостороннього політичного співробітництва з Євросоюзом.

Різношвидкісний рух цих країн у напрямі ЄС, перш за все, був зумовлений відмінним сприйняттям їхньою владою цінностей, пропагованих Заходом. Після виходу з так званого «соціалістичного табору» категорії «глобалізації», «лібералізації», «демократизації», «верховенства права» в цих державах сприймалися по-різному й часто виглядали доволі абстрактно. Проте, слугуючи прикладом стабільності та процвітання в цивілізованому світі, ці концепти були свого роду орієнтирами для колишніх пострадянських республік, зразком упровадження яких на практиці вважався саме Європейський Союз.

Як результат, проголосивши незалежність 1991 року, Азербайджанська Республіка розглядала співробітництво з ЄС закономірним із точки зору власної інтеграції до світового економічного, культурного й політичного простору. Відповідно, історія взаємовідносин ЄС та Азербайджану сягає 1993 року, коли офіційний Баку починає відкрито висловлювати зацікавленість у кооперації з Євросоюзом та приступає до планування співробітництва з організацією на практиці. Проте тільки на початку 1995 року Комісія ЄС почала розглядати можливість початку переговорів щодо укладення двосторонньої Угоди про партнерство та співробітництво (УПС) з Азербайджаном, адже структура взаємовідносин між Європейським Союзом та Азербайджанською Республікою завжди дублювала загальну схему відносин організації з республіками Південного Кавказу.

«Спільна європейська позиція» щодо цього субрегіону була остаточно вироблена лише 1996 року, коли Європейська Комісія, зрештою, схвалила Резолюцію, в якій закріпила основи стратегії відносин ЄС із республіками Південного Кавказу[1]. У документі відзначалася стратегічна важливість даного регіону для забезпечення європейської безпеки та виділялися дві важливі для ЄС проблеми в цій галузі – необхідність зміцнення стабільності в державах Південного Кавказу (адже військові конфлікти на їхній території представляють безпосередню загрозу для стабільності і безпеки держав Європейського Союзу) та уможливлення використання енергетичного потенціалу прикаспійських держав, необхідного Європі для диверсифікації постачань енергетичних ресурсів[2]. Крім того, Євросоюз був стурбований зростанням у регіоні рівня загрози «нетрадиційних ризиків» безпеки – організованої злочинності, наркоторгівлі, міжнародного тероризму тощо. Відкритість кордонів «єдиної Європи» і свобода пересування осіб повністю стирали різницю між національною і загальноєвропейською безпекою, тому поглиблення взаємодії з державами Південного Кавказу розглядалося ЄС як один із важливих факторів стабільності в Європі, що сприяють нормальному політичному, торговельно-економічного та енергетичного діалогу.

На цій основі, 22 квітня 1996 року було підписано двосторонню Угоду про партнерство та співробітництво між Європейським Союзом і Азербайджанською Республікою[3], що мала стати першим етапом на шляху до створення правової бази для тіснішої співпраці між ЄС та Азербайджаном. Документ передбачав:

1) розвиток політичного діалогу (включаючи становлення демократичних принципів, повагу до прав людини, сталий розвиток і зближення позицій із міжнародних питань) і торговельного обміну між сторонами (включно з наданням статусу сприяння в питаннях, що стосуються заснування компаній, діяльності дочірніх структур і філій компаній іншої сторони);

2) визначення основних умов діяльності спільних та інших підприємств на території партнера (зокрема, передбачалося пожвавлення приватної економічної взаємодії між господарюючими суб'єктами сторін);

3) регулювання питань транскордонних платежів і послуг, інвестування та руху капіталів, конкуренції, захисту інтелектуальної, промислової та торговельної власності;

4) необхідність гармонізації азербайджанського законодавства з нормативно-правовою базою Європейського Союзу;

[1] *Resolution on the Communication from the Commission 'Towards a European Union Strategy for Relations with the Transcaucasian Republics'* (adopted 24 September 1996). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A51996IP0279> (2017, листопад, 15).

[2] *Resolution on the Communication from the Commission 'Towards a European Union Strategy for Relations with the Transcaucasian Republics'* (adopted 24 September 1996). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A51996IP0279> (2017, листопад, 15)

[3] *Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the One Part, and the Republic of Azerbaijan, of the Other Part* (adopted 22 April 1996, entered into force 1 July 1999) <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eu-az_pca_full_text.pdf> (2017, листопад, 15)

5) важливість зміцнення економічних зв'язків між сторонами (включаючи приватизацію, інвестиції та розвиток фінансових послуг);

6) розвиток наукових та соціально-культурних відносин[1].

Вагомим було те, що в Угоді визначалися умови співпраці щодо запобігання незаконній діяльності фізичних та юридичних суб'єктів та нелегальній міграції. Крім того, в документі містилося спеціальне застереження, що дозволяло ЄС в односторонньому порядку припинити дію УПС у разі виявлення порушень її основних положень – засад, що стосувалися принципів демократії, ринкової економіки та дотримання прав людини[2].

Для успішної реалізації Угоди про партнерство та співробітництво на практиці були створені Рада з питань співробітництва «Європейський Союз – Азербайджан», котра визначала основні напрями співпраці сторін, і Комітет із питань співробітництва «Європейський Союз – Азербайджан», який на технічному рівні сприяв роботі Ради, зокрема, в процесі підготовки її засідань та визначення ключових проблем для обговорення. Крім того, в рамках Комітету функціонували підкомітети з торговельно-економічних і правових питань; із питань енергетики, транспорту і навколишнього середовища; з питань юстиції, свободи, безпеки, прав людини і демократії; з питань зайнятості та соціальної сфери; охорони здоров'я; навчання, освіти і молоді; культури, інформаційного суспільства та аудіовізуальної політики; науки і технологій. У рамках міжпарламентського діалогу почав діяти Комітет парламентського співробітництва, до складу якого ввійшли представники Європейського парламенту та вищого законодавчого органу Азербайджанської Республіки.

Однак, не дивлячись на доволі інтенсивну взаємодію сторін на першому, доктринальному етапі, її загальмували бюрократичні процедури, що діяли всередині самого Євросоюзу: УПС була ратифікована всіма державами-членами організації лише 1 липня 1999 року. Відтак, 1997 року між ЄС та Азербайджанською Республікою було підписано «Проміжну угоду», котра достроково вводила в дію ряд статей Угоди про партнерство та співробітництво. Цей документ стосувався найбільш термінових питань двосторонньої співпраці, приміром, здійснення поточних платежів, конкурентної політики, захисту інтелектуальної, промислової та комерційної власності. Одночасно було підписано Протокол про взаємну допомогу між адміністративними органами обох сторін у вирішенні митних проблем. Крім того, 22 червня 1999 року Європейським Союзом і трьома державами Південного Кавказу – Азербайджаном, Вірменією та Грузією – було підписано Спільну декларацію, в якій сторони заявили про свою готовність використовувати угоди про партнерство та співробітництво в якості платформ для зміцнення взаємних зв'язків на основі спільних цінностей, принципів і цілей для розвитку політичних, економічних і соціальних відносин. Було також відзначено, що Європейський Союз готовий підтримати розвиток мирних процесів у регіоні та сприяти регіональному співробітництву[3].

Після набуття чинності Угодою про партнерство та співробітництво між Європейським Союзом і Азербайджанською Республікою, даний документ став стрижнем двосторонніх безпекових відносин контрагентів і становив їхню виключну нормативно-правову базу до 2003 року. У цей час, після терористичних атак 11 вересня 2001 року в США, ЄС починає активніше працювати в безпековій сфері й, що особливо важливо, намагається долучитися до ініціатив, реалізація котрих могла б забезпечити відносну стабільність на його кордонах. Відповідно, в підготованому Проекті стратегії «Безпечна Європа в кращому світі» основний акцент було зроблено на створенні по сусідству з Євросоюзом зони безпеки й стабільності, а до числа «європейських сусідів» були зараховані й країни Південного Кавказу[4].

У зв'язку з цим, Азербайджанська Республіка стала безпосереднім учасником Європейської політики сусідства (ЄПС). В опублікованій 2004 року Стратегії ЄПС містилися доповіді, що

[1] *Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the One Part, and the Republic of Azerbaijan, of the Other Part* (adopted 22 April 1996, entered into force 1 July 1999) <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eu-az_pca_full_text.pdf> (2017, листопад, 15).

[2] Кожокина, Е.М. (2000). *Независимый Азербайджан: новые ориентиры, 1*. Москва: РИСИ, 140.

[3] *Joint Declaration of the European Union and the Republics of Armenia, Azerbaijan and Georgia* (adopted 22 June 1999) <http://europa.eu/rapid/press-release_PRES-99-202_en.htm?locale=en> (2017, листопад, 15).

[4] *European Security Strategy – A Secure Europe in a Better World* (adopted 12 December 2003) <https://europa.eu/globalstrategy/en/european-security-strategy-secure-europe-better-world> (2017, листопад, 15).

визначали рівні взаємодії з кожною країною, котра долучалася до даного процесу. Проте, всі напрями двосторонньої співпраці знайшли своє відображення в індивідуальних планах дій щодо співробітництва, які стали основними механізмами реалізації Європейської політики сусідства. В цих документах виділення основних пріоритетів співпраці з кожною країною-сусідом залежало від конкретних обставин, в яких перебувала дана держава – її географічного розташування, політичної й економічної ситуації всередині країни, рівня відносин з ЄС і сусідніми державами тощо. Всі ці фактори враховувалися й виокремлювалися в положеннях планів дій задля подальшого успішного проведення політичних і економічних реформ у країнах-партнерах, фактично вміщуючи рекомендації щодо необхідності змін у тих чи інших сферах політики й управління.

У 2006 році в рамках ЄПС було схвалено План дій щодо співробітництва ЄС – Азербайджан, котрий визначив ключові пріоритети співпраці між сторонами на найближчі п'ять років. Серед пріоритетів співробітництва сторін було визначено сприяння в процесі мирного врегулювання Нагірно-Карабаського конфлікту; зміцнення демократії в Азербайджані шляхом реалізації чесного та прозорого процесу виборів; зміцнення захисту прав людини і фундаментальних свобод згідно з міжнародними зобов'язаннями Азербайджану; покращення бізнесового й інвестиційного клімату, зокрема, шляхом посилення боротьби з корупцією; покращення процедур роботи азербайджанської митниці; підтримку збалансованого економічного розвитку з особливим акцентом на диверсифікації економічної діяльності, розвитку сільського господарства, зменшення рівня бідності, соціальній і територіальній єдності Азербайджану; сприяння стійкому розвитку, включаючи захист навколишнього середовища; подальшу конвергенцію законодавства економічної спрямованості та адміністративних практик; зміцнення двостороннього співробітництва ЄС та Азербайджанської Республіки в сфері енергетики та регіонального енергетичного й транспортного співробітництва; посилення співпраці в галузі права, свободи й безпеки, включаючи управління кордонами; зміцнення регіональної кооперації[1].

Даний документ не змінював юридичної бази взаємодії сторін, проте суттєво доповнював чинну Угоду про партнерство та співробітництво, закріпивши спільну програму дій ЄС та Азербайджану – свого роду механізм практичного втілення «платформи для реформ» із боку офіційного Баку. По завершенню терміну дії Плану передбачалося підписання нового індивідуального двостороннього договору між сторонами, котрий мав стати черговим етапом на шляху до двосторонньої інтеграції – угоди про асоціацію. Відповідно, тільки після 2006 року європейські дослідники почали трактувати стратегію ЄС у регіоні Південного Кавказу та, зокрема, взаємодію організації з Азербайджаном як цілісний, комплексний механізм реалізації зовнішньої політики організації[2].

Із боку Євросоюзу пріоритет віддавався забезпеченню демократії, прав людини та сталого розвитку в Азербайджані, питанням забезпечення енергетичної безпеки, організації міжкультурного і міжрелігійного діалогу. Проте, разом із цим, офіційний Брюссель розглядав політичну ситуацію в Азербайджані крізь призму його геополітичної безпеки, котра, на думку європейських чиновників, визначається географічним розташуванням держави: остання міцно затиснута між Іраном та Російською Федерацією. Відповідно, форсовані процеси зближення сторін почали частково переглядатися з боку Азербайджанської Республіки після російсько-грузинської війни 2008 року, адже, маючи на власній території неврегульований етнонаціональний Нагірно-Карабаський конфлікт, влада держави не була убезпечена від можливості зовнішнього втручання з боку РФ.

Після схвалення Євросоюзом у 2009 році Ініціативи «Східне партнерство» почався черговий етап у розвитку відносин об'єднання з Азербайджаном. Його головною особливістю стало поглиблення співробітництва між сторонами задля подальшого укладання угоди про асоціацію, створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі, поступової лібералізації візового режиму і посилення енергетичної безпеки ЄС. Серйозне просування у відносинах ЄС – Азербайджан спостерігалося до 2013 року, тобто до часу, коли на карті Європи розгорілася напружена геополітична боротьба навколо України. У цій ситуації влада Азербайджанської

[1] *EU / Azerbaijan Action Plan* (adopted 7 November 2006). <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/azerbaijan_enp_ap_final_en.pdf> (2017, листопад, 15)

[2] Tamm, S. (2007). Weakness as Opportunity: EU Policy in the South Caucasus. *Turkish Policy Quarterly*, *Vol. 6, No. 3,* 72.

Республіки зажадала змінити формат взаємин із ЄС, адже наявні відносини, на її думку, не відповідали принципу рівноправного партнерства. Офіційний Баку почав наполягати на затвердженні оновленої, стратегічної програми партнерства з ЄС, котра передбачала б чітку перспективу подальшої інтеграції. Однак, не здобувши підтримки в рамках Євросоюзу, Азербайджан став схилятися до політики рівновіддаленості у своїх зовнішньополітичних відносинах із ЄС, Росією та країнами-сусідами.

2015 року відносини між сторонами значно загострилися: 8 вересня Європейський парламент прийняв Резолюцію № 2015/2840, в якій засудив зниження рівня дотримання прав і свобод людини та громадянина, зростання кількості сфабрикованих проти журналістів та громадських активістів справ, що стосувалися відомих азербайджанських журналістів та правозахисників. У документі також засуджувалися факт заборони мирних протестів громадян Азербайджану, починаючи ще з 2006 року; розірвання Меморандуму про порозуміння між ОБСЄ та Азербайджаном, що розцінювалося як відхід від демократичних європейських принципів функціонування держави, поваги до прав людини та верховенства права; а також містилися заклики європейських парламентаріїв до ЄС «провести ретельне розслідування звинувачень у корупції Президента Ільхама Алієва і членів його сім'ї», а також до влади Азербайджану щодо визволення політичних в'язнів і поновлення їхніх громадянських прав та стосовно необхідності приїзду делегації Європейського Парламенту до Баку задля досягнення порозуміння щодо відновлення прав і свобод людини та громадянина в Азербайджані[1]. Парламент Азербайджану офіційно розцінив заклики Європарламенту як спроби втрутитися у діяльність судової влади держави та у відповідь оголосив про вихід країни з Парламентської асамблеї «Євронест».

Лише в серпні 2016 року Азербайджан повідомив про відновлення переговорів з ЄС у рамках існуючого механізму співпраці з метою схвалення нової двосторонньої угоди між сторонами, котра передбачатиме наближення законодавства Азербайджану до найбільш важливих міжнародних і торговельних норм і стандартів ЄС, що має привести до поліпшення доступу азербайджанської продукції на ринки Євросоюзу. Переговори між ЄС та Азербайджаном про стратегічне партнерство стартували 7 лютого 2017 року, охопивши два ключових для країн блоки – політичну співпрацю та питання безпеки, а також торговельну й інвестиційну проблематику.

Не дивлячись на окремі обмеження дво- та багатостороннього співробітництва з ЄС, що виникають через відсутність угоди про асоціацію між Азербайджаном та Євросоюзом, азербайджанська влада сьогодні не готова підписувати такий документ, адже його невід'ємною частиною є угода про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі (ПВЗВТ) між контрагентами. Створення ПВЗВТ потребує попереднього вступу Азербайджану до СОТ, що, на думку влади країни, поставить у невигідне становище деякі сектори її економіки. Відтак, відмовляючись від поглиблення співробітництва з ЄС на основі підписання угоди про асоціацію (включно з ПВЗВТ), Азербайджан пропонує Євросоюзу енергетичне співробітництво й бере участь у регіональних проектах організації. Зокрема, в рамках Європейського інструмента сусідства (запущеного 2014 року механізму фінансування ЄПС) співробітництво ЄС та Азербайджану в 2014-2017 роках відбувається у трьох пріоритетних секторах:

1) регіональний та сільський розвиток;
2) реформа системи юстиції;
3) розвиток освіти.

По суті, в даний час сторони проводять співпрацю в тих секторах взаємодії, котрі становлять для них обопільний інтерес. Розпочатий переговорний процес щодо зміни формату двосторонніх відносин на основі підписання нового документа цілком відповідає стратегічним планам Азербайджану й має на меті включення до партнерських взаємин з Європейським Союзом тих питань, котрі в перспективі можуть убезпечити країну від зовнішньополітичної турбулентності на регіональному чи глобальному рівнях, – проблематики забезпечення безпеки сторін, енергетичних пріоритетів, економічної кооперації.

[1] *European Parliament Resolution on Azerbaijan 2015/2840* (adopted 9 September 2015) <http://www.europarl.europa.eu/ sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=B8-2015-0864&language=EN> (2017, листопад, 15).

References:

1. *EU / Azerbaijan Action Plan* (adopted 7 November 2006). <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/azerbaijan_enp_ap_final_en.pdf> [in English].
2. *European Parliament Resolution on Azerbaijan 2015/2840* (adopted 9 September 2015) <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=B8-2015-0864&language=EN> [in English].
3. *European Security Strategy – A Secure Europe in a Better World* (adopted 12 December 2003) <https://europa.eu/globalstrategy/en/european-security-strategy-secure-europe-better-world> [in English].
4. *Joint Declaration of the European Union and the Republics of Armenia, Azerbaijan and Georgia* (adopted 22 June 1999) <http://europa.eu/rapid/press-release_PRES-99-202_en.htm?locale=en> [in English].
5. *Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the One Part, and the Republic of Azerbaijan, of the Other Part* (adopted 22 April 1996, entered into force 1 July 1999) <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eu-az_pca_full_text.pdf> [in English].
6. *Resolution on the Communication from the Commission 'Towards a European Union Strategy for Relations with the Transcaucasian Republics'* (adopted 24 September 1996). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A51996IP0279> [in English].
7. Tamm, S. (2007). Weakness as Opportunity: EU Policy in the South Caucasus. *Turkish Policy Quarterly*, *Vol. 6, No. 3,* 71-78. [in English].
8. Kozhokina, E.M. (2000). *Nezavisimyi Azerbaidzhan: novye orientiry* [Independent Azerbaijan: new reference points], *1*. Moscow: RISI [in Russian].

Valentyna Rzhevskaya, PhD in Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE INTERNATIONAL LAW ISSUES IN THE ENGLISH RENAISSANCE PLAY 'EDWARD III'

The article makes an overview of the legal and especially international legal issues in the play "Edward III", written around 1592-1593 and first published in 1595. These issues in the context of the play are presented in the artistic form which makes them still eligible for scholarly analysis in the field of law; their employment in the play also serves the propagandistic purposes. The conclusion is that the scope of international legal themes in the play is a rather vast one, the main of them being probably the justice of the cause of war, the fate of war victims, including the treatment of prisoners, and the observation of obligations taken in the relations with the enemy. The necessity to comply with these obligations is proclaimed. The play does not condemn the recourse to war and the conquest, but reflects the understanding of the horrors of war and the value of mercy, although the latter may also serve the purposes of conquest and propaganda.

Keywords: the history of international law, international law in fiction, legal consciousness, laws of war, war victims, legal undertakings, international law in the Middle Ages.

The English Renaissance play 'Edward III' (or 'The Reign of Edward III', or 'The Reign of Edward III, King of England'), written around 1592-1593 and first published in 1595, usually attracting attention nowadays because of the supposed participation of William Shakespeare in its composing as a collaborator, depicts in dramatic form the outbreak and several episodes of the 'Hundred Years' War'. The more immediate goal of the play, however, is to exploit the patriotic feelings of its first audience inspired by the defeat of the Spanish Armada in 1588 and to celebrate the virtues associated with the Order of the Garter, of which King Edward III (1312–1377) was the founder. This leads to the fact that international law, or rather its European feudal equivalent, is abundantly present in the play, although it is certainly shown and interpreted in artistic and evidently pro-English (that is, partial) manner. The play provides some source material for research in the field of legal and especially international legal consciousness, characteristic both of the period of the events described (as presented in the play's sources) and of the period of the play's creation.

The historical context, structure of the play and its artistic deviations from the historical course of events were summarized, in particular, by G. Melchiori[1], while the life and policy of Edward III, which present the play's subject matter, were recently studied, for example, by D. Jones[2], W.M. Ormord[3], J. Sumption[4] and others.

The purpose of this article is to make an overview of the issues of international law and related to them as they are presented in the play and as they appear to the eye of a modern legal scholar.

The main historical events shown in the play are the declaration of war in 1337, the naval battle at Sluys in 1340, the land battles at Crécy in 1346 and at Poitiers in 1356, all these being English victories, and, among others, the English capture of Calais in 1347. For the purposes of dramatic performance the action in play is largely compressed in time, making the course of historical development occupy a shorter period than in fact it did, and many of the play's events are shown with historical inaccuracies (for example, in the play the French adversary to Edward on the French throne is King John II only, although in history there were successively two of them, Philip VI and John II; Prince Edward, known as 'the Black Prince', is always a youth in the play, though in historical time he was a boy at the time of the start of the play's action; at the time of the battle of Poitiers King Edward is shown besieging Calais, not

[1] Melchiori, G. (Editor) (1998). *Edward III.* Cambridge:Cambridge University Press. Hereafter in this acticle the division of play into acts and scenes is given according to this edition.
[2] Jones, D. (2012). *The Plantagenets: The Kings who made England.* London: Harper Press.
[3] Ormord, W.M. (2012). *Edward III.* New Haven and London: Yale University Press .
[4] Sumption, J. (2016). *Edward III: a heroic failure.* London: Penguin Books.

in London, where he was historically, and several historical characters in the play are left alive past the time of death of their historical prototypes). However, such inaccuracies were conventional practice at the time of the play's creation and first performances, and they generally do not affect the legal issues of the play too much to render the overview and analysis of these issues impossible, although the statement of poetic license is often needed.

Among the international law-related themes, touched by the play, are the treatment of a foreign fugitive of high rank, the declaration of war based on the claim to a foreign throne and the rejection of feudal allegiance, the negotiations before a major battle, including mutual accusations of the parties to the conflict and their respective answers, the alliances and the use of mercenaries in war, the treatment of war victims, including the fate of prisoners and the feudal obligations in respect of the question whom they shall be handed in to, the law during the siege, the observation of the laws of chivalry, especially of a given oath, towards an enemy.

Besides, there are several episodes devoted to the issues mostly concerning the observation of internal rules and order, but at the same time related to the general concept of the play and helping to understand, how the characters interpret the applied rules. These are namely the episode of knighting of the young English Prince Edward, where it is proclaimed what is expected of a knight according to the rules of the era, and that of King Edward's effort to seduce the Countess of Salisbury, which invokes, among other ideas, the possible conflict of feudal allegiance on one hand with religious and moral duties on the other and the necessity to overcome one's passions in order to become a successful leader. The role of public opinion in the process of war waging also has its share of attention, though rather small, in the play.

The foreign fugitive of high rank is Robert of Artois (1287–1342), famous as the instigator of the hostilities between England and France, banished from France and harboured in England by Edward III. He appears at the very beginning of the play as an honourable guest of the English king and gives Edward a pretext to show royal generosity: Edward creates him the Earl of Richmond proclaiming that in this way Robert shall enjoy 'as great a seigniory'[1] as he has lost in France. Robert becomes the initiator of Edward's laying dynastic claim on the French throne and remains throughout the play Edward's supporter and ally.

The legal grounds for the war in the play are centered on Edward's dynastic claim to the French throne, based on his being a descendant of Philip IV of France, Edward's maternal grandfather; because of this claim Edward in the play refuses to perform the homage to the new French king for the Duchy of Aquitaine, thinking himself to be superior. Historically, however, in 1329 Edward did perform the informal homage to the that-time King of France Philip VI, and the legal pretext for the outbreak of the conflict is generally considered to be supplied by Philip's confiscation of the Duchy of Aquitaine from Edward in response to the latter's hospitable treatment towards Robert of Artois and unwillingness to extradite him. The version of events in the play as excluding any well-founded sanction against the English king from the French side eliminates the possible accusations against Edward as the one who started the war illegally and on the contrary pursues with constancy the idea of pure and undoubtful legitimacy of the English dynastic claim. Certainly the play does not dwell too much upon the question whether the French had the right to establish their law of succession so as to exclude legally the descendants on female line, eliminating thus Edward's claim.

The theme of war as a legal dispute and the just reason for it receives its further development in the scene of the meeting between the monarchs of France and England, each of them ahead of their troops and allies, before the battle of Crécy, when the two belligerent kings exchange monologues, containing mutual accusations of injustice (Act 3, Scene 3). The French King (in the play it is John II) accuses Edward III of having come for pillage, Edward III replies that on the contrary he has come for the crown. One might recall in this context Dante's persuasion that the just war cannot be waged in pursuance of material interests[2]. The exchange acquires a feature of public relations management, when developing into the addresses of both kings to their respective troops. The arguments with the help of which the French King encourages his man are: 1) that Edward is a foreigner; 2) that Edward is likely to become a tyrant if he prevails; 3) that Edward is a wanton monarch devoted to his pleasure. The English King from his part encourages his troops to clear him 'of that scandalous crime'[3], that is of false accusations. This

[1] Melchiori, G. (Editor) (1998). *Edward III.* Cambridge:Cambridge University Press, 59.
[2] .Алигьери, Д. (1999). *Монархия*. Москва: Канон-пресс-Ц – Кучково поле, 80.
[3] Melchiori, G. (Editor) (1998). *Edward III.* Cambridge: Cambridge University Press, 125.

scene may be said to combine the elements of traditional exchange of swearing before the battle and of presentation of the parties' positions in a legal dispute. It is worth noting that the French King's argument, that he is a more suitable king for this land, being its native, for which argument the play uses such words as 'natural king'[1], does not receive any special rebuff from King Edward and is expected to be overcome by Edward's rights, proven by his future victories.

The theme of alliances and the use of foreign military help is present throughout the play. Starting with the appearance of Robert of Artois at its very beginning it then evolves with the news that King David of Scotland has betrayed his league with the English (in history not a league, but a truce), and then with David himself proclaiming the conditions of his alliance with France, which are not to enter in any accord with the English and to continue attacking the English lands until France gives an order to halt ravaging (Act 1, Scene 2). Later on the Emperor and people from 'Netherland' are mentioned as the allies to Edward (Act 3, Scene 1)[2]. . The idea of Edward's alliance with the Emperor is jokingly played upon in the episode where the English King falls in unrequited love with the Countess of Salisbury: he wishes that the favourable answer to his seeking came from the lady, not from the probable political ally, thus giving preference to his personal inclinations of love passion, and not to the demands of political necessity (Act 2, Scene 2). The French King has among his allies the King of Bohemia John of Luxemburg, who is killed at Crécy; he also names as his confederates the kings of Denmark and of Sicily, and fighting on his side are mercenaries from Poland and Moscow, who have come to his aid together. The French king speaks with contempt of the allies to Edward, meanwhile expressing too much reliance on his own supporters (Act 3, Scene 1). Later on in the play the French loss in the battle of Crécy is attributed to the behaviour of the Genoese mercenary archers (Act 3, Scene 4), and the Comte de Montfort swears allegiance to Edward as an act of gratitude for his restoration as the Duke of Bretagne (Act 4, Scene 1). (Historically he vice versa supported the claim of Edward in hope that Edward would support his). It may be concluded that in the context of the play the allies and foreign aid are seen as a usual and important feature of war, stressing its scale and the international influence of the main parties to the dispute, but at the same time the allies may be unreliable, dangerous and, even if faithful, not crucial for the outcome of the war, the true fate of the conflict being God's judgment and depending on the justice of the cause.

The treatment of war victims, especially of prisoners, may be considered one of the main themes of the play. It includes the treatment of all the population, which has come into an adversary's power during the conflict, and is also related to the legal relations of which war prisoners may be an object. The theme starts in the play with the episode of the Scottish siege on the castle of the Countess of Salisbury, where King David of Scotland and Sir William Douglas both make plans as to who of them shall possess the lady and her jewels after the castle is taken (Act 1, Scene 2). Later on the theme develops in France, when Prince Edward reports to his father Edward III on both his campaigning methods and his treatment of the French population, vividly distinguishing two types of treatment:

'Some of their strongest cities we have won— As Harfleur, Lo, Crotoy and Carentan— And others wasted, leaving at our heels A wide, apparent field and beaten path

Yet those that would submit we kindly pardoned, For who in scorn refused our proffered peace Endured the penalty of sharp revenge. '

And this leads Edward to the following remark:

'KING EDWARD

Ah, France, why shouldst thou be this obstinate Against the kind embracement of thy friends? How gently had we thought to touch thy breast And set our foot upon thy tender mould,

But that in froward and disdainful pride Thou, like a skittish and untamed colt, Dost start aside and strike us with thy heels.' (Act 3, Scene 3)[3]

This sigh we must judge to be rather cynical. For the first audience of the play it might have meant that the just claim as the cause of war for Edward III led to the legality of his cruel treatment of the resisting French as a form of punishment for disobedience by their really lawful sovereign. At the same time we cannot subscribe to this point of view.

The theme of war victims reaches its highest point in the famous episode of the English siege of Calais and the burgess of Calais, who nearly escape death on Edward's orders and their escape is

[1] Melchiori, G. (Editor) (1998) *Edward III.* Cambridge: Cambridge University Press, 124.
[2] Melchiori, G. (Editor) (1998). *Edward III.* Cambridge: Cambridge University Press, 106.
[3] Melchiori, G. (Editor) (1998). *Edward III.* Cambridge: Cambridge University Press, 118-119.

credited on Queen Philippa's pleading. On the basis of the relevant Calais scenes one may assume that three rules of the **law during the siege** are applied: 1) first, peaceful solution and capitulation should be offered to the town 2) the town's resistance may be only considered lawful, when it is reasonable, that is, with the reasonable hope of receiving help from the town's allies, 3) if the besieged town finally capitulates, but the adversary finds its resistance to have been unreasonable and unlawful, the adversary's right to punish the town is acknowledged. The last point is the one that authorizes Edward to threaten with death the elected six burgess of Calais (the 'Supplicants' of the play), who have come to sacrifice their lives for the benefit of their town's salvation. But the following dialogue between King Edward and his wife Philippa uncovers the play's claim for mercy at war even if cruel laws of war are accepted:

'QUEEN PHILIPPA

Ah, be more mild unto these yielding men!

It is a glorious thing to stablish peace, And kings approach the nearest unto God By giving life and safety unto men. As thou intendest to be king of France, So let her people live to call thee king. For what the sword cuts down, or fire hath spoiled, Is held in reputation none of ours.

KING EDWARD

Although experience teach us this is true— That peaceful quietness brings most delight When most of all abuses are controlled

Yet, insomuch it shall be known that we As well can master our affections As conquer other by the dint of sword, Philip, prevail: we yield to thy request— These men shall live to boast of clemency, And, tyranny, strike terror to thyself. ' (Act 5, Scene 5) [1].

It can be concluded, that mercy is believed to be both a virtue and a valuable political tool at war, where cruelty is more frequently expected, that terror at war, though considered legal, is still recognized as a form of terror and thus as an expression of the negative, and that being the master of one's passions is a worthy equivalent and a prerequisite for being a successful conqueror.

The material of the play also covers other situations, where the captive feature and behaviour towards them is shown, as setting free the captive, who has done service to the captor (provided that the captor is believed to be acting legally as the defender of his right) (Act 3, Scene 3), or an agreement of a captor with a captive (Act 4, scene 1), or the question whether Copland, who has captured the King of Scotland possesses the right to decide whom this high-ranking captive shall be handed in to, Queen Philippa or King Edward himself (Act 5 Scene 1). It may be assumed that the treatment of the victims of war and of prisoners in the play serves to create the image of the conqueror, testifying either to his barbarity or to his inclination to show magnanimity.

Neatly connected to the theme of victims and prisoners is the theme of **the observation of the laws of chivalry, namely keeping a promise to an enemy.** This theme is elaborated upon in the episode of the safe-conduct, that the Earl of Salisbury (the husband of the lady, that King Edward unsuccessfully tried to seduce in England,) receives from the French Prince Charles with the view to pass through the French territory and join his sovereign King Edward at the siege of Calais. Captured by the French, the Earl faces the danger of being executed on the French king's orders, but the prince insists on the safe-conduct defending his own promise to the enemy. The idea proclaimed here is that an obligation, arisen from the given word, cannot be overstepped by wartime necessity, the power of a higher authority or feudal signor, and that, on the contrary, this higher authority becomes bound by the personal obligation of the inferior. Notably, to support his argument in favour of the given word, the French heir alludes to the English side of the conflict, that is, to the English heir and his father, as an example of conduct in a situation alike, and the French king uses the word 'precedents" in answering him: 'Dwell'st thou on precedents? Then be it so'. (Act. 4, Scene 5)[2]. (G. Melchiori interprets 'precedents' here as 'applying the rules (of chivalry)')[3].

Among the other episodes of the play, devoted to legal and moral issues, which concern its central theme, the knighting of Prince Edward enumerates the good wishes for the future knight and proclaims his life goals. These add up to a successful conquest, displaying one's valiance and contributing to one's honour, joined with the ability to reject and overcome totally one's 'base affections' (Act 3, Scene 3)[4]. The episode of the Countess of Salisbury has several aspects of importance within the broad context

[1] Melchiori, G. (Editor) (1998). *Edward III.* Cambridge:Cambridge University Press, 162-163.
[2] Melchiori, G. (Editor) (1998). *Edward III.* Cambridge:Cambridge University Press, 154
[3] Melchiori, G. (Editor) (1998). *Edward III.* Cambridge:Cambridge University Press, 154, footnote.
[4] Melchiori, G. (Editor) (1998). *Edward III.* Cambridge:Cambridge University Press, 126.

of the play. Firstly, King Edward, having come to rescue the Countess from the Scots, changes into a threat himself, when desires to seduce her. Then the episode becomes a display of conflict between an oath, given to God, and that, given to one's sovereign, this being the contradiction, that Edward tries to employ against the lady's father, when inducing him to help the King with conquering the Countess. Yet the father of the Countess manages to outwit the King, coming out of this contradiction with the predominance, given to the oath to God, and the Countess herself, acting with wit and resolution, overcomes the King's offensive insistence. As a result, what could have become King Edward's crime, leads him to the victory over himself, needed for the successful pursuit of his military conquest. Meanwhile, the role of a married man in love with another's wife inspires Edward to contemplate, which sin is greater, that of war or that of lust: 'The sin is more to hack and hew poor men Than to embrace in an unlawful bed The register of all rarieties ... ' (Act 2, Scene 2)[1] Generally, the whole episode is about the conflict of rules with passions, where rules must prevail, and it also uses the rhetoric of war in the situation of love, half conventionally, half ironically.

The theme of the public opinion's role in war is displayed in connection with the expressions of the French population's mood and their reaction to King Edward's conquest. Some are scared, other prepare to oppose the invaders, but still they take into account the justice of the cause of war, and King Edward's cause is considered in the play to be all just, because of his French parentage (Act 3, Scene 2). Another potent influence on the public opinion in the play is prophecy, which outlines the future events and impresses people's imagination, setting their minds in advance.

Remarkably, although the play ends with the English capture of the French king, which would lead to the efforts of peace regulation, rather favourable for the English side, no specific attention in much detail is given to the London treaties of 1358 and 1359. This proves, that for the play to glorify the valiance of the ancestors is actually more important, than to show a dispute for the crown being resolved by military means. The closing speech of Prince Edward clearly makes a connection between the military achievements of XIV century and the international situation at the end of XVI century. The memories of these victories, according to the play, should serve as a warning for other possible enemies, among which Spain and Turkey are expressly named (Act 5, Scene 1).

Being, as it was noted from the start, a strongly pro-English and propagandistic play, advocating King Edward's cause in the war with France, the play is not an anti-war work and does not condemn conquest as itself ('conquer where thou com'st'[2] is a friendly appeal addressed to Prince Edward). Yet the idea of a just cause of war is paid due respect and, as shown by Queen Philippa's urging to express mercy, the horror of war is understood.

To conclude, one may assume, that the analysed play 'Edward III' (circa. 1592-1593) presents a rather broad picture of the international legal consciousness, establishing a connection of the epochs of its plot (XIV century) and of its first spectators (XVI century). Presented in an artistic form, these elements are likely to impress the audience and take part in forming its attitude towards the play's events and characters. The audience of the modern epoch is able to view the issues of the play within the context of its present and to establish its own link in time, while making the comparison and stating both similarities and differences in understanding. The play being devoted to the theme of war, its dominating legal themes are the just cause of war and the treatment of war victims, the latter reflecting the understanding of the war horrors. The depiction of international law issues in the play is in no way impartial and is heavy marked by the propagandistic goal, but still the play stresses the necessity to observe the law in the relations with the enemy, although this last theme also serves the propagandistic purposes.

References:

1. Alighieri, Dante (1999). *Monarchia* [The Monarchy]. Moscow: Canon-press C. – Kuchkovo pole [in Russian].
2. Jones, D. (2012). *The Plantagenets: The Kings who made England.* London: Harper Press.
3. Melchiori, G. (Editor) (1998). *Edward III.* Cambridge: Cambridge University Press.
4. Ormord, W.M. (2012). *Edward III.* New Haven and London: Yale University Press .
5. Sumption, J. (2016). *Edward III: a heroic failure.* London: Penguin Books.
6. Wagner, J.A. (2006). *Encyclopedia of the Hundred Years War.* Westport Connecticut and London: Greenwood Press.

[1] Melchiori, G. (Editor) (1998).. *Edward III.* Cambridge:Cambridge University Press, 1001-101.
[2] Melchiori, G. (Editor) (1998) *Edward III.* Cambridge:Cambridge University Press, 126.

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Леся Угрин, к. політ. н.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

СТРУКТУРНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Lesya Uhryn, PhD in Political Science
Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

STRUCTURAL DIMENSION OF POLITICAL IDENTITY: THEORETICAL ANALYSIS

The article deals with the analysis of the structural dimension of political identity, which reflects the dynamics of changes and transformations of identification features. The model of the structure of political (collective) identity has been stated and the following components have been pointed out: cognitive, affective, motivational-behavioral, discourse-symbolic, temporal (historical memory and historical perspective), axiological, normative-regulative, existential. It has been revealed that the structure of political identities is characterized by the presence of constants and variables components, core (basic components) and its periphery, the interdependence of components, the destruction of connection between which causes identity crises and the need to form strategies of their reproduction or design of new ones.
Keywords: political identity, structure, construct, categorization, historical memory.

Поняття «ідентичність» утвердилося в науковому дискурсі соціальних наук необхідним та ефективним інструментом пізнання та інтерпретацій сучасних політичних реалій. Інтерес до ідентичності, як слушно підкреслив З. Бауман, «може сказати більше про сучасний стан людського суспільства, аніж відомі концептуальні й аналітичні результати його осмислення»[1]. Тому політична наука наголошує на самостійній ролі соціокультурних чинників і передовсім – ідентичності – як значимих змінних для пояснення причин і передумов процесів на мікро- і макрорівнях суспільства й держави. Ідентичність, як багатовимірний і динамічний феномен, за словами А. Вендта, «несприйнятлива до загальних дефініцій»[2]. Це актуалізує аналіз окремих її аспектів і вимірів, які відображають спільні риси феномену і його системність. Отже, *метою* статті є концептуалізація структурного виміру політичної (колективної) ідентичності в контексті її цілісності.

Структуру різних видів ідентичності досліджували В. Ачкасов, М. Баррет, Г. Брейкуелл, П. Вайнрайх, А. Гнатюк, Л. Дробіжева, М. Іванова, Дж. Келлі, М. Козловець, Л. Колаковський, О. Матузкова, Н. Межевич, Є. Мороз, Є. Улько, Т. Стефаненко, Г. Теджфел, Дж. Тернер, А. Феррара та ін. Попри те проблема опису й аналізу структури ідентичності залишається, можливо, одним з найскладніших, найменш розроблених і найбільш спірних аспектів проблематики ідентичності. Складність визначення структури ідентичності зумовлена ототожненням її інтерпретацій і як онтологічного феномену суб'єктивної реальності, і як конкретних типів чи видів ідентичності (особливо колективних) як її проявів. Українська дослідниця О. Матузкова пояснює ці труднощі чисельністю і суперечністю критеріїв класифікації ідентичності, коли «один і той самий прояв ідентичності можуть тлумачити і як рівень, і як тип, і як вид, і як аспект, і як межу ідентичності»[3].

[1] Бауман, З. (2005). *Индивидуализированное общество*. Москва: Логос, 177.
[2] Wend, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 221.
[3] Матузкова, О.П. (2014). Ідентичність як структура. *Наукові записки НаУКМА: Філологічні науки*, *164*, 16.

В цьому сенсі нерідко категоріальні види ідентичності (етнічна, релігійна, культурна), або їхні атрибути розглядаються компонентами колективної (до прикладу – національної) ідентичності. Проблемою визначення компонентів ідентичності є також різні інтерпретації структури особистості, від якої редукуються її групові й колективні рівні. Це зумовило, на нашу думку, безсистемне використання різних понять для означення структурного виміру ідентичності. Однак, вивчення структури політичних і колективних ідентичностей, розуміння ролі різних компонентів, їх взаємозв'язків і взаємозалежностей в умовах мінливого соціально-політичного контексту дає змогу розглядати її у конкретних часових межах динамічною й самоорганізованою цілісністю з адаптивними й інтегративними функціями. Структура ідентичності відображає динаміку змін і трансформацій ідентифікаційних ознак, можливостей їхнього відтворення (оновлення) чи конструювання у ситуації системних криз. Іншими словами: конструювання політичних ідентичностей (чи їх відтворення) неможливе без розуміння структури і характеру взаємозв'язків між її компонентами.

Розглядаючи ідентичність, за П. Бергером і Т. Лукманом, «ключовим елементом суб'єктивної реальності»[1], припускаємо, що основою її структури є компоненти, властиві подібним психологічним феноменам (наприклад, масовим установкам). Відтак, найпростішими моделями структури ідентичності є дво- або трикомпонентна, в якій більшість дослідників вирізняють когнітивний; афективний (або афективно-оцінний); мотиваційно-поведінковий компоненти. Найпростішою є модель структури соціальної (групової) ідентичності Г. Теджфела, який вирізняє когнітивний (знання про приналежність до групи), оцінний (позитивні або негативні конотації членства в групі) та емоційний (емоції, які супроводжують когнітивні та оцінні аспекти процесу ідентифікації, до прикладу – любов або ненависть) компоненти [2]. У Г. Брейкуелл – чотири компоненти ідентичності (індивіда): біологічний; змістовий (групові ролі, норми, мотиви, установки й особистісні конструкти); оцінний; часовий (суб'єктивність часу, в якому відбувається розвиток ідентичності)[3].

Основою аналізу структурних компонентів ідентичності британський психолог П. Вайнрайх обрав її функції, серед яких головними вважає конструювання реальності й пошук індивідом свого місця у ній, а також визначення меж активності й взаємодії. Відповідно базовими структурними компонентами ідентичності індивіда учений визначає системи конструктів і діяльності, тісно взаємопов'язані в ідентифікаційних практиках[4]. Аналізуючи систему конструктів у структурі ідентичності Вайнрайх опирається на теорію особистісних конструктів Дж. Келлі, в межах якої конструкт інтерпретується засобом витлумачення світу, завдяки якому людина пояснює, описує, оцінює його, а також може передбачати події в майбутньому[5]. Іншими словами: конструкти – це класифікаційно-оцінні шаблони, моделі, які людина витворює для передбачення подій і через які вона сприймає світ. Без них світ постає для людини «недиференційованою однорідністю», вона не в змозі осягнути його сенс. Створення конструктів, за Келлі, відбувається і на індивідуальному рівні (як полярні значення, наприклад, добрий – поганий), і на суспільному, де вони вкорінені у культурі[6].

Визначення структури ідентичності як конфігурації та взаємодії переважно когнітивно-афективних і поведінкових компонентів дає уявлення про найпростішу схематичну побудову ідентичності будь-якого типу, передовсім як психологічного феномену. Такий підхід так само більше редукований до особливостей індивідуальної (особистої) ідентичності й актуалізує проблему

[1] Бергер, П. Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: «Медиум», 279.
[2] Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories. Studies in social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 229.
[3] Breakwell, G.M. Integrations paradigms, methodological implication. <http://psych1.lse.ac.uk/psr/PSR2011/20_16.pdf>
[4] Див.: Weinreich, P., Saunderson, W. (eds.) (2003). *Analysing identity: cross-cultural, societal, and clinical contexts*. London; New York: Routledge.
[5] На основі теорії Дж. Келлі, П. Вайнрайх визначає ідентичність «тотальністю самотлумачень минулого, теперішнього і майбутнього», підкреслюючи її безперервність. Див.: Weinreich, P. (1988). The Operationalization of Ethnic Identity, *Ethnic Psychology: Research and Practice with Immigrants, Refugees, Native Peoples, Ethnic groups and Sojourners*. Amsterdam, Lisse: Swets & Zeitlinger, 154.
[6] Див.: Келли, Дж. (2000). *Теория личности: психология личных конструктов*. Санкт-Петербург: Речь, 25.

співвідношення індивідуальних і колективних (надіндивідуальних) ідентичностей. До прикладу, польський філософ Л. Колаковський «проблему особистої ідентичності» вважає аналогічною «питанням ідентичності людських колективів».[1] Більшість дослідників аксіоматично визнає діалектичну єдність індивідуальних і колективних ідентичностей: «немає індивідуальних ідентичностей, які були б побудовані поза межами соціальних цінностей, норм поведінки і колективних символів»[2]. Останні є маркерами макрополітичних ідентичностей, які інтерналізуються індивідом і, за висловом французького філософа О. Монжена, «складають межі його індивідуального виживання». Відтак, підкреслює він, ідентичність є «ідентичністю не автономного індивіда, а цілої спільноти приналежності або сусідства»[3]. Відтак, не можна протиставляти індивідуальні й колективні ідентичності, але усвідомлюючи й відмінності між ними. За Р. Дженкінсом, індивідуальна ідентичність більше підкреслює розрізнення, колективна – подібності, хоча знову ж таки це питання вибору акцентів: кожна засновується на взаємодії подібностей і відмінностей. Учений доходить висновку, що: 1) індивідуальні й колективні ідентифікації можна сприймати як подібні у головних аспектах; 2) індивід і колектив зазвичай взаємозалежні; 3) індивідуальні та колективні ідентифікації виявляються лише в межах взаємодій; 4) процеси становлення і відтворення індивідуальних і колективних ідентичностей, є аналогічними. Відповідно теоретизація ідентифікації та ідентичності має рівною мірою враховувати індивіда й колектив[4], що відображає діалектичний характер зв'язку людини та суспільства, єдності об'єктивної та суб'єктивної реальностей.

Отже, аналіз структури індивідуальних і колективних ідентичностей може засновуватися на подібних принципах. Проте необхідно враховувати, що колективні (макрополітичні) ідентичності та їхні компоненти, хоч і постають продуктами людської діяльності та комунікації носіїв суб'єктивних значень, «об'єктивуються» (П. Бергер, Т. Лукман) і стають джерелами систем спільних інституціоналізованих і легітимізованих значень. Вони також символізують попередній досвід суспільства, підтримуються соціально-політичними відносинами і нерідко сприймаються індивідами очевидними чи навіть апріорними у процесі побудови «власного світу» та ідентичності. Через процеси інтерналізації об'єктивовані структури колективних (спільних) ідентичностей переводяться у свідомість індивіда; вони перетворюються на об'єктивні соціальні й когнітивні структури, які постають «елементами спільного для всіх світу», зовнішніми та примусовими чинниками для всіх суб'єктів[5] (хоча міра цієї примусовості постійно зменшується через індивідуалізацію буття сучасного індивіда).

Політичні (передовсім макрорівневі) ідентичності, які є об'єктивованим виразом унікальності колективного суб'єкта, характеризуються також значно більшою, ніж індивідуальні, усталеністю, укоріненістю у соціальних, політичних та історичних структурах суспільства. Викладене зумовлює необхідність ширшого трактування структури колективних ідентичностей, яка б враховувала їхні реляціоністські, функціональні й конструктивістські виміри, суспільну потребу їх постійного відтворення.

Найперше, необхідним компонентом будь-якої ідентичності, як ми уже підкреслювали, є *когнітивний* – знання про риси, ознаки (маркери), з якими себе ототожнює суб'єкт. Підкреслимо: вони – результат сприйняття й інтерпретації об'єктивних критеріїв, до прикладу – території, матеріальної культури, держави і т.п. – у випадку національної ідентичності, які колективно уявляються як спільні й забезпечують механізми когнітивної ідентифікації і самокатегоризації суб'єкта, формують в індивіда сприйняття себе типовим представником певної групи.

Когнітивні елементи відображають атрибутивний аспект ідентичності, її змістовно-смислове наповнення. До прикладу, британський психолог М. Барретт до когнітивних елементів національної ідентичності відносить знання про: існування етнічної/національної групи, національну територію;

[1] Колаковський, Л. (2005). Про колективну ідентичність. *Мої правильні погляди на все*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 101.
[2] Козловець, М.А. (2011). Ідентичність: поняття, структура і типи. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка: філософські науки*, *57*, 8.
[3] Монжен, О. (2011). *Виклики скептицизму. Зміни інтелектуального пейзажу Франції*. Київ: Дух і літера, 138.
[4] Див.: Jenkins, R. (2008). *Social identity*. 3rd ed . London at New York: Routledge, 37–38.
[5] Див.: Бергер, П., Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: «Медиум», 61.

національні емблеми, інститути, звичаї та традиції, історичні факти та фігури, які репрезентують націю; віру у спільних предків і спільне походження членів етнічної/національної групи; існування національних рис та етнічних стереотипів; уявлення про тісний зв'язок між собою й етнічною групою та існування подібності із нею та ін. Учений також підкреслив, що важливим елементом когнітивної структури національної ідентичності є знання про оцінку національної групи Іншими. Вони суттєво впливають на те, що «ми самі думаємо і відчуваємо щодо нашої власної національної групи»[1]. Отже, когнітивні компоненти одночасно виступають чинниками: 1) формування колективних ідентичностей; 2) об'єктивними критеріями, на які опирається категоризація й ідентифікація індивіда як члена етнічної, національної чи ін. групи; 3) засобами репрезентації ідентичності.

Репрезентативний аспект когнітивних компонентів опосередковується емоційним ставленням до них суб'єкта, що складає наступний компонент ідентичностей – *афективний (або афективно-оцінний)*. Його елементи забезпечують емоційну інтерпретацію й репрезентацію когнітивних елементів як ідентифікаційних маркерів. Для національної ідентичності – це передусім комплекс почуттів, викликаних фактом приналежності до нації, самооцінка суб'єкта в континуумі від позитивних емоцій (національна самоповага, гордість, гідність, радість, відданість) до негативних (образ, сорому, вини, приниження). М. Барретт до афективної компоненти етнічної ідентичності відносить: міру прихильності до етнічної ідентичності; готовність відмовитися від неї, значення, яке індивід надає членству в групі; ступінь прихильності до національної території[2]. Афективно-оцінні аспекти ідентичності формують й стереотипи та упередження (етнічні) до інших спільнот. Загалом вони представляють почуття, які «уявляються» колективно й поділяється всіма або більшістю членів етнічної або національної спільноти. Афективні компоненти політичної ідентичності також демонструють ставлення до держави, політичних інститутів, політичних символів, національних героїв. Вони об'єктивуються в емоційних судженнях та діях суб'єкта.

З цього опису видно, що когнітивні, емоційні й оцінні елементи важко розрізнити на емпіричному рівні, вони взаємозалежні, взаємодетерміновані й складають «базисний структурний рівень ідентичності»[3], необхідний для конструювання суб'єктом своєї самості на основі ідентифікаційних ознак. Але, зрозуміло, вони не вичерпують усіх елементів багатогранної структури ідентичності, як складного соціального й політичного феномену. Тому, окрім когнітивно-афективного блоку, як і більшість дослідників, вирізнимо *мотиваційно-поведінковий (конативний)* елемент, який є механізмом вияву ідентичності через усталені спільні (нерідко інституціоналізовані) моделі поведінки, що характеризують ту чи іншу групу/спільноту (до прикладу, національну). Конативні елементи репрезентують ідентичність суб'єкта у його конкретних діях, детермінованих образом «Я» (когнітивною підсистемою), своєю самооцінкою та усвідомленням (інтерпретацією) своєї позиції у міжсуб'єктних відносинах.

Значення конативного виміру ідентичності підкреслює А. Мелуччі, визначаючи її процесом «конструювання системи дії… Колективна ідентичність як процес включає когнітивні визначення, пов'язані з цілями, засобами і полем дії; вона звернена до мережі активних відносин між індивідами, які взаємодіють, вступають в комунікацію, впливають один на одного, домовляються і приймають рішення»[4]. Відтак, розвиток колективного саморозуміння, солідарності й групової згуртованості уможливлюють колективну дію. Це дає підстави інтерпретувати колективні ідентичності і передумовою, і продуктом соціально-політичної активності.

Індикатором відповідності поведінкових моделей суб'єктів та їхніх уявлень, схем сприйняття, мислення, комунікації, сформованих на основі знань і досвіду, виступають соціальні (політичні, культурні, дискурсивні) практики. У процесі соціально-політичних практик формуються колективні

[1] Барретт, М. (2001). Развитие национальной идентичности: концептуальный анализ и некоторые итоги Западноевропейского исследования. *Развитие национальной, этнолингвистической и религиозной идентичности у детей и подростков*. Москва: Изд-во ИП РАН, 19-22.
[2] Барретт, М. (2001). Развитие национальной идентичности: концептуальный анализ и некоторые итоги Западноевропейского исследования. *Развитие национальной, этнолингвистической и религиозной идентичности у детей и подростков*. Москва: Изд-во ИП РАН, 22-26.
[3] Матузкова, О.П. (2014). Ідентичність як структура. *Наукові записки НаУКМА: Філологічні науки*, *164,* 18.
[4] Melucci, A. (1996). *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*. Cambridge: Cambridge University Press, 70.

уявлення, які надають спільні й конвенційні значення об'єктам, людям і подіям. Соціальні й політичні практики об'єктивують суб'єктивні смисли, когнітивні структури, загалом світ, який «створюється в думках». Здатність суб'єктів наділяти смислом те, що вони роблять, забезпечує когнітивне означення колективної ідентичності й міру необхідної згоди між ними.

Вирізнені структурні компоненти ідентичності також мають складну структуру і характеризуються множинністю й різнорідністю і, на перший погляд, постають конгломератом різних елементів. Однак, зрозуміло, що колективна (макрополітична) ідентичність як соціальний феномен й елемент соціально-політичної реальності з важливими для суспільства об'єднавчими, адаптивними і впорядковуючими функціями, потребує для їх виконання більш інтегровану структуру, яка б забезпечувала стійкість, укоріненість, тяглість ознак і моделей ідентифікації, надто в умовах постмодерних реалій, коли індивіди об'єктивно децентровані й постійно перебувають у пошуку своє самості, а колективні ідентичності фрагментовані через втрату ваги традиційних «центрів» – держави і нації. Це вимагає доповнення структури колективних ідентичностей, компонентами, що повніше відображають її основні виміри та функції, інкорпоровані у структуру ідентичності ззовні, проективні за своєю сутністю, і необхідні для інтерпретації, репрезентації, відтворення й конструювання її базових структур. С. Холл зазначав: «ідентичність потребує конститутивного зовнішнього, … щоб консолідувати свій процес»[1].

Серед таких компонентів передовсім вирізнимо *дискурсивно-символічні*. Дискурси як «інституціоналізована форма застосування мови» або інших знакових систем і пов'язані з дисциплінарним, політичним чи культурним впливом, розглядаються публічним процесом динамічного творення різних версій ідентичностей та її елементів[2]. П. Бергер і Т. Лукман підкреслили значення мови як резервуару нагромаджених значень, смислів, досвіду. Учені зауважують, що мова типізує переживання і досвід суб'єкта за ширшими категоріями, «в термінах яких вони стають значимими для багатьох людей»[3]. Іншими словами, мова стандартизує значну сукупність типізацій, які інтегрують різні дискурси в єдину смислову цілісність, формують колективні уявлення (моральні, політичні принципи, критерії Свого і Чужого і т.п.) й постійно відтворювані зразки взаємодій, які онтологічно уможливлюють соціетальні ідентичності.

Отже, дискурс і мова структурують елементи когнітивної системи, слугують «орієнтиром» суб'єкту в процесах когнітивної ідентифікації. В межах соціального конструктивізму мові, як знаковій системі, надають «якості об'єктивності»: «Я сприймаю мову як зовнішню для мене фактичність, і вона примусово впливає на мене. Мова підпорядковує мене своїм структурам»[4]. Особливістю політичних дискурсів і дискурсивних практик як компонентів ідентичності є їхня здатність ефективно трансформувати її, відтворювати чи конструювати, а, відтак, і змінювати політичну реальність, владні відносини, легітимізувати їх: «Мова може конструювати не тільки вкрай абстраговані від повсякденного досвіду символи, а й «перетворювати» їх в об'єктивно існуючі елементи повсякденного життя»[5].

Відкритість, варіативність та сконструйованість політичних дискурсів зумовлюють варіативність ідентичностей та сконструйованих політичних реальностей навіть на макрорівні суспільства, які слугують мотиваційною основою для діяльності суб'єктів політики. Це дає підстави розглядати різні прояви політичної ідентичності як динамічні і, нерідко, швидкоплинні «дискурсивні конструкції» (М. Фуко), «мовні описи суб'єкта» (К. Баркер), тимчасові прив'язаності до суб'єктних позицій (С. Холл) і т.п., що, з одного боку, підкреслює множинність і партикулярність політичних ідентичностей у постсучасних суспільствах, з іншого, – актуалізує для кожного з них проблему формування (конструювання) загальнонаціональних дискурсів.

[1] Hall, S. (1996). Introduction: Who Needs «Identity?» *Questions of Cultural Identity*. London: SAGE Publications Ltd, 3.
[2] Див.: Davies, B., Harre, R. (1990). Positioning: The discursive production of selves. *Journal for the Theory of Social Behaviour, 20, 1,* 48.
[3] Бергер, П., Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: «Медиум», 68.
[4] Бергер, П., Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: «Медиум», 68.
[5] Бергер, П., Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: «Медиум», 71.

Концентрованим висловленням нескінченної кількості дискурсів, лінгвістичних значень і смислів у структурі ідентичності постають *символи*, що акумулюють найяскравіші (емоційно забарвлені), найпоширеніші й узагальнені (міфологізовані й стереотипізовані) уявлення суб'єкта про себе та Інших, матеріалізують їх в діях, об'єктах, людях. Вони «знаково» закріплюють почуття приналежності до спільноти і відмежовують її від Інших, подібно до мови, типізують досвід і знання суб'єкта за ширшими й, у більшості випадків, абстрактними категоріями. Наприклад, національно-державні політичні символи є ідеально уявленими конструктами колективного буття в його історичній тяглості, які втілюються у мові, матеріальній культурі, ритуалах, звичаях, традиціях, історичних і політичних подіях, постатях; вони є концентрованим відображенням історичного досвіду народу та його бачення майбутніх перспектив. Через спільні символи національна спільнота сприймає та усвідомлює такі сакральні поняття, на які у структурі ідентичності вказує Л. Колаковський, як «початок історичного часу», «спільні предки», «батьки-засновники», «історичні перемоги» та інші події, які зазвичай відбувалися дуже давно (або ж взагалі не відбувалися), але мають вагоме значення для формування колективного образу теперішнього і його втілення у реальність.

Отже, символи (і мова) як образна знакова структура, що однаково сприймається й інтерпретується членами спільноти, у структурі ідентичності уніфікують й типізують множинність когнітивних структур ідентичності, сприяють їх впорядкуванню й розпізнаванню на різних рівнях ідентифікації. Завдяки символам соціальна і політична реальність постає у сприйнятті суб'єкта не інформаційним хаосом, а відносно структурованою системою, уможливлює «консенсус щодо смислу соціального світу» (П. Бурд'є) і щодо власного «Я». Соціальні знання «оформлені» дискурсивно та символічно впорядковують у структурі ідентичності когнітивно-емоційні компоненти і виступають орієнтаційними чинниками соціальних практик.

Фактичністю, яку повинен брати до уваги суб'єкт у процесі соціально-політичних практик ідентифікації, володіють не лише знакові компоненти ідентичності, а й *темпоральні*. «Темпоральність, зазначають Бергер і Лукман – властивість, характерна для свідомості», «потік свідомості завжди впорядкований у часі»[1]. Відтак, функціонування і відтворення колективних ідентичностей, їх континуальність забезпечують темпоральні компоненти – колективна пам'ять та історична перспектива. За, Л. Колаковським, «жодна нація не може жити без усвідомлення того, що, що її теперішня екзистенція є продовженням існування в минулому»[2]. Однак, почуття приналежність до неї в актуальному теперішньому забезпечується однаковою чи подібною інтерпретацією її історії через формування спільних історичних дискурсів та символів.

Італійський філософ А. Феррара вважає приналежність до історичного контексту, тобто включення біографії індивіда у ширший контекст історії, одним з необхідних компонентів ідентичності з «мінімального набору складників»[3]. У структурі колективної ідентичності учений вирізняє такі темпоральні компоненти: в культурній перспективі – «володіння спільною пам'яттю або традиціями, зазвичай у вигляді документів, наратизованої історії і сакральних текстів», «проекцію бажаного майбутнього стану колективної ідентичності»; у соціологічній перспективі – «уявлення витоків, історії і меж групи» та її «передбачення про бажане майбутнє з погляду на структуру інтересів і внутрішню стратифікацію»; у політичній перспективі – «уявлення про витоки, історію і сучасні кордони спільноти», «передбачення про бажаний стан групи з погляду її кордонів, структури влади і локалізації в мережі міжгрупових політичних відносин, в яку входять «друзі», «вороги», домінантні групи і т.д.»[4].

Отже, на основі спільних уявлень про майбутнє, детермінованих інтерпретацією історичного минулого, темпоральні компоненти уможливлюють побудову нових, або, за М. Кастельсом, – проективних ідентичностей, які реіфікують «передбачення майбутнього», однак не заперечують історичний досвід спільноти і опираються на «культурний матеріал», забезпечують тим самим її

[1] Бергер, П., Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: «Медиум», 49.
[2] Колаковський, Л. (2005). Про колективну ідентичність. *Мої правильні погляди на все*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 104.
[3] Ferrara, A. (1998). *Reflective authenticity. Rethinking the project of modernity*, London; New York: Routledge, 79.
[4] Ferrara, A. (1998). *Reflective authenticity. Rethinking the project of modernity*, London; New York: Routledge, 110-111.

тяглість в історії, дозволяють «зберегти форму об'єкта у часі» (В. Гьосле). Передбачення майбутнього, за Колаковським, означає «мислення у категоріях завтрашніх інтересів», «намагання утвердити своє буття, убезпечити себе від можливих мінливостей долі»[1].

Вагоме значення для функціонування колективних, надіндивідуальних ідентичностей, мають *нормативно-регулятивні* компоненти, які є відносно стійкими концептуальними структурами, що несуть культурно-цілісну інформацію, формуючи засади цілісної системи світорозуміння спільноти. Бергер і Лукман визначили їх «сукупністю загальноприйнятих істин щодо реальності»[2], які соціально об'єктивовані та інституціоналізовані у нормах, зразках поведінки, статусах, ролях, традиціях і т.п., й обов'язкові для підтримки й відтворення ідентичності. Відтак, нормативно-регулятивні компоненти задають «систему координат» або створюють «каркас» (framework) функціонування ідентичності, об'єднуючи «важливу низку якісних розрізнень. Думати, почувати, висловлювати судження в межах такої системи координат – означає діяти з відчуттям, що певний вчинок, спосіб життя або спосіб почування є непорівнянно вищим за інші, доступніші для нас способи»[3]. Норми, що сприймаються як спільні й поділяються більшістю є необхідною умовою функціонування ширших, ніж групові й партикулярні, ідентичностей й формування почуття належності до макрополітичних спільнот.

П. Бергер і Т. Лукман об'єднують нормативні компоненти ідентичності поняттям інституції й наділяють їх екстернальністю, об'єктивністю, спонукальною силою та історичністю. Однак, зрозуміло, що вони вимагають критеріїв їх значущості для функціонування ідентичності та її відтворення, надто, якщо мова йде про колективні ідентичності, які потребують для цього інституційних механізмів. Тейлорівська система моральних координат, що засновуються на чітко визначених (сильних) оцінках (strong evaluations), й окреслюють «відмінності правильного від неправильного, кращого від гіршого, вищого від нижчого, причому ці відмінності не спричиняються нашими бажаннями, схильностями та вибором, а є незалежними від них і створюють критерії, згідно з якими і бажання, і схильності, й вибір можна оцінювати». У контексті плюралізму та релятивізму ціннісних систем постсучасних суспільств і кризи ідеологій це означає існування «фундаментальної цінності», «абсолютної цінності, яка задає масштаб оцінки іншим цінностям». Отже, цінності у структурі колективних ідентичностей є «відносно спільними і довговічними критеріями оцінки» (М. Гехтер) і впорядкування смислів, установок, ролей, моделей поведінки, які формують своєрідність світосприйняття кожної спільноти.

Для кожного суспільства такі цінності не можуть виникнути чи бути сконструйованими без розуміння принципів інтерпретації історичного досвіду та «символічної матерії культури». Хоча глобалізація і взаємозалежність зумовили формування і деякий вплив універсалістських (загальнолюдських) цінностей, вони, проте, так само мають історично локальне культурне підґрунтя – європейське. В такому контексті зрозумілими є твердження Ч. Тейлора про «неможливість здійснити вибір між культурами», а цінності (у Тейлора – блага) є такими лише за умови існування людей у рамках певних культурних форм[4], які визначають, за Холлом, «специфічний спосіб життя людей, спільнот, націй і соціальних груп» і є набором практик по виробництву і обміну значень[5]. Це означає, що у зміст цінностей, передовсім універсалістського характеру, (свобода, рівність і т.п.) можуть вкладатися різні значення, детерміновані матрицею культури. Відповідність ідентифікації та самоідентифікації культурному середовищу забезпечують успадковані культурні норми і коди, які відображають історичну укоріненість соціальних та політичних практик в архетипних, ментальних структурах, колективному підсвідомому. В цьому сенсі культурний код спільноти є аналогом генетичного коду індивіда. Він забезпечує відтворення генерацій і відповідних форм та способів (політичних також) їх життєдіяльності, передає чіткі критерії та правила ідентифікації людини у своєму соціальному середовищі та уможливлює відтворення унікальності спільноти в символічних

[1] Колаковський, Л. (2005). Про колективну ідентичність. *Мої правильні погляди на все*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 105.
[2] Бергер, П., Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: «Медиум», 111.
[3] Тейлор, Ч. (2005). *Джерела себе. Творення новочасної ідентичності*, Київ: Дух і літера, 15.
[4] Тейлор, Ч. (2005). *Джерела себе. Творення новочасної ідентичності*, Київ: Дух і літера, 91.
[5] Hall, S. (1997). Introduction. *Representation. Cultural Representation and Signifying Practices*. London etc., SAGE Publication, 2 <https://faculty.washington.edu/pembina/all_articles/Hall1997.pdf>

формах у нових умовах[1]. Переоцінка цінностей і культурних норм означає трансформації або ж повне заперечення попередніх ідентичностей як осмисленої цілісності.

Узагальнюючи підкреслимо, що нормативно-регулятивні компоненти, визначають: 1) критерії належності та правила набуття членства у спільноті (наприклад, громадянства); 2) спільні моделі поведінки та принципи взаємодій, що відтворюють ідентичність; 3) правила інтерпретації та самоінтерпретації маркерів (ознак); 4) правила взаємодії та впорядкування елементів ідентичності. Така функціональна наповненість нормативно-регулятивних компонентів, передовсім цінностей культурних норм (кодів) дає підстави розглядати їх основою відтворення колективних ідентичності, її ознак, носіями спадкоємності системотворчих чинників ідентичності.

Однак, цілісність і відтворюваність елементів ідентичності буде недостатньою без колективного уявлення й осмисленого переживання буття спільноти, вільного вибору її розвитку, наділення його смислами й цінностями з метою адаптації до постійно змінного історичного контексту. Вони пов'язуються зі складно раціоналізованими, неемпіричними й неінституціоналізованими субстанціями, які ми умовно об'єднали у *екзистенційний* компонент. Він реіфікується у метафізичних поняттях «чуття крові», «національного характеру», «національного духу» (Volksgaist):. Л. Колаковський писав, що національний дух «не є предметом історичного досвіду, не сукупністю фактів, а метафізичним буттям, яке відкрили Гегель і романтики, і якому притаманна – подібно res cogitans – пояснювальна сила; res cogitans як субстанція не редукується до всіх окремих актів мислення, але становить обов'язкову умову їхньої появи»[2]. Отже екзистенційні компоненти визначають схеми сприйняття, мислення і дії, схильності відчувати, діяти і мислити певним чином, які засвоюються підсвідомо і виявляється у повсякденних практиках. Ці стійкі конструкти, укорінені в архетипах, міфологічній свідомості, колективному несвідомому формують впевненість у приналежності до національної (чи етнічної) спільноти. Вони є основою своєрідних глибинних програм соціальних практик людської життєдіяльності, що пронизують усі інші елементи ідентичності та організують їх у цілісну систему.

Підсумовуючи аналіз структури колективних ідентичностей, зазначимо, що через різноманітність їх форм і виявів складно створити єдину уніфіковану модель їх структури. Проведений аналіз засновується на врахуванні передусім функціональних аспектів складників макрорівневих ідентичностей, що визначають їхнє місце у структурі ідентичності. Відповідно це дало змогу вирізнити когнітивний, афективний, мотиваційно-поведінковий, дискурсивно-символічний, темпоральний, нормативно-регулятивний та екзистенційний компоненти структури ідентичності, у взаємодії яких виявляється її цілісність. Значення і роль кожного компонента, його «випуклість» виявляються у конкретних соціально-політичних взаємодіях та контекстах

Запропонована структурна диференціація колективних ідентичностей є більше аналітичним конструктом, оскільки в практиках ідентифікації ці компоненти неможливо чітко розділити; вони взаємопроникають, перетинаються й накладаються один на одного. Різною є міра релятивності компонентів. Ця площина аналізу структури колективних ідентичностей передбачає диференціацію на центральні (стрижневі, ядерні) і периферійні компоненти. Центральні компоненти, до яких ми відносимо передусім, норми, цінності, культурні норми (коди), в процесах відтворення ідентифікаційної моделі, соціальної інтеграції та соціалізації стабілізують трансформаційні процеси, формують почуття історичної наступності навіть в умовах радикальних змін. Їхнє завдання – інтеграція нових елементів (маркерів), їхнє узгодження з уже усталеними. Центральним елементом ідентифікаційних процесів на макрорівні є наслідування, відтворення і підтримка політичних цінностей.

References:

1. Weinreich, P., Saunderson, W. (eds.) (2003). *Analysing identity cross-cultural, societal, and clinical contexts.* London; New York: Routledge. [in English].
2. Barrett, M. (2001). Razvitie nacional'noj identichnosti: konceptual'nyj analiz i nekotorye itogi Zapadnoevropejskogo issledovanija [The development of national identity: conceptual analysis and some results

[1] Див.: Суший, О.В. (2012). Культурно-символічні засади національної ідентичності. *Державне управління: теорія та практика,* 2. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_7>

[2] Колаковський, Л. (2005). Про колективну ідентичність. *Мої правильні погляди на все*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 104.

of the Western European researching]. *Razvitie nacional'noj, jetnolingvisticheskoj i religioznoj identichnosti u detej i podrostkov.* [Development of national, ethno linguistic and religious identities in children and teenagers]. Moscow: Izdatel'stvo Instituta psihologii RAN, 16-58. [in Russian].
3. Bauman, Z. (2005). *Individualizirovannoe obshhestvo* [The Individualized Society]. Moscow: Logos. [in Russian].
4. Berger, P., Luckmann, T. (1995). *Social'noe konstruirovanie real'nosti. Traktat po sociologii znanija* [The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge]. Moscow: «Medium». [in Russian].
5. Breakwell, G. M. *Integrations paradigms, methodological implication.* <http://psych1.lse.ac.uk/psr/PSR2011/20_16.pdf> (31 April 2017). [in English].
6. Davies, B., Harre, R. (1990). Positioning: The discursive production of selves. *Journal for the Theory of Social Behaviour, 20*, *1*, 43-63. [in English].
7. Ferrara, A. (1998). *Reflective authenticity. Rethinking the project of modernity*. London; New York: Routledge. [in English].
8. Jenkins, R. (2008). *Social identity*. 3rd ed. London at New York: Routledge. [in English].
9. Hall, S. (1996). Introduction: Who Needs «Identity?» *Questions of Cultural Identity*. London: SAGE Publications Ltd, 1-18. [in English].
10. Hall, S. (1997). Introduction. *Representation. Cultural Representation and Signifying Practices*, ed. by Stuart Hall, London etc.: SAGE Publication, 1-12. <https://faculty.washington.edu/pembina/all_articles/Hall1997.pdf>. [in English].
11. Kelly, G. (2000). *Teorija lichnosti: psihologija lichnyh konstruktov* [A Theory of Personality: The Psychology of Personal Constructs]. Saint-Petersburg: Rech'. [in Russian].
12. Kozlovets, M.A. (2011). Identychnist: ponyattya, struktura i typy [Identity: Concept, Structure and Types]. *Visnyk Zhytomyrskogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*: *Filosofski nauky* [Zhytomyr Ivan Franko State University Journal: Philosophy], *no. 57,* 3-9. [in Ukrainian].
13. Koiakowski, L. (2005). Pro kolektyvnu identychnist [About collective identity]. *Moyi pravylni poglyady na vse.* [My true looks at everything]. Kyiv: Vydavnychyj dim «Kyyevo-Mogylyanska akademyya». [in Ukrainian].
14. Matuzkova, E. Identychnist yak struktura. [Identity as a structure]. *Naukovi zapysky NaUKMA: Filologichni nauky* [Scientific Papers NaUKMA: Phylological Sciences], *no. 164,* 15-19. [in Ukrainian].
15. Melucci, A. (1996). *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
16. Mongin, O. (2011). *Vyclyky skeptytsizmu. Zminy intelektualnoho peizazhu Frantsii* [Challenges of skepticism. Changes of intellectual landscape of France]. Kyiv: Duch i Litera Publ. [in Ukrainian].
17. Sushyi, O.V. (2012). Kulturno-symvolichni zasady natsional'noyi identychnosti [The cultural symbolic grounds of the national identity]. *Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka* [Public Administration: Theory and Practice], *no. 2.* <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_7>. [in Ukrainian].
18. Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories. Studies in social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
19. Taylor, C. (2005). *Dzherela sebe. Tvorennia novochasnoi identychnosti* [Sources of the Self. The Making of the Modern Identity]. Kyiv: Duch i Litera Publ. [in Ukrainian].
20. Weinreich, P. (1988). *The Operationalization of Ethnic Identity, Ethnic Psychology: Research and Practice with Immigrants, Refugees, Native Peoples, Ethnic groups and Sojourners*. Amsterdam, Lisse: Swets & Zeitlinger. [in English].
21. Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

Олег Павлишин, к. ю. н.
Національна академія внутрішніх справ, Україна

СЕМІОТИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ: СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ ПАРАДИГМИ

Oleg Pavlyshyn, PhD in Law
National Academy of Internal Affairs, Ukraine

SEMIOTIC APPROACH TO ANALYSIS OF POLITICAL AND LEGAL REALITY: THE DEVELOPMENT OF A NEW PARADIGM

The article investigates the actual state of semiotic researches of legal reality and outlines semiotic-legal discourse perspectives. It is shown that interdisciplinary studies of law from the standpoint of semiotics competes with many other approaches, they also contributes to solving important problems of jurisprudence and bringing practically valuable results. At the end of the twentieth century the semiotics of law as an independent science finally gained world recognition. Every year in different countries subject and thematic round tables are held, since 1987 the International Journal for the Semiotics of Law is published (it has 98 issues and more than 820 articles have already been published in this periodical). In parallel, other forms of cooperation and coordination of research work in this area are developing today: thematic collections of articles, translations of fundamental works, collective monographs. Conclusions are made that the semiotics of law as a new methodological paradigm promotes development and enriches the latest philosophical-legal discourse.

Keywords: semiotics of law, philosophy of law, paradigm, discourse, political and legal reality, semiotic-legal analysis.

Семіотична методологія з кінця XIX – початку XX ст. стає актуальною та затребуваною як у філософському пізнанні, так і в різних окремих галузях наукового знання. При цьому уніфіковане та цілісне формування семіотичної науки в XX ст. було надзвичайно ускладнене, адже західна семіотика та, відповідно, семіотика права розвивалися в різних напрямах і розмаїтті систем семіотичного дослідження. Продовження семіотико-правової традиції у руслі американської семіотики, зокрема, ознаменувалося вивченням різних невербальних символічних систем, наприклад, об'єктом загальної семіотики були людські жести, а в зоосеміотиці – тваринні «мови». У той же час, у Західній і Центральній Європі, навпаки, панувала традиція, яка продовжувалася від підходів, започаткованих Ф. де Сосюром і яка згодом переплелася зі східноєвропейськими літературознавчими мотивами.

На сьогодні семіотика (від гр. *sзmйion* – знак, ознака) – це самостійна наука, яка вивчає знаки та знакові системи як засоби зберігання, передавання та переробки інформації у світі загалом, людському мисленні та суспільстві, також цей термін використовується для позначення певних знакових систем (семіотика культури, семіотика мистецтва, семіотика права тощо). Хоча семіотика як окрема наукова дисципліна сформувалась у 1960-70-х рр. (зокрема, перший Міжнародний конгрес із семіотики, у якому брали участь і радянські вчені, відбувся у 1974 р. в Мілані), ідеї щодо створення науки, що виступає надбудовою над науками, які використовують поняття знаку (свого роду металінгвістики або ж «універсальної алгебри відносин»), сягають своїми витоками античної епохи, знову з'являються та актуалізуються в Новий час і остаточно концептуалізуються в другій половині XIX – перших десятиліттях XX століття. Теоретичні витоки семіотичного аналізу правових знакових конструкцій знаходимо в античних спробах філософського осмислення права, у творах кініків, Платона та Арістотеля, середньовічних схоластів, гуманістів Відродження, новочасних мислителів та вчених-логіків XX століття.

Семіотичні дослідження на пострадянському просторі в даний період розвиваються досить активно: з позицій семіотики вивчається не лише власне мова, художні та описові тексти, а й мистецтво та культура загалом. Заслуговують на особливу увагу праці з історії семіотики (В. В. Іванов, Г. П. Щедровицький, О. М. П'ятигорський та ін.), символічна інтерпретація символів тоталітарної епохи (Г. Г. Почепцов, І. А. Лебедєв), семіотичні дослідження політичної та політико-правової сфери (Н. І. Хабібуліна, Р. А. Рахімов, А. Г. Хабібулін, О. І. Шейгал), вивчення семіотики як методології дослідження культурного простору України (О. В. Яковлев), а також аналіз можливостей застосування досягнень загальної семіотики під час дослідження окремих явищ сучасного життя та соціальної реальності загалом (Т. М. Дрідзе, Ю. В. Романенко, А. В. Чантурія). Важливе значення мають праці з семіотики культури, в яких розроблялася «мистецтвометрія» та методологія застосування точних наук і семіотики в процесі дослідження соціогуманітарної сфери. Окрім того, в останні десятиліття на пострадянському просторі з'явилися навчальні видання з цієї дисципліни – курси лекцій Є. С. Нікітіної, Н. Б. Мечковської, посібники Є. В. Савелової, Г. Токарєва, С. В. Гриньова-Гриневича й Е. А. Сорокіної, О. В. Карасьова та інших авторів, низка навчально-методичних матеріалів тощо.

Разом із тим, у семіотиці існує багато нез'ясованих і, водночас, концептуальних питань. Розмаїття існуючих семіотичних досліджень ще досі є підставою для дискусій щодо її статусу як самостійної науки, а так звані горизонтальні зв'язки між окремими галузями семіотики досить умовні. Розвиток цієї дисципліни здійснювався у різних напрямах, що пояснюється певними відмінностями конститутивного характеру, адже в американській семіотиці об'єктом дослідження переважно були невербальні символьні системи, тоді як європейську науку про знаки розвивали насамперед за допомогою лінгвістичних підходів і методів, а східноєвропейська традиція передбачала концентрацію на культурологічних і мистецтвознавчих аспектах наукового пошуку. Втім, на даний час семіотика як інтегративне вчення про знаки та знакові відношення зосереджує свою увагу не лише на культурних символах, мовних знаках, мистецтві слова, а й на соціальних відносинах. Якщо спочатку вона постає насамперед як мистецтвознавча та літературоцентрична, то згодом семіотика зміщує свої акценти на значно більш широку культурно-антропологічну проблематику та активно використовує напрацювання структуралістського, герменевтичного, екзистенційного, феноменологічного й інших філософських підходів.

Теоретичність узагальнення, перенос методів дослідження на інші моделі, системність, структурність та когнітивні паралелі, притаманні семіотичним дослідженням, позитивно характеризують пізнавальні можливості соціальної та культурної семіотики. Інтерес до семіотичних досліджень зростає, а теоретичний потенціал семіотики як міждисциплінарної галузі знань далеко не вичерпаний. У зв'язку з цим, перспективними видаються семіотичні дослідження соціокультурних феноменів, зокрема, права, оскільки вони дають змогу по-новому осмислити співвідношення матеріального світу та нашої свідомості, в якій цей світ постає у вигляді певної символічної реальності.

Результати семіотичних досліджень демонструють паралелізм семантики мови та багатьох інших знакових систем, зокрема, моралі та права. Однак, у зв'язку з тим, що природна мова є, мабуть, найбільш складною, потужною і універсальною знаковою системою, безпосереднє перенесення семіотичних методів у лінгвістику часто видається малоефективним. Швидше навпаки, вважається, що методи лінгвістики, і в тому числі лінгвістичної семантики, активно впливали і впливають на розвиток семіотики та семіотики права. Універсальність і поліметодологізм, багатоінструментальність і категоріальний плюралізм семіотики права у XXI ст. стали її значними перевагами в порівнянні з іншими парадигмами філософсько-правового дискурсу.

Філософсько-правове осмислення юридичних процесів і явищ мислителями різних епох, спрямоване на розкриття особливостей відображення права в індивідуальній чи суспільній свідомості, а також на пізнання закономірностей соціально-правової взаємодії, дослідження тих інтерсуб'єктивних характеристик, які є принциповими для розуміння ідеї права у всій повноті його виявів, відбувалося паралельно з пізнанням фундаментальних принципів знакової організації людського буття та взаємовідносин у соціумі, становленням окремих знакових теорій і, зрештою, утвердженням семіотики як науки. Водночас, семіотичні дослідження права передбачають попереднє окреслення теоретичної традиції, методології та інструментарію науки про правові знаки та формулювання конститутивних засад семіотики права.

Особливе значення для оформлення автономного статусу семіотики права мали дослідження в цій галузі та організаційні зусилля Бернарда С. Джексона[1], який окреслив перспективи її розвитку[2], Роберти Кевелсон[3], Яна М. Брокмана, Анни Вагнер, Джека М. Балкіна, Д. Карцо та інших учених. У другій половині 1980-х рр. західно орієнтована семіотика права як самостійна наука нарешті здобула світове визнання – щорічно у різних країнах проводяться предметні та тематичні «круглі столи», з 1987 р. видається Міжнародний журнал із цієї галузі знань «International Journal for the Semiotics of Law» (попередня назва – «Revue internationale de Sйmiotique juridique»), який з 1999 р. виходить щоквартально. Паралельно розвиваються й інші форми співпраці та координації роботи як авторів журналу (тематичні збірки праць, переклади фундаментальних творів, колективні монографії), так і незаангажованих у процес підготовки видання дослідників у цій галузі.

Проблематика історичного розвитку семіотики та становлення методології семіотичних досліджень соціальних і культурних феноменів розглядалася у працях Ю. М. Лотмана, В. В. Іванова, О. М. П'ятигорського, Г. Г. Почепцова, Н. Б. Мечковської, Ю. В. Романенка, А. В. Чантурії, О. В. Яковлева, І. А. Чернова, І. Л. Честнова, Г. П. Щедровицького та інших науковців, однак питання конститутивних засад і методологічного потенціалу семіотико-правового пізнання були недостатньо розкриті у розвідках вказаних вчених. Одним із перших у СРСР здійснив постановку питання про потребу семіотико-правових досліджень академік П.М. Рабінович, який майже півстоліття тому (у другій половині 1970-х рр.) висловлював відповідні ідеї та передбачив подальший бурхливий розвиток розробок у цій сфері. Фундаментальні праці, в яких розглядалася семіотико-правова проблематика та пов'язані з нею семіотико-політичні питання (це, насамперед, роботи А. А. Денисової, Н. І. Хабібуліної, О. І. Шейгал, А. К. Саркісова, Н. Ф. Ковкель, А. В. Нікітіна, В. Веренича[4], В. Д. Титова, С. Е. Зархіної, В. В. Речицького, О. О. Мережка, А. С. Токарської, Д. О. Бочарова, Ю. В. Чистякової, Н. І. Сатохіної, Л. Є. Запорожцевої, а також ґрунтовна тематична монографія О. М. Балинської[5]), на пострадянському просторі загалом нечисленні, але в кожній з них містяться цікаві дані та оригінальні тематичні розробки, цінні для розвитку семіотики права.

Останнім часом все більш актуальними стають семіотичні розвідки, присвячені аналізу правової реальності, їхня затребуваність пояснюється активним пошуком метаюридичних підстав інтеграції сучасної правової теорії. Міждисциплінарні дослідження права з позицій семіотики складають конкуренцію багатьом іншим підходам і сприяють вирішенню важливих проблем філософсько-правової науки, приносять практично цінні для юриспруденції результати. Семіотико-правові дослідження розвивають і збагачують філософсько-правову методологію на сучасному етапі її розвитку. Фіксація прикладів семіотико-правового аналізу у творах, присвячених окремим елементам правової реальності, створює широку історико-філософську та теоретичну основу для розробки категоріального апарату семіотики права в новітній період.

Починаючи з другої половини XX ст., простежується застосування теоретико-методологічного апарату семіотики в процесі аналізу проблем соціально-правового характеру та поступове зародження семіотики права як науки. Сучасна юридична думка дедалі більше використовує евристичні та категоріально-термінологічні можливості семіотичного підходу для дослідження правової реальності. Юридичні явища та процеси відображаються за допомогою нових засобів виразності, нової мови, структурних кодів, які необхідно розглядати на основі та за допомогою семіотико-правової методології, яка видається однією з найбільш перспективних у сучасному філософсько-правовому дискурсі. Осмислення специфіки правової діяльності в контексті постнекласичних методологічних підходів сприяє новим, більш адекватним формам правового пізнання. Актуальність означеної проблематики підсилюється ще й важливістю здійснення законодавчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності в нових умовах, коли трансформація права засвідчила становлення нових першооснов правової теорії – юснатуралістських, принципово відмінних від попередніх визначальних засад юриспруденції в Україні.

[1] Jackson, B.S. (1985). *Semiotics and Legal Theory*. London : Routledge & Kegan Paul.
[2] Jackson, B.S. (1995). *Making Sense in Law: Linguistic, Psychological and Semiotic Perspectives*. Liverpool, UK: Deborah Charles Publications.
[3] Kevelson, R. (1988). *The law as a system of signs*. New York, London: Plenum Press.
[4] Verenich, V. (2014). *Semiotic models of legal argumentation*. Tartu: University of Tartu Press.
[5] Балинська, О.М. (2013). *Семіотика права*. Львів: ЛьвДУВС.

Водночас, у цій галузі знань, як і в загальній семіотиці, багато проблем, переважно методологічного характеру. Зокрема, нерозв'язаними є питання про те, якими повинні бути теоретичні засади семіотики права, щоб виявити нові закономірності функціонування права на різних рівнях, тобто яку теорію брати за основу у процесі дослідження правового буття, як співвідноситься семіотико-правовий підхід з парадигмальними для філософії права типами праворозуміння та багато інших. Міждисциплінарний характер семіотики надає їй значні можливості у вивченні права, втім, реалізація такого потенціалу потребує розробки теоретико-методологічної основи, яка б відповідала специфіці та завданням семіотики права, яка може розглядатися як галузь міждисциплінарних досліджень, самостійна наука, філософсько-правовий напрям, методологічна парадигма філософсько-правових досліджень, знакова теорія права і, власне, сама знакова структура правової реальності, тобто в залежності від контексту в це поняття вкладають той або інший зміст, а згаданий термін вживається у відповідному спеціальному значенні.

На основі вивчення праць вищезгаданих та інших авторів сформулюємо власне бачення конститутивних засад семіотики права, окреслене й обґрунтоване в низці авторських публікацій з 2007 до 2017 рр. У цьому зв'язку відзначимо, що насамперед семіотика права – це автономна наука, що сформувалася в другій половині XX ст. на основі особливої галузі міждисциплінарних досліджень права як знакової системи, основною метою яких є аналіз його знакової системної та структурної організації, а також сутності, властивостей, відношень та закономірностей функціонування правових знаків. В одному із значень, яке видається найбільш важливим з огляду на проблематику пропонованої монографічної праці, семіотика права є раціональною методологічною парадигмою дослідження права, яка продовжує та розвиває намагання об'єктивно описати знакові структури, в які організована правова реальність. Під семіотикою права, крім того, розуміють знакову теорію, у якій право розглядається як засіб зберігання, обробки та передавання інформації в суспільстві, або теорію, яка розглядає природу та логіку права з точки зору знаковості як ключової його характеристики. Нарешті, враховуючи альтернативний досвід вживання цього поняття у зв'язку з семіотичними дослідженнями інших соціокультурних феноменів, слід брати до уваги також використання терміна «семіотика права» для позначення специфічної знакової організації правової дійсності, тобто визначення і розуміння права як знакової системи.

Якщо об'єктом семіотики є світ у його знаковому відображенні, та частина (вимір) реальності, на яку спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта у межах цієї галузі знань, то відповідно кожна «галузева» семіотика має власний спеціальний об'єкт. Об'єкт семіотики права – правова реальність у її знаковому відображенні. Предмет семіотики права утворюють загальні принципи знакової організації права, закономірності його розвитку та функціонування як знакової системи, синтактичні, семантичні та прагматичні відношення між правовими знаками, правовими феноменами та носіями правосвідомості.

Фундаментальне і детальне дослідження правової реальності за допомогою теоретико-методологічного апарату та інструментарію семіотики може виявити взаємозв'язки та відношення, які розкривають особливості взаємодії людини і права, допомогти зафіксувати загальносеміотичні закономірності, які відображені у правовій сфері. Таким чином, проблема виявлення та фіксації знакових закономірностей функціонування й розвитку права відкриває нові напрями і перспективи філософсько-правових досліджень, а семіотика права може розглядатися не лише як міждисциплінарна галузь знання про право, а й як теоретико-методологічна парадигма філософсько-правового дискурсу та побудована на її основі відповідна знакова теорія права. Розгалужені зв'язки, які має семіотика права з іншими галузями досліджень, активізують процеси міждисциплінарної взаємодії, обміну та збагачення, дають змогу цій науці виконувати в гуманітаристиці загалом і, зокрема, в системі юридичних знань низку функцій, основними з яких є: 1) світоглядна; 2) пізнавальна (інформаційна); 3) виховна; 4) методологічна; 5) символічно-відображальна; 6) праксеологічна (практично-перетворювальна); 7) прогностична тощо.

Окрім того, семіотика права – це методологія, яка виразно підкреслює науковий статус правознавства, оскільки дає змогу виявити структурно-організаційну побудову правового буття на рівні ідеї права, норми права та реальних життєвих ситуацій, які мають правовий характер. Семіотика права є раціональною методологічною парадигмою дослідження права, яка продовжує та розвиває намагання об'єктивно описати знакові структури, в які організована правова реальність.

Як бачимо, семіотика права як галузь знань на сьогодні має власне коло наукових інтересів і сферу застосування теоретичних здобутків, але як методологія правового пізнання, що обґрунтовує філософські та загальнонаукові критерії осмислення правового буття та пізнання юридичних феноменів, залишається практично не дослідженою. Саме потребою семіотичної інтерпретації специфіки людського існування в праві та сприйняття світу крізь призму правових принципів і продуктивністю застосування семіотичної методології в інших галузях знань, суспільної практики та людської життєдіяльності зумовлена актуальність звернення до фундаментальних питань осмислення права як знакової системи та дослідження проблем правового семіозису. Аналіз даних проблем дозволяє сформувати нову категоріальну систему філософсько-правового дослідження, розвиває та доповнює апарат правового пізнання, а в перспективі уможливлює формування універсальної мови права.

Право в новітній період розвитку науки розглядається крізь призму різних світоглядних систем, з позицій інколи діаметрально протилежних підходів, у контексті різних методологічних парадигм, однією з яких є семіотико-правова парадигма філософсько-правового дискурсу. У багатьох дослідженнях право позиціонується як відображення та результат обміну інформацією, спілкування або ширше – соціальної взаємодії. Сучасна філософія права все частіше звертається до інтерсуб'єктивізму як способу обґрунтування права та тяжіє до інтегративних теорій права, що свідчить про відхід від класичного протистояння юснатуралізму та правового позитивізму як типів праворозуміння.

Поява комунікативних теорій права, підтверджуючи такий висновок, стимулює розвиток нового теоретико-методологічного інструментарію, термінологічного апарату, який може використовуватись і в процесі вивчення сутності права та відповідної інтерпретації змісту та природи правоохоронної діяльності. Для цього семіотико-правові дослідження потребують формування і розробки адекватної категоріальної бази, яка відповідає власним дослідницьким запитам і підходам, враховує як загальносеміотичні традиції, так і особливості предметної правової сфери.

Семіотичний підхід до аналізу правового буття має як інтегративне (в силу того, що надає можливість уникнути традиційного протиставлення природного і позитивного права), так і самостійне методологічне значення (оскільки дозволяє розкрити властивості та ознаки правової реальності, які залишаються недостатньо розробленими, оскільки не потрапляють в поле зору альтернативних підходів). Забезпечуючи можливість під іншим кутом зору та на більш глибокому рівні розглянути процеси, які відбуваються у правовій реальності, семіотика права дає змогу отримати нове знання про право, яке втілюється і в новому інтегративному (наскільки це притаманно сучасним теоріям інтерсуб'єктивістського напряму) праворозумінні, і в критиці позитивно-правових форм організації суспільного життя, і в пропозиціях щодо вдосконалення його нормативно-правового регулювання, а також у припущеннях про перспективи розвитку правових систем сучасності та юридичної практики. Останнім часом можна спостерігати певну переорієнтацію філософсько-правових досліджень у практичну площину, аналіз конкретних проблем теорії права та юридичної практики за допомогою глибоких теоретичних концептів, категоріального апарату та методологічного інструментарію філософії права.

Семіотика права може розглядатись як методологічна дисципліна для юридичних наук також тому, що вона постачає останніх необхідним інструментарієм (категоріальним апаратом) і формує методологічну базу правового пізнання. Не можна применшувати методологічний потенціал семіотики права, який, насамперед, розкривається через можливість піднятися над суворими канонами загальнотеоретичних юридичних наук, позбавитися від обмежень галузевих, спеціальних та прикладних дисциплін, використати власний арсенал засобів наукового пізнання, повною мірою скористатися перевагами структурно-функціонального підходу та одного з найпродуктивніших методів дослідження дійсності – системного аналізу.

У методологічному аспекті семіотика позиціонується як філософський метод дослідження та інтерпретації дійсності поряд з діалектикою, психоаналізом, герменевтикою, феноменологією, структуралізмом та іншими, що надає можливість розглядати семіотику права як методологію філософсько-правових досліджень. Слід взяти до уваги, що методологія дослідження полісемічних та багаторівневих об'єктів здійснює вирішальний вплив на можливість досягнення бажаного результату. Відсутність адекватної методології завжди тягне за собою різке зростання трудомісткості дослідження, а у випадку досягнення певного результату, який вважається

позитивним, завжди залишає відкритими питання повноти отриманих висновків, а також точності їх обґрунтування.

Семіотичні дослідження правових процесів і явищ повинні використовувати як спеціальну, так і загальнонаукову методологію, без якої будь-які конкретні результати не можуть бути включені в загальну систему правового знання. У той же час, самий по собі семіотичний підхід до вивчення правових явищ є зразком метаправової методології, яка належить до філософсько-правового рівня. Пізнання права на цьому рівні здійснюється шляхом залучення філософських методів, які відображають найвищий рівень абстракції серед методології правознавства.

References:

1. Balynska, O.M. (2013). *Semiotyka prava* [Semiotics of law]. Lviv: Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav. [in Ukrainian].
2. Jackson, B.S. (1985). *Semiotics and Legal Theory*. London: Routledge & Kegan Paul. [in English].
3. Jackson, B.S. (1995). *Making Sense in Law: Linguistic, Psychological and Semiotic Perspectives*. Liverpool, UK: Deborah Charles Publications. [in English].
4. Kevelson, R. (1988). *The law as a system of signs*. New York, London: Plenum Press. [in English].
5. Kovkel', N.F. (2009). *Logika i yazyk zakona* [Logic and language of law]. Minsk: Pravo i ekonomika. [in Russian].
6. Pavlyshyn, O.V. (2014). Semiotyka prava yak haluz naukovoho znannya [The semiotics of law as a branch of scientific knowledge]. *Mizhnarodna politseyska entsyklopediya* [International Political Encyclopedia], *no, 8,* 909-910. Kyiv: Atika. [in Ukrainian].
7. Pavlyshyn, O.V. (2015). *Elektronni ekspertni systemy ta yikh vykorystannya u pravozastosovchiy diyalnosti* [Electronic expert systems and their use in law enforcement activities]. Kyiv: Palyvoda A. V. [in Ukrainian].
8. Sarkysov, A.K. (2000). *Semyotyka prava: Ystoryko-pravovoe yssledovanye pravovykh znakovykh konstruktsyy* [Semiotics of Law: Historical and Legal Study of Legal Sign Constructions]. [thesis for PhD in Philosophy]. Kolomna. [in Russian].
9. Verenich, V. (2014). *Semiotic models of legal argumentation*. Tartu : University of Tartu Press. [in English].
10. Zarkhina, S.E., Titov, V.D. (2011). *Istoricheskoye razvitiye filosofsko-logicheskikh kontseptsiy yazyka prava* [Historical development of philosophical and logical concepts of the language of law]. Kharkiv: Finn. [in Russian].

Oleksandra Stebelska, PhD in Philosophy
Liubov Ukhach
Lviv Polytechnic National University, Ukraine

INTERPRETATION OF THE CATEGORIES "FREEDOM" AND "CONTROL" IN THE MODERN WORLD

This article deals with the analysis of the concept of "freedom" and the comprehension of the possibilities of its existence within the society of total control. As a result of the critical analysis it is claimed that the phenomenon of control covers all spheres of human activity, but freedom finds the field of its manifestation and is the potency of a person that needs constant updating and realization. Otherwise a man will not be able to form as a Personality and to get engaged in adequate communicative practices with other people. Alongside with these issues, the authors also draw attention to the correlation of such concepts as "freedom and arbitrariness", "freedom and power", try to detail each of them, promoting their deeper understanding.
Keywords: freedom, control, power, arbitrariness, personality, communication.

Formulation of the problem. Modern society is characterized by significant social, economic, political and cultural changes. High-speed processes of globalization which change the look of humanity in general cover practically all spheres of life. The globalization processes receive an ambiguous treatment. On the one hand, globalization fixes important moments of unity and interconnection of certain branches of economy and culture of different countries of the world, promotes the creation of a single economic, financial and cultural field, promotes development of competition and rivalry, introduction of state-of-the art technologies, intensive dialogue between different cultures, nations and ethnic groups. On the other hand they (processes) have negative consequences: mpoverishment of the population, constant progress of highly developed countries as a counterbalance to regress of provincial regions, obliteration of differences in cultures and loss of national identity, and thus intensification of nationalistic movements and protests. Globalization has led not only to spreading state-of-the art technologies but to high-speed dissemination of information. Modern society is an informational society characterized by fast production and transferring information. Information starts to dominate the world. The complication of our life results not only in the ability of every person to realize oneself, the ability to change the place of residence, the country, the culture and the religion, they also bring about the intensification of the control of our lives by power structures. This desire in itself is not something negative. We all live in a society and realize the necessity of certain control and organization of our lives. Though this desire often exceeds the limits, the tendency that allow numerous researchers suggest that we live in the era of total control. That is why the problem of freedom, its ability to exist, roots of origin, etc. stimulates researchers' interest. To the author's mind the problem is complicated by the research in the field of science. Modern physiologists put our consciousness in dependence on neurophysiological processes, and representatives of the theory of artificial intelligence try to recreate mental activity on the basis of research, thereby denying the substantiality and uniqueness of our consciousness. Therefore, it is not surprising that a human poses the question: am I free? Isn't my existence a result of certain physical processes or various manipulations, are we not just puppets in the hands of unknown forces? All these contemplations suggested the authors the idea of the present research.

Therefore **the purpose** of this research is to identify and justify the phenomenon of control in a society, to analyze the relationship between control and freedom in the life of a modern person, to identify the roots, limits and opportunities of freedom, to analyze the correlations "freedom – arbitrariness" and "freedom – power"

Development of issues under research. This topic was of great concern to many philosophers, from the era of antiquity till present time. Today it is difficult to mention all the researchers, but it should be noted that there is thorough development of the problem of freedom by B. Spinoza, by representatives of the German classical philosophy (I. Kant, J. Fichte, F. Schelling, G. W. F. Hegel), by existentialists J-P. Sartre and K. Jaspers, by the followers of the personality theory of M. Berdiaiev and M. Losky,

by neofreidists, in particular, E. Fromm. Despite the fact that the philosophers showed various aspects of the understanding of freedom, they are united by a positive understanding of it: not as freedom-from, but as freedom-for. Understanding freedom through its political and economic manifestations can be seen in the writings of F. Hayek and M. Friedman. In the modern philosophy H. Arendt, M. Horkheimer, T. Adorno, H. Marcuse, Y. Habermas, M. Foucault, T. Ball dedicated a number of pages of their works to the problem of the relationship of freedom and power. G. Deleuze and J. Baudrillard raised the question of the formation of a personality in a society of total control.

Presenting the main material. In the process of development and changes in all spheres of human life, the administrative bodies, power structures that take control of our lives become complicated too. It is not surprising that G. Deleuze calls our society a society of control, which has replaced disciplinary societies[1]. A social system consists of four main areas: economic, political, social and spiritual, and the policy of domination is manifested in each of them.

It may seem that after the collapse of the Soviet Union, the world economy has passed into a phase of domination of a market economy. However, the market economy also faces a number of financial, environmental and food issues. In addition, with the development of a market economy a number of enterprises are able to fully capture the market as a result of intense competition, in other words, to monopolize it. For more than a century the problem of monopolization of economic life has caused sharp controversy and discussions of economists. After all, there is no unambiguous view of whether monopolization is really such a destructive phenomenon. Monopolization has its advantages and disadvantages. The fact that the products of the monopolists are of the higher quality, which makes it possible to seize power and control of the market, can be attributed to the advantages. Monopolies have more resources and opportunities for any innovations and new technologies. From this point of view, the process of monopolization is absolutely logical and consistent, it is even beneficial, to some extent, to the society, which aims at the development and production of increasingly high-quality products. Therefore, it is extremely difficult to destroy monopolies. However, monopolies also have certain disadvantages. In particular, monopolization processes lead to such a large-scale market control which practically undermines and destroys competition. Monopolies can artificially overestimate the prices of their products, that causes the impoverishment of the population. Monopolies are capable of deliberate distorting of information about the cost of products, blocking the normal functioning of the market. "All that prevents prices to freely reflect the supply and demand of the market, impedes the process of transferring accurate information. One of the examples is the private monopoly, that is, the exercise of control by one manufacturer or association of producers over some specific goods. Monopolies do not interfere with the communication of information by means of prices, but they distort the information communicated"[2]. In addition, strengthening of monopolies leads to strengthening of their political power and possibility of capturing it. As a result, monopolists can, at their own discretion, use their resources without taking care of the needs of society. We may encounter a situation when a society will work for the benefit of the monopolies but not monopolies benefit a society. Investigating the influence of the economic life on all the other spheres of our life, F. Hayek wrote that "the power governing economic activity will control not only the material aspects of life. It is in charge of the distribution of the limited funds necessary to achieve any of our goals. And whoever this supreme controller would be if he had the funds available, he would have to decide which goals were worthy of realization and which were not"[3].Thus monopoly can become that supreme controller. In particular, the phenomenon of lobbying, which means the certain influence of non-state representatives on the adoption and approval of laws in the monopolies' interests, is widespread.

Control and domination permeate the entire political life of a society. Unfortunately, it is not a secret to anyone that not always the best sons of mankind are coming to power. The politician is involved in a game that, as a rule, has no rules, and is willing to do anything to achieve the goal. Acting like this, he transcends all the moral limits and sacrifices the moral values: the purpose justifies the means. And the goal is actually the achievement of power. But over who? The elite and intellectuals are beyond his interests, because of their diverse views and tastes, it is more difficult to organize them under the aegis of a politician, to achieve their unanimity. So the goal becomes the stratum of the population, which has a lower intellectual and moral level, has rougher taste and is guided by instincts. They are people

[1] Делёз, Ж. Общество контроля. *Электронная библиотека irms.ru.* <http://www.irms.ru/delez.html> (2017, October, 22).
[2] Фридмен, М., Хайек, Ф. (2003). *О свободе*. Москва: «Социум», «Три квадрата», 39.
[3] Хайек, Ф. (2005). *Дорога к рабству*. Москва: Новое издательство, 106.

of the crowd, the masses that are easy to manipulate and manage. They are the people to whom the words of politicians who are not interested in the truth are first and foremost addressed. Any discussion turns into a spoken and semantic game, the true meaning is obscured. There is a simulation of the crisis of the political sphere, which results in the formation of such a hyperreality, which has nothing to do with the present state of affairs. Thus the politician is given a possibility of manipulating and influencing the masses of the population and using their votes in his interests. As a result, J. Baudrillard once called the war in the Persian Gulf simulacrum, since we almost do not have access to objective reality[1]. It is nothing but logical to ask a question: do we know what's going on in the world? Do not we live in a matrix? Manipulative practices applied to our consciousness are quite common. The representatives of the Frankfurt school raised this question, believing that the personality is alienated, he is under the influence of those power structures that dominate and thus subjugate the personality. Mass media structures use thoroughly developed methodology and techniques in order to gain mass support. It is noticeable to the naked eye that politicians belonging to different political camps do not neglect them. Authorities are changing, but the methods remain the same. T. Adorno in the "Research of Authoritarian Personality" classified and structured these methods[2]. Pre-election campaigns remind wild frenzy, during which candidates for positions use a variety of ways (and "dirty" among them), trying to capture the audience's attention. Often, the technique of "washing dirty linen" distracts the attention of the masses from really important things, such as candidates' programs. In this regard, there are questions about the justification and adequacy of the democratic system that prevails in most modern countries. Even Plato made certain judgments about the shortcomings of the democratic regime in the eighth book of his "The Republic". It is indicative that listing the weaknesses of the democratic system, namely: consumerism, selfishness, the unwillingness of citizens to adhere to the laws, he notes that "excessive freedom for an individual and for a state turns into nothing else, but in excessive slavery"[3].The philosopher managed to clearly articulate those "diseases" of a democratic system. On the one hand, democracy offers different alternatives of its development. On the other hand, they cause chaos and confusion. Not for the first time, we are confronted with the diversity of parties and candidates, which complicates the process of choosing and defining a clear position. Therefore, not those politicians who really deserve it come into power but those who are able to exercise influence on us. In addition T. Adorno noticed that often radically – minded forces screen behind democracy to achieve their own goals. "Democratic mask" is one of these tricks[4]. Criticizing democracy for the sake of democracy itself, these forces use it to seize power and impose their own regime. Democracy and its ideals are converted into a modest coin. Therefore, the issue of the compliance of our democratic principles with the realities that we face in real world is still relevant.

The phenomenon of control also covers the social and spiritual spheres of society. This subject was raised by the author in one of her articles[5]. The modern world is characterized by the fact that the situation of the Other is leveled off. We do not record the Other as Equal to Us. The reason lies in the selfishness of a person who exalts himself, in fact, "I", forgetting that he is surrounded by Others. Others are just a means to meet our needs. Our "I" is outgrowing to such extend that it seeks to eliminate anything Not-like-me, subordinate it, capture it, impose his own views and type of thinking. We cease to perceive everything that does not fit into our coordinate system, falling into a situation of indifference as a "no-difference". However, in this process, we destroy not only the Other but also ourselves. As a result, we face a phenomenon of a disembodied mass, which becomes the focus of research for many scientists like Z. Freud, E. Fromm, H. Ortega y Gasset, J. Baudrillard, Y. Evola. Since mass is the result of a violation of adequate communicative practices, it is easy to control it satisfying its requirements. Therefore, it is no wonder that Z. Freud noted that mass – is a step back in human progress, because a person as a part of mass turns into a barbarian, which begins to be guided by his own instincts. "It is extremely easy to persuade a mass, it is gullible, deprived of criticism, it believes in everything. Mass thinks in images which create

[1] Бодрийяр, Ж. (2016). *Дух терроризма. Войны в заливе не было*. Москва: РИПОЛ классик.
[2] Адорно, Т. Исследование авторитарной личности. *Электронная библиотека gumer.info.* <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Adorno/index.php> (2017, October, 22).
[3] Платон (2007). *Государство, 3,* (с. 415). Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та; «Изд-во Олега Абышко».
[4] Адорно, Т. Исследование авторитарной личности. *Электронная библиотека gumer.info.* <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Adorno/31.php> (2017, October, 22)
[5] Стебельська, О. (2017). Байдужість як вияв кризових процесів у духовному житті суспільства. *Evpopsky filosoficky a historicky diskurz*, *1*, 144-149.

one another in the same way as they appear in the individual's state of daydreaming. They can not be judged by any intelligent instance by analogy with reality. The feelings of the mass are always very simple and excessive. Therefore, the mass knows no doubts or hesitations"[1]. Within the limits of mass everything automatically loses its originality and uniqueness. The masses have never been interested in the truth, which is an empty sound for them. They want only "bread and circuses". The masses require to be treated with force and violence. They want to be possessed. Accordingly, society becomes a system of domination, in which everyone takes his place, plays his role and has his own functions. The question of dependence of our consciousness on the system was raised in such films as "Gattaca", "Snowden", "Sphere", "Equilibrium", where the producers raised the issue of the dependence of human consciousness on those socio-cultural conditions and situations in which a person lives.The mass is inert, incapable of critical thinking, analysis, and perspective vision, so it is used for the realization of private goals. Political battles are just one of the options for such an impact.

Advertising in the modern world has taken such powerful positions that no one doubts the power of its influence. Every day, television thrusts the best in manufactures' opinion products and goods on its audience. We do not even notice that when we go to a supermarket, we buy those products that manufacturers and advertisers urge us to buy. Therefore, it is not surprising that from time to time society is agitated by some novelties that are being spread instantly, and looks like a kind of hysteria: spinners, pokemon-go, the latest Iphone model, flashmob. Being under the influence of constant messaging, we lose our freedom. The worst thing is that a person is voluntarily subjected to such manipulations with his mentality, since such life is much easier and deprived of responsibility for his own choices. Freedom is now a burden for a person, it will not keep in tune with a person's life. For example, there are several techniques used by manufacturers and advertisers:

- most of people, protecting their right for a "free" choice, forget that the choice is limited to pre-selected options. Producers of goods give people only an illusion of free choice, protecting their own interests;
- we all seek for social approval. However, the mechanism for obtaining social approval is controlled by technology companies[2]

Science also tries to keep everything "under control", too. It is no wonder that Y. Habermas thinks that science, technology and ideology that dominates people's minds are in parallel. Science is based on the desire to conquer nature, and then – the man. The same is true of culture. We observe a process of an emasculation of culture, aimed at satisfying the most primitive human desires. Radio, cinema, art is the most ordinary business that produces primitive products aimed at shocking the public and affecting its perception. "They call themselves the industry, and made known sums of their general directors income eliminate any doubt that the public has a need in such kind of ultimate products"[3]. The powerfulness of the industry completely subdues a personality. Everyone is a cogwheel of the system of "gigantic economic machinery", which always keeps one in stress.

"From any film, from any radiobroadcast, it can be drawn that a social effect, can not be attributed to anybody individually, but only to all together"[4]. The cultural industry is such an entertaining business that dominates the masses, but it dominates indirectly giving them what they want[5].

Such a system correlates with our mentality, which also becomes systemic, clear, rational and...totalitarian. Our mentality is a mentality of domination, which is regressive in its essence. We are trying to impose our ideas, thoughts, beliefs, ideals, ideologies on other people, leaving the right to be pre-eminent to ourselves.

This situation was appreciated by Z. Freud from the point of view of psychoanalysis. Culture uses an inherent person's energy to create certain means and mechanisms to protect the man from suffering.

[1] Фрейд, З. Массовая психология и анализ человеческого «Я». *Электронная библиотека nv-shulenina.narod.ru.* <http://nv-shulenina.narod.ru/freyd_zigmund_massovaya_psihologiya_i_analiz_chelovecheskogo_ya.pdf> (2017, october, 23)

[2] Харрис, Т. Как технологии овладевают нашими умами. *Электронная библиотека apparat.cc.* <https://apparat.cc/human/how-technology-hijacks-our-minds/> (2017, September, 20)

[3] Хоркхаймер, М., Адорно, Т. (1997). *Диалектика Просвещения: Филос. Фрагменты.* Москва: Медиум, 150.

[4] Хоркхаймер, М., Адорно, Т. (1997). *Диалектика Просвещения: Филос. Фрагменты.* Москва: Медиум, 158.

[5] Хоркхаймер, М., Адорно, Т. (1997). *Диалектика Просвещения: Филос. Фрагменты.* Москва: Медиум, 170.

However, it restricts people into a continuous manifestation of their own desires and instant satisfaction of their own needs. Culture always acts through the control and limitation of our internal impulses and instincts and directs them into the right path. And no one is able to change this situation. On the other hand, these restrictions are often excessive, causing the neuroticism of human civilization. Therefore, Freud only hopes: "I want to think that there should be some sort of rearrangement of human society, after which the sources of dissatisfaction with culture are exhausted, the culture stops coercing and suppressing desires, so that people won't suffer hardships of psychic discord, but will be able to engage in procuring good and enjoy it. It would be a golden age..."[1].

In connection with above mentioned it is logical to ask a question: what is the point of all the reasoning about freedom? Does a man possess freedom? If so, what is its place in our lives? And if not, do not we live in hyperreality?

To begin with, it is necessary to determine the meaning of the term "freedom". The word "freedom" has an Indo-European basis and comes from the words s (u) e-bho-, s (u) o-bho. An Old Slavic word *собьство,* denoting communion *was formed* on the basis of these words. Therefore, it can be argued that the idea of belonging to a collective, to one's kinship group, nation, and ethnic group was always associated with the notion of freedom[2]. Therefore, a person who can be called a free person is one who is among his kin, the one who got familiarized, developed his environment, and "fits" in the community of people. Thus understanding of freedom as independence and autonomy is not entirely adequate, since freedom is first and foremost linked with unity, harmony with the whole world, familiarizing with everything, under the condition that such interaction is productive and effective. Personality as its part becomes a full value part of a single whole[3]. This freedom is completely opposed to arbitrariness, because arbitrariness is the ability of a person to take care only of himself. A person does only what satisfies his own needs without considering Others. Arbitrariness is destructive in nature, as it causes the collapse of adequate communicative practices and undermines the healthy functioning of society. In addition, it involves a person's dependence on her emotional state, subjugation to inner passions and instincts. While freedom is associated with the ability of inner control of actions on the basis of a meaningful approach and analysis of real world situations encountered by a person; it involves responsibility for one's own actions, focused considering the rights and needs of other people, their thoughts and desires. Such an understanding of freedom is fully consistent with the classical approach to its comprehension. I. Kant wrote: "... But what else can freedom of the will be, if not an autonomy, that is, the will is the law to itself?"[4]. Therefore, philosophers understood freedom as a recognized necessity, because freedom is always realized within the limits of necessities. Despite numerous negative examples where people are put in dependence on external factors, we should say that freedom is an inherent concept of a human. In the course of the development of civilization there are a lot of examples of a human's free self-realization. It manifests itself in the situations when a person is able to resist the system and, using his inner energy and strength, to make his own choices that would contribute to the development of the Whole. Whatever restrictions a person would encounter (and they will always be!), he has an opportunity to express his opinion about a particular situation. Perhaps we can not change the situation, but we are able to change the attitude towards it. Freedom means "not to be afraid of men or gods; not to desire either shameful or unnecessary; to become an absolute master of oneself. Because to belong to oneself is an invaluable good"[5]. Even when there is a limited number of alternatives to a particular action, a person is able to choose none or find another way to solve the problem. The human is doomed to freedom[6]. Even the fact that we are able to realize the problematic nature of the existence of freedom in our world shows that there is a reflection, and hence the potency of freedom. The situation looks as though we "kick" freedom out behind the door and it "slips" in through the window. A striking example is a personality of Oscar Schindler, a German industrialist who, during the Second World War, saved about 1200 Jews, giving them jobs at his factories in Poland and Czech

[1] Фрейд, З. Будущее одной иллюзии. *Электронная библиотека nv-shulenina.narod.ru.* <http://nv-shulenina.narod.ru/freyd_zigmund_buduschee_odnoy_illyuzii.pdf> (2017, September, 20).
[2] Черных, П.Я. (1994). *Историко-этимологический словарь современного русского языка, 2*. Москва: Рус. Яз, 148.
[3] Богачков, Е.В. Этимология и корневое значение слова «свобода». *Электронная библиоека trinitas.ru.* <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0216/004a/02160001.htm> (2017, October, 22).
[4] Кант, И. (1994). *Основоположения метафизики нравов, 4*. Москва: «Чоро», 225.
[5] Сенека. Письма к Луцилию. *Электронная библиотека psylib.ukrweb.net.* <http://www.psylib.ukrweb.net/books/senek03/txt075.htm> (2017, October, 23).
[6] Сартр, Ж.-П. (2000). *Бытие и ничто: опыт феноменологической онтологии.* Москва: Республика, 159.

Republic. Subsequently, his life story was described in the book "The Ark of Schindler" and in its screen version "Schindler's List". His actions testify to the powerful strength of the spirit of a person, a person who did not dance to the tune of the system and was able to resist, courageously and without hesitation. Another example is a well-known activity of Mahatma Gandhi, who actively applied the policy of non-violence, breaking the established stereotypes of the struggle. In the author's opinion, even S. Milgrem's experiment is illustrative of the phenomenon of freedom. Under the terms of the experiment, volunteers were divided into two groups: "students" and "teachers". The "students" had to learn the words from the provided list. The "teachers" also checked how well the "students" learned them and punished for every error with electric current, increasing its tension for each subsequent wrong answer. The results of the experiment shocked the scientists, because most of the "teachers" were ready to hurt their wards, performing the task of the experimenter. According to S. Milgrem, "the experiment shows how deeply rooted is a person's inclination to submit to the authorities and how easy it is to force a person to submit, even if he understands that his humility inflicts harm on another person"[1]. It becomes clear why authorities are so easy to achieve the obedience from the ordinary citizens. This experiment is paradoxical, because, on the one hand, it proves that people are not able to think independently and are ready to submit to authority, on the other hand, according to the results of the experiment, there was a group of people who, in the process of conducting it, though at a later stage, still refused to participate in the experiment. So, it shows that all the same people possess a potential of freedom, which like a spark illuminates and comprehends their existence. The task of the person is to actualize his own capabilities. The same as a person is born only as a biological organism, and in the course of life, he must assert his right to be called a Personality, in the same way a person must enjoy freedom as a potential of his life. To live exercising freedom requires courage and patience, qualities that few people possess.

Only that one is worthy of life and freedom,
Who every day goes to fight for them
Goethe

The violations and dehumanization of communicative practices in modern society were investigated by Y. Habermas. In his work "Science and Technology as "Ideology", he expresses his ideas about the role of technology and science in our lives, which have been transformed into an ideology[2]. The place of previous ideologies based on meeting the needs of classes, has been taken by the ideology of personal interest, comfort, market and goal-orientedness. There was a rupture of morality with other spheres of our lives, which led to the integration of a man into self-regulated systems such as "man-machine"[3]. Among the negative effects of such excessive rationalization and too much science in life Y. Habermas highlights the disappearance of morality as the basis of interpersonal relations. In such a situation, it is extremely difficult to implement freedom, because any communication becomes a process of domination and subordination, and exploitation. We are probably dealing with arbitrariness. In the philosopher's opinion only communication can become the link that can tie the torn ends of our lives. "Communication as an activity, mediated by symbols, is based on strict norms recognized by the community of people living together and communicating with each other"[4]. But such communication requires a powerful internal person's effort, the courage to withstand the obstacles that we are faced with, the eradication of selfishness and the ability to realize oneself in the community with Others. This certainly requires a change in our consciousness and a complete reformatting of the existing society, which is not a matter of one generation. Y. Habermas speaks of the necessity to establish a new type of rationality, which would include:

- reduction of the degree of repression and implementing tolerance in interpersonal relations;
- reduction of cruelty in behavior;
- approaching the type of behavioral control that internalizes the role distance and its flexible use, but at the same time allows the reflection on existing norms[5].

[1] Милграм, С. (2000). *Эксперимент в социальной психологии.* Санкт-Петербург: Издательство «Питер», 157.
[2] Хабермас, Ю. (2007). *Техника и наука как «идеология».* Москва: Праксис.
[3] Хабермас, Ю. (2007). *Техника и наука как «идеология».* Москва: Праксис, 109.
[4] Марков, Б. (2001). Мораль и разум. *Моральное сознание и коммуникативное действие.* Санкт-Петербург: «Наука», 296.
[5] Хабермас, Ю. (2007). *Техника и наука как «идеология».* Москва: Праксис, 111.

The problem of freedom in the modern world goes hand in hand with the problem of power. In the ordinary sense, we are accustomed to perceive the authorities and their representatives as somewhat negative, as those that restrict human rights and freedoms. In this case, power appears as a desire to own someone / something. Indeed, sometimes representatives of power structures use the powers they are given to achieve their own interests. However, to what extend is such understanding of power complete and exhausted? Is the concept of power incompatible with the concept of freedom? Some researchers, namely J. Habermas, H. Arendt, M. Foucault and T. Ball, believe that the concept of power is somewhat wider. First of all, power also assumes the process of organizing people, their unity in order to achieve a certain goal. Therefore, power does not belong to someone specific, but arises in the sphere of publicity. "...But nobody owns power, it arises among people when they act together, and disappears as soon as they dissipate"[1]. Power provides for activities with Others. Accordingly, power contradicts the violence. Then, when state authorities begin to apply violence of any degree, from manipulation to brutal force, they thus demonstrate the loss of power and the lack of control over the situation. Therefore, power in its essence appears as somewhat constructive, violence is destructive. Power is primarily the ability to persuade, to win one round. "The power to persuade is perhaps the unique aspect of the broader sphere of power that homo sapiens possesses along with other beings – the ability to communicate by means of language, symbols and signs. Communication is created and supported by human communities...The power is generated, if only and when only people communicate with each other and interact in those or other common activities"[2]. And it is only during such a communicative process the formation of a community that functions not on the basis of coercion and violence, but on the principles of voluntary consent and consolidation of people aimed at achieving common goal takes place. Therefore, power is not an obstacle to the manifestation of freedom, but rather a stage to its manifestation. Foucault adheres to such views, too. He clearly understands that power permeates all spheres of the life of society. But "power is designed in the first place to produce potential, to make it grow and to organize it, rather than to put barriers to it, to force it to submit, or to destroy it"[3]. Foucault also realizes that power forms us through a variety of keys of influence. This influence does not transform the object of influence into a puppet, but forces it to withstand the authorities, to interpret the orders and instructions coming from the authorities and to develop the own position and strategy of action. It is in the confrontation between individuality and power that a person is able to be born again, to identify himself. Therefore, the analysis of power by M. Foucault is inextricably linked to the seizure of freedom, which has an ontological status[4]. "Power as a pure limit, outlined for freedom, is, at least in our society, the general form of its admissibility"[5].

Conclusions. Thus we can sum up all of the above:

– The society we live in is, indeed, a society of total control, which manifests itself in all spheres of society's life: economic, political, social and spiritual. The philosophy of domination and control blocks the normal formation of a personality and the formation of healthy communicative practices;

– However, even in a society of total control there is a place for freedom. There is a certain gap in human existence, as a result of which a person is able to withstand those dominant processes that can undermine a formation of a personality. A person can resist the system, identifying himself as an autonomous subject. Freedom is a person's internal potency that needs constant updating and realization;

– Freedom in its essence opposes arbitrariness as a destructive manifestation of human will and involves recognition of the Other, cooperation and interaction with Others in a single public field. Freedom appears as a recognized necessity;

– The notion of freedom is complemented by the notion of power. Power is not looked at through the prism of domination and violence, but through the interaction of people who are united in order to achieve a certain goal. Power and violence contradict each other, because violence itself signals the loss of power and authority. Therefore, power, on the contrary, is able to coexist with freedom and open new horizons and perspectives for human actions and interactions;

[1] Арендтб Х. (2000). *Vita activa, или О деятельной жизни.* Санкт-Петербург: Алетейя, 265.
[2] Болл, Т. (1993). Власть. *Полис. Политические исследования, 5,* 39.
[3] Фуко, М. (1996). *Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет.* Москва: Касталь, 240.
[4] Курочкина, Л.Я., Первушина, В.Н. Концепция власти М. Фуко. *Электронная библиотека cyberleninka.ru.* <https://cyberleninka.ru/article/v/kontseptsiya-vlasti-m-fuko> (2017, October, 23)
[5] Фуко, М. (1996). *Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет.* Москва: Касталь, 186.

– Further human development requires the change of human consciousness, the transformation of human culture, the release of human abilities and potentials for the sake of the formation and development of a Personality.

References:

1. Deljoz, Zh. Obshhestvo kontrolja [Society of Control]. *Jelektronnaja biblioteka irms.ru* [Electronic library irms.ru]. <http://www.irms.ru/delez.html> (2017, October, 22) [in Russian].
2. Fridmen, M., Hajek, F. (2003). *O svobode* [On freedom]. Moscow: "Socium", "Tri kvadrata", 39 [in Russian].
3. Hajek, F. (2005). *Doroga k rabstvu* [The Road to Slavery]. Moscow: Novoe izdatel'stvo, 106 [in Russian].
4. Bodrijjar, Zh. (2016). *Duh terrorizma. Vojny v zalive ne bylo* [The spirit of terrorism. There was no war in the Gulf]. Moscow: RIPOL klassik [in Russian].
5. Adorno, T. Issledovanie avtoritarnoj lichnosti [The study of an authoritarian personality]. *Jelektronnaja biblioteka gumer.info* [Electronic library gumer.info]. <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Adorno/index.php> (2017, October, 22) [in Russian].
6. Platon (2007). *Gosudarstvo* [The Republic], 3. Saint Petersburg.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta; "Izd-vo Olega Abyshko" [in Russian].
7. Adorno, T. Issledovanie avtoritarnoj lichnosti [The study of an authoritarian personality]. *Jelektronnaja biblioteka gumer.info* [Electronic library gumer.info]. <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Adorno/31.php> (2017, October, 22) [in Russian].
8. Stebelska, O. (2017). *Bayduzhist yak vyyav kryzovykh protsesiv u dukhovnomu zhytti suspilstva* [Indifference as an expression of a crisis processes in the spiritual life of society]. *Evropeysky filosoficsky i istorichny diskurz* [The European philosophical and historical discourse], *no. 1,* 144-149 [in Ukrainian].
9. Frejd, Z. Massovaja psihologija i analiz chelovecheskogo Ja [Mass psychology and analysis of the human I]. *Jelektronnaja biblioteka nv-shulenina.narod.ru* [Electronic library *nv-shulenina.narod.ru*]. <http://nv-shulenina.narod.ru/freyd_zigmund_massovaya_psihologiya_i_analiz_chelovecheskogo_ya.pdf> (2017, October 23) [in Russian]
10. Harris, T. Kak tehnologii ovladevajut nashimi umami [How technology take possession of our minds]. *Jelektronnaja biblioteka apparat.cc.* [Electronic library apparat.cc.]. <https://apparat.cc/human/how-technology-hijacks-our-minds/> (2017, September, 20) [in Russian].
11. Horkhajmer, M., Adorno, T. (1997). *Dialektika Prosveshhenija: Filos. Fragmenty* [Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments]. Moscow: Medium [in Russian].
12. Frejd, Z. Budushhee odnoj illjuzii [The future of one illusion]. *Jelektronnaja biblioteka nv-shulenina.narod.ru* [Electronic library *nv-shulenina.narod.ru*]. <http://nv-shulenina.narod.ru/freyd_zigmund_buduschee_odnoy_ illyuzii.pdf> (2017, September, 20) [in Russian].
13. Chernyh, P.Ja. *Istoriko-jetimologicheskij slovar' sovremennogo russkogo jazyka* [Historical and etymological dictionary of the modern Russian language], *no. 2*. Moscow: Rus. Jaz. [in Russian].
14. Bogachkov, E.V. Jetimologija i kornevoe znachenie slova svoboda [The etymology and root meaning of the word freedom]. *Jelektronnaja biblioteka trinitas.ru* [Electronic library trinitas.ru]. <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0216/004a/02160001.htm> (2017, October, 22) [in Russian].
15. Kant, I. (1994). *Osnovopolozhenija metafiziki nravov* [Groundwork for the Metaphysic of Morals], *no. 4*. Moscow: Choro [in Russian].
16. Seneka. Pis'ma k Luciliju [The letters to Lucilius]. *Jelektronnaja biblioteka psylib.ukrweb.net* [Electronic library *psylib.ukrweb.net*]. <http://www.psylib.ukrweb.net/books/senek03/txt075.htm> (2017, October, 23) [in Russian].
17. Sartr, Zh.-P. (2000). *Bytie i nichto: opyt fenomenologicheskoj ontologii* [Being and Nothingness: the experience of Phenomenological Ontology]. Moscow: Respublika, 159 [in Russian].
18. Milgram, S. (2000). *Jeksperiment v social'noj psihologii* [Experiment in social psychology]. Saint Petersburg: Izdatel'stvo Piter, 157 [in Russian].
19. Habermas Ju. (2007). *Tehnika i nauka kak ideologija* [Technology and science as an ideology]. Moscow: Praksis [in Russian].
20. Markov, B. (2001). Moral' i razum. *Moral'noe soznanie i kommunikativnoe dejstvie* [The moral and mind. The Moral consciousness and communicative action]. Saint-Petersburg: Nauka, 296 [in Russian].
21. Arendt, H. (2000). *Vita activa, ili O dejatel'noj zhizni* [Vita Activa or the Active Life]. Saint Petersburg: Aletejja, 265 [in Russian].
22. Boll, T. (1993). Vlast' [Power]. *Polis. Politicheskie issledovanija [The city-state. Political researchings], no. 5*, 39 [in Russian].
23. Fuko, M. (1996). *Volja k istine: po tu storonu znanija, vlasti i seksual'nosti. Raboty raznyh let* [The will to truth: beyond knowledge, power and sexuality. Works of different years]. Moscow: Kastal', 240 [in Russian].
24. Kurochkina, L.Ja., Pervushina, V.N. Koncepcija vlasti M. Fuko [The concept of power M. Foucault]. *Jelektronnaja biblioteka cyberleninka.ru.* [Electronic library *cyberleninka.ru*] <https://cyberleninka.ru/article/v/kontseptsiya-vlasti-m-fuko> (2017, October, 23) [in Russian].

Ольга Антонова, д.н.держ.упр.
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА ПУБЛІЧНІЙ СЛУЖБІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ

Olha Antonova, ScD in Public Administration
Dnipro Regional Institute for Public Administration, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

FORMING STRATEGIC COMPETENCE FOR PUBLIC SERVICE: HISTORICAL AND LEGAL PRECONDITIONS

The article is devoted to the analysis and generalization of historical and legal preconditions for the formation of strategic competence in the public service. The approaches to the public law sphere and to social relations' rationalization due to the legal norms have been researched. And also the role of the state in the rules' establishment of social interactions is defined. The essence and meaning of the concept of "rule of law" and "legal thinking" during the development of the state has been established as important for the formation of strategic competence of civil servants. The key characteristics of strategic management activity in the state apparatus, which were formed during the evolution of the national legal systems on the European continent, were systematized and characterized.

Keywords: public administration, public service, strategic competence of public servants, law and order.

Актуальність обраної проблематики

Необхідність застосування комплексного підходу для аналізу історико-правових передумов виникнення та формування стратегічної компетентності на публічній службі пов'язана, насамперед, з визначенням сфери застосування її окремих елементів у розрізі становлення сучасної держави та системи права. З цього випливає безпосередній зв'язок джерел виникнення ідеї стратегічної компетентності на публічній службі із розвитком соціально-гуманітарного блоку наук та формуванням таких ключових понять, як «держава» та «правопорядок», а з іншого – з набуттям національних рис саме процесів розвитку державності, державотворчих процесів, становлення правової системи держави та систем державного управління зокрема. І саме така подвійність теоретичного та прикладного характеру ускладнює розуміння процесів закладання історико-правових передумов формування та розвитку стратегічної компетентності публічних службовців у зарубіжних країнах.

Римський полководець Секст Юлій Фронтін у праці «Стратегеми» чітко розрізняє поняття «стратегія» і «стратегема»[1]. Основна відмінність полягає у тому, що стратегема є готовим стандартним рішенням для конкретної ситуації. Проте стратегія виступає як майстерність, прояв творчості, гнучкості мислення. Принципи формальної логіки, застосовані у праві, використовувалися і є важливими зараз. Правова система зазвичай намагається охопити стандартні типи як для ситуацій, так і запропонувати відповідні типи рішень та шляхи їх розв'язання, пропонуючи набори рішень. Вибір оптимального рішення безпосередньо залежить від способу мислення та соціальної обумовленості контексту. І саме обмеження мислення виникають там, де з'являються правова традиція, звичаєве право. Особливою засторогою тут визначено застосування раціонального впорядкування як примусово-репресивного інструменту (як ілюзорність порядку)

[1] Фронтин Секст Юлий (1996). Стратегемы (военные хитрости). Санкт-Петербург: Алетейя, Просветительская корпорация «Галактический колледж». <*galactic.org.ua/strateg/a-ctrat.html*> (2017, Листопад, 03).

на відміну від стратегії перетворення, спрямованої на створення професійно-інституційного простору на основі полікультурності, гармонізації основних принципів, розвитку професійних спільнот, проте ця проблематика заслуговує на окреме цілісне дослідження.

Ступінь наукової розробленості

За словами дослідника Афоніна Е.А. щодо глобальних проблем сучасності, то «…складається парадоксальна ситуація: ми більше знаємо про проблемне поле, що постійно зменшується, проте втрачаємо при цьому загальну концептуальну перспективу. Отже, особливо актуальним, об'єктивно необхідним є не тільки перманентний аналіз, але й певний концептуальний синтез»[1] (*переклад – наш*). Для того, аби не втратити концептуальне бачення першоджерел виникнення стратегічної компетентності на публічній службі, розглянемо національні особливості зарубіжних країн з позиції зародження держави, права та державотворчих процесів та роль у них «державних людей» та публічних службовців.

З позиції широкої перспективи звертає на себе увагу положення про загальне право та право справедливості. У будь-якому праві незалежно від країни є норми, покликані забезпечити, насамперед, реалізацію загальнозначущих (публічних) інтересів, фактично інтереси суспільства та держави у цілому (конституційне право, кримінальне, процесуальне, адміністративне, фінансове та військове) та норми, що захищають інтереси приватних осіб (цивільне право, трудове, сімейне, торгове, підприємницьке, кооперативне тощо). Публічне право, як правило, пов'язане з публічною владою, носієм якої є держава та її представники. В основі такого розподілу лежать дві сфери соціальних відносин, які визначають різні предмети правового регулювання. Так, давньоримський правник Ульпіан (170-228) зазначав, що публічне право є те, що відноситься до блага Римської держави, тоді як приватне право відноситься до блага окремих осіб. Отже, публічне право – це область державних справ, а приватне право – це приватні справи. Таким чином, приватне право не може існувати без публічного, оскільки останнє покликано охороняти та захищати перше[2]. У суспільній свідомості сприйняття держави через право обумовлено тим, що право походить від державної влади і, власне, є «наказом» влади. Так, за думкою відомих публічних діячів Російської імперії О. Герцена, М. Салтикова-Щедрина, Л. Толстого, суворість законів на території Російської імперії в XIX ст. компенсувалася необов'язковістю їх виконання[3], а за думкою відомого реформатора П.О. Столипіна: «У тих країнах, де досі не вироблено певних правових норм, центр ваги, центр влади лежить не в постановах, а людях»[4].

Великою заслугою розроблення проблематики співвідношення компетенцій органів влади і прав особи, реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, державно-правових засобів способів захисту прав індивідів – це результат діяльності давньоримських державних діячів, філософів, юристів. Інститут римського цивільного права, вчення про справедливість і справедливе право істотно вплинули на формування і розвиток концепції прав і свобод людини. Відповідно природньо теорія суспільного договору Т. Гоббса та Дж. Локка виходила з певної свідомої домовленості між індивідами, що раціонально мислять, й обмежується природними правами індивідів на життя, свободу та власність. Отже, держава отримувала право на владу від свідомих раціональних індивідів. Відповідно до «суспільної угоди» на адміністративні та контролюючі структури держави покладалася важлива роль у захисті прав та основних свобод людини. Авторитет державних органів трактувався як легітимна можливість запроваджувати та підтримувати правила, що керують політичними структурами. Ідея І. Канта щодо «раціонального розуму» з його універсальними правилами, які розподіляються автономними людськими істотами, обґрунтувала морально-ціннісну доцільність встановлених правил. Отже, свобода стає можливою тоді, коли люди підкоряються авторитету морального закону, який походить від розуму. Англійський публіцист-революціонер Т. Пейн вважав, що не завжди індивід спроможний скористатися своїми правами на безпеку і захист. Тому ідея прав людини розглядалася як «…антитеза привілеям феодального суспільства та сваволі абсолютистських монархій, органічно пов'язана з ідеєю громадянської

[1] Афонин, Э.А., Бандурка, А.М., Мартынов, А.Ю. (2003). *Великая коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ.* Киев: Парламентское изд-во, 21-22.
[2] *Теория государства и права* (1999). Москва: Юристъ, 358 – 359.
[3] *Вступ до теорії правових систем* (2006). Київ: Вид-во «Юридична думка», 157.
[4] Сидоровнин, Г.П. (2002). *П. А. Столыпин. Жизнь за Отечество. Жизнеописание (1862 – 1911).* Саратов: Культурный центр им. П. А. Столыпина, 231.

рівності та тяжіла до панування закону»[1]. Таким чином, проблема гармонійного поєднання особистої свободи і суспільної справедливості, справедливого розподілу суспільних благ в управлінській практиці державного управління була присутньою постійно, причому це поєднання, будучи завжди у розмитій, невизначеній формі, в більшості випадків залежала саме від раціонально усвідомленої позиції щодо «публічних, громадських інтересів» та «особистої вигоди» державних діячів, посадових осіб, що перебували на службі державі, громаді, суспільству .

Мета статті полягає у визначенні, аналізі та обґрунтуванні історико-правових умов формування стратегічної компетентності на публічній службі з урахуванням здобутків порівняльно-правових досліджень та сучасної філософії права, теорії та історії державного управління.

Виклад основного матеріалу

Особливістю сфери державно-правових досліджень є її відносна «націоналізація». Так, німецькі дослідники приватного права К. Цвайгерт та Х. Кьотц писали про збереження єдності права та правової науки на європейському континенті «…доти, доки римське право слугувало основним джерелом права усіх створених там держав…Єдність правової науки в англо-американському світі зберігається значною мірою досі. На Європейському континенті, навпаки, правова єдність у XVIII ст. була порушена. Це відбулося у зв'язку з початком кодифікації чинного права, основу якого складали переважно джерела римського права. Іншими словами, це відбулося з появою всеохопних національних зведень законів. Слідом за кодексами XVIII ст. – Баварським кодексом Максиміліана та Прусським всезагальним земським правом – в XIX ст. з'явилися Цивільний кодекс Франції (1804) та Германське цивільне уложеніе (1896), а внаслідок бурного розвитку процесу кодифікації у XX ст. було кодифіковано право Швейцарії, з'явилися нові цивільні кодекси в Італії та Греції»[2]. Розширення сфери пізнання у правовій сфері означає не тільки тлумачення національних законів, правових принципів та норм, але й дослідження моделей для попередження та урегулювання соціальних конфліктів. Отже, юридичний спосіб мислення отримує суспільну підтримку та легалізується у безпосередньому зв'язку з посиленням ідеї національної державності.

Порівняльно-правовий метод досліджень пропонує широкий спектр типових рішень, аніж національно замкнена правова наука. Набір типових рішень уможливлює вибір найоптимальнішого для конкретного часу та місця на основі сконцентрованого досвіду країн світу. Так, Р. фон Ієрінг вважав важливим питання рецепції іноземних правових інститутів, що є питанням не «національної належності», а є питанням простої доцільності та необхідності. Досі серед науковців у сфері права триває дискусія: чи необхідно під час тлумачення закону суворо дотримуватися його первісного сенсу, який був вкладений законодавцем в момент прийняття, або закон після його прийняття живе самостійним життям, яке дозволяє тлумачити його з урахуванням змін, що відбуваються у суспільстві. Принцип поваги чітко і однозначно сформульованого національного закону є основою будь-якого правопорядку[3]. Таким чином, правопорядок – це підтримка діяльності конкретизованих та встановлених соціальною системою інститутів та правил з метою врахування соціальної обумовленості правових норм і формування правових інститутів, відповідним чином інтернаціоналізація правового життя відбулася внаслідок послаблення загрози війни, як вказують К. Цвайгерт та Х. Кьотц із сусідніми державами.

Умовно історію державно-організованого суспільства поділяють на епоху кастово-станового суспільства (держава виразник інтересів вузьких класових угрупувань з правом-привілеєм пануючих класів, що юридично закріплювало існуючу соціальну нерівність) та епоху громадянського суспільства (соціальна держава з правом соціальної рівності людей, громадян)[4]. Фіксована історія розвитку європейських держав сформувала той самий системний континуум для права, який дозволяє з впевненістю говорити про основні джерела виникнення стратегічної компетентності на публічній службі. Розглянемо детальніше.

[1] Новак-Каляєва, Л.М. (2013). *Права людини в державному управлінні: теоретико-методологічний аспект*. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 24.

[2] Цвайгерт К., Кётц, Х. (1998). Введение в сравнительное правоведение в сфере частого права: в 2-х тт. *Том 1. Основы*. Москва: Междунар. Отношения, 27.

[3] Цвайгерт К., Кётц, Х. (1998). Введение в сравнительное правоведение в сфере частого права: в 2-х тт. *Том 1. Основы*. Москва: Междунар. Отношения, 32-33, 36.

[4] Бостан, Л.М., Бостан, С.К. (2004). *Історія держави і права зарубіжних країн*. Київ: Центр навчальної літ-ри, 14-15.

Повертаючись до епохи станового суспільства, у XII ст. Німеччина, на відміну від Англії та Франції, мала суттєву проблему «вирощування» королівської бюрократії, насамперед, для судово-фінансово-адміністративного апарату (столиця, казначейство, професійна канцелярія, професійний центральний суд). Ця проблема полягала у тому, що до XIII-XIV ст. в Німеччині управлінські посади передавалися у спадщину, фактично створюючи соціальний конфлікт між патриципатом (управлінцями) та бюргерством, міським плебсом. Основою «загального права» в Німеччині були універсальні норми звичаєвого права германців з елементами «народного» права східних франків, а саме: святість звичаю, колективна «совість» та відповідальність родичів, кровна помста, колективне правосуддя із застосуванням «Божого суду», суперництво, символічність обрядів. Окремо слід відзначити особливе місце комплексу правових норм, що стосуються вищого феодального стану – ленного права (Німеччина, Австрія). Отже, фактично до XII-XIII ст. основна увага державців мала приділятися охороні власності, її кордонів та життя мешканців від «порушників миру», про що свідчать «Статути миру». Так відбулися місцеві систематизації норм звичаєвого права, які пізніше були включені в імперське законодавство та судову практику, а також норми магдебурзького права (система міського права). В межах торгового права (права та звичаї купців) здійснено було систематизацію торгових звичаїв для полегшення міжнародного спілкування, а також класифіковано правопорушення в цій сфері, які пізніше стали основою міжнародних економічних відносин.

У Франції співвіднесення текстів римського права з місцевими історичними умовами відбулося пізніше, аніж у Німеччині, і з XVI ст. стали елементом національної правової культури. Не слід забувати і про вплив канонічного права, яке охоплювало діяльність таких соціальних інститутів і визначало їх компетенцію як церковні трибунали. Проте серед основних природних прав є традиційне право, яке визнавало і поширювало старовинні звичаї щодо селянина та його прав на обробку землі на всі стани, особливо в Англії. Особливо насичувалися звичаєвим правом писані закони, в тому числі і втручанням королівської влади[1]. Відомий філософ Ф. Аквінський стверджував: «Право – це не що інше, як наказ розуму задля сприяння загальному добру, наказ, що його видав і оприлюднив той, хто дбає про суспільство». Жоден адекватний критерій слушності певної правової норми або існування певної правової системи не може бути нейтральним щодо її змісту, бо здебільшого саме зміст норми визначає, справедлива вона чи ні, розумна чи нерозумна[2]. Отже, правова система виникла як відповідь на питання урегулювання міжстанового конфлікту. Так, Біль про права в Англії (1689 р.) став компромісом між буржуазією та аристократією, що додатково підкреслює гнучкість прецедентного права. В історії Франції саме у законі знаходили відображення постулатів природного права та «вимог природи», тому правовий порядок – це такі умови, за яких закон розглядається як акт верховної влади.

На території європейського континенту з XIV-XVI ст. і до початку XX ст. рецепція римського права мала здебільшого рекомендаційний характер та залежала, насамперед, від ступеня визнання його на місцях. Наступним етапом розвитку правових відносин та розуміння необхідності стало давнє германське правило – «рука має застерігати руку», що стосувалося захисту прав добропорядного придбання речі, власне визначення процедури, порядку застосування правових норм під час укладання угод, що пізніше стало запорукою міцності та мобільності обороту капіталу. Входження ринкових відносин та правове унормування ринкових відносин обумовило необхідність розробки механізму як суспільно прийнятної форми, визначеного способу, правил придбання та володіння річчю. Теж саме відбулося й правом земельної власності. Земельна ділянка означає панівне становище над надрами та повітряним простором над ним. Виникають види правоволодіння як пряме, так і посереднє. Правоволодіння накладає обов'язок, який повертає нас до загального (публічного) права та обумовлює появу доктрини «зобов'язання громадської турботи». Таким чином, виникає квазідоговірна відповідальність, а відтак «змінена соціальна функція інститутів приватного права» як протооснова сучасної соціальної відповідальності. В такий спосіб принцип свободи власності набув яскравого соціального забарвлення через інститут відповідальності.

Американський дослідник Е. Т. Кронмен писав, що «…договірне право слід використовувати і як інструмент розподільної справедливості і що ті, хто відповідає за вибір та укладання норм

[1] Глиняный, В.П. (2007). История государства и права зарубежных стран. *Ч.1.* Харьков: «Одиссей», 430.
[2] Природа права: *Частина І. Філософія права* (2007). Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 14.

договірного права – суди й законодавчі органи, – повинні виробляти їх, пильно стежачи за їх впливом на розподіл і усвідомлено намагаючись досягти справедливого розподілу багатства серед членів суспільства». Моральна легітимність примусового перерозподілу виникає в концепції договірного права. Відповідно правові норми, які регулюють добровільні обміни між індивідами, слід проектувати, незважаючи на їх вплив на розподіл. Це є розподільна справедливість. Отже, вимоги договірного права містять врахування розподільних наслідків укладеної угоди (на основі концепції свободи індивіда), дотримання вимог добровільності (процес досягнення угоди – концепція договірного обміну або історична) та умов укладання угоди, оскільки навмисне укладена раціональна угода порушує принцип добровільності (монополії, погрози, відсутність вибору). А принцип свободи означає пошук альтернативної основи для розмежування прийнятних та неприйнятних форм набуття переваг у процесі обміну[1].

Ліберальна теорія суспільства стверджує, що індивіди заслуговують на певну частку суспільного багатства за принципом заслуг, відповідно дає припис державі як завдання узгодити наявний розподіл багатства з ідеальним[2]. На думку американського науковця – розробника теорії розподільчої справедливості Дж. Ролза, «на принципи розподільної справедливості слід зважати, проектуючи інституції, з яких складається основна структура суспільства, зокрема податкова система і система трансфертів, впевнено знаючи, що у соціальній системі зроблено необхідні правки, щоб зберегти основну справедливість», а норми взаємодії та взаємообміну між індивідами мають бути «спроектовані так, щоб лишити індивідам … свободу діяти ефективно, досягаючи своїх цілей, і то без надмірних обмежень»[3]. Підсумовуючи, основною метою сучасного розвитку суспільства і, власне, держави є полегшення життя кожному громадянинові за допомогою та підтримкою гармонійного функціонування процесу обміну, розподілу без примусу і із зменшенням супутніх витрат на правове оформлення відносин між громадянами.

В своєму аналізі правотворчих невдач Лон Л. Фулер доходить до висновку про наявність восьми проблем, і саме неможливість їх усунути призводить до неефективної професійної діяльності державних діячів, публічних службовців. Серед них дослідник відзначає такі: неспроможність взагалі затвердити правові норми; норми були не оприлюднені та недоступні для тих, хто має дотримуватися їх; надмірне використання законів зі зворотною дією, які не тільки не можуть бути проводом до дій, а й реально підточують перспективу збереження цілісної сукупності норм, ставлячи їх під загрозу ретроспективних змін (тобто окремі суперечливі норми в контексті конфлікту «погане сучасне» – «добре минуле»); неспроможність зробити норми зрозумілими; запровадження суперечливих норм; запровадження норм, дотримуватися яких неможливо; така часта зміна норм, що індивід не може узгодити з ними свої дії; невідповідність між проголошеними нормами та їх реальним застосуванням[4].

Висновки

У підсумку слід визначити історичні та правові передумови формування стратегічної компетентності на державній службі, основний зміст яких полягає у фіксації безпосереднього зв'язку виникнення державних інститутів як відповідь на соціальні конфлікти, насамперед щодо відстоювання права власності та право на безпеку життя, які втрачають сенс одне без одного. Відповідно правові концепції стали створюватися навколо такої системи цінностей, як чесний добровільний обмін за встановленим законом порядком, розподільча справедливість щодо гарантії безпеки (існування та професійної діяльності) та гідне людське існування (ідейна основа «держави добробуту»), що і стало джерелом виникнення дихотомії «ідеалу справедливості» та «рівності перед законом», які набувають особливого значення для сучасного державотворення, обумовлюючи певним чином і характер професійної діяльності державних службовців.

[1] Кронмен, Т.Е. (2007). *Договірне право і розподільна справедливість. Філософія права*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 683-689.
[2] Кронмен, Т.Е. (2007). *Договірне право і розподільна справедливість. Філософія права*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 696.
[3] Rawls, John. A Theory of Justice, 1971. Джон Роулз. Теория справедливости (1995). Новосибирск. *Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий*. <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/6642> (2017, вересень, 12).
[4] Фулер Л. Лон (2007). *Вісім способів зазнати невдачі в правотворчості. Філософія права*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 39.

Міжособистісні, станові (класові) майнові та немайнові конфлікти сформували суспільний запит на дві ключові характеристики стратегічної управлінської діяльності в державному апараті – здоровий глузд та усвідомлення загального блага. Відповідно розуміння суспільної справедливості формується з протиставлення його свавіллю та деспотизму, безконтрольності використання владних повноважень та громадських ресурсів. Звідси логічно витікає третя ключова характеристика державно-управлінської діяльності – суспільна необхідність, сутність якої полягає в постійному системному пошуку механізмів, засобів підтримки та вдосконалення системи збалансування добровільних самообмежень держави та суспільної необхідності для неї впливати на забезпечення справедливості за допомогою права. Отже, основним сучасним призначенням інституту державної служби визначено підтримку громадської згоди, соціального миру, попередження соціальних конфліктів, зняття соціальної напруги.

Серед актуальних напрямів подальших досліджень слід визнати необхідність розгляду історико-правових передумов виникнення стратегічної компетентності на публічній службі в Україні та провести порівняльний аналіз із зарубіжним досвідом.

References:

1. Rawls, John. A Teorija spravedlivosti (1995) [Theory of Justice] (1971). Novosibirsk. Jelektronnaja publikacija: Centr gumanitarnyh tehnologij. <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/6642> [in Russian].
2. Afonin, Je.A., Bandurka, A.M., Martynov, A.Ju. (2003). *Velikaja kojevoljucija: Global'nye problemy sovremennosti: istoriko-sociologicheskij analiz* [The great co-evolution: global problems of contemporary: historical and sociological analysis] Kyiv: Parlamentskoe izd-vo, 384. [in Russian].
3. Bostan, L.M., Bostan, S.K. (2004). *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnyx krayin* [History of state and law of the foreign countries]. Kyiv: Centr navchalnoyi lit-ry, 672. [in Ukrainian].
4. Vstup do teoriyi pravovyx system (2006). [Introduction to the theory of legal systems]. Kyiv: «Yurydychna dumka», 432. [in Ukrainian].
5. Glinjanyj, V.P. (2007). Istorija gosudarstva i prava zarubezhnyh stran [History of the state and law of foreign countries] *P.1*. Kharkiv: «Odissej», 872. [in Russian].
6. Kronmen, T.E. (2007). *Dogovirne pravo i rozpodilna spravedlyvist. Filosofiya prava* [Contractual law and distributive justice]. Kyiv: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 683-707. [in Ukrainian].
7. Novak-Kalyayeva, L.M. (2013). *Prava lyudyny v derzhavnomu upravlinni: teoretyko-metodologichnyj aspekt* [Human rights in public administration: theoretical and methodological aspect]. Lviv: LRIDU NADU, 396. [in Ukrainian].
8. *Pryroda prava: Chastyna I. Filosofiya prava* (2007). [Nature of Law. Philosophy of Law]. Kyiv: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 11-19. [in Ukrainian].
9. Sidorovnin, G.P. (2002). *P. A. Stolypin. Zhizn za Otechestvo. Zhizneopisanie (1862 – 1911)* [P.A.Stolypin. Life for the fatherland. Biography]. Saratov: Kul'turnyj centr im. P. A. Stolypina, 600. [in Russian].
10. *Teorija gosudarstva i prava* (1999). [Theory of state and law]. Moscow: Jurist, 672. [in Russian].
11. Frontin, S.Ju. (1996). *Strategemy (voennye hitrosti)* [Strategemy (military cunning)]. Saint Petersburg: Aletejja, Prosvetitel'skaja korporacija «Galakticheskij kolledzh». <galactic.org.ua/strateg/a-ctrat.html> (2017, November, 03) [in Russian].
12. Fuler, L. Lon (2007). *Visim sposobiv zaznaty nevdachi v pravotvorchosti. Filosofiya prava* [Eight ways to fail in law-making]. Kyiv: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 36-40. [in Ukrainian].
13. Cvajgert, K., Kjotc, H. (1998). Vvedenie v sravnitel'noe pravovedenie v sfere chastogo prava: v 2-h tt. *Tom 1. Osnovy.* [Introduction to comparative jurisprudence in the field of private law]. Moscow: Mezhdunar. otnoshenija, 480. [in Russian].

Лариса Жданкіна
Інститут законодавства Верховної Ради України

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ УНІФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА (КОМІСІЯ ЛАНДО, DRAFT OF COMMON FRAME OF REFERENCE) ТА МІСЦЕ В НИХ ІНСТИТУТУ ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Larysa Zhdankina
Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine

CONTEMPORARY CONCEPTS ON THE UNIFICATION OF CIVIL LAW (DRAFT OF THE COMMON FRAME OF REFERENCE) AND PLACE OF THE INSTITUTION ON TERMINATION OF CIVIL OBLIGATIONS IN THEM

The article is devoted to the problems of the process of unification of civil law in the EU and the highlighting in this process of the institution of the cessation of civil obligations. It is established that the process of unification of civil law in the EU is an objective necessity and an effective step on the way of enhancement of the mechanisms of legal regulation of civil legal relations. The peculiarities of the Landau Commission's work in the field of unification of civil law were revealed. The analysis of the method of regulating the cessation of civil obligations by the enrollment in the Principles of European Contract (Contract) Law is conducted. It was explored, practice in the field of unification of the legislative provision for the cessation of civil obligations by means of the Draft of the Common Frame of Reference. The analysis of the relevant norms of the draft European Civil Code was done.

Keywords: termination of obligation, credit, homogeneous claims, Landau Commission, Draft European Civil Code.

Актуальність теми. Уніфікація як загальна тенденція розвитку цивілістики є загальним та поширеним явищем в умовах романо-германської правової родини. Потреба в уніфікації цивільно-правових доктрин різних країн постала після створення ЄС та фактичного запуску механізму на зближення національних правових систем. Уніфікація в даному випадку має розглядатися як наступний етап еволюції правового регулювання та розвитку загальноєвропейських правових традицій. Однак з іншої точки зору, уніфікація не може вважатися еволюцією, оскільки навпаки відбувається відхилення вектору розвитку правової доктрини від напрямку вдосконалення на напрямок взаємоузгодження.

Саме узгодження та приведення до спільного вигляду й надання спільних рис національним правовим системам і ставить собі за мету ЄС. Уніфікуючи механізми та способи правового регулювання суспільних відносин в різних країнах, ЄС беззаперечно досягає необхідного ефекту в контексті продовження інтеграційних процесів і їх правового забезпечення, оскільки створюються тотожні або подібні моделі правового регулювання. Це зменшує транзакційні витрати та часові втрати на реалізацію суб'єктами господарювання й цивільно-правових відносин власних прав і інтересів. Однак уніфікація часто призводить до втрати національної ідентичності правових систем та держав, які багато в чому самореалізовувалися саме за рахунок особливостей побудови законодавчої бази.

У зв'язку з цим постає актуальність вивчення та дослідження сучасних концепцій уніфікації цивільного права, найбільш яскравими прикладами чого є Комісії Ландо та Draft of Common Frame of Reference. Крім того, потребує надзвичайної уваги і аналіз місця інституту припинення цивільних зобов'язань зарахуванням в цих концепціях, оскільки він є достатньо складним, хоча з більш-менш прийнятним способом часткового виконання зобов'язання.

Аналіз наукових праць вітчизняних та закордонних учених свідчить про достатній, але занадто фрагментарний інтерес до проблем уніфікації цивільного права Комісією Ландо та Draft of Common Frame of Reference. Ще менше уваги приділялося інституту припинення зобов'язання зарахуванням зустрічних однорідних вимог. Тому окрему увагу можна звернути лише на деякі наукові праці, зокрема таких дослідників, як Ю. Ю. Акіменко, А. Т. Амиров, фон Бар, Н. Г. Вілкова, Е. Клайв, А. В. Омельченко та ін..

Мета статті. Метою цієї статті є визначення місця інституту припинення цивільних зобов'язань у процесі уніфікації цивільного права, зокрема в ході роботи Комісії Ландо та в концепції Draft of Common Frame of Reference.

Виклад матеріалу. Інтеграція країн Європейського континенту, створення спільного ринку та приналежність більшості з них до романо-германської правової родини – все це створило передумови для появи спільного правового простору – права ЄС. Після його появи почали відбуватися досить логічні та природні процеси вдосконалення національних правових систем. Але згодом цей процес набув свого логічного завершення і постала потреба в подальшому розвитку взаємовідносин між країнами-членами ЄС з тим, щоби підвищити рівень інтенсивності господарських, соціально-економічних та політичних зв'язків. Це потребує не просто спільного правового поля, а спільної правової доктрини і, зокрема, цивільно-правової, тому що подальша уніфікація механізмів правового регулювання можлива вже не стільки на рівні нормативного закріплення порядку, скільки на рівні тотожності правової свідомості різних суб'єктів відносин з певних країн-членів ЄС, де існують національні особливості правового регулювання.

Єднання доктринальних підходів в процесі нормотворчості досягається засобами уніфікації. Уніфікація цивільного права не передбачає спрощення або примітивізацію цивільно-правової доктрини чи методів цивільно-правового регулювання. Навпаки, уніфікація цивільного права – це надзвичайно складний процес, який проходить багато етапів і характеризується неабияким навантаженням на експертів, фахівців, науковців, які розробляють спільні (єдині) підходи до подальшого праворозуміння.

Досліджуючи напрямки еволюції загальноєвропейської цивільно-правової доктрини, перейдемо безпосередньо до найкращих надбань практики європейських учених, експертів та фахівців в галузі нормотворчості і правозастосування.

Так, у 1980 р. відомий європейський правник О. Ландо виступив з ідеєю складання Європейського Зводу договірного права. Комісія з Європейського договірного права (далі – Комісія Ландо) зосередила свої зусилля на загальних положеннях договірного права країн ЄС, вважаючи, що його можна уніфікувати, оскільки всі національні системи права держав-членів ЄС мають однакове походження – загальне право середніх віків. Така уніфікація дала змогу зробити висновок стосовно того, що доктрина природного права є найбільш перспективною в якості фундаменту для уніфікації права ЄС[1].

Результатом такої діяльності Комісії Ландо стало видання в 1995 р. документа, який слід вважати приватною ініціативою – Принципи Європейського договірного (контрактного) права (далі – ПЄДП). За своїм змістом та сутністю це наукова праця доктринального і навіть фундаментального характеру, яка опрацьовує великий обсяг як теоретичний, так і практичний (законодавчі акти та міжнародно-правові договори) в сфері регулювання договірних відносин. Стосуються ці правила, або якщо точніше – рекомендуються до застосування в процесі реалізації договірних відносин в ЄС. При чому самими ПЄДП навіть обґрунтовується доцільність та визначаються випадки, коли такі правила можуть застосовуватися.

Дослідник А.В. Омельченко підкреслює, що «професор О. Ландо розглядає ПЄДП як сучасний виклад lex mercatoria і зазначає, що сторони міжнародних контрактів, які хочуть підпорядкувати свою угоду міжнародно-прийнятним принципам, чи які не можуть погодитися щодо відсилання до національної правової системи, мають можливість скористатися lex mercatoria для регулювання свого контракту»[2].

[1] Вилкова, Н.Г. (2000). Новое в регулировании международных коммерческих контрактов в Европейском Союзе. *Материалы семинара «Преподавание права Европейского Союза в российских вузах-II».* Москва, 5-7 декабря, 122-123.

[2] Омельченко, А. (2013). Застосування принципів європейського договірного права в комерційній практиці в Україні. *Юридична Україна*, *(7),* 36-37.

ПЄДП можна розглядати як певний методичний або навіть методологічний інструмент тлумачення норм права, розкриття правової природи відносин та визначення механізму правового регулювання таких відносин в правовій традиції як такій без прив'язки до особливостей національного законодавства. Це суттєво розширює можливості для розв'язання правового конфлікту між сторонами договірних відносин, якщо вони не дійшли згоди стосовно застосування того чи іншого права при розгляді їх спору.

Однак, якщо звернутися до точки зору Н.Г. Вілкової, то можна побачити, що ПЄДП мають низку недоліків:

– створення кодифікації, що має рекомендаційний характер, не надає бажаної уніфікованої дії і не вносить передбачуваності в правове регулювання цивільно-правових договорів;

– відсутність будь-якого застосовного прецедентного права, заснованого на ПЄДП, уніфікації однаковості судової практики»[1].

В свою чергу, аналізуючи ПЄДП, Ю.Ю. Акіменко вказує, що ці принципи є синтезом найкращих рішень конкретних правових завдань («best practices»), узятих із різних правових систем. При цьому цей документ не випробував на собі впливу політичних інтересів окремої країни, але був підготовлений щодо потреб торговельного обороту як такого. Принципи є приватною ініціативою, унаслідок цього вони не є ні національним, ні наднаціональним, ні міжнародним правом, а мають статус «м'якого закону» («soft law»), що є загальним поняттям для всіх видів норм, дотримання яких не забезпечується примусово від імені держави, але вони розглядаються як цілі, які повинні бути досягнуті»[2]. На нашу думку, ПЄДП є унікальним зразком поєднання досвіду наукової роботи та доктринальних підходів у цивілістиці із механізмами нормативно-правового регулювання цивільно-правових відносин. Комісія Ландо не ставила за мету створення нового єдиного законодавства. Їхня місія виходила з необхідності розроблення підґрунтя для його впровадження в подальшому.

Щодо регулювання відносин з приводу зарахування зустрічних однорідних вимог як способу припинення зобов'язання, то ПЄДП містять окремий розділ 13, яким регулюються відносини відносно заліку. Комісія Ландо, проаналізувавши зміст механізму заліку, дійшла висновку, що його доцільно визначити не як спосіб припинення чи погашення зобов'язання, а як спосіб правового захисту сторонами цивільно-правових відносин своїх прав. Саме в такому розумінні – механізм захисту або інструмент забезпечення дотримання зобов'язань контрагента щодо власних вимоги – залік розглядається в ПЄДП і, виходячи з цих позицій, Комісія розробила основні засади його практичної реалізації. Насправді ж загальний аналіз норм Розділу 13 свідчить про те, що вони є сукупністю норм різних правових систем та різних джерел права, поєднання яких дало змогу більш системно відобразити всі суперечливі аспекти реалізації заліку.

Так, зокрема в ст. 13:101 зазначається, що залік можливий за умови, «якщо дві сторони мають одна до одної однорідні зобов'язання і якщо в момент, коли особа приймає рішення про залік, інша сторона повинна виконати зустрічні вимоги або з'являється право вимагати таке виконання»[3].

При цьому в ст. 13:102 вказується, що «боржник не має права здійснити залік вимоги, щодо якої не визначено, чи настав строк вимоги, або не визначений її розмір, крім випадків, коли такий залік вимог не заподіє шкоди інтересам іншої сторони»[4].

Тобто ПЄДП вже мають посилання на неприпустимість завдання шкоди інтересам третьої сторони в процесі здійснення заліку вимог. Така концепція цілком відповідає сутності заліку, запропоновану Комісією Ландо як інструмент захисту прав сторін відносин зобов'язання, а отже один інструмент (в даному випадку залік) не може зашкодити іншим сторонам реалізовувати їх право на захист своїх інтересів.

[1] Вилкова, Н.Г. (2000). Новое в регулировании международных коммерческих контрактов в Европейском Союзе. *Материалы семинара «Преподавание права Европейского Союза в российских вузах-II».* Москва, 5-7 декабря, 123.

[2] Акіменко, Ю. (2014). Принципи Європейського контрактного права-новий напрям реформування цивільного права України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, *6-1,* 120.

[3] *Принципы Европейского договорного права (1999-2002).* <https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30514349#pos=1;-277>

[4] *Принципи європейського договірного права. Коментарі та рекомендації* (2013). Київ: Асоціація «ЗЕД», 60-61.

Таким чином, Комісія Ландо розширює сприйняття заліку зі способу припинення зобов'язання або форми його часткового виконання аж до засобу захисту своїх прав сторонами відносин зустрічного зобов'язання. Таке трактування заліку не вкладається в концепцію існуючої правової доктрини ЄС, але, враховуючи досвід правозастосування та правового регулювання відносин зустрічного зобов'язання в різних країнах ЄС, вбачається цілком логічним та доцільним.

Загалом, можна зробити висновок, що ПЄДП не стільки навіть розширюють доктринальне розуміння заліку як окремого цивільно-правового інституту, скільки узагальнюють практику його регулювання в правових системах країн-членів ЄС. В такий спосіб опрацьовується не сама модель заліку, а досліджуються всі можливі та наявні варіанти його цивільно-правового регулювання й обирається найбільш вдалий та ефективний набір інструментів і механізмів організаційно-правового забезпечення. ПЄДП узагальнюють та представляють висновок, який є можливим, але не обов'язковим варіантом існування законодавчого регулювання відносин заліку. Хоча стосовно ПЄДП слід зазначити, що вони можуть апробуватися зовсім вільно і в такий спосіб ті правові регулятори, які в них містяться, набуватимуть практичного випробування та відповідних результатів, що даватиме висновок стосовно їх утилітарності, а по відношенню до Комісії Ландо – відносно результативності її роботи.

ПЄДП містять і низку загальних, так би мовити традиційних, для більшості країн-членів ЄС вимог та умов здійснення заліку, які стосуються, зокрема, такого:

– здійснення заліку відбувається за заявою однієї із сторін іншій. При цьому ПЄДП також не вказують на обов'язковість згоди іншої сторони, що є поширеною практикою як для права країн-членів ЄС, так і для українського цивільного законодавства (ст. 13:104);

– у випадку множинності вимог ПЄДП встановлюють необхідність чіткої ідентифікації стороною у своїй заяві про здійснення заліку тієї вимоги, щодо якої такий залік відбуватиметься;

– визначаються випадки неприпустимості проведення заліку, зокрема якщо він прямо непередбачений або заборонений угодою, якщо він відбувається щодо вимоги в частині, в якій на неї не можна звернути стягнення або якщо він відбувається стосовно неправомірно набутих вимог до іншої сторони.

Формально, всі наведені вище принципи регулювання відносин з приводу здійснення заліку існують в національних законодавствах різних країн-членів ЄС, а також в практиці здійснення договірних відносин на міжнародному рівні.

Результати діяльності комісії Ландо стали підґрунтям для інших подібних спроб уніфікації цивільного права в ЄС. Так, А.С. Довгерт звертає увагу, що «група дослідників, яка стала наступником Комісії Ландо, та Група з існуючого приватного права ЄС (далі – Acquis Group) створили Проект Європейського цивільного кодексу (Draft of Common Frame of Reference) (далі – Проект). І хоча згаданий вище Проект базується на ПЄДП та напрацюваннях Комісії Ландо, однак в правовому регулюванні він іде далі і пропонує ще загальні правила щодо окремих договорів, недоговірних зобов'язань та речового права»[1].

Фактично цей Проект став такою собі системою загальних координат, за якою розвиватиметься цивільне право в країнах-членах ЄС та на засадах якого створюватиметься система цивільно-правового регулювання в праві ЄС, що буде введена в ранг закону. Логіка доцільності та обґрунтованості подальшого закріплення результату такої праці академічних колективів із розробки загальних засад та конкретних механізмів врегулювання цивільно-правових відносин ґрунтується на тому, що така позиція опрацьовується як реформа самої доктрини договірного права. Крім того, поява Проекту була санкціонована Європейською комісією, яка в 2005 р. підписала такий контракт із академічними колективами різних європейських університетів та правових центрів. Отже, приймаючи в якості результату наукової роботи такий Проект, Європейська комісія переслідує цілком прагматичні цілі – вдосконалення механізмів правового регулювання та законодавчої регламентації цивільно-правових відносин і, зокрема, договірних відносин.

Як зазначає К. фон Бар, «на сьогодні Проект втілює в собі так звану рамкову концепцію регулювання відносин в ЄС, яка передбачає відсутність імперативних норм та детермінованих механізмів, замінюючи їх системою принципів та засад регулювання, побудованих в такий спосіб,

[1] Довгерт, А.С. (2008). *Міжнародне приватне право: науково-практичний коментар закону*. Харків, 114-116.

який демонструє допустимі межі та необхідні обмеження такого регулювання»[1]. Загалом, цей Проект «містить визначення та типові правила, що охоплюють широкі сфери цивільного права. Він активізує розвиток гармонізованого загальноєвропейського контрактного права, водночас суттєво розширюючи можливості застосування засобів регулювання договірних відносин, позбавляє оперативності процесу вирішення потенційних суперечностей між сторонами відносин»[2].

Ця теза є надзвичайно слушною, оскільки, бажаючи розширити можливості для врегулювання договірних відносин та не погоджуючись на застосування будь-яких норм, що містяться в національних правових системах, сторони таких відносин завжди можуть звернутися до загальноєвропейської системи права. Відтак, наявність так званих джерел «м'якого права» має характер методологічної допомоги саме законодавчим органам країн-членів ЄС, для того, щоб останні змогли опрацьовувати та приймати більш ефективні механізми регулювання договірних відносин. Однак відсутність такої прив'язки та можливість прямого застосування норм як Проекту, так і ПЄДП суттєво обтяжують не лише процес розв'язання гіпотетичного правового конфлікту між сторонами, але і процес реалізації таких договірних відносин в цілому.

Переходячи ж до аналізу безпосередньо інституту зарахування зустрічних однорідних вимог за Проектом, слід одразу звернути увагу на місце розташування таких норм в системі Проекту: по-перше, цим розділом «Зарахування та об'єднання вимог» завершується Розділ III «Зобов'язання»; по-друге, Проект не містить жодних інших способів «виконання зобов'язання», а саме до виконання, хоча і частково він відносить зарахування.

Так, відповідно до ст. 6:101 передбачається, що «зарахування – це процес, за допомогою якого особа може використовувати право на здійснення дій, спрямованих на користь іншої особи (залік), щоб повністю або частково погасити зобов'язання перед цією особою»[3]. При цьому цією ж статтею передбачається, що норми Глави 6 Розділу III не застосовуються в процесі здійснення заліку при неплатоспроможності особи. Тобто Проект дає нам чітке розуміння, що залік є можливим у відносинах неплатоспроможності та її відновлення, а отже потребує детального аналізу з точки зору пошуку шляхів удосконалення інституту зарахування зустрічних однорідних вимог у вітчизняному цивільному праві.

Статтею 6:102 визначаються вимоги до застосування зарахування, на деякі з них (окрім загальних вимог зустрічності, однорідності) слід звернути увагу, оскільки вони випливають є класичними для законодавства майже всіх країн Європи. Так, «зарахування можливе в тому числі, якщо:

- одне із зустрічних зобов'язань має бути виконане;
- одна зі сторін має право зобов'язати іншу сторону прийняти зарахування;
- сторона, яка бажає здійснити зарахування має право розпоряджатися правом вимоги щодо свого боржника»[4].

З точки зору вітчизняної цивільно-правової доктрини, перша з наведених умов – «одне із зустрічних зобов'язань має бути виконане» – є надзвичайно логічною та простою. Справа в тому, якщо ми говоримо про припинення зобов'язання зарахуванням, то цілком логічно, що зустрічне зобов'язання вже виконане, оскільки зарахування вимоги в такому випадку виступатиме як неповне, несумлінне виконання зобов'язання.

У Проекті такі умови чітко передбачені, що виключає автоматичність проведення зарахування зустрічних однорідних вимог, щонайменше без вказівки на це в договорі.

Стосовно наявності права зобов'язати одну із сторін пройти зарахування, підкреслимо, що вітчизняна практика цивільно-правового регулювання відносин такого механізму не знає і не може знати в силу примату принципу диспозитивного регулювання в цивільному праві. Натомість з позиції європейського права, наявність такого обов'язку до прийняття зарахування може мати

[1] Bar von, C. A. (2008). Common Frame of Reference for European Private Law – Academic Efforts and Political Realities. *Electronic Journal of Comparative Law*, *12.1.* <https://www.ejcl.org/121/art121-27.pdf>

[2] *European Contract Law: the Draft Common Frame of Reference* (2009). London: Published by the Authority of the House of Lords London, 3.

[3] *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR)* (2009). Munich: European law publishers GmbH, 273-274.

[4] *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR)* (2009). Munich: European law publishers GmbH, 273-274.

місце у відносинах, коли зустрічний боржник опинився у становищі неплатоспроможності і для того, щоб не вчиняти процедуру стягнення з майна, кредитор примушується прийняти зарахування зустрічного зобов'язання. Така концепція примусового заліку, на нашу думку, не є доцільною та взагалі життєздатною.

Слід також звернути увагу і на те, що Проект розширює, але водночас і ґрунтується на ПЄДП. Це засвідчує, зокрема, норма статті 6:104, в якій врегульовується питання заліку вимог, що існують в різних валютах. Регулювання таких відносин здійснюється в той самий спосіб, що і в ПЄДП. Власне тотожною є і норма, яка передбачає здійснення зарахування за заявою сторони (ст. 6:105).

Звернемо лише увагу на той факт, що, на відміну від ПЄДП, Проект не вбачає за необхідне припиняти відносини зобов'язання одразу після того, як відбулася заява про намір здійснити зарахування вимоги. Ця позиція повністю нами підтримується, оскільки наявність часового розриву між заявою та фактичним зарахуванням зустрічної вимоги не має жодного юридичного підґрунтя і демонструє лише самостійність такої форми відносин як залік. Загалом, слід наголосити, що Проект, як власне і ПЄДП, є лише засобом розробки загальних тенденцій та підходів до вдосконалення законодавчого закріплення механізмів й інструментів цивільно-правового регулювання договірних відносин. З точки зору корисності для вітчизняної системи цивільно-правового регулювання зарахування зустрічних однорідних вимог як способу припинення зобов'язання досвід ПЄДП та Проекту є важливим як орієнтир для подальшого вдосконалення норм ЦК України та інших законодавчих актів, в яких передбачається можливість здійснення зарахування зустрічних вимог.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, слід звернути увагу на низку ключових аспектів процесу уніфікації цивільного права та місце інституту припинення цивільних зобов'язань в таких практиках.

Щодо ПЄДП, то тут слід наголосити на тому, що вони не є імперативними для суб'єктів договірних відносин, однак їх поява створює певні тенденції та визначає перспективи для подальшого процесу вдосконалення законодавчого регулювання цивільно-правових відносин. Загалом, ПЄДП надають більшої гнучкості правовій свідомості суб'єктів договірних відносин, оскільки відкривають нове бачення багатьох проблемних аспектів та в деяких випадках пропонують їх ефективне вирішення. Стосовно припинення зобов'язань зарахуванням ПЄДП не лише узагальнюють практику правового регулювання цього цивільно-правового інституту в національних законодавствах країн-членів ЄС, але й пропонують певне нове поєднання окремих механізмів та інструментів його нормативно-правового забезпечення, яке уявляється більш ефективним за наявні моделі.

В свою чергу Принципи ідуть значно далі в своєму утилітарному та практичному призначенні, а сама кодифікована їх будова дає чітке розуміння наполегливого бажання їх розробників апробувати цей акт в практиці правовстановлювальної та правозастосовної діяльності ЄС. Принципи несуть в собі певні рамки регулювання цивільно-правових відносин, але разом з тим визначають цілком конкретну модель існування деяких цивільно-правових інститутів. Зокрема стосовно припинення зобов'язання зарахуванням Принципи передбачають наявність досить складного процесу, протягом якого боржник максимально повністю задовольняє потреби кредиторів. Але при цьому зобов'язання не виконується в повному обсязі. Принципи більш чітко детермінують і сам процес припинення зобов'язання зарахуванням, зокрема шляхом детермінації процедур, спрямованих на таке припинення.

References:

1. Akimenko, Yu. (2014). Pryntsypy Yevropeiskoho kontraktnoho prava-novyi napriam reformuvannia tsyvilnoho prava Ukrainy [Principles of European Contract Law – A New Direction of Reforming Civil Law of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu* [The scientific bulletin of Kherson state university], *no. 6 (1*), 1, 119-121 [in Ukrainian].
2. Vilkova, N.G. (2001). Novoe v regulirovanii mezhdunarodnyh kommercheskih kontraktov v Evropejskom Sojuze [New in the Regulation of International Commercial Contracts in the European Union]. *Materialy seminara «Prepodavanie prava Evropejskogo Sojuza v rossijskih vuzah-II»* [The materials of the seminar «The teaching of EU law in Russian universities-II»]. Moscow, December 2-5, 122-123 [in Russian].
3. Dovhert, A.S. (2008). *Mizhnarodne pryvatne pravo: naukovo-praktychnyi komentar zakonu* [Private International Law: Scientific and Practical Commentary of the Law]. Kharkiv, 114-116 [in Ukrainian].
4. Omelchenko, A. (2013). Zastosuvannia pryntsypiv yevropeiskoho dohovirnoho prava v komertsiinii praktytsi v Ukraini [Application of the Principles of European Contract Law in Commercial Practice in Ukraine]. *Yurydychna Ukraina* [The Legal Ukraine], *no. 7,* 36-41 [in Ukrainian].

5. *Principy Evropejskogo dogovornogo prava (1999-2002)* [Principles of European Contract Law (1999-2002)] <https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30514349#pos=1;-277> [in Russian].
6. *Pryntsypy yevropeiskoho dohovirnoho prava. Komentari ta rekomendatsii* (2013) [Principles of European Contract Law. Comments and Recommendations]. Kyiv: Asotsiatsiia «ZED», 304 [in Ukrainian].
7. Bar, von C.A. (2008). Common Frame of Reference for European Private Law – Academic Efforts and Political Realities. *Electronic Journal of Comparative Law*, *12..1* <https://www.ejcl.org/121/art121-27.pdf>[in English].
8. *European Contract Law: the Draft Common Frame of Reference* (2009). London: Published by the Authority of the House of Lords London, 67 [in English].
9. *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR)* (2009). Munich: European law publishers GmbH, 273-274 [in English].

POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Борис Філатов, к. ю. н.
член політичної ради політичної партії «Українське об'єднання патріотів», м. Дніпро, Україна

ГРОМАДСЬКІ РУХИ ЯК ЧИННИКИ ІНСТИТУЦІЙНОЇ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПРИНЦИПІВ ПОЛІТИЧНОГО ПАТРІОТИЗМУ

Boris Filatov, PhD in Law
Member of the Political Council of the political party "The Ukrainian Union of Patriots", Dnipro, Ukraine

CIVIL MOVEMENTS AS FACTORS OF THE INSTITUTIONAL IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF POLITICAL PATRIOTISM

Social movements as alternative form of institutionalization of political patriotism are considered in the article. The place and role of political parties and interest groups in interaction with social movements are determined. Attention is given to the mobilization potential of social movements. The specific features of protest movements of the patriotic direction in the transformational countries are revealed. The political perspectives of public patriotic movements in contemporary Ukraine are considered. The development resources of mass patriotic social movements are given. The core advantages of social movements in comparison with political parties, which oriented only on electoral process, define the correction of the political doctrine of patriotism based on social problems. It is proved that political social movements are useful for demonstrating the political weight of political leaders and groups in the absence of an extensive organizational network.

Keywords: political patriotism, social movement, civil society, party system, political participation.

Постановка проблеми

В сучасній Україні значного поширення набуває диверсифікація інституційних форм політичної участі та політичного представництва. Ще наприкінці XX століття політичні партії були домінуючою формою політичного самовиразу громадян. В умовах політичних трансформацій і масштабних перетворень на геополітичній карті світу політичні сили набувають форм, придатних для ситуативної реалізації політичних цілей та гарантованої участі у розподілі влади. Громадські рухи як політичний інститут характеризуються високою мобільністю, динамізмом, можливістю значної короткотермінової мобілізації громадян та вирішення нагальних політичних завдань. З іншого боку, громадські рухи не є стабільними. Вони не мають сталої організаційної структури, чітких політичних принципів й програми діяльності. Громадські рухи можуть бути виразниками соціальних настроїв та уподобань громадян на певному етапі розвитку суспільства, виступати формою реакції на гострі й резонансні події. За допомогою громадських рухів здійснюється вирішення конкретних питань, зокрема, захисту прав людини у певних сферах. Крім цього, громадські рухи є вдалою політико-технологічною формою для просування прихованих політичних інтересів, дестабілізації політичної ситуації, розгортання масштабних протестних кампаній тощо. У контексті розвитку політичного патріотизму громадські рухи є найбільш придатними для демонстрації політичної ваги певних лідерів або груп за умов відсутності широкої розгалуженої

організаційної мережі. Патріотичні політичні сили новітньої доби характеризуються різноманіттям підходів до політичної участі й цілей проникнення до політичних механізмів.

Сучасна політична наука постає перед необхідністю визначення потенціалу громадських рухів для поширення певних цінностей ідеологічних доктрин, їх впливу на політичну ситуацію й перетворенні принципів політичної взаємодії. Патріотичні політичні сили у багатьох країнах балансують між полюсами значної суспільної довіри та маргінальності. В умовах сучасної України громадські рухи є інститутами, здатними забезпечити політичну перевагу протягом короткого періоду часу, в межах існуючого статусу-кво та незважаючи на існуючий порядок обрання органів влади та політичного представництва.

Аналіз наукових досліджень. Важливі аспекти функціонування й розвитку громадських рухів як політичних інститутів розробляють провідні вітчизняні вчені. До них належать, зокрема, Л. Гонюкова , Ю. Горбань[1], С. Овсієнко[2], І. Патлах[3],

О. Пилипенко[4], К. Плоский[5], А. Слесаренко[6], О. Усенко[7], О. Шевченко[8]. Зусиллями науковців на даному етапі досліджений вплив громадсько-політичних рухів на розвиток громадянського суспільства в Україні, оцінено громадсько-політичні акції та заходи за Участю Народного Руху України, розглянуто форми вияву громадської участі (у тому числі й молодіжний рух), здійснено ретроспективний аналіз становлення та розвиток громадських рухів на теренах України. Однак значної уваги та вивчення потребують процеси інституційного втілення принципів політичного патріотизму як чинники підтримки демократичних реформ й розвитку громадянського суспільства.

Метою статті є встановлення специфіки громадських рухів у контексті розвитку патріотичних політичних сил. **Завданням статті** є визначення ресурсів розгортання масових патріотичних громадських рухів в умовах політичних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Інституційна конфігурація сучасних політичних сил, які відстоюють цінності патріотизму та наголошують на захисті національних інтересів, відзначаються істотною варіативністю. Структура громадських рухів є однією з найбільш придатних для просування громадських цінностей патріотизму в суспільстві. Громадський рух за своєю природою дозволяє розширити політичну участь через так званих «непрофільних учасників», для яких політична діяльність не є основною. До таких суб'єктів можуть належати профспілки, об'єднання працедавців й інші громадські організації за професійною ознакою. Вони можуть висувати власні вимоги та потреби. Слушною є думка В. Тесленка, який вважає, що основною відмінністю вітчизняних профспілок від західноєвропейських є їх строкатий соціальний характер, оскільки до лав організацій входять не тільки наймані робітники, а й власники та практично всі ланки керівного складу підприємства[9].

Включення до громадських рухів професійно-орієнтованих громадських груп дозволяє посилити патріотичні настрої за рахунок соціальних прагматичних міркувань, близькості

[1] Гонюкова, Л., Горбань, Ю. (2013). Вплив громадсько-політичних рухів на розвиток громадянського суспільства в Україні. *Гілея: науковий вісник, 75*.

[2] Овсієнко, С.Л. (2007). Участь Народного Руху України в громадсько-політичних акціях та заходах (1997-2002). *Інтелігенція і влада, вип. 9*.

[3] Патлах, І.М. (2008). Молодіжний рух як форма вияву громадської участі. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії, вип. 32*.

[4] Пилипенко, О.В. (2014). Громадські рухи як чинник динамізації суспільних трансформацій. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури, вип. 7*.

[5] Плоский, К.В. (2009). Теоретичні засади дослідження молодіжного громадського руху як чинника державотворення. *Теорія та практика державного управління, вип. 3*.

[6] Слесаренко, А. (2009). Громадянська ініціатива – Рух за громадянську свободу – в суспільно-політичному житті Чехословаччини 1988-1989 рр. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки, вип. 14*.

[7] Усенко, О. (2013). Парадигми дослідження громадсько-політичних рухів в умовах глобальних політичних процесів. *Гілея: науковий вісник, 75*.

[8] Шевченко, О.М. (2012). Правозахисний рух в Україні 60–80–х років ХХ ст. як елемент формування громадянського суспільства у тоталітарній державі. *Університетські наукові записки, 2*.

[9] Тесленко, В.В. (2012). Особливості розвитку громадянського суспільства в Україні. Профспілки, молодіжні та нові соціальні рухи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки, 19(2),* 99.

до конкретних потреб громадян. Цінності патріотизму можуть також поширюватися й на професійні групи. Цей процес актуалізується в умовах необхідності відстоювання конкретних завдань та функцій, забезпечення соціальних стандартів, умов праці, тощо. Такі приклади існували також у минулому. Зокрема, у багатьох багатонаціональних державах створювалися національні профспілки, метою яких, серед іншого, був захист трудових інтересів етнічних груп. В сучасній Україні профспілковий рух також має потребу в політичній реалізації. Згідно з В. Тесленком, «профспілки, як і всі інші інституції громадянського суспільства повинні, за дієвої підтримки, як з боку держави, так і громадян, набути в Україні статусу реальних суб`єктів у системі прийняття державно-управлінських рішень, своєрідного провідника в діалозі влади й громадян, які працюють»[1]. Вагомою перевагою громадських рухів у порівнянні з політичними партіями та групами інтересів, орієнтованими на виборчий процес, є корекція політичної доктрини патріотизму на основі тих суспільних проблем, які мають близькість до основних соціально-демографічних груп на місцевому і регіональному рівні.

Якщо профспілки можуть представляти професійно-орієнтовані верстви, то молодь є найбільш поширеною і універсальною соціально-демографічною групою, апеляція до її цінностей та потреб у патріотичному вимірі забезпечує широке соціальне поле для подальших ініціатив. На думку В. Тесленка, «виникнення та поширення нових молодіжних соціальних рухів та мережевих молодіжних ініціатив, поява в русі таких форм самоорганізації і прояву активності, як мережеві неформальні молодіжні об`єднання, що створили конкуренцію традиційним молодіжним організаціям»[2]. Крім суто політичної діяльності та мотивації утворення, громадські рухи можуть відігравати роль груп тиску, спрямованих на корекцію державних рішень у міжвиборчий період. Важливою перевагою громадських рухів є їх формування за принципом «грасс-рут» («коренів трави»). Це дає можливість пов'язати їх з найнижчим рівнем самоорганізації населення. Просування патріотичних цінностей та ідейних настанов у такому режимі ступає більш органічним та дієвим.

Різноманіття нових форм політичної та соціальної участі у демократичних країнах визначає громадські рухи як засіб відстоювання інтересів громадян, які мають найкоротший шлях від планування до організаційних дій. Завдяки цьому громадські рухи викликають більшу довіру населення, виступають первинним засобом соціального контакту та виходу за межі індивідуальних інтересів. Саме соціальний капітал, який виникає на основі спільної громадської діяльності може стати основою для посилення патріотичних переконань громадян.

Громадські рухи, як різновид соціальних рухів, дедалі більше будуються на мережних засадах, реалізують принципи децентралізації. Наявність органічних громадських мереж визначає довготривалість співпраці та швидку передачу інформації, мобілізації для спільних акцій та узгоджених дій на значних територіях, як у національному, так і у міжнародному масштабі. Тому патріотичні сили мають враховувати й наднаціональну перспективу розгортання масових громадських рухів.

Громадський рух є специфічною інституційною формою прояву політичного патріотизму в умовах, коли решта офіційних представницьких інституцій на ідеологічній та соціально-демографічній основі не є сформованими. Як свідчить досвід процесів демократичної трансформації в сучасному світі, громадський рух є проявом стихійного прагнення громадян брати участь у політичному житті та впливати на політичні події. Особливо наочно це проявляється у періоди інтенсифікації політичного процесу. Наприклад, в умовах сучасної України громадські рухи відіграли значну роль у процесі здобуття незалежності.

Особливістю вітчизняних громадських рухів стала їх активна участь у формуванні політичної опозиції. В умовах, коли багато політичних партій перетворилися на політико-комунікаційні проекти, незареєстровані та формально не організовані політичні групи почали об'єднуватися у рухи, які мали на меті підвищення рівня захисту демократичних прав і свобод, корекцію зовнішньополітичного вибору України, вирішення завдань політичної модернізації

[1] Тесленко, В.В. (2012). Особливості розвитку громадянського суспільства в Україні. Профспілки, молодіжні та нові соціальні рухи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки, 19(2),* 100.

[2] Тесленко, В.В. (2012). Особливості розвитку громадянського суспільства в Україні. Профспілки, молодіжні та нові соціальні рухи. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки, 19(2),* 102.

й демократизації. Патріотична ангажованість окремих громадських рухів стала прямим наслідком їх опозиційної діяльності.

Приклади розвитку громадських рухів у країнах Центральної та Східної Європи засвідчують, що громадська діяльність є первинним етапом демократизації форм політичної участі. Їх роль є надзвичайно вагомою в укріпленні демократичних практик і процедур. Приклади Чехії, Словаччини, Польщі й Угорщини мають ознаки алгоритму перетворення неформальних громадських груп на широкі масові рухи в умовах посттоталітарних трансформацій. Кількісне зростання громадських рухів також пов'язане із зростанням значення локальних й індивідуальних громадських ініціатив. Як стверджує А. Слесаренко, «зростала не лише кількість учасників громадянських ініціатив, але й відбувалася політизація їх програм. У ряді програмних заяв даних угруповань чи їх представників відкидався принцип так званої керівної ролі компартії як невідповідний принципу рівноправності громадян і кодексу громадянських і політичних прав. Віддзеркалюючи настрої чехословацької опозиції, підтримуючи гуманістичні і демократичні цінності та традиції, громадянські ініціативи прагнули охопити своїм впливом усі суспільні верстви країни»[1].

Ґенеза громадських рухів в країнах Центральної та Східної Європи вказує на зростання індивідуальної участі у громадсько-політичному житті. Об'єднання громадян у групи, а згодом у рухи стало природним шляхом розвитку подій в умовах монополізації владного й політичного контролю з боку держави та правлячої партії. Також громадські рухи є основою прояву плюралізму думок та способу політичного самовиразу громадян в умовах, коли ці спроби цілеспрямовано придушувалися. Як зауважує А. Слесаренко, «програма Громадянського форуму – перший розлогий документ опозиції, в преамбулі та семи розділах якої представлені практично усі напрями реформування чехословацького суспільства. Вона істотно розширила коло вимог, являючи собою по суті концепцію майбутніх трансформацій»[2].

У країнах сталої демократії громадські рухи виступають частиною звичної політичної участі. Громадські рухи на волонтерській основі стають підґрунтям функціонування органів та інституцій публічного врядування, забезпечують легітимність демократичного політичного ладу. Добровільні громадські рухи є не лише проявом співпраці громадянського суспільства та влади, але й проявом політичної самореалізації громадян, можливості реалізації соціального капіталу та досягнення політичних цілей локальних спільнот. На думку вітчизняної дослідниці І. Тохтарової, «у всьому світі волонтери з неурядових організацій часто стають авторами вдалих громадських проектів, які згодом справляють значний вплив на місцеве самоврядування. Наприклад, у Польщі мешканці міст особисто беруть участь у формуванні місцевих бюджетів, вирішуючи, на які цілі витратити частину бюджетних коштів»[3].

Трансформація громадських рухів на дієвий компонент демократичної політичної системи відбувається на основі реалізації інтересів громадян. У такий спосіб громадський рух перетворюється на реальний механізм взаємодії влади і громадян який сприяє захисту прав і свобод. Патріотичні сили можуть набувати додаткової популярності через забезпечення прийняття рішень та задоволення конкретних потреб соціальних спільнот.

У транзитивних країнах громадські рухи набувають значення первинної ланки політичного самовиразу громадян. За наявності нестійкої атомізованої партійної системи, (зокрема, в сучасній Україні вже більше 350 партій) громадські рухи стають більш придатними для артикуляції інтересів найактивніших верств громадян. Патріотичні політичні рухи залучають активістів, які діють за переконаннями та з бажаннями надати користь чи сприяти вирішенню значущих суспільних проблем. Важко не погодитися з І. Тохтаровою, що особливістю волонтерського руху в Україні полягає в тому, що найчисельнішою його групою є учнівська і студентська молодь. Участь молодих

[1] Слесаренко, А. (2009). Громадянська ініціатива – Рух за громадянську свободу – в суспільно-політичному житті Чехословаччини 1988-1989 рр. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки, вип. 14,* 365.

[2] Слесаренко, А. (2009). Громадянська ініціатива – Рух за громадянську свободу – в суспільно-політичному житті Чехословаччини 1988-1989 рр. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки, вип. 14,* 369.

[3] Тохтарова, І.М. (2014). Волонтерський рух в Україні: шлях до розвитку громадянського суспільства як сфери соціальних відносин. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування, 2.* http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2014_2_5 (2017, серпень, 15).

людей у волонтерському русі дає їм змогу зробити особистий внесок у розв'язання соціальних проблем, випробувати свої можливості, беручи участь у проектах і програмах соціальної спрямованості[1].

Політичне значення громадських рухів має прояв як чинник демонстрації політичних позицій громадян в умовах, коли механізми формальної взаємодії інститутів владного управління й суспільства не є дієвими. Як приклад, рух непокори, очолюваний М.Ганді, утворювався в Індії початку XX століття за умови майже повної відсутності можливості представництва інтересів більшості населення на офіційному рівні. Рух за громадянські права у США виник через неможливість реалізації прав афроамериканців. Так звані «кольорові» революції та Арабська весна стали показовим прикладом неспроможності формальних інституцій реалізувати функцію представництва та захисту прав і свобод. До подібних явищ належить і феномен Євромайдану в Україні. Як зазначає Т. Метельова, «феномен Майдану демонструє комплексний характер, в якому поєднано всі види протестних рухів із виразною домінантою конфронтаційного, однак не насильницького характеру. Трансформація в бік зростання комплексності є характерною для протестних рухів у сучасному світі, тому поділ їх за наведеними вище ознаками є в дослідницькому сенсі ма-лопродуктивним. Більш значущим є дослідження динаміки протестних рухів та трансформації їхнього характеру»[2].

У стихійних протестних громадських рухах відобразилися як недосконаліть вітчизняної соціальної структури, несформованість системи легального представництва групових інтересів, непрозорість прийняття рішень так і волюнтаристські тенденції у діях влади. Зазначені чинники послугували своєрідними тригерами стихійної консолідації різних груп суспільства і створили базу широкої громадянської непокори. Патріотичні політичні сили (як партії, так і окремі групи), перебували в авангарді невдоволення громадян, надавали Майдану символічної забарвленості та формували зміст вимог, які виносилися на політичний рівень. Отже, патріотичні сили у широких протестних громадських рухах стають чинником ідейного оформлення стихійного протесту громадян. На думку Т. Метельової, «Майдан поєднав у собі основні характеристики протестних рухів України та був утіленням і логічним результатом основних тенденцій розвитку протестного руху в країні загалом. Водночас особливості українського протестного руху, який є формою впливу на владу, дають змогу кваліфікувати його вияви як локальні спроби встановлення прямої демократії й стихійного контролю громадянського суспільства над владою, а Майдан – як форму прямої демократії»[3].

Громадські рухи у кризові і конфліктні періоди виступають формою прояву комунікаційної інноваційності, яка дозволяє об'єднувати різноманітні групи людей протягом короткого часу. Як засвідчили події Арабської весни та Євромайдану, інформація поширювалася миттєво, що перетворило учасників протестних груп на єдине ціле й сприяло координації та підвищенню ефективності спільних дій. Отже, комунікаційний чинник в сучасних громадських рухах підсилює організаційну єдність, а також дозволяє уніфікувати ідейні й доктринальні засади політичної діяльності. Інфокомунікаційні інновації, як свідчить приклад Євромайдану та потужного волонтерського руху в постмайданний період, дозволяють збільшувати кількість ідейних прихильників, а не тимчасових симпатиків патріотичного руху.

Властивістю сучасних громадських рухів є їх зв'язок із глобальними тенденціями самовиразу громадян. Зокрема, практики і техніки вуличних протестів можуть бути реалізованими на національному рівні на основі запозичення досвіду зарубіжних громадських спільнот. Нерідко між ними може встановлюватися прямий зв'язок, здійснюватися консультації, навчання та тренування тощо.

Таким чином, різноманіття форм прояву сучасних громадських рухів забезпечує, з одного боку, оптимізацію політичного представництва провідних верств населення, з іншого – забезпечує

[1] Тохтарова, І.М. (2014). Волонтерський рух в Україні: шлях до розвитку громадянського суспільства як сфери соціальних відносин. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування, 2.* <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2014_2_5>.

[2] Метельова, Т. (2015). Протестні рухи як сегмент громадянського суспільства й форма прямої демократії: світові тренди та український досвід. *Віче, 4,* 3.

[3] Метельова, Т. (2015). Протестні рухи як сегмент громадянського суспільства й форма прямої демократії: світові тренди та український досвід. *Віче, 4*, 4.

самовираз громадян в політичній сфері. Громадський рух є динамічним політичним інститутом, який може забезпечувати широке об'єднання громадян на основі спільних цінностей та потреб протягом короткого часу. Реалізація мобілізаційного та організаційного потенціалу громадських рухів патріотичними політичними силами можлива як в умовах кризових політичних подій, так і в умовах нормативно усталеного політичного процесу. Громадські рухи можуть забезпечувати вирішення стратегічних політичних завдань на місцевому, регіональному, національному та навіть глобальному рівнях.

Висновки

Як свідчить проведений аналіз, громадські рухи як інституційна форма втілення принципів політичного патріотизму властива як сталим демократіям, так і перехідним суспільствам. З огляду на широку соціальну базу, громадські рухи можуть об'єднувати людей різних уподобань та прибічників різних ідеологічних концепцій. Водночас передбачити появу громадських рухів, якщо вони виникають на основі самоорганізації, досить важко. У цілому, громадські рухи можуть виникати як реакція на певні зміни у суспільстві і як цілеспрямована політична технологія. У першому випадку патріотичні сили долучаються до протестних рухів й очолюють їх за умови відсутності більш авторитетних чи впливових лідерів. Утворення штучних громадських рухів з політичною метою простежується на основі опанування політичного кіберпростору. Формування громадського руху здебільшого покликане на опанування політичного ринку в умовах, коли діяльність традиційних політичних партій не є ефективною або потребує надто значних ресурсів та часу.

Патріотичні громадсько-політичні рухи в сучасній Україні мають давню історію. Починаючи з часів пізньої перебудови громадські рухи стали втіленням опозиційності правлячому режиму. Події на Євромайдані засвідчили, що громадяни України охоче об'єднуються у громадські рухи, оскільки це не потребує формального членства і є найкоротшим шляхом для реалізації політичної участі. Однак, слід розуміти, що поява масових та масштабних громадських рухів є ознакою кризовості політичної системи, її неспроможністю вирішити конфлікти у спосіб формальних домовленостей та у межах легальних політичних процедур. Тому, застосовуючи громадські рухи з політико-технологічною метою, слід усвідомлювати потенційні масштаби дестабілізації в наслідок розвитку цієї форми політичної участі. Перспективою подальшого вивчення проблеми, порушеної у даній статті, є встановлення ролі мережних структур у процесах інституалізації політичного патріотизму в Україні й світі.

References:

1. Honyukova, L. (2013). Vplyv hromadsko-politychnykh rukhiv na rozvytok hromadyanskoho suspilstva v Ukrayini [The Impact of Public-Political Movements on the Development of Civil Society in Ukraine]. *Hileya: naukovyy visnyk* [Hileya. The scientific bulletin], *no. 75,* 508–510. [in Ukrainian].
2. Metelova, T. (2015). Protestni rukhy yak sehment hromadyans'koho suspil'stva y forma pryamoyi demokratiyi: svitovi trendy ta ukrayinskyy dosvid [Protest movements as a segment of civil society and the form of direct democracy: world trends and Ukrainian experience]. *Viche* [Viche], *no. 4,* 2–5. [in Ukrainian].
3. Ovsiyenko, S.L. (2007). Uchast Narodnoho Rukhu Ukrayiny v hromadsko-politychnykh aktsiyakh ta zakhodakh (1997–2002) [Participation of the People's Movement of Ukraine in public-political actions and events (1997-2002)]. *Intelihentsiya i vlada* [Intellectuals and authority], *Vol. 9,* 194–204. [in Ukrainian].
4. Patlakh, I.M. (2008). Molodizhnyy rukh yak forma vyyavu hromadskoyi uchasti. [Youth movement as a form of expression of public participation]. Humanitarnyy visnyk Zaporizkoyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi [The humanitarian bulletin of Zaporizhzhia state engineering academy], *Vol. 32,* 134–140. [in Ukrainian].
5. Pylypenko, O.V. (2014). Hromadski rukhy yak chynnyk dynamizatsiyi suspilnykh transformatsiy [Public movements as a factor in the dynamization of social transformations]. *Filosofiya i politolohiya v konteksti suchasnoyi kultury* [The philosophy and political science in the context of modern culture], *Vol. 7,* 238–243. [in Ukrainian].
7. Pylypenko, O.V. (2013). Stanovlennya ta rozvytok hromadskykh rukhiv na terenakh Ukrayiny: retrospektyvnyy analiz [Formation and development of public movements in Ukraine: retrospective analysis]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Filosofiya. Sotsiolohiya. Politolohiya* [The bulletin of Dnipropetrovsk University. Series. Philosophy. Sociology. Political Science.], *Vol. 21, iss. 23(4),* 64–70. [in Ukrainian].
8. Ploskyy, K.V. (2009). Teoretychni zasady doslidzhennya molodizhnoho hromadskoho rukhu yak chynnyka derzhavotvorennya [Theoretical ffundamentals of research of youth public movement as a factor of state formation]. *Teoriya ta praktyka derzhavnoho upravlinnya* [The theory and practice of public administration], *Vol. 3,* 328–334. [in Ukrainian].
9. Slesarenko, A. (2009). Hromadyanska initsiatyva – Rukh za hromadyansku svobodu – v suspilno-politychnomu zhytti Chekhoslovachchyny 1988-1989 rr. [Civil Initiative – Movement for Civil Liberty – in the Socio-Political

Life of Czechoslovakia 1988-1989]. *Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiya"]. Istorychni nauky* [The scientific notes of the national university «The Ostrog academy». Historical sciences], *Vol. 14*, 364–370. [in Ukrainian]

10. Teslenko, V.V. (2012). Osoblyvosti rozvytku hromadyanskoho suspilstva v Ukrayini. Profspilky, molodizhni ta novi sotsialni rukhy [Features of Civil Society Development in Ukraine. Trade unions, youth and new social movements]. Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky [The Bulletin of Lugansk National University named after T. Shevchenko. Pedagogical sciences], *no. 19(2),* 98–106. [in Ukrainian]
11. Tokhtarova, I.M. (2014). Volonterskyy rukh v Ukrayini: shlyakh do rozvytku hromadyanskoho suspilstva yak sfery sotsialnykh vidnosyn [Volunteer Movement in Ukraine: The Way to Development of Civil Society as a Sphere of Social Relations]. *Teoriya ta praktyka derzhavnoho upravlinnya i mistsevoho samovryaduvannya* [The theory and practice of state managing and local self-government], *no. 2*. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2014_2_5>[in Ukrainian].
12. Usenko, O. (2013). Paradyhmy doslidzhennya hromadsko-politychnykh rukhiv v umovakh hlobalnykh politychnykh protsesiv [Paradigms of research of public-political movements in the conditions of global political processes]. *Hileya: naukovyy visnyk* [Hileya. The scientific bulletin]*, no. 75,* 478–480. [in Ukrainian]
13. Shevchenko, O.M. (2012). Pravozakhysnyy rukh v Ukrayini 60–80–kh rokiv XX st. yak element formuvannya hromadyanskoho suspilstva u totalitarniy derzhavi [Human rights movement in Ukraine 60-80s of the XXth century. as an element of forming a civil society in a totalitarian state]. *Universytetski naukovi zapysky* [The university scientific notes]*, no. 2,* 376–384. [in Ukrainian]

Олена Балацька, к. політ. н.
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ), Україна

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ПОЛІТИЧНОМУ НАСИЛЛЮ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ФОРМ ЗБРОЙНОГО ПРОТИБОРСТВА

Olena Balatska, PhD in Political Science
SE «Luhansk Taras Shevchenko National University» (Starobilsk), Ukraine

POLITICAL AND LEGAL MECHANISMS OF COUNTERING POLITICAL VIOLENCE IN THE CONTEXT OF EVOLUTION OF FORMS OF ARMED FORCES

Socio-political transformations, taking place in the world, predetermine emergence of new trends, forms, and means of political violence. Contemporary generation of wars and armed conflicts is characterized by asymmetry, wide application of irregular forces, hybridization, use of all kinds of armed force and high-tech weapons, priority of information components of confrontation. Changes in the nature of political violence cause the need to find and implement effective mechanisms to counteract new security threats and challenges. Currently, practice of peacekeeping activity involves the use of a whole complex of military and non-military measures, which were analyzed in this publication.

Keywords: political violence, fourth generation warfare, peacekeeping, peacekeeping operation, crisis regulation, preventive diplomacy, peacemaking, peace enforcement, post-conflict peacebuilding.

Сучасний світовий політичний процес характеризується стрімкими і суттєвими змінами геополітичної архітектури світу, появою нових загроз і викликів міжнародній та національній безпеці. Зростання рівня політичного насилля та еволюція форм воєнно-політичних конфліктів потребують адекватних механізмів протидії цим небезпечним тенденціям. Зазначені процеси зумовлюють необхідність впровадження ефективних безпекових механізмів. Інструменти протидії сучасному політичному насиллю повинні ефективно вирішувати широке коло актуальних проблем – інтенсифікації та розповсюдження насильницьких політичних конфліктів, розпаду держав і суспільних систем, активізації транснаціональних загроз, а також сприяти розширенню зон стабільності. Дані обставини актуалізують проблему пошуку нових та вдосконалення існуючих інститутів, форм і засобів протидії політичному насиллю.

Дослідженню сучасних інститутів і механізмів протидії політичному насиллю присвятили свої праці такі зарубіжні науковці, як К. Аннан, Р. Атто, З. Бжезінський, Л. Блумфілд, Д. Боует, М. Браун, П. Валленштайн, С. Гантінгтон, П. Діл, Ф. Кальсховен, Г. Кіссинджер, Р. Коен, К. Коппс, Ч. Купчан, А.-М. Ля Роза, О. Нікітін, Л. Оппенгейм, Е. Соттас, Е. Тоффлер, П. Хазан. Серед українських науковців дану проблематику досліджують С. Акулов, С. Білоцький, В. Бруз, О. Гогош, Л. Голопатюк, О. Захарчук, О. Ковтун, В. Лисак, В. Ліпкан, Г. Луцишин, Л. Панченко, Г. Перепелиця, Ю. Седляр, А. Ямчук та інші.

Метою статті є дослідження сучасних політико-правових механізмів протидії політичному насиллю в умовах трансформації форм збройного протиборства через аналіз миротворчої практики провідних безпекових інститутів світу.

Сучасні війні та збройні конфлікти зазнали суттєвої еволюції. Це виражається в актуалізації цілого ряду феноменів: асиметричного та іррегулярного насилля, неміжнародних (внутрішньодержавних і недержавних) збройних конфліктів, інформаційного насилля, гібридних агресій тощо. У сучасній воєнній теорії набула розповсюдження концепція «поколінь» війн, запропонована американським військовим експертом Вільямом С. Ліндом у 1989 році. Згідно з нею, війна четвертого покоління, що є результатом еволюції збройного насилля на сучасному етапі,

передбачає глобальність протистояння, потужну інформаційну складову, високу технологічність, асиметрію статусів і стратегій, тотальну мобілізацію населення на протистояння ворогу в усіх сферах суспільного життя, а також провідну роль недержавних суб'єктів протиборства, зокрема, іррегулярних угруповань. За словами Франсуа-Бернара Уіґа, така війна «абсолютно асиметрична, вона буде стравлювати дві сторони, у яких немає нічого спільного. З одного боку – держави, що володіють високими технологіями. З іншого – розрізнені транснаціональні або внутрішньонаціональні гравці, релігійні та етнічні угрупування або групи, об'єднані особливими інтересами, що нападають на ринок, символи західного суспільства і його комунікації»[1]. Отже, еволюція форм збройного протиборства зумовлює необхідність впровадження всього комплексу найсучасніших засобів протидії політичному, насамперед збройному, насиллю, здатних адекватно справлятися з новітніми викликами на глобальному і національному рівнях.

Серед безпекових інститутів провідну роль у сучасному світі грають Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй (РБ ООН), Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Особливе значення у системі забезпечення миру і стабільності має Рада Безпеки ООН. Згідно зі ст. 24 Глави V Статуту ООН, на цей орган покладена головна відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки. Принципи і механізми миротворчої діяльності ООН викладені в Главах VI, VII, VIII Статуту ООН[2].

Хоча кожна миротворча операція ООН має власну специфіку, загальні завдання можуть передбачати: розгортання сил для запобігання конфлікту та набуття ним транскордонного характеру; стабілізацію конфліктної ситуації після припинення вогню; створення умов для встановлення сталого миру; забезпечення здійснення всеосяжних мирних угод; сприяння в подоланні перехідного періоду і створенні стабільного демократичного уряду та системи ефективного управління й економічного розвитку[3].

У документі ООН «Порядок денний для миру» від 2 липня 1992 року визначено чотири види миротворчої діяльності: превентивна дипломатія, миротворчість, що передбачає також використання підрозділів примушення до миру, підтримання миру і миробудівництво. Як зазначено в документі, «превентивна дипломатія спрямована на врегулювання спорів до того, як відбувається спалах насилля; миротворчість і підтримання миру покликані зупинити конфлікт і забезпечити збереження миру, як тільки він буде досягнутий. У випадку успіху вони підвищують шанси на миробудівництво в постконфліктний період, яке може запобігти повторним спалахам насилля…»[4].

Останнім часом у практиці ООН спостерігається тенденція переходу від традиційних миротворчих операцій до багатофункціональних місій нового покоління, що передбачає значне розширення кола завдань, визначених мандатом. На сьогодні визначаються такі напрями миротворчої діяльності ООН: запобігання конфліктам і посередництво (conflict prevention and mediation), або превентивна дипломатія (preventive diplomacy); встановлення миру (peacemaking); підтримання миру (peacekeeping); примушення до миру (peace enforcement); миробудівництво (peacebuilding)[5].

Запобігання конфліктам, або превентивна дипломатія, здійснюється у відповідності з Главою VI «Мирне розв'язання спорів» Статуту ООН і передбачає виявлення потенційно конфліктних ситуацій і застосування цілого комплексу дипломатичних і превентивних заходів – від дипломатичних ініціатив до превентивного розгортання сил – з метою врегулювання суперечностей для запобігання переростання їх у насильницький конфлікт або обмеження масштабів уже існуючих конфліктів. Для цього можуть використовуватися механізми «добрих послуг» Генерального секретаря ООН, превентивне розгортання місій, створення демілітаризованих зон, посередницькі

[1] Уиґ, Ф.-Б. (2009). Неоднозначность понятия войны. *Международный журнал Красного Креста*, *Т. 91, № 873*, 38-39. <https://www.icrc.org/ru/international-review/tipologiya-vooruzhennyh-konfliktov> (2017, жовтень, 12).

[2] Статут Організації Об'єднаних Націй і Стату Міжнародного Суду (26 червня 1945). ООН. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010> (2017, жовтень, 12).

[3] Mandates and the legal basis for peacekeeping. *UN Peacekeeping*. <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/pkmandates.shtml> (2017, жовтень, 12).

[4] *An Agenda for Peace (17 June 1992)*. UN A/47/277. *UN Documents: Gathering a body of global agreements.* <http://www.un-documents.net/a47-277.htm> (2017, жовтень, 12).

[5] Peace and security. *UN Peacekeeping*. <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/peace.shtml> (2017, жовтень, 12).

послуги. Заходи із запобігання конфліктам є одним з першочергових завдань в рамках діяльності з підтримання миру і безпеки, адже пріоритетною метою ООН є перехід від культури реагування до культури запобігання насиллю[1;2].

Встановлення миру має місце в ситуації вже розпочатого конфлікту і спрямовується на несилове вирішення проблем, що стали причиною конфлікту. Така діяльність не має на увазі застосування сили і передбачає застосування комплексу політико-дипломатичних заходів, передбачених Главою VI Статуту ООН, що здійснюються після початку конфлікту з метою припинення вогню або швидкого мирного врегулювання. До таких заходів належать: надання «добрих послуг», перемовини, посередництво, примирення, дипломатичний тиск, ізоляція, санкції, арбітраж тощо[3].

Діяльність з підтримання миру є одним із головних інструментів ООН, що також відповідає змісту Глави VI Статуту ООН. Операції зі збереження миру, які є традиційними для миротворчої практики ООН, здійснюються Департаментом операцій з підтримання миру і мають на меті встановлення стабільного миру в країні, що перебуває в стані конфлікту. Операції з підтримання миру передбачають розгортання за згодою сторін цивільного, поліцейського та військового персоналу, в тому числі, багатонаціональних миротворчих збройних сил ООН. Головною метою таких операцій є забезпечення безпеки, політичної підтримки і сприяння миробудівництву на початковому етапі переходу країни від стану конфлікту до стану миру, тобто після офіційного укладання перемир'я. Для цього виконуються певні завдання: нагляд за дотриманням режиму припинення військових дій та умовами перемир'я; забезпечення розведення збройних сил сторін; недопущення інтернаціоналізації конфлікту або усунення наслідків зовнішньої інтервенції; контроль за дотриманням прав людини; відновлення інфраструктури; забезпечення доступу цивільного населення до гуманітарної допомоги тощо. Незважаючи на те, що такі операції мають на увазі використання як цивільного, так і військового та поліцейського контингенту, традиційно вони не передбачають застосування сили за винятком необхідної самооборони і захисту. А персонал місій може мати на озброєнні лише легку зброю[4;5].

Примушення до миру може включати цілу низку заходів – від санкцій до збройного втручання, що передбачається Главою VII Статуту ООН і, на відміну від операцій з підтримання миру, не потребує згоди сторін і має примусовий характер. Примушення до миру застосовується тоді, коли інші заходи не дали результатів. Так, у разі наявності дій стосовно загрози миру, порушення миру й агресії, у випадку, якщо держава не може забезпечити безпеку і суспільний порядок, Рада Безпеки ООН має право вимагати впровадження заходів, не пов'язаних із застосуванням збройних сил, у тому числі – припинення економічних відносин та будь-яких засобів комунікацій, розриву дипломатичних відносин. Якщо ж ці дії будуть визнані недостатніми, РБ ООН може прийняти рішення про дії, необхідні для підтримки або відновлення міжнародного миру і безпеки, у тому числі щодо направлення озброєних місій в зони конфліктів, застосування сили, проведення миротворчих операцій силами військових контингентів країн під проводом ООН[6;7].

Постконфліктне миробудівництво включає комплекс заходів політичного, економічного, соціального і військового характеру, покликаних зміцнити політичні домовленості та усунути причини конфлікту. Миробудівництво є діяльністю, яка спрямовується на ліквідацію причин і

[1] *An Agenda for Peace (17 June 1992).* UN A/47/277. *UN Documents: Gathering a body of global agreements.* <http://www.un-documents.net/a47-277.htm> (2017, жовтень, 12).
[2] Peace and security. *UN Peacekeeping*. <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/peace.shtml> (2017, жовтень, 12).
[3] Peace and security. *UN Peacekeeping*. <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/peace.shtml> (2017, жовтень, 12).
[4] What is peacekeeping? *UN Peacekeeping*. <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/peacekeeping.shtml> (2017, жовтень, 12).
[5] *An Agenda for Peace (17 June 1992).* UN A/47/277. *UN Documents: Gathering a body of global agreements.* <http://www.un-documents.net/a47-277.htm> (2017, жовтень, 12).
[6] Статут Організації Об'єднаних Націй і Стату Міжнародного Суду (26 червня 1945). ООН. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010> (2017, жовтень, 12).
[7] Peace and security. *UN Peacekeeping*. <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/peace.shtml> (2017, жовтень, 10).

факторів політичного насилля, зниження ризиків ескалації чи відновлення конфлікту, довгострокову стабілізацію суспільно-політичної ситуації, створення засад для нормального функціонування громадянських і політичних інститутів. Миробудівництво може включати заходи із роззброєння, демобілізації і реінтеграції колишніх комбатантів, розмінування, реформування сектору безпеки та інші заходи, пов'язані із забезпеченням правопорядку, а також захист і забезпечення прав людини, допомогу у проведенні демократичних виборів, сприяння відновленню і зміцненню державної влади та соціально-економічному відродженню і розвитку[1;2] .

Кількість миротворчих операцій у сучасному світі збільшується разом із зростанням рівня політичного насилля. З 1948 року ООН було засновано 69 миротворчих операцій, 56 з яких були сформовані вже після завершення холодної війни. У миротворчих місіях брали участь громадяни 120 країн, у тому числі – 569 громадян України. З початку миротворчої діяльності ООН в 1948 році під час виконання своїх обов'язків загинуло більше 3000 учасників місій, з яких 27 – громадяни України[3].

На сьогодні триває 15 операцій різного характеру під керівництвом Департаменту операцій з підтримання миру (більшість – в країнах Африки). Це Група військових спостерігачів ООН в Індії і Пакистані (ГВСООНІП) (діє з 1949 року); Місія ООН зі стабілізації в Гаїті (МООНСГ) (з 2004 року); Тимчасові сили ООН із забезпечення безпеки в Аб'єї (ЮНІСФА) (з 2011 року); Змішана операція Африканського союзу – ООН в Дарфурі (ЮНАМІД), що діє в Судані з 2007 року і є найбільшою із сучасних місій ООН, контингент якої налічує майже 21 тис. осіб; Місія ООН зі стабілізації в ДР Конго (МООНСДРК) (з 2010 року); Місія ООН з проведення референдуму в Західній Сахарі (МООНРЗС) (з 1991 року); Місія ООН в Ліберії (МООНЛ) (з 2003 року); Місія ООН в Республіці Південний Судан (МООНПС) (з 2011 року); Орган ООН зі спостереження за виконанням умов перемир'я (ОНВУП) на Близькому Сході, що став першою операцією ООН з підтримання миру (діє з 1948 року); Сили ООН зі спостереження за роз'єднанням (СООНСР), які з 1974 року здійснюють моніторинг режиму припинення вогню і дотримання угоди щодо розведення ізраїльських та сирійських військ на Голанських висотах; Тимчасові сили ООН в Лівані (ТСООНЛ) (з 1978 року); Збройні сили ООН з підтримки миру на Кіпрі (ЗСООНК) (з 1964 року); Місія ООН зі справ тимчасової адміністрації в Косово (МООНК) (з 1999 року); Багатопрофільна комплексна місія ООН зі стабілізації в Малі (МІНУСМА) (з 2013 року); Багатопрофільна комплексна місія ООН зі стабілізації в Центральноафриканській Республіці (МІНУСКА), що є «наймолодшою» місією, яка діє з 2014 року[4].

Водночас у ряді випадків місії ООН завершуються, незважаючи на невирішеність конфлікту. Така ситуація мала місце, наприклад, в Сомалі, де Операція ООН ЮНОСОМ II тривала з 1993 по 1995 роки і була завершена попри високий рівень політичного насилля та повний колапс державних інституцій. Невирішеною після виходу місії ООН залишилася й ситуація в Грузії. Місія ООН зі спостереження в Грузії (МООНСГ), що була розпочата в 1993 році, незважаючи на невирішений конфлікт, порушення державного суверенітету і територіальної цілісності Грузії, була завершена в 2009 році внаслідок розбіжностей між членами Ради Безпеки ООН з питання щодо продовження мандату Місії[5;6].

Важливу роль у забезпеченні міжнародної безпеки та миру грає НАТО – провідний інститут колективної оборони і безпеки, що має великий потенціал для проведення широкого спектру воєнних операцій і місій. Трьома головними завданнями НАТО є колективна оборона, кризове регулювання і спільна безпека. У практиці НАТО виокремлюють операції, що підпадають під дію

[1] Mandates and the legal basis for peacekeeping. *UN Peacekeeping*. <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/pkmandates.shtml> (2017, жовтень, 10).
[2] Peace and security. *UN Peacekeeping*. <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/peace.shtml> (2017, жовтень, 10).
[3] Миротворчі місії ООН: фінансування, склад, повноваження (2015). *Тиждень.ua.* <http://tyzhden.ua/News/130247> (2017, жовтень, 12).
[4] Current peacekeeping operations. *UN Peacekeeping*. <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/current.shtml> (2017, жовтень, 10).
[5] *United Nations Operation in Somalia II UNOSOM II (March 1993 – March 1995).* <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/unosom2.htm> (2017, жовтень, 10).
[6] *UNOMIG: United Nations Observer Mission in Georgia.* <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/unomig/> (2017, жовтень, 10).

статті про колективний захист, так звані «операції за Статтею 5», та інші операції, що не підпадають під дію даної статті[1].

Згідно зі статтею 5 Північноатлантичного договору, «сторони погоджуються, що збройний напад на одну або кількох із них у Європі чи у Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх: і, відповідно, вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону, …надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу, і одразу здійснить, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, включаючи застосування збройної сили, з метою відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні»[2].

Усі інші операції, що не підпадають під дію Статті 5 Договору, стосуються кризисного врегулювання і покликані сприяти налагодженню мирного процесу в зонах конфліктів. Кризове регулювання є одним з найважливіших завдань НАТО в сфері безпеки і здійснюється з метою розширення зон стабільності. Це широке поняття, яке може передбачати застосування як невійськових, так і військових заходів. Кризове регулювання або операції з підтримки миру охоплюють всі воєнні операції, що не стосуються колективної оборони членів НАТО. Операції з підтримки миру є багатофункціональними і здійснюються у відповідності з мандатом ООН, ОБСЄ або за проханням уряду суверенної держави за участі збройних сил та дипломатичних і гуманітарних установ, і покликані забезпечити довгострокове політичне врегулювання або інші умови, передбачені мандатом. Діяльність з підтримання миру може здійснюватися у наступних формах: запобігання конфліктам; підтримання миру; встановлення миру; примушення до миру; миробудівництво; гуманітарні операції[3].

Сьогодні війська НАТО присутні в зонах конфліктів в Афганістані та Косово. Найзначнішою операцією НАТО залишається місія в Афганістані. У країні з 2003 по 2014 рік діяли Міжнародні сили сприяння безпеці (ISAF) під керівництвом НАТО, сформовані відповідно до манданту ООН. Метою місії було сприяння формуванню ефективного уряду, підтримка у створенні ефективних національних збройних сил та забезпечення безпеки в країні. З 2015 року операцію ISAF змінила небойова місія НАТО «Resolute Support» («Рішуча підтримка»), що включає близько 13 тис. співробітників і виконує завдання з навчання, консультування і надання допомоги афганській владі і силам безпеки. Місія НАТО в Косово, що діє з 1999 року, зараз налічує близько 4500 осіб військового контингенту і має на меті забезпечення стабільності в регіоні[4].

У рамках заходів щодо протидії міжнародному тероризму з 2001 року НАТО проводив антитерористичну воєнно-морську операцію «Active Endeavour» («Активні зусилля»), метою якої було виявлення і стримування терористичної діяльності в Середземному морі. У жовтні 2016 року операцію було завершено, а натомість розпочато нову операцію «Sea Guardian» («Морський страж») – більш гнучку і спрямовану на вирішення ширшого кола завдань морської безпеки, а саме: забезпечення морської ситуаційної обізнаності, боротьба з тероризмом на морі, нарощування могутності. Крім того, НАТО здійснює підтримку Африканського союзу, що втілюється в місіях з підтримки миру в країнах на Африканському континенті. Зокрема, проводяться операції, спрямовані на боротьбу з піратством біля берегів Сомалі. Наразі триває операція «Ocean Shield» («Океанський щит»), розпочата в 2009 році[5].

Після початку російської агресії в Україні в 2014 році НАТО активізував місії в сфері поліцейської діяльності, зокрема, щодо спостереження за повітряним рухом з метою виявлення порушень повітряного простору. Так, було посилено спостереження в небі над Албанією і Словенією. А з 2004 року триває місія в повітряному просторі прибалтійських країн «Балтійська

[1] Crisis management. *North Atlantic Treaty Organization*. <http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49192.htm> (2017, жовтень, 10).
[2] *Північноатлантичний договір (4 квітня 1949 року)*. НАТО. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/950_008> (2017, жовтень, 12).
[3] Crisis management. *North Atlantic Treaty Organization*. <http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49192.htm> (2017, жовтень, 10).
[4] Operations and missions: past and present. *North Atlantic Treaty Organization*. <http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_52060.htm> (2017, жовтень, 10).
[5] Operations and missions: past and present. *North Atlantic Treaty Organization*. <http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_52060.htm> (2017, жовтень, 12).

повітряна поліція» («Baltic Air Policing»), в результаті якої сили НАТО неодноразово здійснювали перехват російських літаків, що порушували повітряний простір союзників[1].

Найбільшою регіональною міжнародною організацією в сфері безпеки є ОБСЄ, членами якої на сьогодні є 57 держав[2]. Організація реалізує свої завдання у трьох основних вимірах – військово-політичному (контроль над озброєннями, укріплення прикордонного режиму, запобігання і розв'язання конфліктів, боротьба з тероризмом, поліцейська діяльність з протидії транснаціональним загрозам, реформування і співробітництво в сфері безпеки), економіко-екологічному (сприяння економічному зростанню і укріпленню економічного співробітництва в сфері протидії безпековим загрозам, захист навколишнього середовища, допомога країнам-учасницям в боротьбі з корупцією) і гуманітарному (захист прав людини, моніторинг і технічна допомога у проведенні демократичних виборів, захист свободи і розвиток ЗМІ, захист прав національних меншин, просування цінностей толерантності і недискримінації)[3].

Головним інструментом, який використовує ОБСЄ в діяльності з врегулювання конфліктів, є інститут місій. Це втілюється в роботі польових операцій, які засновуються тільки зі згоди приймаючої сторони. ОБСЄ має широку присутність в країнах Південно-Східної та Східної Європи, Центральної Азії та на Південному Кавказі. На сьогодні діють наступні польові операції ОБСЄ: Присутність ОБСЄ в Албанії; Місія ОБСЄ в Боснії і Герцеговині; Місія ОБСЄ в Косово; Місія ОБСЄ в Чорногорії; Місія ОБСЄ в Сербії; Місія ОБСЄ у Скоп'є; Місія ОБСЄ в Молдові; Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні; Особистий представник Діючого голови ОБСЄ з конфлікту в Нагірному Карабасі; Бюро ОБСЄ в Єревані; Центр ОБСЄ в Ашгабаті; Офіс програм ОБСЄ в Астані; Офіс програм ОБСЄ в Бішкеку; Офіс програм ОБСЄ в Душанбе; Координатор проектів ОБСЄ в Узбекистані[4].

Водночас, як зазначають експерти Національного інституту стратегічних досліджень, «ОБСЄ як система колективної безпеки виявилася неефективною в умовах ускладненого міжнародного середовища безпеки з його новими викликами та вимогами», завдяки чому «в цілому роль ОБСЄ в архітектурі безпеки оцінюють як обмежену»[5]. Як наслідок, такі організації як, наприклад, НАТО та ЄС, або Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ) виявилися більш ефективними у військових та економічних питаннях або питаннях ресурсного забезпечення європейської безпеки. Хоча «ефективність ОБСЄ зберігається у питаннях моніторингу, виявлення можливих зон нестабільності у європейському просторі» та в контексті довгострокових місій у зонах конфліктів[6].

Таким чином, глибокі трансформації торкаються геополітичної архітектури сучасного світу, сфери міжнародної та національної безпеки, ролі держави в сучасному політичному процесі. Традиційні моделі миротворчої практики не в змозі ефективно запобігати новітнім безпековим викликам і загрозам – воєнно-політичним конфліктам сучасного покоління та транснаціональним загрозам, що характеризуються асиметричністю, гібридністю, широким застосування недержавних, у тому числі іррегулярних, сил, використанням високотехнологічної зброї, пріоритетом інформаційної компоненти протиборства. Дані обставини зумовлюють необхідність упровадження нових ефективних механізмів протидії політичному насиллю, до яких відносяться форми сучасної миротворчої практики як несилового, превентивного та дипломатичного, так і силового, примусового та військового, характеру. Сучасною тенденцією є застосування багатофункціональних і багатокомпонентних міжнародних миротворчих операцій, які поєднують засоби «м'якої» і «жорсткої» сили.

---

[1] Operations and missions: past and present. *North Atlantic Treaty Organization*. <http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_52060.htm> (2017, жовтень, 12).

[2] Participating States. *OSCE*. <http://www.osce.org/participating-states> (2017, жовтень, 12).

[3] *OSCE*. <http://www.osce.org/what-we-do> (2017, жовтень, 10).

[4] *OSCE*. <http://www.osce.org/where-we-are> (2017, жовтень, 10).

[5] Єрмолаєв, А. В., Кононенко, К. А., Резнікова, О. О., Парахонський, Б. О., Яворська, Г. М., Рукомеда, Р. М.,… Соболєв, А. А. (2013). *ОБСЄ: сучасні виклики та перспективи розвитку. Аналітична доповідь*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 30,32. <http://www.niss.gov.ua/public/File/2013_table/0312_dopovid.pdf> (2017, жовтень, 10).

[6] Єрмолаєв, А. В., Кононенко, К. А., Резнікова, О. О., Парахонський, Б. О., Яворська, Г. М., Рукомеда, Р. М.,… Соболєв, А. А. (2013). *ОБСЄ: сучасні виклики та перспективи розвитку. Аналітична доповідь*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 30-31. <http://www.niss.gov.ua/public/File/2013_table/0312_dopovid.pdf> (2017, жовтень, 10).

References:

1. Huyghe, F.-B. (2009). Neodnoznachnost' ponjatija vojny [The ambiguity of the concept of war]. *Mezhdunarodnyj zhurnal Krasnogo Kresta* [International Review of the Red Cross]*, vol. 91, issue 873,* 127-170. <https://www.icrc.org/ru/international-review/tipologiya-vooruzhennyh-konfliktov> [in Russian].
2. *Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i Statu Mizhnarodnoho Sudu (26 lypnia 1945)* [Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice (26 June 1945)]. OON [UN]. *Ofitsiinyi veb-portal Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010> [in Russian].
3. Mandates and the legal basis for peacekeeping. *UN Peacekeeping*. <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/pkmandates.shtml> [in English].
4. *An Agenda for Peace (17 June 1992).* UN A/47/277. *UN Documents: Gathering a body of global agreements.* <http://www.un-documents.net/a47-277.htm> [in English].
5. Peace and security. *UN Peacekeeping.* <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/peace.shtml> [in English].
6. What is peacekeeping? *UN Peacekeeping*. <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/peacekeeping.shtml> [in English].
7. Myrotvorchi misiji OON: finansuvannja, sklad, povnovazhennja [UN Peacekeeping Missions: Financing, Composition, Powers]. Tyzhden.ua. <http://tyzhden.ua/News/130247> [in Ukrainian].
8. Current peacekeeping operations. *UN Peacekeeping.* <http://www.un.org/en/peacekeeping/operations/current.shtml> [in English].
9. *United Nations Operation in Somalia II UNOSOM II (March 1993 – March 1995).* <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/unosom2.htm> [in English].
10. *UNOMIG: United Nations Observer Mission in Georgia.* <http://www.un.org/en/peacekeeping/missions/past/unomig/> [in English].
11. *Pivnichnoatlantychnyi dohovir (4 kvitnia 1949 roku)* [The North Atlantic Treaty (4 April 1949)]. NATO. *Ofitsiinyi veb-portal Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/950_008> [in Ukrainian].
12. Crisis management. *North Atlantic Treaty Organization*. <http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49192.htm> [in English].
14. Operations and missions: past and present. *North Atlantic Treaty Organization*. <http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_52060.htm> [in English].
15. Participating States. OSCE. <http://www.osce.org/participating-states> [in English].
16. OSCE. <http://www.osce.org/what-we-do> [in English].
17. OSCE. <http://www.osce.org/where-we-are> [in English].
18. Yermolaiev, A.V., Kononenko, K.A., Reznikova, O.O., Parakhonskyi, B.O., Yavorska, H.M., Rukomeda, R.M., Soboliev, A.A. (2013). *OBSE: suchasni vyklyky ta perspektyvy rozvytku. Analitychna dopovid* [OSCE: modern challenges and development prospects. Analytical report]. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. <http://www.niss.gov.ua/public/File/2013_table/0312_dopovid.pdf> [in Ukrainian].

Oleksandr Khyzhniak, PhD of Sociology
V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

Kateryna Khyzhniak, PhD of Philology
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Ukraine

TRAPS FOR INTERNAL MIGRATION AND COLLECTIVE ACTIONS OF OVERCOMING THEM (IN TERMS OF THE MILITARY CONFLICT IN THE EAST OF UKRAINE, 2014−2017)

Traps for internal migration and possible collective actions of overcoming them were studied in the article. Finding the reasons of internal migrants getting into traps, identification of these traps is an important component of scientific support for migration policies in the field of internal migration. Having based on the materials of empirical sociological research of internal migrants' problems in modern Ukraine, conducted with the participation of the authors in 2015, the following traps of internal migration have been defined: "institutional trap", "informational trap", "resource trap", "poverty trap". It is important to coordinate efforts to overcome the traps of internal migration of the state and civil society institutions and international organisations and to carry out in the country the policy of "active tolerance" towards internal migrants.
Keywords: migration, internal migration, forced migration, migrants, migration traps, collective action.

Introduction

The practices of internal migrations in the modern world problematise social policy towards IDPs. Managerial decisions, related to providing migrants with administrative and social services, to their rehabilitation and adaptation to the life in the new conditions, require scientific support.

The phenomenon of migration and migrants since the work of E. Ravenstein "The laws of migration" (Ravenstein, 1885) was published has been studied in both theoretical and applicable aspects. E. Ravenstein was the first one who gave the classification of the population's migration depending on the type of the borders crossed, the period of stay in the host place, the means of transportation, the reasons for relocation of the social groups participating in the migration process. However, today migration is described as a complex process including numerous aspects, historical conditions, character, duration, the motives for relocation, newcomers' adaptation[1].

Today, there are the theories of assimilation (Robert Park, Ernst Burgess, Lloyd Warner, Milton Gordon), the theory of segment assimilation (A. Portes, M. Chzhow, P. Rumbo, Richard Alba, Victor Nee). Despite their ethnocentrism and ideological overload, the concept of transnationalism is a theoretical frame for the migration analysis. In the transnational concept of migration, "a migrant is no longer perceived as a person torn from his country and forced to assimilate or integrate, as he no longer belongs to the sending society. On the contrary, a migrant is perceived within this concept as the holder of two or more identities included in the social, economic and political life, and often several communities"[2]. Forced migrants from the east of Ukraine are characterised by multiple identity, which has, however, certain threats[3]. Anyway, migrants' integration in the host society is still a popular topic for scientists' research, presented in works by Portes A., Fernarndez-Kelly P., Haller W. (2005)[4] and

[1] Ravenstein, E. (1885). The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London*, *48(2),* 167-227. doi:10.2307/2979181
[2] Костенко, В. (2014). Теории миграции: от ассимиляции к транснационализму *Журнал социологии и социальной антропологии.*, *Том XVII, 3 (74),* 72.
[3] Khyzhniak, L., Kateryna Khyzhniak, K. (2016). Identity Threats of IDPs' Problem Groups in Ukraine *Identities of Central-Eastern European Nations* [Multi-author book]. Kyiv : "SPA "Interservice" Ltd., 133-149.
[4] Portes A., Fernarndez-Kelly P., Haller, W. (2005). Segmented assimilation on the ground: The new second generation in early adulthood. *Ethnic and Racial Studies*, *28,* 1000–1040.

by Warner R. (2007)[1]. In particular, there are searches for the value basis of integration of the local population and internal migrants. For example, P. Fadeev considers pursuance of social justice to be such a foundation. On the basis of empirical research material, he showed that all people (both locals and recently moved migrants) are in a common socio-cultural space, are experiencing similar problems, seek a decent life and social justice is a factor that unites people of different nationalities[2].

The migration process is happening in the global world, so it is difficult to overestimate the international community's reaction to migration (mainly international organisations). However, internal migration has both a global context, and national-state specificity. It should be noted that internally displaced persons are the category of forced migration that is used along with the concepts of "refugees" and "displaced persons". In international law, the victims of forced migration are defined as refugees and displaced persons. For the last decade, European countries have faced so-called "migration flood",[3] which comprehension requires new theoretical approaches.

The aim of the article is to identify traps for internal migration and possible collective actions of overcoming them (on the example of IDPs in Ukraine).

In this article, we assume that internal migration can be voluntary and forced. V. Tishkov rightly points out that voluntary internal migration serves the purposes of development, the success of an individual and the country as a whole. These are the positive features of migration[4]. However, forced migration can be problematic both for the migrants and for the host party.

In our study, we rely on the work by L. Rybakovskii, who has researched the historical background of migration and its determinants in terms of management of these processes in order to reduce their destructive geopolitical consequences[5].

We believe that forced internal migration in modern Ukraine has the background, the determinants, which could have been foreseen, and with the help of managerial decisions to prevent or reduce their adverse national and global implications. The absence of national unity, a difficult transition in the foreign policy from multidirectional to unidirectional European choice − these determinants of internal split of the Ukrainian society in many ways contributed to the revolutionary events that began in Ukraine in November 2013. The annexation of Crimea by the Russian Federation and the anti-terrorist operation in the east of Ukraine have led to a massive forced internal migration, which changed the lives of more than one million citizens of the country, some of whom have emigrated, and most have become internally displaced persons.

We will study the specificity of forced internal migrations on the example of modern Ukraine, as well as the "traps", with which they are faced.

1. Empirical basis and the methods of research of the "internal migration traps".

Let us give characteristics to IDPs' injured identity, based on the results of the research conducted with the participation of the authors by the employees of V. N. Karazin Kharkiv National University from July 15th to 30th, 2015 (253 temporarily displaced persons interviewed). The criteria for selecting respondents: a) legalisation of the status of displaced persons through the formal registration; b) applying for social assistance to government institutions and volunteers. Interview locations: modular town for people from temporarily occupied territories (62%), volunteer centre «Kharkiv Station» (27%), summer camp «Romashka» (7%), rehabilitation centres «Promin'», «Turyst» (4%). Socio-demographic profile of displaced persons who were the respondents: mostly women (70%), 54% are children under 16 years; people from Luhansk (54%) and Donetsk (46%), 81% lived in the cities before moving; by age − 18-30 years − 23%, 31−55 years − 50%, 56 years and older − 27%.

Since 2014 numerous organisations from around the world have helped solve the problems of internally displaced persons in Ukraine. The characteristics of volunteerism during the ATO can be given by empirical data of the sociological research conducted under the guidance of O. Khyzhniak by Kharkiv Regional Public Organisation "Agency of Social Engineering 'Right of Choice" (September 20 − October

[1] Warner, R. (2007). The role of religion in the process of segmented assimilation, Annals of the *American Academy of Political and Social Science*, *612(1), 102–115.*

[2] Фадеев, П. (2016). Социальная справедливость как фак. Фактор, интегрирующий мигрантов в местное сообщество. *Социологическая наука и социальная практика, 3,* 117-134.

[3] Савельев, А. (2016). *Миграционный потоп. Закат Европы и будущее России*. Москва: Книжный мир.

[4] Тишкова, В., Шнирельмана, В. (2007). *Национализм в мировой истории*. Москва: Наука.

[5] Рыбаковский, Л. (2016). *История и теория миграции населения. Книга первая. Мировые миграции: исторические фрагменты и их детерминанты*. Москва: Изд-во «Экон-Информ».

4, 2014, a survey of Kharkiv residents in an interview face-to-face mode at the place of a respondent's residence, n = 1004, the sample is proportional to the population structure by sex, age and place of residence). Volunteering has got the massive nature during ATO 2014, which was contributed by the consolidation of Ukrainian society in terms of external aggression to the east of the state. Almost 26% of the respondents at the time of the survey, according to their testimony, provided personal assistance to migrants from the ATO zone and 17% − directly to ATO participants. The most common were such forms of assistance: the transfer of food and goods to refugees (44%), transfer of funds to charities and organisations (37%), providing them temporarily with their homes (32%), participation in charity and patriotic events (meetings, rallies, etc.) (6%), participation in organising and conducting charity events (6%). Six percent of the respondents went to the ATO zone as volunteers to assist soldiers[1].

2. "Internal migration traps", their types, characteristics and collective actions of their overcoming

2.1. "Institutional trap" of internal migration.

"Institutional trap" is related to the lack of readiness of the Ukrainian society institutions (especially the state and its agencies) to ensure the social protection for a particular group of its citizens − internally displaced persons from the battle zone.

"Institutional trap" of internal migration can also include the lack of security of internally displaced persons, which should be provided by some structure (primarily state ones).

Civilians evacuated from the ATO zone, often also become the objects of provocations (from relatively humane type of illegal transport alienation and fees to sometimes even deadly ones) by the illegal armed groups. The relevant evidence is presented in the report on the cases of evacuation obstruction, prepared by the Centre for Civil Liberties and the Ukrainian Helsinki Human Rights Union in the framework of the Coalition of NGOs and initiatives "Justice for Peace in Donbas."

Collective actions of overcoming this "trap" are taken mostly by volunteers. Volunteers believe that today Ukraine has no answers to the question of how to protect people from it in the future. There is also a problem that concerns systems and cargo transportations through the separating line with the temporarily occupied territory. Volunteers have developed and presented recommendations − both tactical (concerning the problem solution of passes, cargo transportations and fighting corruption in the system) and strategic, concerning developing a comprehensive strategy to evacuate.

2.2. "Informational trap" of internal migration

"Informational trap" is dangerous because it does not provide migrants with the necessary information and distorts their image, provoking intolerance towards them on the part of the host community (e.g., stigmatisation of migrants, labelling them as "separatists").

Evaluation of current informational needs and access to information of IDPs in Ukraine was provided by the International Public Organisation "Internews", which has presented the results of the study "Understanding the information and communication needs of internally displaced persons". The basic informational needs of internally displaced persons are not met, which is manifested in the following aspects. 1. Lack of useful news and relevant information about rights, benefits, changes in social policy, the criteria for receiving assistance and support services available from internally displaced persons. 2. Too many messages about the war and not enough reports of a humanitarian crisis. 3. Journalists' lack of the skills for preparing the reports on the themes of conflicts and the humanitarian situation and reports on the issues related to the crisis[2].

Internal migrants have felt the lack of information since the beginning of the migration. So, more than a half of those surveyed (58%) noted that in the first days of arrival in Kharkov they lacked information about social services that help the same people as they are. The "information trap" concerned mostly people from an elder age group, compared with young people. The lack of information was especially relevant for those seniors who arrived not being accompanied by their children or grandchildren. In the first days of accommodating internally displaced persons there were no information booklets for migrants.

[1] Khyzhniak, O. (2014). Possibility and Prospects of Using the Situational Approach in the Analysis of Collective Social Action. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи», 1122 (33),* 72-76.

[2] Гарантії для переселенців: безкоштовне житло на півроку. <http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/10/141021_displaced_law_vs> (2017, November, 20)

Official sources have reported only the estimated number of internally displaced persons, but there is a lack of information on the socio-demographic composition of the group, their social segmentation and social and medical needs, satisfaction with social services; willingness of social services to meet the specific needs of certain groups in this category[1]. For better informing IDPs, International Organisation Transparency International has prepared the infographics "The Migrant's Assistant".

Creation of The Common Information Database on Internally Displaced Persons is called to overcoming the lack of information for social protection of internally displaced persons. However, not all internally displaced persons are registered, which makes official information on this category of social services not sufficient to effectively provide its members with social security.

Let us study collective actions of overcoming this "trap".

In September 2014 in Ukraine, the Resource centre for IDPs was created. This centre combined the following organisations: Secretariat of Parliament Commissioner for Human Rights, the public initiative "Crimea-SOS", the Project "Without Borders" NGO "Centre Social Action" initiative "House of friends", NGO "Centre for civic education "Almenda", public initiative "Employment centre for free people", ACF "Right to defence", CF "Rokada", public initiative "Crimean diaspora", community initiative "Kit for refugees", NGO "Centre for civil liberties" and others. The Resource centre for internally displaced persons has a number of functions: establishing and improving the links between the various initiatives and organisations that support internally displaced persons; collecting humanitarian aid; needs analysing; coordinating assistance; providing legal advice and legal aid; providing advice on employment and temporary resettlement; participation in the preparation of the legal and analytical framework for the development and implementation of long-term strategies to help internally displaced persons and their integration; developing advocacy campaigns.

Similar regional centres allowed to coordinate the work of providing social services to IDPs according to the specificity of a region. In the Kharkiv region there is the Headquarters of the issues solution related to social security of internally displaced persons.

We should note that internally displaced persons are a heterogeneous group by social status, socio-demographic characteristics, resource capabilities and value orientations that requires social services to conduct their segmentation and provide social protection to provide appropriate social care, taking into account the specific needs of individual categories. For this, it is necessary to carry out continuous monitoring of problematic issues of this group which will provide the necessary information for making appropriate managerial decisions.

2.3. «Resource trap» of the internal migration.

"Resource trap" is multifold and is connected to the lack of resources of social services to assist internal migrants, unwillingness to provide this group with new services as special customers.

Various public services, together with local authorities, centres of administrative services created by local state administrations gradually became involved in providing social services to IDPs. Information on these centres can be obtained from a local migration service unit or local state administration. However, there was an acute need to coordinate the efforts of local authorities, government agencies, volunteers and NGOs.

The resource for migrants' integration is thought to be the language knowledge. Thus, V. Sokolova based on the experience of Spain proved the thesis about the defining role of a language competence in the process of external migrants' social integration[2]. However, in a situation with Ukraine this rule is usually transformed. It is logical to assume that in a unitary state, such as Ukraine, which operates one state language (Ukrainian), internal migrants have no problems with communication using the official language.

Collective actions of overcoming this "trap" are related to the activities of international organisations. For providing social services to migrants, the Kharkiv region cooperates with several international organisations, such as: Red Cross, International Organisation for Migration, German Society for International Cooperation (GIZ) etc.

In discussing the problems of IDPs in the Kharkiv region and providing actual assistance there are such participants as United Nations Population Fund, Bureau of Population, Refugees and Migration of the

[1] Хижняк, Л., Андрющенко, А. (2015). Інформаційне забезпечення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб: досвід України. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : збірник наукових праць, 19-20,* 20-28.

[2] Соколова, В. (2016). Знание языка как ресурс интеграции мигрантов. Опыт Испании. *Вестник Института социологии, 18,* 195-213.

US State Department, the Committee of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on Migration, Refugees and Displaced Persons; PACE Committee on Migration, Refugees and Displaced Persons and others.

However, there are some resource limitations in aid from international sponsors. Thus, a series of modular camps have been built for the problem groups of internally displaced persons. However, this does not meet the need for housing of most people in need.

Collective action of overcoming this "trap" in the case of the limited resources of the state and the host party are also related to self-organisation of internally displaced persons. http://gazeta.zn.ua/SOCIUM/vynuzhdennye-pereselency-iz-kryma-dva-goda-spustya-voz-i-nyne-tam-_.html

2.4. "Poverty trap" of internal migration

Internal migrants' poverty exhibits the same traits as poverty in general. It is both absolute and negative. Migrants who have run in the war conditions often found themselves absolutely poor, undocumented and necessities of life. "Poverty Trap" arises from the fact that the forced migration puts this group of migrants on the brink of survival.

The most painful problem for IDPs is lack of housing (it worries 70% of the respondents and doesn't worry only every tenth), and for those who lost it as a result of armed hostilities, it is one of the most serious losses, almost irreparable. The state is currently able to provide them only with a temporary shelter where they live in conditions of overcrowding and insecurity of home. In such a situation increase in dissatisfaction and social tensions is possible.

The second problem is the low level of income. It should be noted that the material and social losses of IDPs are measured not only by lost wages within permanent employment in the previous place of residence. After all, even in the status of internally displaced persons, it is possible to find a new job, in addition, the government resumed full payment of pensions and other kinds of social benefits to disabled citizens who had moved to unoccupied territory. For example, registration of pension or social care is thought to be an acute problem by a fifth of the respondents, almost half (48%) do not care at all, and in the general list of problems it ranks only 10th place. But, first, the amount of these payments is low, and secondly, the loss of personal property is quite tangible. As a significant number of displaced persons had to be evacuated at the time of active armed hostilities, they could take with them only necessary things, and some of them do not have anything, even documents.

The third most important place is taken by the issue of communication with the family remained in the ATO zone. It is extremely important for a little more than a half of the respondents (52%). Unfortunately, sometimes social networking is almost the only possibility for IDPs to find out about what is happening to their relatives in the ATO zone. There is no need to mention that this method of communication is not available for everybody due to the various reasons.

The problems of providing medical services to migrants in Ukraine are extremely serious. According to the data of NGO "Restoration of Donbass", only13,6% of adults from 1.3 million registered migrants − which is 3% of the total population − used the medical services and the children − 56%. The features of the eastern regions: there is the largest number of patients with complicated viral infections, including tuberculosis, an epidemic of which was stopped only a few years ago and AIDS (25% of all cases in Ukraine). Under the law, migrants are eligible for medical care in the place of registration. One of the problems because of which we have such a low attendance of health facilities − there is no single "window", where a migrant could register all the documents and that he would still have time and energy to visit a doctor. The second problem is low consciousness. People do not consider it necessary to see a doctor. Regions that accept migrants, including those where there are most displaced people − Donetsk, Luhansk, Kyiv, Kharkiv, Dnipro, Zaporizhzhia – have no appropriate medical resource, because the budget for 2015 did not include the funds for these purposes. That means that migrants are served by the expense of the local population[1].

First and foremost, the efforts of volunteers and government agencies were directed to move from the battle zone to safe environment the representatives of the most vulnerable categories, for whom it was difficult and sometimes impossible to escape on their own: elderly, disabled, terminally and chronically ill people, children. So, if to analyse the composition of the sample on the basis of "Occupation today" feature,

[1] Миколюк, О. (2015). Чому переселенці не йдуть у медзаклади? *День,* № 108. <day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/chomu-pereselenci-ne-ydut-u-medzaklady> (2017, November, 21).

we see that its third consists of old age and disabled pensioners, i.e. unable to work persons. This, in our view, can also explain the fact that in the list of acute problems for our respondents the problems such as lack of steady income (41%) and especially the lack of job (30%), which are traditionally believed by the experts to be the most acute problems for internally displaced persons, do not take leading positions (5th and 7th places respectively). If counted together, the unworkable respondents and those who had job at the time of the survey, would amount to 57%, i.e. more than a half of the population. There is also seen a definite dependence between the respondents' age and the degree of urgency of the employment problem for them. Among those, who are very concerned about this issue and those who are likely concerned, there are mostly the representatives of 31 to 55 years' age group, that is the most workable (61% and 65% respectively). The relevance of problem absence of stable income is greatly due to the presence of children under 16 years in the respondents' families. There can be logically traced a direct dependence, since the presence of dependents in the family that children are greatly intensifies the need to find permanent, stable sources of income.

So for IDPs it is extremely urgent is to meet the basic, vital needs such as housing, increasing revenue, solving problems related to health, provision of basic necessities (food, clothing, pharmaceuticals, hygiene accommodation etc.), issues related to employment.

Collective action of overcoming the "poverty trap" by the public authorities: assistance in employment of workable persons; increasing the targeted social assistance to those categories of internally displaced persons who cannot independently solve problems of their livelihood.

It should be noted that IDPs' employment has some difficulties. One of them is the unwillingness of Ukrainian employers to employ IDPs.

"Internal migration traps" considered in this article affect the adaptation of internally displaced persons in the new territory. The difficulties of adaptation are proved by the fact that some of them come back into the ATO zone − even under bombardment.

Summary

Collective actions of overcoming "internal migration traps" have both institutional and non-institutional nature. Institutionally, these collective actions are presented in the form of public bodies, social services, international organisations, volunteer organisations providing support and assistance to internally displaced persons in difficult life circumstances. The main problem here is the coordination of the various collective actors, the establishment of a permanent dialogue between them on issues related to internally displaced persons. Non-institutional collective actions of overcoming "internal migration traps" are carried out by their relatives and friends. They exist at the level of the horizontal self-organisation of those concerned about the fate of internally displaced persons and those who are willing to help them. Here, the main problem is the resource availability of support for the representatives of internally displaced persons. It is necessary to carry out in the country the policy of "active tolerance" towards internal migrants, who are the citizens of their country, and are hoping to defend their legitimate civil rights and additional rights as victims of the war. Today, the demand is not just for tolerance as coexistence with the "another", but namely "active tolerance". We consider that active tolerance can be described as a system of three subsystems: 1) institutions that "construct" tolerance as a cultural, social and personal value (this is, first of all, institutions of science, law, politics, religion); 2) institutions broadcasting (transmitting) a tolerant view of the world, form tolerant competence (this is, above all, the family, education, mass media) and 3) institutions that monitor compliance with the principles of tolerance in society. Mostly we mean the institutions of law, the state of public opinion. We emphasize that the legal and moral legitimacy tolerance without involving communication mechanism are hardly possible in practice[1].

While providing forced internally displaced persons with social services it is impractical to rely on a simplified picture of their needs, values, interests, and focus on segmentation of the category of customers for social services by social characteristics, life plans, perception of the crisis situation where they found themselves. These studies allow to predict the enhancing role of social services (both public and private) of a metropolis in provision IDPs with social protection and support. This is against the background of limiting the role of other actors in guaranteeing the comfortable life of this vulnerable category of citizens. Eventually, while armed hostilities in eastern Ukraine, the situation of displaced persons from

[1] Mann, R., Khyzhniak, O. (2017). Active Tolerance as a Collective Project: Global and Local Dimensions. IOSR Journal of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS). 22(4), Ver. 6 (April 2017), 13-25. <http://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.%2022%20Issue4/Version-6/C2204061325.pdf>.

the ATO zone does not improve, some problems (housing, decent work, etc.) become constant and migrants increasingly admit that they cannot do without help. Therefore, within the issue of improving their lives, they rely more on the government, charities, volunteers and the least − on relatives and friends.

Analysis of the research materials shows that overcoming the "traps" for IDPs primarily depends on: a) the quality of social services provided to this category of citizens (employment, housing, social benefits, etc.); b) the tolerant citizens' attitude and the territorial community's actions of solving the problems of internally displaced persons; c) the coordination of the work of local authorities and NGOs to help internally displaced persons. These aspects should be a prime focus of the developers of social policy concerning internally displaced persons.

References:

1. Fadeev, P. (2016). Sotsial'naya spravedlivost' kak faktor, integriruyushchii migrantov v mestnoe soobshchestvo [Social justice as a factor integrating migrants into the local community]. *Sotsiologicheskaya Nauka i Sotsial'naya Praktika* [Sociological Science and Social Practice], *3,* 117-134. [in Russian].
2. *Harantii dlia pereselentsiv: bezkoshtovne zhytlo na pivroku* (2014, October, 21) [Guaranties for migrants: home free of charge for half a year]. <http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/10/141021_displaced_law_vs> (2016, November, 19). [in Ukrainian].
3. Khyzhniak, L., Khyzhniak, K. (2016). Identity Threats of IDPs' Problem Groups in Ukraine *Identities of Central-Eastern European Nations* [Multi-author book]. Kyiv: "SPA "Interservice" Ltd., 133-149. [in English].
4. Khyzhniak, O. (2014). Possibility and Prospects of Using the Situational Approach in the Analysis of Collective Social Actions. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Sotsiolohichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody* [Visnyk V. N. Karazin Kharkiv National University, Sociological surveys of Contemporary Society: methodology, theory, practice], *no. 1122 (33),* 72-76. [in Ukrainian].
5. Khyzhniak, L., Andrjushenko, A. (2015). Informatsiyne zabezpechennya sotsialnoho zakhystu vnutrishno peremishchenykh osib: dosvid Ukrayiny [Information provision of social protection of internally displaced persons: experience of Ukraine]. *Mizhnarodnyy naukovyy forum: sotsiolohiya, psykholohiya, pedahohika, menedzhment: zbirnyk naukovykh prats* [International Scientific Forum: sociology, psychology, pedagogics, management: collection of scientific works], *no. 19-20,* 20-28. [in Ukrainian].
6. Kostenko, V. (2014). *Teorii migratsii: ot assimilyatsii k transnatsionalizmu* [Theories of migration: from assimilation to transnationalism]. *Zhurnal sotsiologii i sotsial'noi antropologii* [Journal of Sociology and Social Anthropology], *Vol. XVII, 3(74), 62-76.* [in Russian].
7. Mann, R., Khyzhniak, O. (2017). Active Tolerance as a Collective Project: Global and Local Dimensions. IOSR *Journal of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS). 22(4), Ver. 6 (April 2017),* 13-25. <http://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.%2022%20Issue4/Version-6/C2204061325.pdf>. [in English].
8. Mykoliuk, O. (2015, June 23). Chomu pereselentsi ne ydut u medzaklady? [Why migrants don't go to medical organizations?], <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/chomu-pereselenci-ne-ydut-u-medzaklady>. (2016, листопад, 19) [in Ukrainian].
9. Portes, A., Fernбndez-Kelly, P., & Haller, W. (2005). Segmented assimilation on the ground: The new second generation in early adulthood. Ethnic and Racial Studies, 28(6), 1000-1040. doi:10.1080/01419870500224117 [in English].
10. Ravenstein, E. (1885). The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London, 48(2),* 167-227. doi:10.2307/2979181 [in English].
11. Rybakovskii, L. (2016). *Istoriya i teoriya migratsii naseleniya. Kniga pervaya. Mirovye migratsii: Istoricheskie fragmenty i ikh determinanty* [History and theory of migration. Book One. International migration: historical fragments and their determinants]. Moscow: Izdatelstvo "Ekon-Inform". [in Russian].
12. Savel'ev, A. (2015). *Migratsionnyi potop. Zakat Evropy i budushchee Rossii* [Migration flood. Sunset of Europe and the future of Russia]. Moscow: Knizhnyj mir. [in Russian].
13. Sokolova, V. (2016). Znanie yazyka kak resurs integratsii migrantov. Opyt Ispanii [Language knowledge as the resource of integration for migrants. Spanish experience]. *Vestnik Instituta sotsiologii* [The Bulletin of the Institute of Sociology], 195-213. [in Russian].
14. Warner, R. (2007). The Role of Religion in the Process of Segmented Assimilation. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, 612(1), 102-115.* doi:10.1177/0002716207301189 [in English].

Віра Явір, к. політ. н.
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ПОЛІЕТНІЧНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЯК ФАКТОР ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ

Vira Yavir, PhD in Political Science
V. M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine

THE POLYETHNICITY OF THE STATE AS A FACTOR OF ETHNOPOLITICAL DISINTEGRATION

The relationship between the ethnic composition of the population of the state and the probability of disintegration tendencies is studied. The main classifications of states by the ethnic composition of the population are considered. On the example of modern ethnopolitical disintegration processes in the European Union member states (Great Britain and Spain) the assumption that polyethnicity is an objective factor (a prerequisite) for the emergence and implementation of disintegration tendencies has been proved. With the help of comparative analysis it was demonstrated that polyethnic states, regardless of the peculiarities of their formation, remain vulnerable to ethnopolitical and ethnoterritorial demands (autonomy, expansion of the rights of autonomy, separation, separatism) by ethnic communities, while in monoethnic states neither quantity, situation, nor the influence of ethnic communities contribute to the development of ethnopolitical disintegration.
Keywords: ethnic (ethnopolitical) processes, ethnopolitical disintegration, multiethnicity, monoethnicity.

Актуальність вивчення природи етнополітичної дезінтеграції, її суті в умовах сучасного світу беззаперечна. Процеси етнополітичної дезінтеграції не припиняються як на регіональному, так і локальному (внутрішньодержавному) рівні. При чому прямо вони не залежать від економічного, демократичного розвитку держав, їх впливу на міжнародній арені або геополітичного становища. Головний фактор, який об'єктивно гальмує розвиток відцентрових тенденцій в державі, це моноетнічність – відсутність впливових національних меншин. У сучасному світі у будь-якій поліетнічній державі можуть виникнути дезінтеграційні тенденції (вимоги автономізації, етнотериторіальні претензії). У цьому дослідженні спробуємо довести це припущення. Рівень розробки проблематики можемо охарактеризувати як середній. Прикладні аспекти етнополітичної дезінтеграції досліджені (С. Асланов, К. Вітман, В. Дівак, В. Євтух, В. Котигоренко, І. Кресіна, Г. Перепелиця, Н. Ціцуашвілі) значно глибше, ніж теоретичні (Т. Далявська, О. Картунов, О. Маруховська).

Н. Ціцуашвілі вважає, що поліетнічний склад населення став внутрішнім викликом для абсолютної більшості держав. Об'єктивно поліетнічний склад населення сам по собі є потенційною загрозою національній безпеці, оскільки означає можливість виникнення міжетнічних конфліктів на території держави. Дослідник стверджує, що у зв'язку зі зростанням ролі етнічного фактора в політичному процесі набувають особливої актуальності внутрішні деструктивні етнонаціональні процеси (посилення етнічної дискримінації, ксенофобії, міжетнічної ворожнечі), оскільки вони гальмують конструктивні процеси в поліетнічному середовищі, зокрема внутрішню інтеграцію політичної нації, яка включає всіх громадян держави безвідносно до етнічної належності[1]. На нашу думку, за певних умов до деструктивних етнонаціональних процесів слід віднести і дезінтеграційні тенденції, оскільки вони загрожують внутрішній єдності етноспільноти, її консолідації, а також в подальшому можуть означати порушення міжнародно-правових принципів територіальної недоторканості та непорушності кордонів суверенної держави.

[1] Ціцуашвілі, Н.І. (2011). Етнополітична безпека: внутрішні виклики в умовах поліетнічності. *Політологічний вісник*, *53,* 272.

Звідси випливає, що моноетнічність держави суттєво знижує ймовірність виникнення дезінтеграційних тенденцій на внутрішньодержавному рівні, однак таких країн у сучасному світі дуже мало. В етнополітології існує безліч класифікацій держав за етнічних складом населення. Зустрічаються серед них складні типології, на зразок класифікації Г. Нельссона. Дослідник виокремив 5 груп держав: 1) держави з єдиною нацією-групою (нація формує державу і становить понад 95% її населення – Польща, Японія, Італія, Норвегія, Данія); 2) держави з однією нацією-групою (нація становить від 60 до 95% населення – Китай, Фінляндія, Австрія); 3) держави з однією основною нацією-групою та фрагментованими етносами (нація становить від 40 до 60% населення, решту складають фрагментовані етноси – Судан, Філіппіни, Гана, Афганістан); 4) бінаціональні держави (сформовані двома націями, які становлять від 65 до 96% населення – Таїланд, Бельгія, Конго, Мозамбік); 5) полінаціональні (мультинаціональні) держави (формуються 3-ма і більше етносами, що становлять від 34 до 97% населення – Індія, Нігерія, Ангола)[1]. Ця детально розроблена класифікація справедливо відображає етнічний склад населення кожної конкретної держави, є зручною для застосування в етнополітології, оскільки дозволяє точніше спрогнозувати ймовірність виникнення дезінтеграційних тенденцій, однак є дуже суперечливою для використання у практичній політиці. Річ у тому, що різницю між державами з єдиною нацією-групою та з однією нацією-групою доведеться пояснювати і уточнювати в кожному конкретному випадку навіть фахівцям.

Це приклад складної, багатоаспектної класифікації держав за етнічним складом населення. В етнополітології поширені й більш прості класифікації, серед них – запропонована американським соціологом П. ван ден Берге. За нею держави поділяються на: 1) нації-держави, які формуються однією нацією; 2) багатонаціональні держави, які складаються із двох або більше націй; 3) багатоетнічні держави, які формуються двома або більше етносами, що не вимагають власної державності[2]. Незважаючи на простоту цієї класифікації, у нефахівців обов'язково виникнуть запитання до розмежування багатонаціональних та багатоетнічних держав. Тому в політичній науці та практиці найчастіше застосовується зовсім проста типологія, яка поділяє держави на дві групи – 1) поліетнічні, в яких кількість представників інших етноспільнот, відмінних від державотворчого етносу, становить за одними даними більше 5%, за іншими – більше 10%; 2) моноетнічні, де державотворчий етнос (нація) домінує кількісно і становить понад 90% – 95% населення, тоді як кількість представників інших етнічних груп не перевищує 5-10%. У сучасному світі поліетнічних держав більшість.

Ця класифікація є не такою точною, але несуперечливою і зручною для оперування, зокрема в політичному дискурсі. Вона дає підстави стверджувати, що вразливими до дезінтеграційних тенденцій за участю етнічного фактора є саме поліетнічні держави. Етнографічний словник пропонує наступне визначення поліетнічної держави як такої, на території якої одночасно проживає кілька етносів[3]. У вузькому розумінні цього терміну мова йде про державу, сформовану двома або більшою кількістю етносів незалежно від умов: ці етноси можуть бути рівноправними (Швейцарія, Бельгія), або один домінувати (Росія, Велика Британія), а інші займати підлегле становище (національні, етнічні меншини). Дослідники зазначають, що у більш широкому розумінні цього терміну поліетнічними є фактично усі сучасні держави, бо кожна з них включає щонайменше кілька (найчастіше значну кількість) етноменшинних груп. Фактично, цим самим розмежування зводиться до спрощеної класифікації держав на поліетнічні та моноетнічні, згадану нами вище.

Водночас етнографічний словник фіксує сучасні тенденції, а саме вказує як глобалізований та глокалізований світ позначається на зміні етнічного складу держав. Зокрема для більш широкого розуміння поліетнічності сучасних держав виокремлюється перманентно оновлювана поліетнічність. Явище пояснюється, з одного боку, природною поступовою асиміляцією, розчиненням етнодисперсних груп у державотворчому етносі, яка, з іншого боку, декомпенсується зростаючою відкритістю держав сучасного світу, яка полегшує і навіть стимулює міграційні процеси, завдяки чому в багатьох державах виникають нові етнодисперсні групи. Тобто глобалізований світ не дозволяє етнооб'єднавчим процесам, зокрема асиміляції шляхом поглинання,

[1] Nielsson, G. (1985). States and Nation-Groups: a Global Taxonomy. *New Nationalism in Developed West: towards explanation.* Boston: Allen and Unwin, 30-31.
[2] Van den Berghe P. (1987). *The Ethnic Phenomenon.* Westport: Greenwood Press, 252-253.
[3] Держава поліетнічна. *Українська етнографія: словник.* <http://etno.us.org.ua/blog/glossary/39.html> (2017, листопад, 08)

з часом сприяти перетворенню поліетнічних держав на моноетнічні. Нинішня динаміка економічного та політичного життя націй і етносів, а також зростаюче усвідомлення цінності етнокультури дають підстави вченим вважати, що у майбутньому все людство перетвориться на поліетнічну цілісність.

Безумовно, всі поліетнічні держави можна розділити на велику кількість підвидів, в тому числі за допомогою складних багаторівневих класифікацій. Тоді спрогнозувати виникнення і реалізацію дезінтеграційних тенденцій у кожному підвиді можна буде з більшою ймовірністю. Однак етнополітична дезінтеграція – дуже суперечливий і складно прогнозований процес, який може виникнути як в державах, сформованих кількома етносами (націями), так і в державах з основною нацією та кількома національними меншинами. Як слушно зауважує К. Вітман, незважаючи на абсолютно різні передумови етнополітичної дезінтеграції, ще в 2014 р. Євросоюз міг поповнитися новими державами – Шотландією та Каталонією, які вирішили відокремитися від, відповідно, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії (Великої Британії) та Королівства Іспанії (Іспанії) внаслідок референдумів[1].

Розглянемо роль поліетнічності як фактора дезінтеграції в цих випадках докладніше. В Шотландії референдум про незалежність відбувся 18 вересня 2014 р. цілком мирно, погоджено з Лондоном, і в межах демократичної процедури. Відповідаючи на запитання "Чи повинна Шотландія бути незалежною країною?", 55,3% учасників висловилися – проти, 44,7% – за. Безумовно, Лондон намагався умовити Шотландію відмовитися від відокремлення, однак Шотландська національна партія, яка відстоює ідею незалежності, все-таки домоглася реалізації свого головного програмного пункту – проведення референдуму про незалежність Шотландії. Прем'єр-міністр Великої Британії закликав шотландців не розривати державу на частини, побоюючись, що вона може припинити своє існування як єдина держава за підсумками референдуму[2]. Після невдалого референдуму Шотландська національна партія визнала свою поразку та привітала демократичний вибір шотландського народу, який сказав «ні» дезінтеграції Великої Британії. Питання про доцільність та правомірність знаходження Шотландії у складі Великої Британії постало ледь не з моменту укладення союзу з Англією. Акт про унію або Акт про союз 1707 р. (Acts of Union) був схвалений обома парламентами Англії і Шотландії і передбачав створення єдиної союзної держави – Великої Британії. Раніше обидві держави, до того ж очолювані одним монархом (починаючи з шотландського короля Якова VI, який успадкував англійський престол), політики намагалися об'єднати впродовж 100-та років, але це вже приклад етнополітичної інтеграції. Так чи інакше референдум в Шотландії 2014 р. може розглядатися як приклад мирної спроби реалізації етнополітичної дезінтеграції поліетнічної держави, сформованої кількома націями, які, втім, шляхом демократичної процедури волевиявлення вирішили залишатися єдиної державою.

Натомість референдум про незалежність Каталонії є прикладом дезінтеграції поліетнічної держави, сформованої основною нацією, яка має фрагментарний склад і поділяється на велику кількість корінних субетносів. Основними субетносами сучасної Іспанії, які формують іспанську націю, є каталонці (15,6%), андалусійці (15,6%), кастильці (11,1%), валенсійці (9,7%), галісійці (7,4%), баски (5,6%). Але при цьому вони можуть навіть не називати себе іспанцями – настільки вираженою в Іспанії є регіональна самосвідомість. Річ у тому, що Іспанія належить до найбільш децентралізованих держав, хоч і є унітарною за адміністративно-територіальним устроєм. Іспанія складається з 17 автономій, що вказує на проміжну форму, яка на практиці перебуває між унітарною державою та федерацією. Періодично автономії вимагають ще більшого розширення прав від Мадриду аж до відокремлення (Каталонія, Країна Басків). Частина населення автономних спільнот взагалі не вважає себе іспанцями, незважаючи на громадянську належність. Вчені пов'язують процес формування та посилення регіональних етнічних ідентичностей в автономіях Іспанії з відцентровими тенденціями – процесами автономізації та заохоченням вивчення місцевих мов (арагонська, каталонська). Натомість Конституція Іспанії утверджує принцип єдності політичної іспанської нації. Ст. 2 стверджує, що «Конституція базується на непорушній єдності іспанської

[1] Вітман, К.М. (2015) Тенденції етнополітичної дезінтеграції в європейському просторі. *Актуальні проблеми політики*, *54*, 28.

[2] EU referendum: Scotland backs Remain as UK votes Leave. *BBC News.* <http://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-36599102> (2017, листопад, 10)

нації, єдиній та неподільній для всіх іспанців Батьківщині; вона визнає і гарантує право на автономію національностей і районів, їх складових та солідарність між ними»[1].

Однак Каталонська автономія в 2017 р. здійснила чергову спробу вийти зі складу Іспанії шляхом проведення референдуму про незалежність. Раніше у 2009-2010 рр. в автономної спільноті були проведені консультативні референдуми, на яких підтримали незалежність автономії понад 90% виборців, однак завдяки зусиллям Мадриду з блокування дезінтеграційних тенденцій через Конституційний Суд вони не мали жодної юридичної сили. У січні 2013 р. парламент Каталонії ухвалив Декларацію про суверенітет Каталонії, якою передбачив право на самовизначення регіону у межах демократичної процедури, однак Конституційний суд Іспанії призупинив дію цього політичного документу також.

Втім, політичні сили Каталонії, що виступають за незалежність, не відмовилися від своїх намірів. На позачергових виборах 2015 р. в регіоні вони сформували коаліцію Junts pel si (у пер. – Разом за «так»), яка підготувала і законодавчо визначила процедуру відокремлення (виходу зі складу Іспанії) – Закон «Про правову та установчу транзитивність Республіки Каталонія» (la Ley de Transitoriedad Jurndica y Fundacional de la Reръblica Catalana)[2]. Документ передбачив проведення референдуму про незалежність, перехідний період, протягом якого мало відбутися відокремлення Каталонії від Іспанії, конституційний процес – напрацювання та прийняття Конституції Республіки Каталонія. Незважаючи на те, що цей закон автономії було скасовано в судовому порядку, референдум щодо незалежності Каталонії відбувся 1 жовтня 2017 р. На ньому за вихід зі складу Іспанії проголосувало 90,18% учасників референдуму. Офіційний Мадрид не визнав результатів цього волевиявлення, більше того – намагався силовими засобами не допустити його проведення, що дало підстави владі Каталонії вказати на ознаки недемократичності в діях уряду. Тож, 27 жовтня 2017 р. парламент проголосив незалежність Республіки Каталонія.

Попри це самопроголошена держава не здобула підтримки в Євросоюзі. Президент Європейського парламенту А. Таяні спрогнозував, що жодна країна Європи не визнає незалежність Каталонії від Іспанії. «Каталонія є іспанською проблемою, а не європейською проблемою. Європа виступає за діалог, але це – проблема Іспанії», – порадив глава Європарламенту шукати вихід з Каталонського конфлікту у межах іспанського законодавства та іспанської Конституції[3]. Що і було зроблено – уряд Іспанії провів спеціальне засідання, на якому вдався застосування ст. 155 Конституції, яка передбачає процедуру призупинення автономії Каталонії для відновлення конституційного ладу. Точніше, у ст. 155 Основного Закону Іспанії йдеться про те, що якщо автономна спільнота не виконує зобов'язань, покладених на неї Конституцією та іншими законами або діє в такий спосіб, що серйозно суперечить загальним інтересам Іспанії, то після попередньої вимоги до голови автономної спільноти за згодою абсолютної більшості Сенату в разі, коли ця попередня вимога не буде задоволена, уряд може вжити заходів до того, щоб змусити автономну спільноту виконати зазначені зобов'язання, або вжити заходів, необхідних для захисту загальнодержавних інтересів[4]. Положення цієї статті виписані таким чином, щоб залишити уряду Іспанії поле для маневру залежно від характеру порушень з боку автономії, – підкреслює К. Вітман[5]. Адже в Іспанії не лише Каталонія підживлює дезінтеграційні тенденції, вимагаючи розширення автономного статусу. Тож, характер дій та обсяг застосування засобів для відновлення конституційного ладу і блокування спроб сецесії автономних спільнот в кожному випадку буде різний, залежно від ситуації, і це неможливо передбачити в Конституції держави. Сенат Іспанії призупинив автономію Каталонії, призначив тимчасового керівника регіону замість колишнього очільника Женералітету Каталонії К. Пучдемона, який разом кількома міністрами мігрував за кордон.

[1] Constituciyn Espacola art. 2 (Senado de Espaca). *Pбgina principal de la web del Senado de Espaca* <http://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/index.html> (2017, листопад, 10).
[2] Una miniconstituciyn para dos dnas despuйs del 1-O *El Pais.* <https://elpais.com/ccaa/2017/09/07/catalunya/1504780420_505960.html> (2017, листопад, 11).
[3] Tajani: "En Europa nadie va a aceptar la independencia de Cataluca" *Radio Cope* <http://www.cope.es/noticias/herrera-cope/tajani-europa-nadie-aceptar-independencia-cataluna_160569> (2017, листопад, 11).
[4] Constituciyn Espacola art. 155 (Senado de Espaca) *Pбgina principal de la web del Senado de Espaca* <http://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/index.html> (2017, листопад, 10).
[5] Вітман, К.М. (2017). Сецесія Каталонії як невдала спроба дезінтеграції Іспанії. *Актуальні проблеми політики*, *59,* 36.

Приклад референдуму в Шотландії, на якому виборці сказали «ні» незалежності, але який був визнаний Великою Британією, свідчить про вищий рівень демократії в Великій Британії, ніж Іспанії, яка не дозволила каталонському етносу спробувати сформувати власну державу шляхом проведення референдуму про незалежність, заблокувавши спробу дезінтеграції держави. Обидва референдуми – в Каталонії і в Шотландії є втіленням дезінтеграційних тенденцій в поліетнічних країнах Євросоюзу. Іспанія і Велика Британія належать до різних видів поліетнічних держав, практично за всіма розглянутими вище класифікаціями, окрім спрощеної, яка ділить держави на поліетнічні та моноетнічні. Це свідчить про те, що незалежно від типу формування (однією нацією і національними меншинами, основною, але фрагментованою нацією, кількома націями (етносами)) поліетнічна держава є вразливою до дезінтеграційних тенденцій, особливо у випадку децентралізації, автономізації та розширення прав регіону, населеного етносом, що вимагає відокремлення та створення (відновлення) власної держави. Каталонія мала статус автономної спільноти з досить широкими правами в складі Іспанії (Королівства Іспанії), Шотландія є складовою Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Хоча остання ніколи не була ні автономною, ні федеративною одиницею Великої Британії і більше не є королівством, політичний статус Шотландії визначають як дуже близький до статусу окремої держави. Це дає підстави виокремлювати поряд з поліетнічністю й інші фактори розвитку дезінтеграційних тенденцій, а саме – статус етносу, який намагається відокремитися, в державі, а також статус території його проживання. Однак цю припущення буде перевірено в подальших дослідженнях.

Показово, що поліетнічність визначається дослідниками не лише, як ситуація співіснування у рамках однієї структурованої людської спільноти (етнополітичний, етносоціальний організми) осіб різного етнічного походження, носіїв різних етнокультурних традицій, етнічного менталітету. В. Євтух визначає поліетнічність також як концепцію, яка стверджує, що різні етнічні й мовні групи можуть безконфліктно у взаємодії проживати у межах однієї держави й розвивати свої мови та культури[1]. Це також є питання окремого дослідження – які фактори нівелюють дезінтеграційний потенціал етнічності для держави як етнополітичної системи та етнополітичної форми організації життя етноспільнот. Наразі припускаємо, що це демократичний режим, високий рівень задоволення прав етноспільнот, інтегрованість держави в регіональні утворення, відсутність історичних та сучасних етнополітичних конфліктів.

Що ж стосується моноетнічних держав, вони автоматично є невразливими до етнічних відцентрових домагань, оскільки в них домінує одна нація з незначними вкрапленнями національних меншин або мігрантських етносів, які не висувають етнотериторіальних претензій. Моноетнічною або моноетнонаціональною визначається держава, яка оформилася як етнічна територія одного етносу, який в ході націогенезу сформував державу за незначної частки національних меншин. Умовно моноетнічними державами можна вважати Японію, Південну та Північну Кореї, В'єтнам. Умовно, тому що їх моноетнічний статус також можна поставити під сумнів, адже у сучасному світі поліетнічність посилюється внаслідок інтенсифікації міграційних процесів. Йдеться про формування на основі мігрантського компоненту нових етнічних спільнот всередині моноетнічної держави. Крім того, у всіх моноетнічних держава все ж буде присутня хоч і незначна частка національних меншин.

Оданк критерієм визначення держави як моноетнічної слугує їх вплив та становище в державі. Кілька груп національних меншин, кількість представників яких не перевищує 10%, які не мають вирішального впливу на політику, державний курс та процес прийняття рішень, не дозволяє зарахувати таку державу до поліетнічних. На користь моноетнічності держави свідчить також домінуюче становище державотворчого етносу (нації) у всіх сферах життя. Оскільки національні меншини в моноетнічних державах, незалежно від типу розселення – дисперсного чи компактного, не мають впливу на порядок денний держави, вони не політизують етнічність, не висувають вимог щодо автономізації. А, отже, не сприяють розвитку дезінтеграційних тенденцій.

Тож, можна простежити прямий зв'язок між етнічним складом населення держави та ймовірністю виникнення дезінтеграційних тенденцій. На прикладі сучасних етнополітичних дезінтеграційних процесів в державах-членах Європейського Союзу (Великій Британії, яка ще не реалізувала процедуру виходу зі складу ЄС, та Іспанії) було доведено припущення про те, що

[1] Євтух, В. (2012). Багатоетнічність. *Етнічність: енциклопедичний довідник.* Київ: Фенікс, 34.

поліетнічність є об'єктивним фактором (обов'язковою передумовою) виникнення та реалізації дезінтеграційних тенденцій. За допомогою порівняльного аналізу було продемонстровано, що поліетнічні держави, незалежно від особливостей їх формування, залишаються вразливими до етнополітичних і етнотериторіальних відцентрових вимог (автономізації, розширення прав автономії, відокремлення, сепаратизму) з боку етнічних спільнот, тоді як в моноетнічних державах ні кількість, ні становище, ні вплив етноспільнот не сприяють розвитку етнополітичної дезінтеграції.

References:

1. Constituciyn Espacola (Senado de Espaca) *Pбgina principal de la web del Senado de Espaca* <http://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/index.html> (2017, November, 10).
2. Derzhava polietnichna [Multiethnic state] *Ukrayinska etnografiya: slovnyk – Ukrainian ethnography: dictionary.* <http://etno.us.org.ua/blog/glossary/39.html> (2017, November, 8) [in Ukrainian].
3. EU referendum: Scotland backs Remain as UK votes Leave *BBC News.* <http://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-36599102> (2017, November, 10).
4. Nielsson G. (1985) States and Nation-Groups: a Global Taxonomy *New Nationalism in Developed West: towards explanation.* Boston: Allen and Unwin, 30-31.
5. Tajani: "En Europa nadie va a aceptar la independencia de Cataluca" *Radio Cope* <http://www.cope.es/noticias/herrera-cope/tajani-europa-nadie-aceptar-independencia-cataluna_160569> (2017, November, 11).
6. Tsitsuashvili N.I. (2011) Etnopolitychna bezpeka: vnutrishni vyklyky v umovah polietnichnosti [Ethnopolitical security: internal challenges in the context of multiethnicity] *Politologichnyj visnyk – Political Science Herald*, *53,* (s.272) [in Ukrainian].
7. Una miniconstituciyn para dos dнas despuйs del 1-O *El Pais.* <https://elpais.com/ccaa/2017/09/07/catalunya/1504780420_505960.html> (2017, November, 11).
8. Van den Berghe P. (1987) *The Ethnic Phenomenon.* Westport: Greenwood Press, 252-253.
9. Vitman K. M. (2015) Tendentsiyi etnopolitychnoyi dezintegraciyi v Jevropejskomu prostori [Ethnopolitical disintegration's trends on European space]. *Aktualni problemy polityky – Actual problems of politics, 54,* 28. [in Ukrainian].
10. Vitman K.M. (2017) Secesiya Kataloniyi jak nevdala sproba dezintegraciyi Ispaniyi [The Secession of Catalonia as an Unsuccessful Attempt to Disintegrate Spain] *Aktualni problemy polityky – Actual problems of politics, 59,* (s.36) [in Ukrainian].
11. Yevtux V. (2012) Bagatoetnichnist [Multiethnicity]. *Etnichnist: encyklopedychnyj dovidnyk – Ethnicity: an encyclopedic guide*. Kyiv: Feniks (s. 34) [in Ukrainian].

Вілена Воронова
Інститут соціальної та політичної психології НАПНУ, Україна

ТЕХНОЛОГІЇ ТРАНСФОРМАЦІЙ ТА ПОЛІТИЧНОГО БРЕНДИНГУ ЯК СУЧАСНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЛІДЕРСТВА

Vilena Voronova
Institute of social and political psychology NAPSU, Ukraine

TRANSFORMATION AND POLITICAL BRANDING TECHNOLOGIES AS THE MODERN LEADERSHIP INSTRUMENT

The article is devoted to the problem of technologies of transformation of social life and the search for scientific approaches to the use of modern leadership tools. Existing sociological and socio-psychological opportunities for studying the tension of the political situation, social anomie, etc. are well-known to scholars, but are not widely used among political circles as instruments for measuring and studying the state of the political situation in the country. Among the qualities that a political leader gains in communicating with the electorate is the need to highlight publicity. The ability to use various communication channels, first of all, mass communication channels, is a necessary competence of a modern leader. Knowledge of the specifics and technologies of modern communication tools greatly increases the chances of a policy of success in the electoral campaign. The importance of scientific substantiation of the actions of politicians becomes apparent, considering the complexity and tension of the situation for a country in a crisis situation. Scientific approaches to socio-political and socio-communicative situations research have the necessary tools to correct these situations in the most balanced way.

Keywords: social transfomation, leadership, social psychology, political branding, sociology, communication tools, publicity.

Україну часів незалежності можна визначити як «країну трансформацій». Численні зміни, що відбувались у період становлення незалежності, інститутів законодавчої та виконавчої влади, спонукали вчених до різноманітних тлумачень подій, що відбувались й висновків, які були зроблені представниками таких наук, як соціологія, політична і соціальна психологія, теорія менеджменту тощо. Так відомий український соціолог і соціальний психолог Є.І.Головаха у книзі «Суспільство, що трансформується» зазначав, що «не можна розраховувати на те, що інертна й багато в чому консервативна бюрократична система спроможеться в доволі стислі терміни забезпечити населення необхідною оперативною й операціональною (догідною для практичного застосування) економічною інформацією»[1]. Підкреслимо, що тоді йшлося саме про економічну інформацію, необхідну для розбудови суспільства на нових більш прогресивних економічних засадах. З позицій ситуації нинішньої цю думку можна поширити і на більш широке коло питань, які стосуються політико-економічної ситуації. В майбутньому Україну чекали ще більш серйозні випробування, і на тлі всіх викликів і негараздів потрібен був показник, що демонстрував би певний рівень «ухилу» суспільства або в бік нестабільності, або більш врівноваженої ситуації. Таким показником виявився розроблений і введений Н.В.Паніною «індекс соціального самопочуття» [2] (див. Табл 1).

[1] Головаха, Є.І. (1997). *Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні.* Київ, 49.
[2] Головаха, Е.И., Панина, Н.В., Горбачик, А.П. (1998). Измерение социального самочувствия: тест ИИСС. *Социология: методология, методы, математическое моделирование, 10*, 45-71.

Таблиця 1

Інтегральний індекс соціального самопочуття[1]

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016
ІІСС-20	35,1	33,7	34,8	34,8	37,3	38,3	39,4	38,6	37,4	39,5	38,9

У сучасній соціальній науці наявні кілька підходів до визначення соціального самопочуття:

- пояснення цього терміну через поняття задоволеності різними сторонами життя; тут наявна певна тенденція ототожнення понять «соціальне самопочуття» та показник «інтегрованої задоволеності життям». Згідно з таким підходом соціальне самопочуття розглядається як відображення якості життя, і для повноти його виміру науковці намагаються врахувати різні сфери життєдіяльності;
- соціальне самопочуття розглядається як інтегрована характеристика реалізації життєвої стратегії особистості (соціо-психологічний підхід), ставлення до навколишньої дійсності та її суб'єктивного сприймання[2], так за Еліасом, соціальне самопочуття визначається як «синдром свідомості», що відображає ставлення до взаємозв'язку між рівнем запитів і ступенем задоволення життєзначущих потреб ;
- в артикуляції Н.В.Паніної та Є.І.Головахи, соціальне самопочуття є «узагальненим індикатором реакції населення на соціальні перетворення»[3].

В поточний період існування традиційних і становлення нових якісних змін взаємодій, де суб'єктність є визначальною «фігуративною» характеристикою, нові умови вимагають від сучасних політиків вибору свого «цивілізаційного шляху», тобто шляху освоєння тих найважливіших засад, де існують певні «градуювання» та «варіації» самопізнання в різноманітних групах (від елітних груп до ширших верств розвиненіших суспільств). Так, згідно Н.Еліасу, з'являється «в людей новітніх європейських суспільств відчуття того, що їхнє власне «я», істинне «я» – це щось замкнене в «середині» від решти людей і речей «зовні»; чи тут йдеться «про тип самопізнання, властивий певному ступеню в розвитку утворених людьми фігурацій, і самих людей, котрі утворюють ці фігурації»[4].

Заслужити довіру виборця в умовах кризового суспільства досить важко. Це знають представники всіх політичних сил, тим більше тих, хто намагається утримувати свої рейтинги. Серед таких політиків можна назвати старожилів політичного спектру Ю.Тимошенко, О.Ляшка та Ю.Бойко, а також відносно нових «гравців» в політичному полі, показники яких є менш стабільними (П.Порошенка, А.Яценюка, В.Рабіновича, ін.) Однією з причин цього, на думку автора, є неправдивість, зманіпульована подача інформації; так на думку Петра Дем'янчука, ведучого програми «Факти» на ICTV: «До якої події не торкнутися — то все політична гра, особливо у наш час переформатування країни. Тому важлива кожна деталь того, що відбувається всередині країни і за її межами. Найголовніше, на мою думку, для України – безвізовий режим та остаточне затвердження Асоціації Україна-ЄС. І хоча про членство думати зарано — це остаточний вибір українського суспільства та відрив від Російської імперії. Це довіра і визнання України, як стратегічного партнера»[5].

Увага до геополітичних прагнень є рідкістю для сучасних політичних сил, представлених парламентськими фракціями. Завдяки суттєвісній зміні іміджевих характеристик лідера Радикальної партії О.Ляшка, саме в його фракції з'являються ідеї не тільки удосконалення економічної законодавчої бази (підготовані та озвучені В.Галасюком), але й нові тези впровадження для України

[1] *Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін* (2016), *вип. 3 (17).* Київ: Інститут соціології НАНУ, 285.
[2] Еліас, Н. (2003). *Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 467.
[3] Головаха, Е.И., Панина, Н.В., Горбачик, А.П. (1998). Измерение социального самочувствия: тест ИИСС. *Социология: методология, методы, математическое моделирование, 10*, 46.
[4] Еліас, Н. (2003). *Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 37.
[5] Детектор медіа. Інтерв'ю Петра Дем'янчука. <http://detector.media/community/article/128867/2017-08-14-klitka-vidchinilasya-televeduchi-pidveli-pidsumki-politichnogo-sezonu->

інструментів потенціального просування до позицій рівноправного агента дій на міжнародній арені, в геополітичному спектрі сучасного світового балансу.

Відомо, що дві функції наукового знання, які убезпечують від стагнації – це прогностичність та варіативність концепцій. Стосовно останньої соціологія політики та соціологія масових комунікацій йдуть попереду багатьох інших галузей вже багато років, то політична психологія (саме в аспекті виконання нею прогностичних функцій) – втілює ці функції на практиці вкрай рідко. Для переважної кількості галузей соціальної науки сьогодні є характерним те, що прогнози тут зведені до короткострокових рейтингів, «життя» яких триває не більш, ніж місяць. Дискретність інформації соціальної та політичної науки позначається й на практичній політичній діяльності (міжнародній, зокрема), й на дипломатичному полі втілення парламентських рішень. За даними KOF, оприлюдненими у 2016р., Україна посідає 41-е місце серед 207 країн з індексом глобалізації 70,71 (за стобальною шкалою)[1]. Короткострокова актуальність результатів досліджень в науці може призвести лише до руйнації галузі, але аж ніяк до її розвитку, наукової стабільності та ґрунтовності наукових результатів. Короткострокова актуальність, «рвучкість» рішень парламентаріїв, може спотворити імідж країни на багато років.

Використовувати соціологічні та соціопсихологічні дослідження вміє не кожний. Окремі політики приходять до розуміння необхідності користування науковою інформацією роками. Проте є й такі, що розуміються на типі та якості наукової (особливо соціологічної) інформації й протягом всієї політичної кар'єри приділяють їй серйозну увагу. Нині без такого підходу і використання наукового мислення неможливо затриматись на політичному Олімпі.

Широта діапазону сучасних концепцій і теорій політичної комунікації, різноманітність та невизначеність методологічної парадигми свідчать про складність об'єкту та широту предметної сфери досліджень в цій галузі й віддзеркалюють певну кризу, зокрема, в царині постмодерної філософської думки і макросоціології кінця XX-початку XXI ст. Так само страждаючи від вад «заходоцентричності» (вислів Й.Терборна), як й інші галузі, що тяжіють до всесвітньо-історичного поступу (для якого винайшли об'єднуючий термін «глобалізація»), поряд з вже відомим західним «універсалізмом», соціологія останніх десятиліть втілює цілком природні намагання конкретизувати та функціоналізувати досягнення наук про суспільство, «які немає підстав віддавати на поталу філософам або дилетантам». [2] Однак, підкреслює далі Й.Тернборн, давно вже час здійснити систематичне визнання розмаїтості епохальних досвідів на планеті – навіть за межами осі «ядро-периферія», що міститься в світосистемному аналізі.

Ці завдання розв'язуються як на рівні індивідуальному (лідера), так й на рівні масовому (політичної сили), адже засоби масової комунікації утворюють те середовище інформаційного простору, де саме лідер може реалізувати свої амбіції щодо розбудови свого власного іміджу (засобами політичного брендингу), а також і своєї політичної сили (партії, блоку, тощо), здійснюючи через систему засобів масової комунікації налагодження зв'язків «ядро-переферія». Так, наприклад, О.Ляшко, усвідомлюючи свою політичну силу не тільки частиною політичного спектру, але, насамперед, частиною сучасного соціокультурного середовища, зміг в короткий час змінити свій імідж: відійти від «хлопця з вилами» й вибудувати ставлення до себе не як до іміджевої фігури, але саме як до діючого політика, який тримає в руках певні важелі впливу на реальну політичну ситуацію. Його новий образ «політика в краватці» увійшов у внутрішнє автентичне поле комунікативних зв'язків більшої частини електорату з позитивним знаком «плюс». Невдалі або не дуже вдалі спроби змінити імідж, слідуючи за вимогами моди або за бажання «потрапляння» смакам невибагливої публіки (як це було з «омолодженням» Ю.Тимошенко) не завжди досягає мети. Подібне «найпростіше сприйняття» лежить в основі біхевіористських тлумачень. Так само знаходиться в колі психологічних підходів до трактувань медіацентричних впливів мас-медіа бажання «нав'язати» публіці свій новий образ, забуваючи, що подібні односпрямовані впливи вже не спрацьовують в царині сучасного персоніфікованого та суб'єктоцентрованого інформаційного простору.

Центральним інструментом тут постає вирішення проблем сприйняття як на рівні психологічного впливу (психічної системи), так і на рівні системи значень – соціальної комунікації з різними групами електорату. Відповідними галузями соціально-психології не вироблено поки що специфічних рекомендацій щодо проведення прогнозно-інтерпретаційних методик попередження

[1] KOF Index of Globalization. <http://globalization.kof.ethz.ch/>

[2] Терборн, Й. (2008). *Шляхи в/через модерність. Глобальні модерності*. Київ: Ніка-Центр, 181-182.

наслідків «інформаційних атак». Більш ретельно ці процедури були вивчені психолінгвістами й фахівцями з теорії комунікацій та психології масової поведінки. [1] Надважливим моментом рекомендаційної частини вищезазначених досліджень є необхідність вироблення «інформаційного імунітету», який набувається шляхом напрацювання навичок *інформаційного вибору* (згідно Сусської О.) [2] і блокування тих «мемів» інформаційного поля, які фактично є «психічними вірусами» (Броді, Голдсмит).

Послідовник гуссерліанських феноменологічних поглядів M.Merleau-Ponty (Морис Мерло-Понті) розглядає такий психічний пізнавальний процес як сприйняття, як здатність відтворювати початковий текст, оскільки об'єктивний світ виступає як даність, робиться припущення, що він «передає органам відчуттів певні послання, які повинні бути отриманими та розшифрованими, відтворюючи початковий текст. Звідси витікає точна відповідність й постійне зчеплення між стимулом і найпростішим сприйняттям»[3]. У дослідженнях соціальних психологів і соціологів все частіше мають місце психологічні теми та підходи. Так, у моніторингу Інституту соціології НАНУ респондентам пропонувалось відповісти на запитання «Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?»[4] (див. Табл.2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання
«Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?»
N= 1800, 2016 р.

Варіанти відповідей	***%***	***Ранг***
Надія	44,4	1
Тривога	37,7	2
Страх	22,9	3
Оптимізм	21,9	4
Розгубленість	14,0	5
Безвихідь	11,0	6
Песимізм	10,3	7
Інтерес	10,0	8
Упевненість	7,8	9
Радість	2,3	10
Задоволеність	2,2	11
Байдужість	1,7	12
Інше	0,2	13

Орієнтуючись на думку О.Г.Злобіної, «можна припустити, що негативно-агресивні переживання є такою ж суттєвою характеристикою сучасного емоційного стану, як тривоги і страхи. Причому вони представлені навіть двома категоріями, які розрізняються мірою негативізму та характером поведінкових реакцій. Роздратування, обурення, презирство, зневага спрямовані переважно на владу і є свідченням підвищеної готовності до протестних дій»[5].

[1] Сусська, О.О. (2016). Мотиваційна парадигма інформаційного вибору за умов персоніфікації медіа-комунікативного простору. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2,* 141-151.
[2] Сусська, О.О. (2013). *Персоніфікація інформаційного обміну*. Київ: Вид-во «Логос».
[3] Мерло-Понти, М. (1999). *Феноменология восприятия*. Санкт-Петербург: «Ювента», «Наука», 29.
[4] Злобіна,О.Г. (2016). Емоційні стани на перетині кількісного та якісного дослідження. *Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць Інституту соціології НАН України*, *вип. 8 (19).* Київ, Інститут соціології НАН України, 379-391.
[5] Злобіна,О.Г. (2016). Емоційні стани на перетині кількісного та якісного дослідження. *Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць Інституту соціології НАН України*, *вип. 8 (19).* Київ, Інститут соціології НАН України, 383.

Інструментами виміру таких протестних дій є «Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу» (ІДПП) та «Індекс аномійної деморалізованості» (ІАД). Обидва індекси широко використовуються в аналізі соціологічної інформації, зокрема в моніторингових дослідженнях Інституту соціології НАН України. Так, «ІДПП» за станом на 2012 рік чітко показав, що «терпіння мас» вже вичерпується й слід очікувати загострень і масових протестів (див. Табл.3)[1].

Таблиця 3

Результати досліджень протестного потенціалу населення України

ІДПП «Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу»									
1994	**1996**	**1998**	**2000**	**2002**	**2004**	**2006**	**2008**	**2010**	**2012**
3,2	3,0	4,2	3,7	3,0	2,6	3,7	3,8	4,2	4,6

Ця методика, як інструмент вимірювання рівня соціальної напруженості основним показником якої виступає ІДПП «Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу», була розроблена ще у 1988році. Матеріалом для обчислення ІДПП «слугують результати експертних оцінок (100 експертів) різних форм соціального протесту з огляду на міру їх дестабілізаційності. Отримані коефіцієнти дестабілізаційності співвідносяться з часткою громадян, готових взяти участь у тій чи тій формі протесту. Дослідження засвідчили, що значення індексу дестабілізаційності, яке перевищує «критичну точку» 4,4 бала, сполучене із масовими акціями протесту». [2]

Серед інструментів, які має соціологічна наука та які допомагають орієнтуватись у стані суспільства і соціального простору в цілому, є один з найцікавіших для дослідника (і для політика) за своїм значенням, адже він є інструментом вимірювання реального стану суспільства, це – «Індекс аномійної деморалізованості» (ІАД). Ця шкала була розроблена Л.Сроулом і апробована для застосування у масових опитуваннях в Україні Н.В.Паніною ще у 1990р. Значення індексу від 9 до 12 балів – свідчить про підвищений рівень аномійної деморалізованості; «значення індексу вище 12 балів – високий рівень аномійної деморалізованості» (див. Табл. 4).

Таблиця 4

Результати досліджень аномійної деморалізованості. [3]

Індекс аномійної деморалізованості. Шкала: 0 – 18 балів.							
	1992	**2000**	**2005**	**2006**	**2008**	**2010**	**2012**
Середній бал	13,6	13,8	12,4	12,7	13,1	12,9	13,3

Аномійність соціальних інститутів в суспільстві призводить до повної зневіри як в інститути держави, так і в інститути громадянського суспільства. Про це повинні пам'ятати політики всіх рівнів. Керують світом не політики, а «фактичності». Згідно М.Мерло-Понті, фактичність світу створює такий стан речей, що «світ і є світом, так само як фактичність cogito не є якоюсь недосконалістю в ньому, але навпаки, чимось таким, що упевнює мене в моєму існуванні»[4].

В сучасному світі, зокрема, у «полі політики» пропагандистські ефекти масової комунікації поступово відходять на задній план, і як артикулює П.Бурдьє в праці «Про телебачення і журналістику», набувають особливої важливості при проведенні електоральних кампаній та будь-яких пропагандистських акцій, в разі цілеспрямованої пропаганди за умов існування авторитарних режимів[5]. В цих двох площинах єдиною очікуваною реакцією аудиторії вважалась «ефективність

[1] *Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (2012). Київ: Інститут соціології НАН України, 547.
[2] *Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (2012). Київ: Інститут соціології НАН України, 547.
[3] *Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (2012). Київ: Інститут соціології НАН України, 553.
[4] Мерло-Понти, М. (1999). *Феноменология восприятия*. Санкт-Петербург: «Ювента», «Наука», 16.
[5] Бурдье, П. (2002). *О телевидении и журналистике*. Москва.

впливу», тобто ті неминучі «ефекти впливу», що начебто передбачались існуванням і діяльністю самої системи.

Технології трансформацій вимагають від лідера швидкого та адекватного реагування на виклики, що їх висуває епоха, політична ситуація тощо. Нові інструменти політичної комунікації включають також швидке відреагування на зміни, що потребують трансформацій та застосування певнних трансформаційних технологій, однією з яких є політичний брендинг. Одним із суттєвих важелів у розбудові власного бренду є «визнання народом». Протягом проведення електоральної кампанії необхідно робити виміри (за допомогою соціологічних інструментів) сприйняття електоратом якостей лідера політичної сили.

Серед якостей, що набуваються політичним лідером в процесі його спілкування з електоратом необхідно виділити публічність. Здатність використовувати різні комунікаційні канали, насамперед, канали масової комунікації, є необхідною компетенцією сучасного лідера. Знання специфіки та технологій сучасних засобів комунікації суттєво підвищують шанси політика на успіх в електоральній кампанії. Особливостями поведінки лідера, який користується всіма можливостями спілкування з електоратом в умовах електронних медіа, зокрема телебачення, є усвідомлення того, що:

• мовець (комунікатор) є частиною організованої групи, іноді й представником певного соціального інституту, який відповідно до своєї основної функції має завдання (смисли) відмінні від власне комунікації;

• сприймаючою стороною виступає група чи індивід, який разом з тим розглядається як частина масової аудиторії з притаманними їй загальними характеристиками;

• обмеження чи контроль доступу до засобів передачі / прийому інформації за законодавством України – відсутні;

• існує лише вплив інституційних приписів та особливостей комунікативної взаємодії комунікатора і адресата (аудиторії).

Останнє акцентує можливість працювати, орієнтуючись на певні групи чи частини аудиторії, сегментовані самим змістом потоку інформації, або ж через ті обставини, що визначаються в сучасних медіаметричних дослідженнях як «інформаційний вибір аудиторії». [1] Все згадане є надзвичайно важливими складовими як професійної діяльності журналістів, так і політиків, які беруть участь у телепрограмах.

Перелічені інструменти та технології, як комунікаційні, так і соціологічні є одночасно й інструментами політичного брендингу. Адже вміння виступати перед аудиторією або безпосередньо, або через канали мас-медіа, так само є показником публічності та комунікативної компетентності політичного лідера.

У висновках треба зазначити, що використання технології трансформацій є визначним показником ефективного політичного брендингу (і політичної сили, і її лідера). Одним з найсерйозніших джерел інформації для політичного лідера є соціологічні. Результати соціологічних досліджень використовуються як з метою поліпшення та розбудови політичного бренду, так і особистого іміджу лідера. Крім цього високоефективними є дані психологічних досліджень в галузі комунікативних технологій впливу на аудиторію, відмінностей масової та міжособистісної комунікації. Відсутність реагування на поточні зміни в існуванні потенційного електорату, зміни самої політичній ситуації, стану її напруженості (виявленого через використання відповідних індексів, наведених у статті), призводить до програшу в процесі електоральних перегонів та псує імідж політичної сили та її лідера. Натомість, свідоме використання інструментів та наукових підходів до вибудовування політичного бренду, його технологічного підкріплення та вчасно відкоригованої комунікативної політики, ведуть до поставленої мети.

References:

1. Burde, P. (2002). *O televidenii i zhurnalistike* [On television and journalism]. Moscow [in Russian].
2. Burd'e, P. (2007). Cociologija social'nogo prostranstva [The sociology of social space]. Moscow: In-t jeksperim. sociologii. – Saint Petersburg: Aletejja. [in Russian].
3. Golovaha, Ye.I. (1997). *Cuspilstvo, shho transformuyet'sja. Dosvid sociologichnogo monitoringu v Ukraini* [The society that is transforming. The experience of sociological monitoring in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].

[1] Сусська, О.О. (2016). Мотиваційна парадигма інформаційного вибору за умов персоніфікації медіа-комунікативного простору. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2,* 141-151.

4. Golovaha, E.I., Panina, N.V., Gorbachik, A.P. (1998). Izmerenie social'nogo samochuvstvija: test IISS [The measurement of social well-being. Test IISW]. *Sociologija: metodologija, metody, matematicheskoe modelirovanie* [Sociology. Methodology, methods, mathematical modeling], *no. 10*, 45-71. [in Russian].
5. Detektor media. Intervju Petra Demjanchuka [The detector of media. The P. Demanchuk's interview]. <http://detector.media/community/article/128867/2017-08-14-klitka-vidchinilasya-televeduchi-pidveli-pidsumki-politichnogo-sezonu-) [in Ukrainian].
6. Elias, N. (2003). Proces civilizacii. Sociogenetichni i psihogenetichni doslidzhennja [The process of civilization. The sociogenetic and psychogenic researchings]. Kyiv: Vidavnichij dim «Alternativi» [in Ukrainian].
7. Zlobina,O.G. (2016). Emocijni stani na peretini kilkisnogo ta jakisnogo doslidzhennja. Socialni vimiri suspilstva [The emotional states on the crossing of quantitative and qualitative research. The social dimensions of society]. *Zbirnik naukovih prac Institutu sociologiï NAN Ukraini* [Collection of scientific works of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine], *vol. 8 (19).* Kyiv, Institut sociologiï NAN Ukraini, 379-391. [in Ukrainian].
8. Merlo-Ponti, M. (1999). *Fenomenologija vosprijatija* [Phenomenology of perception]. Saint Petersburg: «Juventa», «Nauka». [in Russian].
9. Susska, O.O. (2016). Motivacijna paradigma informacijnogo viboru za umov personifikacii media-komunikativnogo prostoru [Motivational paradigm of informational choice in the context of personification of the media-communicative space]. *Sociologija: teorija, metodi, marketing* [Sociology. Theory, methods, marketing], *no. 2*, 141-151. [in Ukrainian].
10. Susska, O.O. (2013). *Personifikacija informacijnogo obminu* [Personalization of information exchange]. Kyiv: Vid-vo «Logos». [in Ukrainian].
11. Terborn, J. (2008). *Shljahi v/cherez modernist.Globalni modernosti* [Ways in / through the modernity. The global modernity]. Kyiv: Nika-Centr, 179-201. [in Ukrainian].
12. *Ukrainske suspilstvo 1992-2012. Stan ta dinamika zmin. Sociologichnij monitoring* [The Ukrainian society 1992-2012. The condition and dynamics of changes. Sociological monitoring] (2012). Kyiv: Institut sociologii NAN Ukraini. [in Ukrainian].
13. *Ukrainske suspilstvo: Monitoring social'nih zmin* [The Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes] (2016), *Vol. 3 (17).* Kyiv: Institut sociologiï NANU, 285. [in Ukrainian].
14. KOF Index of Globalization. <http://globalization.kof.ethz.ch/> [in English].

Олександр Кудрявцев, к. політ. н.
Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, Україна

ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ: АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСВІДУ ГЛОБАЛЬНИХ МІСТ ДЛЯ ДЕРЖАВ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ

Oleksandr Kudriavtsev, PhD in Political Science
O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, Ukraine

E-GOVERNMENT: GLOBAL CITIES EXPERIENCE FOR THE DEVELOPING COUNTRIES

The article examines and analyzes an impact that various aspects of electronic systems of the global cities administrating have on the process of implementation of e-government in the developing countries. Attention is paid to the analysis of the rising of the world's first public electronic network in the Netherlands capital, as a model for quality interaction between citizens and political power. The author argued that global cities can be an example of innovation in the public sector of developing countries. It the article author mentioned warnings about the impossibility in transferring of the experience of developed countries to the weak third-world economies due to several circumstances specific to them. Possible ways of developing e-government systems in developing countries are revealed. Practical recommendations, which should be considered when designing a system of electronic interaction between citizens and the state are given.

Keywords: e-government, electronic interaction systems, global city, information space, good governance.

Сучасне місто – складний соціально-економічний та культурно-інформаційний феномен, який з одного боку виступає осередком та символічним виразом глобального прогресу людства, а з іншого – індикатором маргіналізації соціальних інститутів, глибинних трансформацій засадничих принципів суспільного життя. За весь період існування міст, від античних полісів крізь віки, аж до сучасний глобальних багатомільонників, людство виробило, втілило та викинуло на смітник історії безліч форм та методів організації владних відносин у багатошарових соціально-економічних об'єднаннях. Деякі моделі настільки унікальні, що не можуть бути відтворені за інших соціальних, економічних або навіть географічних умов. Наприклад, столиця Нідерландів не схожа на жодне не тільки європейське, а й взагалі світове місто, та не лише в культурному, а також в економічному та політичному вимірах. Не відтворюючи екскурсів у історію Європейських міст, звернемо увагу на останню чверть XX сторіччя, крізь призму формування перших соціальних мереж та цифрової культури громадян. Саме Амстердам був тим осередком громадськості на зорі цифрової епохи. 70-ті та 80-ті роки започаткували розвиток мережі Digita1 City[1], про що досить розгорнуто говорить М. Кастельс у своїй роботі «Галактика Інтернет». Хоча й не існує прямого взаємозв'язку між розвитком digital-інфраструктури та статусом глобальності міста, деякі тенденції розвитку громадянського суспільства у амстердамському варіанті середини семидесятих років були важливим індикатором глибинних змін глобалізуючогося соціуму. Важливою особливістю розвитку

[1] В якості ілюстрації до представленого тут аналізу може служити короткий огляд еволюції найбільш відомої соціальної комп'ютерної мережі – Digita1 City, або, по-Нідерланди-ські, De DigitaЬle Stad (DDS) 2, створеної в Амстердамі. Досвід роботи DDS поширився далеко за межі цієї соціальної мережі, ставши базовим елементом того, що отримало міжнародну популярність під назвою «амстердамська публічна цифрова культура» – нового різновиду соціального середовища, що об'єднує місцеві інститути, низові організації, комп'ютерні мережі для розвитку культурного самовираження і громадської участі. Кастельс, М. (2004). *Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе.* Москва, 126.

електронної мережі Амстердаму було паралельне формування технічної та ідеологічної складових, остання знайшла своє відображення у понятті амстердамської публічної цифрової культури, що поєднувала у собі різноманітні наукові, підприємницькі та державні складові. Первинна ініціатива виходила від соціально-активної спільноти борців за свої права, підприємців, жінок, культурних меншин, хакерів і т. п. Ось, що з цього приводу пише М. Кастельс: «Digital City вступила в дію в січні 1994 року, первісно в якості експерименту по налагодженню електронного діалогу між міською радою та мешканцями Амстердама, а також у якості соціального експерименту щодо інтерактивного зв'язку. Оскільки мережа була успішною, її було розширено до повністю самостійної "мережевої спільноти", що забезпечила своїх користувачів інформаційними ресурсами і надавала їм можливості для вільної комунікації»[1]. Державні установи завдяки наявності економічних та соціальних ресурсів дуже швидко перейняли на себе ініціативу адміністрування та ідеологічного обґрунтування таких мереж, що знайшло відображення у неформальних рухах супротиву початку дев'яностих років у Нідерландах. Активісти, у більшості своїй, були незгодні з тим, що мережі, які вони створювали для обміну інформацією потрапляли під хоча й неформальний, але все ж таки контроль держави. В цьому вбачалися явні протиріччя між духом свободи капіталістичної Європи та недоліками будь-якої організованої влади, яка на думку теоретиків анархізму, завжди є насильством та примусом. Так званий дух міста формується століттями, переплітаючи у собі культурні феномени, історико-географічні особливості регіону. Ідея свободи набуває у глобальних містах особливого значення, через майже неосяжні можливості реалізація яких залежить від можливостей індивіда, як громадянина. В результаті унікальність міського простору уособлює в собі ті неповторні риси, завдячуючи яким і з'являються різноманітні форми організації міської влади, політичного простору міста. Особливо помітними вони стають з приходом інформаційної ери, повсякчасним впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій у повсякденне життя міського мешканця. Разом з тим, глобальні міста, як центри економічних та інформаційних потоків детермінують розвиток цілих регіонів. Ця тенденція у майбутньому буде не лише зберігатися, а й поглиблюватися, та з часом охопить усе світове співтовариство. Підтвердженням вищезазначеного є виступ шведського економіста, підприємця, професора Кьелла Нордстрема на Global Synergy Forum у 2016 році у Москві: «Країни вмирають як структури. Через 50 років замість 218 країн буде 600 міст. Вже через 25 років не буде, наприклад, Австрії, тому що вже зараз Австрія – це Відень і які-то там містечка поруч. Це відбувається за рахунок зміни системи достовірності інформації, розвитку транспорту та технологій в цілому»[2]. Це дуже сміливе передбачення, але воно має усі підстави існувати, і навіть більше. У сучасному глобалізованому світі тотальна урбанізація спостерігається не лише у топ 50 країн світу, а й навіть у суспільствах, які лише нещодавно обрали для себе напрям розвитку. В Україні, наприклад, з початку 2010-тих років вимальовується тенденція глокалізації міст, перш за все як культурних центів. Цьому активно сприяє нині модне явище брендінгу міста, місії та перспектив розвитку. Очевидність економічної депривації компенсується культурними досягненнями, та хоча б деякою орієнтацією окремих соціальних груп на новітні технології, та сфери. (Маються на увазі регіональні IT-кластери, які останнім часом виконують консолідуючі та адміністративні функції для досить ще кволої але перспективної сфери високих технологій)[3]. З іншого боку, глобальні міста виробили й свої власні управлінські моделі, які оформлюють політичну владу певним способом, додаючи їй національних відтінків та особливостей. Інформаційні потоки сучасного глобалізованого міста знаходять своє відображення і у системах електронного урядування, та закономірностях функціонування сфери новітніх технологій на службі у державної машини. Зовсім інакше, нажаль справи йдуть у країнах що розвиваються. Сучасний підхід до реалізації систем електронного уряду передбачає, що з точки зору користувача (громадянина або організації), держава є суб'єктом

[1] Кастельс, М. (2004). *Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе.* Москва, 126.
[2] Нордстрем, К. Виступ на Global Synergy Forum 2016 у м. Москва.
<https://www.youtube.com/watch?v=UcDuqEu1fLg> (з 2хв. 20 сек.) (2017, листопад, 10)
[3] *Сайт Харківський IT-кластер*. <http://it-kharkiv.com> (2017, листопад, 10). Громадська організація, що об'єднує провідні компанії у сфері інформаційних технологій (IT), розробки програмних продуктів та програм, аутсорсингу бізнес проектів (BPO), які за підтримки органів місцевої влади та вищих навчальних закладів взяли на себе ініціативу проведення комплексних змін до IT-екосистеми міста. Величезну допомогу в рішенні цієї задачі також надають компанії-партнери та окремі волонтери з галузі IT.

надання послуг або продуктів. При цьому споживачі державних послуг звертаються за ними відповідно до наявних у поточний момент потреб, тобто, у ситуаціях, в яких виникає необхідність в участі державних органів. Створення єдиної мережі доступу до державних послуг та інформації означає, що система організована відповідно до потреб громадянина або організації, замість того, щоб пояснювати їм, які повноваження мають державні відомства, і хто за що відповідає.

Принципи концепції «Governance» і методів «якісного управління» в країнах, що розвиваються тільки починають усвідомлюватися і, хоча є перші ознаки їх використання в деяких програмних документах, наприклад, в останні кілька років звучить тема використання системи приватно-державного партнерства та взаємодії з третім сектором для підвищення ефективності державного управління, на жаль, можна констатувати, що у певних аспектах досить формально пройдено перший етап впровадження технологій інформаційного суспільства в сферу функціонування владних структур і побудови електронного уряду. Поки ще немає підстав стверджувати, що наявність профільної інформації в мережі Інтернеті може мати істотний вплив на функціонування владних структур, і, що за допомогою цих технологій можна забезпечити ефективну взаємодію влади, населення та бізнесу.

Могутність технологій ЕУ у підвищенні рівня легітимності політичної влади значною мірою залежить від готовності використання інтерактивних сервісів населенням і бізнесом, можливостей доступу до Інтернету і безпосередньо пов'язане з рівнем добробуту громадян і соціально-економічним розвитком територій. Важливим компонентом проектної та аналітичної діяльності в цьому напрямку є необхідність здійснення досліджень затребуваності електронних урядових послуг і сервісів електронного уряду з боку громадян і виявлення основних цільових груп, які в даний час максимально готові до сприйняття таких послуг.

Вищеозначене дає нам можливість зробити висновок, що концепції ЕУ, які задають загальносвітовий характер розвитку цього явища, тією чи іншою мірою фокусують акцент на невід'ємності громадянського суспільства, як першооснови успішності означених перетворень. Разом з тим, у багатьох національних концепціях недостатньо уваги приділяється саме громадській складовій означених перетворень.

Вбачається, що багатьом сучасним державам, що розвиваються досить вигідно формувати у суспільній свідомості виключно юридичне сприйняття поняття громадянин (через очевидну його пасивність). Це пов'язано з тим, що філософські та політологічні визначення цього терміну (та їх укорінення у суспільній свідомості) певним чином несуть потенційну загрозу делегітимації політичного режиму. Парадоксальність ситуації виявляється у тому, що сучасна нерозвинена держава не зацікавлена у розбудові системи ЕУ через те, що має власні важелі досягнення прийнятного рівня легітимності, на більш вигідних для себе умовах. Та чи є це виключно проблемою національного характеру? Процес побудови національних електронних урядів розвивається в різних державах по-різному, проте можна виділити групи держав, для яких процес побудови електронного уряду протікає схожим чином через наявність загальних принципів у соціальному, політичному і економічному розвитку. Відповідно, потенційні можливості легітимації політичної влади за допомогою ЕУ є також схожими. Відмінності всередині групи не носять принципового характеру з точки зору побудови електронного уряду.

Визначальне значення для якісної розбудови системи ЕУ та, відповідно, і для підвищення рівня довіри громадян до інститутів політичної влади, має державна стратегія розвитку електронного уряду, що має враховувати комплекс взаємопов'язаних заходів у галузевих сферах діяльності держави, із зазначенням термінів, бюджетів, очікуваного результату [1]. З іншого боку, слабкість нормативної системи, яка регламентує поширення ІКТ у сфері політики, являє також велику загрозу легітимності наявної політичної влади. Легітимація влади не в останню чергу залежить від нормативної бази, що регулює використання ІКТ в державному секторі. Принципи, за якими організовується система, не лише визначають швидкість та якість цього процесу, але й впливають на іміджеві показники політичних інституцій, залучених до процесу вироблення та прийняття відповідних рішень.

За відсутності належної якості прийнятих рішень, електронний уряд лише відобразить характерні риси та особливості національної специфіки держави і не може розглядатися як

[1] Говлет, М. (2004). *Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики*. Львів: Кальварія, 264.

технологічний феномен. Аналіз процесів державної інформатизації дозволяє стверджувати, що останні лише підкреслюють систему ціннісних і соціально-культурних особливостей певної держави.

Держава електронних послуг існує для громадян-клієнтів, тобто, це система, при якій наявні контрактні відносини між державою та громадянином. Громадянин сприймається державою як клієнт, який, як суб'єкт політичного процесу, має право вимагати від держави підвищення ефективності її діяльності. Електронний уряд служить інструментом для втілення в життя адміністративних реформ, спрямованих на більшу структурність діяльності держави.

Для реалізації повного спектру електронних державних послуг державні організації об'єднуються у спільні проектні одиниці. Мають місце процеси інформаційної інтеграції між рівнями органів державної влади. Поряд з цим, спостерігається намагання такого політичного інституту стати ефективним та підвищити рівень власної легітимності, в першу чергу, в очах громадянського суспільства. Державні структури витрачають багато зусиль на полегшення роботи державних службовців, на створення комфортних умов свого функціонування. Сама ідея витрачання часу та коштів на безкінечні оптимізації має дуже негативний вплив на рівень довіри громадян до таких політичних інститутів. Пріоритет реалізації електронного уряду для керівництва держави, у більшості випадків, порівняно високий. Повсякчасно розробляються нові стратегії розвитку ЕУ, які змінюють терміни, бюджети і певний набір заходів і проектів із впровадження систем ЕУ у сферу політичного управління.

Іншим механізмом політичної системи глобального міста є ставлення до системи ЕУ як до інструментальної складової електронної демократії. Поставлені завдання змушують владу пропонувати суспільству нову парадигму взаємодії з владою, при якій втілюються не тільки демократичні цінності, але й ідеї «Governance», такі як управління на основі політичних мереж з помітним зменшенням ролі центральних органів влади, децентралізацією владної структури.

Таким чином, декларується децентралізована модель державного управління, при якій високий ступінь фінансової та управлінської автономності мають місцеві органи влади, а в основі діяльності держави поставлені громадянські спільноти, які на основі демократичних принципів визначають вектор розвитку муніципалітетів. Державний центр приймає на себе роль координатора політичних процесів на місцевому рівні влади, при цьому, не відмовляючись від функцій по виробленню єдиного стратегічного бачення розвитку держави.

Такий підхід у західній науковій літературі отримав назву E-governance, і розглядається як окрема галузь досліджень, що у певним чином сформованому соціально-політичному контексті дозволяє використовувати інформаційні технології та Інтернет для організації деконцентрації владних повноважень, організації демократичного процесу вираження громадянської позиції за певних умов.[1] Необхідно також відзначити, що сформований віртуальний інформаційний простір, в якому відбувається діалог між органами влади та громадянським суспільством, вимагає високого ступеня організації, управлінських зусиль з боку влади для того, щоб використовувати віртуальне середовище як інструмент для реалізації електронного демократичного правління (e-governance), підвищуючи тим самим легітимність наявної політичної влади. З точки зору створення впорядкованого віртуального середовища, крім забезпечення загального доступу громадян до мережі Інтернет, необхідно виробити перелік питань які підлягають обговоренню.

Досить гострим та дискусійним є питання про ступінь участі громадян при виробленні порядку для публічної взаємодії суспільства з владою[2]. Комплекс заходів з боку держави має бути ухвалений і для перетворення громадян з пасивних відвідувачів віртуального простору в його активних учасників, які формують і змінюють віртуальне середовище. Якщо припустити крайній прояв процесу віртуальної демократизації, то можна уявити собі постійно мінливий у зв'язку з модифікацією соціально-політичного порядку, «віртуальний вигляд» держави, що безумовно негативно позначатиметься на легітимуючому потенціалі останньої. Незалежно від бажаного ступеня віртуальної демократії, для якого-небудь її втілення органам влади необхідно підвищувати рівень довіри громадян. Іншими словами, максимально відповідати взятим на себе політичним зобов'язанням у інформаційному середовищі: необхідність своєчасного поширення всієї актуальної

[1] Сморгунов, Л.В. (2005). *Политические сети, информационные технологии и публичное управление: переход от концепции «e-government» к «e-governance»*. Москва.

[2] Говлет, М. (2004). *Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики*. Львів: Кальварія, 264.

інформації про наміри та діяльність, вибори і політичну боротьбу, пошук роботи та нові економічні проекти, соціальні допомоги та врахування думки громадян при прийнятті державних рішень.

Врахувати думку громадянина, дати йому можливість висловитися «всіма можливими способами» виступає одним із важливих кроків підвищення рівня легітимності політичної влади як центру, так і на місцях. У даному випадку мова йде про всілякі засоби доступу громадян до віртуального інформаційного середовища (цифрове телебачення, мобільний зв'язок, телефонний, супутниковий зв'язок, Інтернет). З іншого боку, інформаційні технології можуть допомогти державі в реалізації якісної дискусії з громадянами у віртуальному просторі. Під «якісними» необхідно розуміти дискусії, результати яких можуть бути реалізовані в якості нових проектів з партнерською участю всіх зацікавлених сторін, або результати, що знижують соціальну напруженість та дозволяють прийти сторонам до консенсусу.

Електронні форуми, чати з якісним рівнем управління, системи підтримки аргументації, системи моделювання наслідків прийнятих рішень є допоміжними технологічними рішеннями для держави при організації спілкування з громадянами та відпрацюванні технік зворотнього зв'язку[1]. Саме з огляду на перспективність легітимуючої ролі питання створення державної архітектури електронного уряду, розробка стандартів для функціонування державних інформаційних систем, усунення проблем цифрової нерівності, реалізація електронних державних послуг займають важливе місце в поточній діяльності держави. Тільки технологічна влада, яка використовує віртуальний простір як інструмент для своєї діяльності, має передумови для розвитку системи ЕУ.

Одним із пасивних та загалом не надто ефективних варіантів легітимації політичної влади за допомогою новітніх ІКТ є позиціювання електронної держави як політичного інституту для громадян-користувачів електронних послуг. Дана модель притаманна країнам, в яких демократичні цінності або не присутні, або не здійснюють вирішальний вплив на взаємодію громадянського суспільства і держави. Зважаючи на те, що процес розбудови системи ЕУ у таких країнах проходить скоріше «зверху-вниз», ініціативи в сфері електронного уряду можливі виключно від держави. Для такої моделі легітимації характерними перевагами в реалізації електронного уряду є можливість меншого числа погоджень при прийнятті політичних рішень, що визначають фінансування і спосіб реалізації проектів електронного уряду. Прогрес в інформатизації досягається за рахунок переконаності керівництва у важливості ІКТ для конкурентного розвитку держави в глобальному контексті. Найбільш ілюстративним прикладом вищеописаної ситуації є Сінгапур. Більш специфічним прикладом є Китай, де існує поняття політичної цензури віртуального інформаційного простору[2].

З точки зору реалізації електронного уряду схожа ситуація спостерігається в Японії і Південній Кореї, хоча політичних свобод у громадян цих країн помітно більше. Загальною основою для даної групи країн став розвиток ІКТ як нової економічної галузі, що дозволила поліпшити економічний добробут держави, створити велику кількість нових робочих місць, створити інноваційну інфраструктуру для розвитку національного ІТ-бізнесу, підвищити рівень професійних навичок для зайнятих у нових галузях. У суспільстві існує згода зі зробленою керівництвом ставкою на розвиток ІКТ.

Таким чином, держава є ініціатором проектів електронного уряду, створюючи, в тому числі і для своїх потреб, національну ІТ-галузь для реалізації власної стратегії. Вид підходу до реалізації електронного уряду визначається сформованими управлінськими традиціями, прогресом в організації міжвідомчої взаємодії при реалізації електронних послуг, що, відповідно, робить легітимуючий потенціал ЕУ майже непомітним.

Для переважної більшості малорозвинених країн критичним фактором є економічна бідність, а також нездатність до реформування органів державної влади до стану, коли використання електронного уряду стало б ефективним механізмом легітимації[3]. Але, перш, ніж вирішувати

[1] Данилин, А.В. (2004). *Электронные государственные услуги и административные регламенты: от политической задачи к архитектуре «электронного правительства»*. Москва: ИНФРА-М, 335.

[2] Vilpponen, A. (2006). Electronic word-of-mouth in online environments: exploring referral network structure and adoption behavior. *Journal of Interactive Advertising*.

[3] Данилин, А.В. Разработка концепции единой архитектуры электронного правительства. *Фостас*. <http://www.google.com.ua/url?url=http://www.fostas.ru/seminars/files/Arch_2-3>. ppt&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=TVJWVZPGPMmbsAHh94GAAQ&ved=0CBUQFjAA&sig2=K_TBvT4Y3rvDy LT2U7c5cg&usg=AFQjCNFWYovwb-nNgrpQ 9EzpAqG0oD8KmQ. (2017, листопад, 1)

настільки комплексні проблеми, необхідно подолати явище цифрової нерівності і створити технологічну інфраструктуру, без якої проблема модернізації державної діяльності на основі ІКТ є передчасною. Свої шляхи легітимації політичної влади на основі новітніх технологій шукають і суспільства з початковою стадією розвитку електронних послуг. До даної групи можна віднести слабо розвинені в економічному плані держави, а також держави, політичне керівництво яких вважає завдання розвитку інформаційного суспільства непріоритетним. Відсутність стабільного фінансування інформаційних проектів з боку держави, неможливість залучення приватних інвесторів в силу несприятливого економічного становища країни не дозволяють говорити про прогрес у створенні електронного уряду.

Окремо можна виділити проблему незавершених або нерозпочатих адміністративних реформ. У цьому випадку спроба використовувати ІКТ в ході реформ, як правило, приречена[1]. Ще однією, вже технологічною проблемою, є відсутність ІКТ-інфраструктури та доступу широких верств населення до Інтернету. Потенційний успіх у розвитку електронного державного управління для такого роду суспільств полягає у створенні сприятливих економічних та юридичних умов для розвитку національної ІТ-галузі, у формуванні у керівництва країни поглядів про пріоритетний розвиток ІКТ, співпрацю з міжнародними організаціями та країнами-лідерами в галузі створення електронного уряду з тим, щоб адаптувати вже існуючі розробки і стандарти якості електронних державних послуг[2]. Іншими словами, правомірно використовувати трансферт досвіду між державами, які реалізують схожі моделі електронного управління, і мають приблизно схожі моделі легітимації політичної влади.

Варто наголосити на тому, що трансферу досвіду в області практичного застосування ІКТ в державному секторі повинен передувати ретельний аналіз соціально-культурних, ціннісних параметрів, що визначають розвиток тієї чи іншої держави. Неможливість врахувати в технократичному підході ефект від вироблених змін на усталену систему соціальних зв'язків і культурних цінностей, призводить до конфлікту і відторгнення технологічних рішень соціально-економічних проблем, а також викликає довгострокову недовіру і розчарування у представників державних структур, які використовували даний підхід. Тому дуже важливо оцінити готовність держави, галузі, регіону, муніципалітету до можливих якісних перетворень, пов'язаних із заміною паперового документообігу на електронний, появою доступу до інтегрованих інформаційних ресурсів, змінам в інструментарії для виконання повсякденних трудових обов'язків у державних службовців, відповідністю нових форм електронної взаємодії з органами влади реальним потребам держави.

Можливий варіант, при якому вдало завершився державний ІТ-проект зі значним бюджетом, а потім виявилося що він є незатребуваним цільовою соціальної групою, на яку був розрахований. Перш ніж приступати до реалізації масштабних технологічних систем і рішень, відповідальним за державну інформатизацію керівникам необхідно вивчити і врахувати реальні потреби соціуму. Бажано, щоб електронна взаємодія з державою мала для громадян економічне обґрунтування і, в той же час, не руйнувала усталену в суспільстві систему цінностей, звичаїв і традицій.

Отже, незважаючи на досить велику кількість різноманітних практик впровадження системи ЕУ у сферу політичного управління, більшість з них певним чином торкаються питань ролі новітніх перетворень у підвищенні довіри громадян до політичної влади. Розвинені країни, які мають певний кредит довіри з боку громадян, можуть дозволити собі експериментувати з нестандартними формами організації політичної влади в електронному вигляді (електронне громадянство в Естонії). Метою таких дій не в останню чергу є і зміцнення довіри населення до політичної влади, впевненості у правильності обраного політичного курсу та адекватності політичних рішень потребам сучасності. В той же час, країни що розвиваються, на фоні значної кількості суспільних проблем цього кредиту довіри не мають, тому експерименти з нестандартними способами володарювання несуть у собі для них потенційну загрозу делегітимації або краху політичного режиму. Уряди цих країн рано чи пізно опиняться у ситуації подвійної відповідальності: не лише за прийняті рішення, але й за ті заходи, яких прийнято не було. Саме тоді й з'ясується, чи правильним був обраний курс та чи відповідає наявна ситуація очікуванням громадян.

[1] Сморгунов, Л.В. (2005). *Политические сети, информационные технологии и публичное управление: переход от концепции «e-government» к «e-governance».* Москва, 122.

[2] Лисицький, В.І. Електронний уряд України: з чого починати? Що таке електронний уряд? *Урядовий портал.* <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=10167501&cat _id=2251617>. (2017, жовтень, 22)

References:

1. Vilpponen, A. (2006). Electronic word-of-mouth in online environments: exploring referral network structure and adoption behavior. *Journal of Interactive Advertising*. [in English].
2. Hovlet, M. (2004). *Doslidzhennya derzhavnoyi polityky: tsykly ta pidsystemy polityky* [The researching of state politics: cycles and policy subsystems]. Lviv: Kalvariya, 264. [in Ukrainian].
3. Danilin, A. B. (2004). Electronic public services and administrative regulations: from a political task to architecture of "the electronic government". Moscow: INFRA-M, 335. [in English].
4. Danylyn, A.V. Razrabotka kontseptsyy edynoy arkhytekturu elektronnoho pravytel'stva [Development of the concept of a unified architecture of electronic government]. *Fostas*. <http://www.google.com.ua/url?url=http://www.fostas.ru/seminars/files/Arch_2-3>. ppt&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=TVJWVZPGPMmbsAHh94GAAQ&ved=0CBUQFjAA&sig2=K_TBvT4Y3rvDyLT2U7c5cg&usg=AFQjCNFWYovwb-nNgrpQ 9EzpAqG0oD8KmQ (2017, November, 10) [in Russian].
5. K'ell Nordstrem. Vystup na Global Synergy Forum 2016 u m. Moskva [The performance on the Global Synergy Forum 2016 in Moscow]. <https://www.youtube.com/watch?v=UcDuqEu1fLg> (2min. 20 sec.) (2017, November, 13).
6. Lysytskyy, V.I. Elektronnyy uryad Ukrayiny: z choho pochynaty? Shcho take elektronnyy uryad? [Electronic Government of Ukraine: Where to Start? What is an e-government?] *Uryadovyy portal* [The government portal].<http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=10167501&cat _id=2251617> (2017, November, 01).
7. Kastel's, M. (2004). *Halaktyka Ynternet: Razmyshlenyya ob Ynternete, byznese y obshchestve* [The Galaxy Internet: Reflections on the Internet, Business and Society]. Moscow.
8. *Sayt Kharkiv'kyy IT-klaster* [The site of the Kharkiv IT cluster]. <http://it-kharkiv.com> (2017, November, 10) [in Ukrainian].
9. Smorhunov, L.V. (2005). *Polytycheskye sety, ynformatsyonnie tekhnolohyy y publychnoe upravlenye: perekhod ot kontseptsyy «e-government» k «e-governance»* [Political networks, information technologies and public administration: the transition from the concept of "e-government" to "e-governance"]. Moscow, 161.
10. *Sayt Orhanizatsiyi obyednanykh natsiy* [The UN official site]. <http://www.un.org/ru/index.html> (2017, November, 10) [in Russian].
11. *Estonian E-gov portal*. <https://www.eesti.ee/en/> (2017, November, 10) [in English].

Ihor Kushnarev, PhD in Law
V. M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine

ASIAN STATES IN FIGHT AGAINST POLITICAL CORRUPTON: EXPERIENCE OF REPUBLIC OF SINGAPORE, HONG KONG, CHINA AND POST-SOVIET CENTRAL ASIAN STATES

Peculiarities of forms of political corruption, mechanisms of anti-corruption fight, comparison of methods of corruption practices prevention in Asian states are presented. Contrasting Asian states are analysed: the most successful in the sphere of anticorruption strategies are Singapore and Hong Kong; China, that has chosen repressive methods in fight against corruption; post-Soviet states of Central Asia (on the example of Tajikistan and Kirgizstan) are outsiders of anti-corruption rating. Accent is given to national peculiarities of fight against political corruption.
Keywords: political corruption, anti-corruption policy, Singapore, Hong Kong, China, post-Soviet states of Central Asia.

At present political corruption remains an integral attribute of the political reality. It is characteristic for both the most developed and the most backward states of our planet for some level. Still for the last half-century some of them managed achieve striking success in anti-corruption fight: either with the help of democratic reformation transformations, or with use of rigid, authoritarian methods. Other consolidate anti-corruption programs to declarations, populism or cosmetic measures.

Asia is, in general, problematic region according to the criteria of intensiveness of corruption practices in politics and other activity spheres. There may be distinguished leader-states and states-outsiders in anti-corruption fight: there are some having developed a rather strong immunity to different manifestations of political corruption, and some imitating anti-corruption reforms, there are some trying to rely on democratic foundations and some who use unpopular authoritarian mechanisms in search of socially useful results.

Our research task is to discover the peculiarities of the forms of political corruption and the mechanisms of anti-corruption struggle in Asian countries. It is necessary to emphasize that fight against different types of corruption, including political and traditional, is main theme of inter-political fight of many Asian states. Nevertheless, in most of them (Philippines, Malaysia, Thailand, etc.) this fight was restricted to the periods of preparing and conduction of elections, and was later nullified and limited to the aims of populistic propaganda campaigns to get even with political competitors. L. Gladchenko[1] gives for example political frauds of clans of presidents H. M. Soeharto (Indonesia), F. Marcos and C. Aquino (Philippines), Roh Tae-woo (South Korea), prime-minister Th. Shinawatra (Thailand).

To fulfil set tasks, it is necessary to analyse number of contrasting Asian states: 1) most successful in the sphere of anti-corruption strategies – Singapore and Hong Kong (so-called "Asian-tigers"); 2) China, which have chosen repressive methods of fight against corruption; 3) one state of the post-Soviet space – Tajikistan and Kyrgyzstan, which embody the conservatism of managerial technologies burdened with the totalitarian Soviet past. In attrition for drawing some parallels in analysis we will apply experience of other states of Asia (Indonesia, Malaysia, Thailand, Philippines, etc.).

Singapore. In the research analysis of the problem of political corruption in the states of Asia Singapore was studied for the first time in the middle of 20th century[2], and at the same time this country (as well as Hong Kong) is set as an example of successful anti-corruption project[3].

[1] Гладченко, Л. (2014). Об опыте Сингапура по противодействию коррупции. *Проблемы национальной стратегии, 3 (24),* 130.
[2] Сиротин А. Опыт борьбы с коррупцией в Сингапуре. *Суда нет*. <http://sudanet.ru/borba_s_corrupciei_v_singapure> (2017, June, 12).
[3] Поліщук, А. (2016). Правила протидії корупції і досвід для України: Грузія і Сінгапур. *Національний юридичний журнал: теорія і практика, 5,* 166-169.

In times when Singapore was British colony, overall corruption was socially acceptable everyday thing. Risk for the corruptionist was open and punishment – miserable. Anti-corruption fight in Singapore began yet in 1871 when Penal Code of the Straits Settlements was passed, in which corruption was said to be beyond the law. Soon corruption was admitted as one of the problems with which British authorities did not cope. Researchers[1] assume that there were three problems for this: 1) those time favourable conditions for corruption; 2) low salaries; 3) insignificant possibility of investigation and punishment. The public thought of that time was tolerant to corruption: there was typical for most Asian states tolerable attitude to it, corruptive actions "were rather norm, moreover, for all stratums of society"[2]. Singapore was in very difficult economic situation, which even more contributed to the large-scale corruption of its various types.

The breakthrough took place when the People's Action Party, having won in elections in 1959, formed a government and initiated the Anti-Corruption Act (POCA, 1960). Nowadays Singapore is one of the least corrupted states of the world. Yet in 1996 Political and Economic Risk Consultancy (PERC) determined Singapore to be at the third place (after Switzerland and Australia) in the list of the least corrupted countries of the world. From the PERC resume: "Anti-corruption legislative base exists in all countries, but in none of them the law is kept to so clearly and steadily as in Singapore. Corrupted officials, especially high-ranking officials, are faced in Singapore with the opposition of unprecedented severity"[3].

According to the data of "Transparency International" in the 2016 rating of states (The Corruption Perceptions Index) Singapore with the index 84 held 7th position of rating (this state is leader among Asian states), this index has not significantly oscillated for the years of conduction of evaluation.

The first prime minister of independent Singapore Lee Kuan Yew noticed in his memoirs that "political corruption in Singapore became especially more prominent during preparation and conduction of electoral campaigns of different levels. Then the competition of ideas, programs of candidates for elected positions was often supplanted by the competition of wallets[4]. Singaporean leaders realized that such "commercial democracy", caused by considerable expenditures on the election campaign, starts the engine of corruption, since the electoral capitalization of sponsors must necessarily be converted into non-competitive government contracts and unlawful preferences, assigning positions. The high cost of elections was recognized to be a curse for many Asian states.

Already after first elections in independent Singapore, leaders of the state brought to light all the information about income, real estate, commercial interests, etc. Taking the oath, members of the first government clothed white, symbolizing honesty of the behaviour in personal and public life.

Anti-corruption legislation of Singapore (Law "On corruption prevention"[5] and other acts) foresee expanded determination of improper benefits. It became expansive and criminally punishable to abuse own powers: maximal fines for corruption were increased in ten times; intentional misinterpretation began to be qualified as crime, punished by imprisonment and high fines, etc. Government of Lee Kuan Yew managed to achieve total intolerance to corruption by public. Authorities showed on the practice that if there would be any violations found, none of the positions would serve as rescue.

Main authority of Singapore, established yet in 1952 for fight against corruptions is Corrupt Practices Investigation Bureau, which above all investigated events of corruption at the highest levels of government. The CPIB, was given extraordinary powers and became direct executor of political will of the government of Singapore in the cases of rooting out political and other forms of corruption. This Bureau executes both preventive and repressive functions at the same time.

Success of Singapore, perhaps, was stipulated by, first, will and sequence of higher leaders of the state, as well as implemented (despite world practice) the principle "presumption of guilt" for state officials. The last foresees that any "encouragement" of the official is considered as corruption stimulus

[1] Quah, J. (2001). Combating Corruption in Singapore: What Can Be Learned? *Journal of Contingencies and Crisis Management, 9 (1),* 29-35.
[2] Гладченко, Л. (2014). Об опыте Сингапура по противодействию коррупции. *Проблемы национальной стратегии, 3 (24),* 127.
[3] Quah, J. (2001). Combating Corruption in Singapore: What Can Be Learned? *Journal of Contingencies and Crisis Management, 9 (1),* 29-35.
[4] Куан, Ю. Ли (2010). *Сингапурская история: 1965–2000 гг. Из третьего мира – в первый*. Москва: МГИМО-Университет, 154.
[5] Prevention of Corruption Act. *Singapore Statutes Online.* <http://statutes.agc.gov.sg/aol/download/0/0/pdf/binaryFile/pdfFile.pdf?CompId:ca 83fcad-3903-4a8a-a53f-93ae7c167568> (2017, July, 09).

(award for services), until contrary is proven; proof of innocence relies on the suspect himself. Such strategy of fight against corruption is authoritarian and efficient. After all, because of this, as well as the will of the state leadership to change, the social disease that is corruption is successfully managed in Singapore. The last is emphasized by Ukrainian researcher L. Shmal, who attributed to the system of factors of fight against corruption in Singapore "presence of strict political will of the leaders of the state, passing efficient anti-corruption legislation, application of efficient administrative measures, establishing of specialized institute for fight against corruption"[1].

Singapore came down to the problem of fight against political corruption with priority task to root out firstly those conditions contributing to it, but not only to criminal prosecution of corruptionist. Anti-corruption strategy of Singapore is based on the principle "logics in the control over corruption"[2], that is "[…] attempts for rooting out corruption should be grounded on the intention to minimize or exclude conditions creating both motivation and possibilities, inclination of the person for making corruption actions"[3].

There are no exemptions in this state concerning investigating proceedings of higher officials and politicians, control of the income of political corruptionists is permanent, but not fragmented (as in some countries this is "recalled" only during electoral campaigns, especially while conducting opposition research for political opponents). For the years of anti-corruption campaign there was number of loud accusations of higher officials, for example, concerning minister of national development Tan Kia Gan, minister of environment protection Wee Toon Boon, minister of national development The Cheang Wan and others.

Providing financial package for state officials, increase of salary and prestige value of their work were other methods used to fight corruption in Singapore. It is necessary to cite prime-minister Lee Kuan Yew here: "Little authorities given to people, who cannot live in dignity on their salary, create motivation for their improper use"[4]. Remuneration of labour of prime minister of Singapore (around 600 thousand USD) significantly exceeds remuneration of heads of leading states of the world. Still, it is necessary to consider, that in many states official salary is not principle income of the first persons of the states (there are privileges, which are minimized in Singapore)[5]. All privileges and preferences are considered as such which spoil a person, make him/her to be "pirouette", what gives birth to political and bureaucratic corruption. Singaporean ministers are responsible before prime minister, and every half year report about income (their own and of members of their families). In case when prime minister has doubts concerning honesty of members of his cabinet, he initiates official investigation. In general, experience of Singapore demonstrated that adequate remuneration is vitally important for maintenance honesty and morality of politicians and higher officials.

Thus wise, Singapore managed to create climate of honesty and openness which shifted political corruption to the category of socially unacceptable events. Still, despite the fact, that experience of this state may be put as an example, is not fully adaptive (while considering different national peculiarities) for the most states of the world, for which issue of political corruption is in agenda.

Hong Kong. Researcher S. Rose-Ackerman puts as example not only Singapore, but also another Asian state – Hong Kong for those states, which have created successful independent anti-corruption authorities, subordinating directly only to the head of the government or parliament[6]. Corruption of all types on all levels was characteristic feature in Hong Kong for a long time: yet in the end of 1950s – beginning of 1960s corruption wholly involved state (as well as private) sectors. Like in the case with Singapore corruption in Hong Kong of those times was a style of life, necessary to survive. The level of corruption

[1] Шмаль, Л. (2015). Сінгапурська модель протидії корупції: досвід для України*, Науковий часопис Національної академії прокуратури України, 2,* 110.
[2] Шмаль, Л. (2015). Сінгапурська модель протидії корупції: досвід для України*, Науковий часопис Національної академії прокуратури України, 2,* 113.
[3] Номоконов, В. (1999). *Организованная преступность: тенденции, перспективы борьбы.* Владивосток: Издательство Дальневосточного университета.
[4] Ткачук, Д. Досвід боротьби з корупцією. Сінгапур. *Українська правда*. <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/12/5/7046467/> (2017, July, 12).
[5] В Сингапуре карманы чиновников проверяют руки правосудия. *Новая газета*. <https://www.novayagazeta.ru/articles/2006/10/12/27619-v-singapure-karmany-chinovnikov-proveryayut-ruki-pravosudiya> (2017, August, 14).
[6] Роуз-Аккерман, С. (2003). *Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы*. Москва: Логос.

of that time was metaphorically described: "they said it is possible "to get on the bus" (that is actively join the corruptive practices) or "to run beyond" (be the outsider, not included to the set system of the rules of political play), but it is not possible "to stay in front of the bus, moving forward" (that means to resist, complain).

The impetus for change was the economic and demographic crisis of the beginning of 1970s, which led to an increase in protest attitudes of the population, as well as a wave of popular speeches of 1973 caused by the escape of a high-ranking official suspected in corruption. The Independent Commission Against Corruption was established in 1974. Not only repressive way of punishment, but also measures of prevention corruption practices were selected as methods to fight against corruption. Success of anti-corruption fight became possible only because of subsequent support of the state: both in Singapore and in Hong Kong political will of the higher leaders was demonstrated.

Currently, Hong Kong refers to the "cleanest" Asian countries (according to the Corruption Perceptions Index), being leaded by only Singapore: with 77 points out of 100 possible in 2016 (16th in the world); over the past five years, these positions have remained virtually unchanged (fluctuations of 74-77 points). According to the results of the public opinion polls[1] the activity of the ICAC is approved by around 99 percent of questioned. About 90 percent of all the information about illegal corruption acts has public as their source[2]. And recently (at the beginning of 1970s) less than a third of citizens were ready to provide information concerning themselves.

The presumption of innocence was annulled for Hongkongese officials as well as for Singaporean. De facto there are laws resembling military tribunal in case of presence of a reasonable suspicion of a person. Those giving bribes are no more prosecuted in Hong Kong (thus, official is always guilty). The fundamental of anti-corruption success in considered being not as establishing and activity of the ICAC, but rather "real public control over activity of this commission, which did not allow it to become a part of this criminal network"[3].

People's Republic of China (**PRC**). The problem of political and other types of corruption is far more complicated in China, anti-corruption strategies of this state are difficult to compare with previous states at least while considering territorial, social-demographic and other peculiarities. China as a state has the millennial tradition of a privileged bureaucracy, and this impedes the emergence of effective democratic anti-corruption mechanisms.

Yet Chinese politician-communist Deng Xiaoping said, "There is no use fighting against crimes and getting rid of social injuries with a soft hand". World media regularly inform about capital punishments of local corruptionists, while Chinese media broadcast executions of the sentences. This demonstrates understanding of the fact that repressive fight against corruption is determined to be a formula of prosperity of the country. For a long time, the PRC fought rather with symptoms of the problem (thus, corruptionists) than with the sources of appearance of corruption practices in politics. Only for the period of 2000–2010 about 10 thousand officials were shoot dead for corruption in the PRC, that is three persons a day at average[4]; still, it is necessary to notice, that the accurate number of sentenced to death is not fully known, as according to the laws of the PRC such information should not be disclosed. There was practice of making of default decisions of sentences in the county. In general, for the last thirty years around a million of representatives of party-state apparatus were brought to criminal responsibility because of corruptive actions. Nevertheless, despite public capital punishments and life sentences, China did not manage to root out political and other types of corruption.

Chinese public official Jiang Zemin in the end of the 20th – beginning of the 21st centuries formulated new principles of fight against corruption, which combined prophylactic and radical measures. A. Makarov shows among the ways to fight corruption in modern China the following firstly: 1) constant

[1] Харичева, М. Борьба с коррупцией: опыт Гонконга. *Калининградский университет МВД.* <https://xn--80aaifradibgfzb7br.xn--b1agajc0ayikbb.xn--b1aew.xn--p1ai/upload/site126/ document_file/3cSPxGEDrj.pdf> (2017, September, 12).

[2] Yeung, J.Au. Fighting Corruption – The Hong Kong Experience, <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan002750.pdf> (2017, September, 17).

[3] Лавренюк, Ю. (2014). Досвід запобігання та протидії корупції у країнах Азіатсько-Тихоокеанського регіону, *Ефективність державного управління, 39,* 44–45.

[4] Макаров, А. (2012). Коррупция: опыт успешной борьбы Китая и реальность современной России. *Государственная власть и местное самоуправление*, *3,* 13–21.

rotation of personal in all governmental authorities; 2) control over provincial level of party and state apparatus, restriction of its independence (instead strict terms to follow the idea of the centre)[1].

L. Smirnova draws attention to preservation of strict orientation of criminal anti-corruption policy in legislation and law enforcement of the PRC, what is expressed in absence of the immunity from criminal persecution even of the highest officials. But according to the mentioned researcher, use of the capital punishment for corruption has decreased in the last years[2]. It seems impossible to substantiate the last thought of L. Smirnova, as information about this is closed, what was previously mentioned.

The main weakness of Chinese anti-corruption system lays in preservation of conditions for corruption, and those are "discretional methods of taking decisions and non-transparency of state administration"[3]. This, obviously proceeds from the fact that in traditional Chinese political culture, alike the west one, the accent was always given not to the law, but the moral education of people, called to take necessary state political decisions. State and political activists, having passed strict selection, were specific etalons of public morality and were given wide authorities for discretional (that is up to their own mind) decision taking. At the same time such notions as the checks and balances system, fairness of procedures did not receive support in traditional China. Still today China regularly emphasizes on the unacceptability of the west model of powers division, and notions of law and party discipline (as interlacing of law and morality in ancient Chine) are interlaced in the system of anti-corruption fight. Interested persons and groups in the PRC realize their interests not through democratic mechanisms, but via corruptive lobbyism on the higher levels of the party.

Insufficient transparency of state management is characteristic for the PRC while considering peculiarities of political culture. There is no free state database for access to current legislation in the country. The laws are passed without public discussing and are not presented with open access. There is no official method of publicizing court decisions set by the law in the PRC – it is possible to find only some full texts of court decisions. There is no public access to the declarations of state officials about their income and property. Anti-corruption bureau as main anti-corruption authority in the PRC was established by the example of Hongkongese one (abovementioned ICAC), but this authority is not independent (subdivision of people's prosecution), what decreases its efficiency.

Peculiarity of corruption situation in the PRC is "absence of unrepealed laws, rules for business conduction and receipt of licences for its conduction, absence of legal and efficient channels of the dialog between party authorities and private business, mechanism for consideration of interests of capital and new middle class"[4].

Traditional attributes of previous political system are preserved in the PRC in 21th century: the monopoly of power in the hands of one party, the tendency to concentrate powers in the hands of one leader, ideological control over the media, the absence of mechanisms of public control over the actions of party and state bodies independent from the authorities. These and other factors significantly impede the effective eradication of political corruption in the PRC. Political corruption, which often has a clan or family background, is the main reason for deepening the crisis of confidence in the political institutions of the PRC. This leads to deepening the crisis confidence of Chinese to national political institutions.

In our opinion, the experience of the PRC demonstrates that the use of only cruel punishments is not enough to reduce the scale of political corruption, its containment. There is a need in rooting out the preconditions for the development of corruption practices, as well as attention to their prevention (preventive measures).

Studying of political corruption in the group of Central-Asian states, consisting of five post-Soviet independent republics (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Tajikistan and Uzbekistan) is worth additional attention. Reasons and manifestations of corruption practices in politics, conditioned not least by the preservation of the old traditions of state administration, the influence of the Soviet totalitarian heritage, etc., will be analysed on the example of one state of this group (Tajikistan).

---

[1] Макаров, А. (2012). Коррупция: опыт успешной борьбы Китая и реальность современной России. *Государственная власть и местное самоуправление*, *3,* 17.

[2] Смирнова, Л. (2014). *Борьба с коррупцией в КНР: международный опыт и «особая китайская модель».* Москва: Институт Дальнего Востока РАН, 15.

[3] Смирнова, Л. (2014). *Борьба с коррупцией в КНР: международный опыт и «особая китайская модель».* Москва: Институт Дальнего Востока РАН, 16.

[4] Михеев, В. (2005). *Китай: угрозы, риски, вызовы развитию.* Москва: Московский Центр Карнеги, 25.

Central Asia, represented by post-Soviet states refers to the regions with extremely high corruption level. We will concentrate on the Tajikistan as one of the most corrupted states within the region. At the same time, this is the poorest and, potentially, geopolitically the most dangerous state of the region. Corruption in Tajikistan is so spread, that has received deep systemic character. Politicians of this country, in the spirit of the best populist traditions, declare the political will to anti-corruption struggle, but these statements are not supported by specific actions. Corruption Perceptions Index in Tajikistan for the last five years according to the data of Transparency International: 2012 – 22; 2013 – 22; 2014 – 23; 2015 – 26; 2016 – 25 points (this is 151st place in the world rating): these are definitely outsider positions.

Nowadays political and other forms of corruption in Tajikistan became real threat to functioning of statehood. International human rights activists state "the offensive of the state on the institutions of civil society", democracy and the rule of law being "under threat"[1]. Activists of new Tajik pro-democratic Internet movements mostly reside outside their motherland or function under pseudonym. De facto, elements of democracy are installed only declaratively, and all key decisions in authoritarian spirit depend from the head of the state.

Despite the fact, that Tajikistan ratified the United Nations Convention against Corruption, citizens do not have possibility to find out the income and property of the politicians. There is just insignificant percent of users of media alternative to state, new media in this state. Percent of internet-users is low: according to the data of the International Telecommunication Union only 19% of citizens use the Internet to some extent, only 9% have access to the network at home. Moreover, Tajik government and security services have practically unlimited possibilities of control over all types of communication in the country.

Strong traditions and cultural ties are preserved in Central-Asia region; even finances are less significant while comparing them to observance of customs. Under such circumstances, political corruption is present in the form of nepotism and cronyism. This reflects traditional values characteristic for Tajik society. Instead, there are no traditions of pluralistic political culture. Researcher E. Naurazova indicates "absence of access to information for citizens, non-observance of the legislation, inefficiency of the mechanisms of control and punishment, absence of control over political parties financing, usage of administrative resources and establishment of administrative barriers, control of political parties in regard of mass media means, etc." [2] among main problems related to political corruption.

Corruption is traditionally strong in a situation where in a poor country the state has given itself wide powers. According to Tajik expert A. Mastov, there are following reasons of political corruption in Tajikistan "absence of political competition, free elections, independent judges and mass media, as well as absence of budget transparency and state apparatus, gin up for incredible size"[3].

Firstly, political corruption in Tajikistan is observed in the area of financing of political parties. The Law "On political parties" adopted yet in 1998, with insignificant amendments introduced from that time. Researchers of the problem of financing of political parties of Tajikistan emphasize on the complexity of the issue because of the closeness of such information; parties and party members avoid this issue in all possible ways – commentaries are limited only to the emphasise on the importance of membership fees[4]. At the same time, paragraph 3 of the Article 3 of the United Nations Convention against Corruption (2004) commits countries, which have ratified it, to take all relevant measures on strengthening of transparency of financing candidates for elective office, and, if it is possible, financing of political parties. International institutions have repeatedly drawn the attention of the Tajik authorities to the need for modernization of the party financing system, as this is a pre-condition for their independence from the excessive influence of sponsors. Nevertheless, nowadays there is no systemic or subsequent approach to legislature on financing of political activity and election campaigns in Tajikistan.

In case of separating out state source of parties financing, there is no direct support in Tajikistan. There is only indirect one, which enable receipt by the parties and their candidates to the elected office

[1] *Tajikistan: Clampdown on civil society.* The Worldwide Human Rights Movement. *https://www.fidh.org/en/issues/human-rights-defenders/tajikistan-clampdown-on-civil-society> (2017, September, 20).*

[2] Науразова, Э. Причины, формы и последствия политической коррупции в Таджикистане. *Интернаука.* <https://internetnauka.com/index.php/journal/article/ view/177> (2017, June, 12).

[3] Давлат, Н. Таджикистан: коррупция решает все. *Media group Tajikistan Asia-plus.* <http://cabar.asia/ru/nurali-davlat-tadzhikistan-korruptsiya-reshaet-vse/?upm_ export= pdf> (2017, July, 31).

[4] Мамадазимов, А., Куватова, А. (2011). *Регулирование деятельности политических партий и участие женщин в политической жизни в Таджикистане,* Душанбе, 49.

possibility of acquiring some services for lowered prices or free[1]. Indirect financing in Tajikistan foresees equal access to state media and creating equal possibilities for parties in electoral campaign production. The Article 15 of the Law "On political parties" describes the limits of the state support of the parties: 1) providing equal access to state media; 2) providing equal possibilities for electoral campaign conduction[2]. Absence of direct state financing makes them seek alternative sources of financing and, in most cases, become dependent on sponsors. Thus, according to the Article 13 of the Law "On political parties", parties have right "to accept financial help in form of property and financial means from physical persons, enterprises and organizations, public associations, funds and other legal non-state entities".

It is necessary to emphasize, that modern world democratic tendencies certify implementation of state financing of parties. Instead, in Tajikistan political parties have access only to state bank account, which is open for the period of election campaign; moreover, this account is being monitored continuously. As a result, such donation system does not work, as citizens do not want to disclose their personal party preferences. Moreover, such donations may cause negative consequences to the donators (those who supported opposition parties) themselves. Repressions towards sponsors regularly appear in veiled form, for example, revocation of a license of an entrepreneur, etc.

In general, co-existence of official legal and institutional organizations with parallel network of interpersonal relations of the family-clan and feudal-client nature, determining public and business relations characterizes states of Central Asia, and in particular, Tajikistan. The corruption level does not reduce because of imperfectness of legislation, wrong personnel policy, lack of public and parliamentary control. Efficiency of anti-corruption fights depends on generation change – political corruption will reduce, if a new generation will be brought up in appropriate pluralistic culture, not tolerating corruption. Success of fight against corruption is probably the most dependent on political will of people holding the office. Political will of the first person, leader of the state, who in spirit of traditions should become an example for all co-citizens, decides everything in such state as Tajikistan.

In general, in all Central Asian states, political corruption is systematic. It has deeply penetrated not only into the state apparatus, but also in the legal, institutional and cultural environment[3]. "Party activity is saturated with corruption; lobbyist practices are deprived of a civilized format. "Instead of acceptance of democratic ideals and market mechanisms as priority methods to achieve economic prosperity and political stability which is supported by West, Central Asia faced restriction of its development by authorities, accumulated by authoritarian regimes, oligarchs and criminal"[4].

The following conclusion from studying experience of fight against political corruption in the presented group of Asian states may be done: to minimize political corruption, the will and steady sequencing is necessary, as well as a personal positive example of the higher state leadership. Experience of the analysed states demonstrates that strict authoritarian methods bring quite quick results, but despite all anti-sociality of corruption actions they contradict the democratic tradition and respect for human rights. Search of optimal ways to fight political corruption continues and the methods are constantly being modified under the influence of the latest challenges.

References:

1. Gladchenko, L. (2014). Ob opyte Singapura po protivodejstviju korrupcii [On experience of Singapore in fight against corruption]. *Problemy nacional'noj strategii* [National Strategy Issues]*, 3 (24)*, 126-138 [in Russian].
2. Haricheva, M. Bor'ba s korrupciej: opyt Gonkonga [Fight against corruption: experience of Hong Kong]. <https://xn--80aaifradibgfzb7br.xn--b1agajc0ayikbb.xn--b1aew.xn--p1ai/upload/site126/document_file/3cSPxGEDrj.pdf> (2017, September, 12) [in Russian].

[1] Walecki, M. (2009). Practical Solution for Spending Limits. In M. Ohman and H. Zainulbhai (Eds.). *Political Finance Regulation: The Global Experience*. Washington, IFES, 43–53.

[2] Закон Республики Таджикистан «О политических партиях». *База данных «Законодательство стран СНГ»*. <http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=78400> (2017, September, 14).

[3] Макаренко, Т. Центральна Азія: де зіткнулися сила, політика і економіка. The *North Atlantic Treaty Organization*. <http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/central_asian_geopolitics/UK/index.htm> (2017, September, 20)

[4] Макаренко, Т. Центральна Азія: де зіткнулися сила, політика і економіка. The *North Atlantic Treaty Organization*. <http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/central_asian_geopolitics/UK/index.htm> (2017, September, 20)

3. Kuan, Yew Lee (2010). *Singapurskaja istorija: 1965–2000 gg. Iz tret'ego mira – v pervyj* [History of Singapore: 1965–2000. From the third world – to world leaders]. Moscow: MGIMO [in Russian].
4. Lavreniuk, Yu. (2014). Dosvid zapobihannja ta protydiji korupciji u krajinax Aziatsko-Tyxookeanskoho rehionu [Experience in preventing and combating corruption in the countries of the Asia-Pacific region], *Ефективність державного управління* [Efficiency of Public Administration]*, 39,* 44-45 [in Ukrainian].
5. Makarenko, T. Centralna Azija: de zitknulysja syla, polityka i ekonomika [Central Asia:where the power, the policy and the economy have encountered]. The North Atlantic Treaty Organization. http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/central_asian_ geopolitics/ UK/index.htm (2017, September, 20) [in Ukrainian].
6. Makarov, A. (2012). Korrupcija: opyt uspeshnoj bor'by Kitaja i real'nost' sovremennoj Rossii [Corruption: experience of successful fight of China and reality of modern Russia], *Государственная власть и местное самоуправление* [State power and local self-government], *3,* 13-21 [in Russian].
7. Mamadazimov, A., Kuvatova, A. (2011). Regulirovanie dejatel'nosti politicheskih partij i uchastie zhenshhin v politicheskoj zhizni v Tadzhikistane [Regulation of political parties' activity and participation of women in political life in Tajikistan], Dushanbe: National Association of Political Scientists of Tajikistan [in Russian].
8. Miheev, V. (Ed.) (2005). *Kitaj: ugrozy, riski, vyzovy razvitiju* [China: threats, risks, challenges for development]. Moskow: Carnegie Moscow Center [in Russian].
9. Naurazova, Je. Prichiny, formy i posledstvija politicheskoj korrupcii v Tadzhikistane [Causes, forms and consequences of political corruption in Tajikistan]. *Internauka* [Internetnauka]. <https://internetnauka.com/ index.php/journal/article/ view/177> (2017, June, 12) [in Russian].
10. Nomokonov, V. (1999). *Organizovannaja prestupnost': tendencii, perspektivy bor'by* [Organized crime: tendencies, fight prospects]. Vladivostok: Far Eastern University Publishing House [in Russian].
11. Polishchuk, A. (2016). Pravyla protydiji korupciji i dosvid dlja Ukrajiny: Hruzija i Sinhapur [Rules for combating corruption and experience for Ukraine: Georgia and Singapore]. *Natsionalnyi yurydychnyi zhurnal: teoriia i praktyka* [National Law Journal: Theory and Practice]*, no. 5,* 166-169 [in Ukrainian].
12. Prevention of Corruption Act. *Singapore Statutes Online.* <http://statutes.agc.gov.sg/aol/download/0/0/pdf/ binaryFile/pdfFile.pdf?CompId:ca83fcad-3903-4a8a-a53f-93ae7c167568> (2017, June, 9) [in English].
13. Quah, J. (2001). Combating Corruption in Singapore: What Can Be Learned? *Journal of Contingencies and Crisis Management, 9 (1),* 29-35 [in English].
14. Rose-Ackerman, S. (2003). *Korrupcija i gosudarstvo. Prichiny, sledstvija, reformy* [Corruption and State. Causes, Consequences, and Reform]. Moscow: Logos [in Russian].
15. Shmal, L. (2015). Sinhapurska model protydiji korupciji: dosvid dlja Ukrajiny [Singaporean model of fighting against corruption: experience for Ukraine]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy* [Scientific Journal of National Academy of Prosecution of Ukraine]*, no. 2,* 110-118 [in Ukrainian].
16. Sirotin, A. Opyt bor'by s korrupciej v Singapure [Experience of fighting corruption in Singapore]. <http://sudanet.ru/borba_s_corrupciei_v_singapure> (2017, July, 12) [in Russian].
17. Smirnova, L. (2014). *Bor'ba s korrupciej v KNR: mezhdunarodnyj opyt i "osobaja kitajskaja model'"* [Combating corruption in the PRC: international experience and "special Chinese model"]. Moskow: The Institute of Far Eastern Studies [in Russian].
18. Tajikistan: Clampdown on civil society. *The Worldwide Human Rights Movement*. https://www.fidh.org/en/ issues/human-rights-defenders/tajikistan-clampdown-on-civil-society> (2017, September, 20) [in English].
19. Tkachuk, D. Dosvid borotby z korupcijeju. Sinhapur [Experience of fighting corruption. Singapore]. *Ukrayinska Pravda* [The Ukrainian truth]. <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/12/5/7046467/> (2017, July, 12) [in Ukrainian].
20. V Singapure karmany chinovnikov proverjajut ruki pravosudija [In Singapore officials' pockets are checked with the hands of justice]. *Новая газета* [New newspaper]. <https://www.novayagazeta.ru/articles/2006/10/12/27619-v-singapure-karmany-chinovnikov-proveryayut-ruki-pravosudiya> (2017, August, 14) [in Russian].
21. Walecki, M. (2009). Practical Solution for Spending Limits. In M. Ohman and H. Zainulbhai (Eds.). *Political Finance Regulation: The Global Experience*. Washington, IFES [in English].
22. Yeung, J.Au. Fighting Corruption – The Hong Kong Experience. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/ documents/apcity/unpan002750.pdf> (2017, September, 17) [in English].
23. Davlat, N. Tadzhikistan: korrupcija reshaet vse [Tajikistan: corruption decides everything]. *Media group Tajikistan Asia-plus.* <http://cabar.asia/ru/nurali-davlat-tadzhikistan-korruptsiya-reshaet-vse/?upm_export=pdf> (2017, June, 30) [in Russian].
24. Zakon Respubliki Tadzhikistan «O politicheskih partijah» [The Law of the Republic of Tajikistan "On Political Parties"]. *Baza dannyh «Zakonodatel'stvo stran SNG»* [Database "Legislation of the countries of the Commonwealth of Independent States"]. <http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=78400> (2017, September, 14) [in Russian].

Evgeny Trofimov, PhD in Political Science
Amur Regional Academy of Science and Education, Russian Federation

ELECTORAL "VERTICAL" AND POLITICAL PROCESS IN MODERN RUSSIA

The article presents results of a political study of leadership in the Central Election Commission of the Russian Federation (CEC of the RF) and election commissions of the Russian Federation's subjects (EC of the RF's subjects). It is noted that resumption of "leading troikas" of the CEC and EC of the RF's subjects is carried out within the framework of a centralization trend. A key role in the appointment of a member of a "leading troika" of the CEC belongs to Russia's head of state; at the regional level, there is a correlation between a position of a member of the "leading troika", subjects of its nomination and appointment.

The functioning and strengthening of the electoral "vertical" is a tool for preserving monocentrism of Russian state architecture and an obstacle to its democratic development, leading to a reduction in the legitimacy of representative principles in Russian politics and the preservation of super-presidency.

The study applied a dialectical-materialistic, formal-legal, sociological, logical, and system methods and approaches of research.

Keywords: electoral vertical, centralization, authoritarianism, monocentrism, bureaucracy, political loyalty, declarative democracy.

Over the past decade, Russia has developed a rigid monocentric pyramidal system of government headed by the federal president. The process of Putin's re-centralization strengthened the vertical integration of the "sovereign institutions" and led to the strengthening of executive, legislative (party-legislative), judicial and prosecutorial "verticals"[1]. One of the tools to monitor the functioning of a monocentric government (or, according to N. M. Kazantsev[2], "governor`s") system was an electoral "vertical", built on a hierarchical basis from election commissions of various levels and other "institutions" under the President of the Russian Federation.

Formation of the electoral "vertical" is carried out in accordance with articles 21-27 of the Federal Law "On fundamental guarantees of electoral rights and the right to participate in referendums of citizens of the Russian Federation"[3], which establishes a mechanism reproducing EC of federal and regional levels.

In accordance with paragraph 4 of art. 21 of the Federal Law "On fundamental guarantees..." the CEC of the Russian Federation consists of 15 members and is equally formed by the 1) lower chamber of the Russian parliament from candidates nominated by fractions, other deputy associations in the State Duma, deputies of the lower chamber of the Russian parliament; 2) members of the Federation Council from candidates proposed by regional parliaments and heads of constituent entities of the Russian Federation; 3) President of the Russian Federation. In accordance with par. 4-6 of art. 23 of the Law, EC of the RF's subjects consist of 10-14 members and are equally formed by a regional parliament and a head

[1] Трофимов, Е.А. (2011). «Партизация» политической системы и российский конституционализм: политико-правовой очерк. *Социально-гуманитарные и юридические науки: современные тренды в изменяющемся мире*: сб. материалов II Международной заочной научно-практической конференция (6 июня 2011 г.). Краснодар. 143-148; Трофимов, Е.А. (2014). Судебная «вертикаль» в политической системе России: политологический дискурс. *Электронный журнал «Вестник МГОУ». www. evestnik-mgoy.ru, 3.* <http://evestnik-mgou.ru/Articles/Doc/584>. (2017, September, 21); Трофимов, Е.А. (2015). Порядок формирования Совета Федерации РФ и его влияние на российский федерализм. *Научное мнение. Исторические, социологические и экономические науки: научный журнал, 8*, 112-117.

[2] Казанцев, Н.М. (2010). Государствообразующим институтом у нас является коррупция. *Проблемы современного государственного управления в России*. Материалы научного семинара, *вып. 9 (30). Европейская и российская модели государственного управления: сравнительный анализ*. Москва: Научный эксперт, 75-80.

[3] Закон об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации: Федеральный 2002 (ред. от 03.02.2015). <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=174896>. (2017, September, 24).

of a federal subject based on proposals made by: a) political parties that nominated candidates admitted to distribution of deputy seats in the lower chamber of the Russian parliament and regional parliament of the relevant federal subject of the Russian Federation; b) political parties that have received one seat in the regional parliament, proposals of other political parties and other public associations; as well as proposals of municipal representative bodies; c) previous members of an election commission of federal subject; d) Central Election Commission of the Russian Federation. In accordance with par. 9 of the Federal Law "On fundamental guarantees..." a regional parliament and a head of a federal subject are required to appoint at least one member of an election commission of a federal subject on the basis of proposals from the CEC of the Russian Federation.

Established by Russian legislation mechanism of EC's formation gives to Russian head of state and heads of federal subjects a possibility (both directly and through the party "vertical", local bodies and public associations) to influence the staff composition and activities of the EC. This conclusion is confirmed by an analysis of the CEC leadership and EC of RF federal subjects. *(Table. The subject of appointment of the Chairman, Deputy Chairman, Secretary of the CEC of the RF. Diagram 1. The subject of appointment of a member for EC of the RF's federal subject, which became part of the "leading troika". Diagram 2. Subject of nomination of a member for EC of the RF's federal subject, which became part of the "leading troika"* [1]*).*

Table 1

The subject of appointment of the Chairman, Deputy Chairman, Secretary of the CEC of the Russian Federation

The CEC member position	Period of activity of the CEC and the subject of appointment	
	2011-2016	2016-2021
Chairman of the CEC of the RF	President of the RF	President of the RF
Deputy Chairman of the CEC of the RF	President of the RF	The Federation Council of the RF
Deputy Chairman of the CEC of the RF	President of the RF	the post is liquidated
Secretary of the CEC of the RF	The Federation Council of the RF	The Federation Council of the RF

These research results reveal the political dependence of the Chairman of the CEC of the Russian Federation on the "head of state", Chairman's subordination to *Regis voluntas*. The preservation of the Federation Council's possibility to influence the activities of the CEC of the RF through the Deputy Chairman and the Secretary of the CEC of the Russian Federation (2016-2021) is conditional and creates visibility of political decentralization and external control over the activities of the CEC of the Russian Federation, since in the process of "verticalization" of the Russian policy, the upper chamber of the Federal Assembly of the Russian Federation *de facto* lost its institutional character[2].

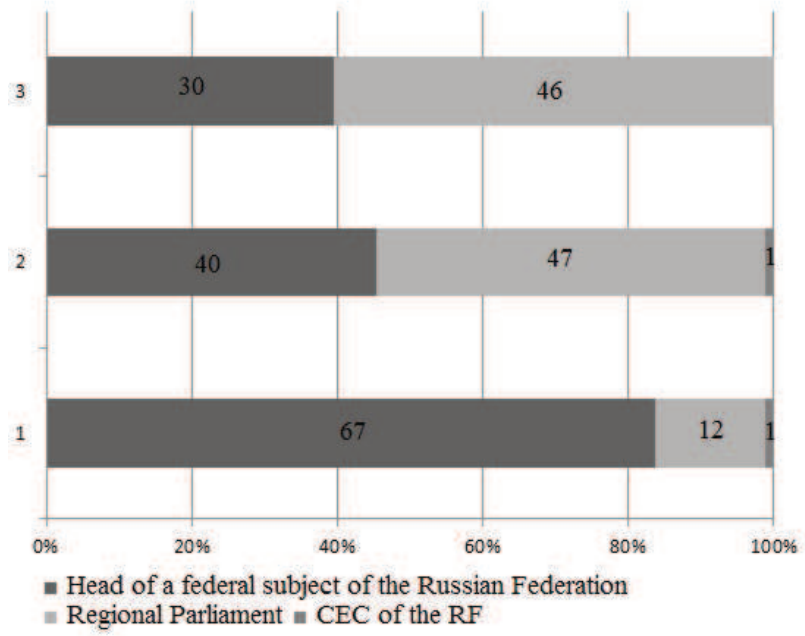
Similarly, the analysis of EC leadership in 81 constituent entities of the Russian Federation looks as following: the higher an official in the leading "troika" is, the greater his\her relationship with the CEC of the RF and a head of a federal subject; and vice versa, the lower an official in the electoral "troika" is, the greater his\her relationship with local self-government bodies, political parties and public organizations. Thus, the leaders of the CEC of the RF and EC of the federal subjects are in direct or indirect dependence on the sovereign and "institutions" close to him.

[1] The information is provided for 81 constituent entities of the Russian Federation, with the exception of the Karachaevo-Cherkess Republic, the Republic of North Ossetia-Alania, the Yamalo-Nenets Autonomous District (no responses to official requests or replies contain the requested information), the Republic of Crimea and the city of Sevastopol. At the time of the study, the Chairman of the Electoral Commission of Vologda Oblast, the Secretary of the election commission of the Kurgan region were not appointed. When nominating one candidate by different subjects, the calculation was made with the fixation of all subjects.

[2] Трофимов, Е.А. (2015). Порядок формирования Совета Федерации РФ и его влияние на российский федерализм. *Научное мнение. Исторические, социологические и экономические науки: научный журнал. Санкт-Петербургский университетский консорциум, 8,* 112-117.

Diagram 1

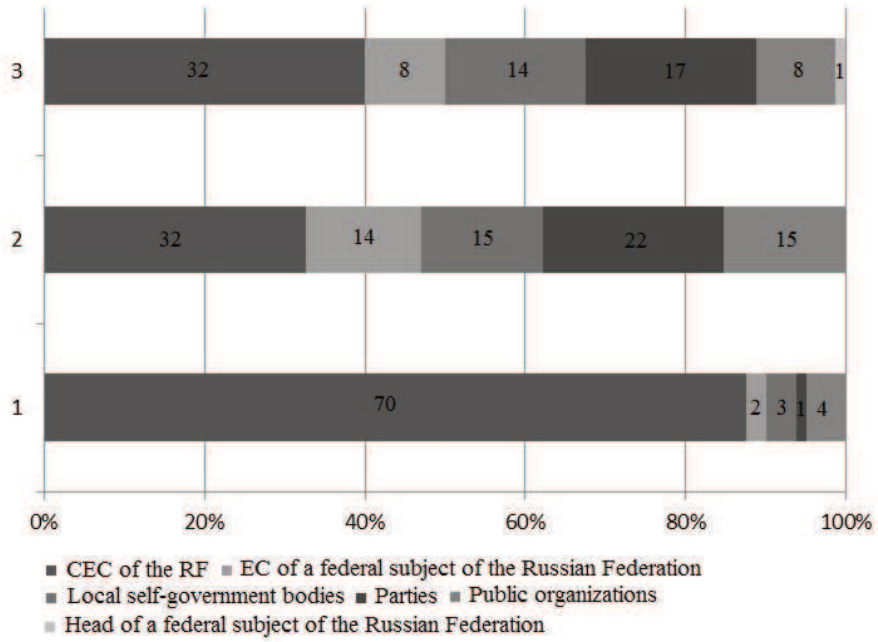
The subject of appointment of a member for EC of the RF's federal subject, which became part of the "leading troika"

The numbers indicate: *1. Chairman of the EC of a federal subject. 2. Deputy Chairman of the EC of a federal subject. 3. Secretary of the EC of a federal subject.*

Diagram 2

Subject of nomination of a member for EC of the RF's federal subject, which became part of the "leading troika"

The numbers indicate: *1. Chairman of the EC of a federal subject. 2. Deputy Chairman of the EC of a federal subject. 3. Secretary of the EC of a federal subject.*

The sub-institutional nature of the EC contributes to violations of electoral legislation and

undermines the principle of legality, which is confirmed by materials on the websites of a range of political parties, public organizations, electoral process researchers and politicians[1]. Violations of electoral legislation are observed everywhere regardless of the level of "elections", but administrative control over EC blocks the possibility to bring EC members, violating electoral rights of Russians, to responsibility, since the political strategies of election commissions, as well as the qualifications of violations, are determined "at the highest levels of power" [2].

At the same time, civil activists who undermine the legitimacy of the "elections", as well as members of the EC, who "forfeit confidence" of the higher political actors are in disenfranchised position: the first can be brought to criminal or administrative responsibility for delegitimizing a formed representative body, destabilizing the political situation and undermining the authority of the EC, as demonstrated by political actions "For Fair Elections" and statements by the Chairman of the CEC of the Russian Federation E. Pamfilova[3]; the second – for "unscrupulous work" and falsification of voting results[4].

The mechanism of formation of the EC and evaluation of their activities allow us to agree with Yu. S. Pivovarov that Russian polity has traditionally been non-institutionalized: "Russian Power can not allow the formation of a "correct" institutional system. Such a system would be a challenge to the Power, limited it, put into question its dominant position. We may say that Russian Power and the system of institutions are mutually exclusive phenomena[5].

Nam propter iustitiam punit it should be noted that the mechanism for the formation of election commissions in the US although has shortcomings, e.g., excessive politicization of election commissions[6], but can be considered more democratic, since only representatives of competing political parties participate in this process, and the state is distanced from political decision-making in the electoral sphere, except for cases related to violation of the electoral legislation. In accordance with par. 437 of the Law on Federal Election Campaigns[7], the US Federal Electoral Commission includes 6 members appointed by the President on the advice and with the consent of the Senate. Three of them may belong to the same political party, as

[1] Бузин, Ю.А. (2014). Эволюция электоральный показателей российских выборов в 1996-2012 году. *ПОЛИС: политические исследования, 6,* 62-70; «Голос»: 10 сентября в России прошли административно контролируемые выборы. Заявление по итогам наблюдения за выборами единого дня голосования 10 сентября 2017 года. <https://www.golosinfo.org/ru/articles/142182>. (2017, September, 22); Гражданин Наблюдатель. Карта нарушений. <http://nabludatel.org>. (2017, September, 25); <https://www.kartanarusheniy.org>; (2017, September, 25); Илларионов, А.Н. Индекс фальсификаций голосований в России на президентских выборах 1996-1 – 2012 года. <http://www.iea.ru/2/vote.htm>. (2017, September, 25); ЛДПР и КПРФ взбунтовались против итогов выборов 13 сентября. <http://newsbabr.com/msk/?IDE=138829>. (2017, September, 25); Тарнаев, А.П. Махинаторы из Нижегородского Кремля «выиграли» выборы. <http://kprf.ru/activity/elections/134900.html>. (2017, September, 25).

[2] «Голос»: Власть продолжает недооценивать безнаказанность преступлений на выборах. <https://www.golosinfo.org/ru/articles/142143>. (2017, September, 25); За фальсификацию выборов-2015 не сел никто. <https://kompromat1.info/articles/49598-za_faljsifikatsiju_vyborov-2015_ne_sel_nikto>. (2017, September, 27); Исследование: за фальсификацию итогов выборов наказывают редко и мягко. <http://www.cis-emo.net/ru/news/issledovanie-za-falsifikaciyu-itogov-vyborov-nakazyvayut-redko-i-myagko>. (2017, сентябрь, 25).

[3] Памфилова готова подавать в суд за клевету о выборах. <https://ria.ru/politics/20161206/1482935466.html>. (2017, September, 27); Памфилова обвинила в паразитизме авторов жалоб о нарушениях на выборах. <https://lenta.ru/news/2016/11/30/vubor/>. (2017, September, 27).

[4] Бузин, Ю.А. (2014). Эволюция электоральный показателей российских выборов в 1996-2012 году. *ПОЛИС: политические исследования, 6,* 62-70; Илларионов, А.Н. Индекс фальсификаций голосований в России на президентских выборах 1996-1 – 2012 года. <http://www.iea.ru/2/vote.htm>. (2017, September, 25); Итоги голосования: власти Москвы провалили выборы. <https://newizv.ru/news/society/11-09-2017/glavu-mosizbirkoma-trebuyut-otpravit-v-otstavku-za-plohuyu-organizatsiyu-vyborov>. (2017, September, 25); Облизбирком принял решение об увольнении 10 председателей ТИК. <https://news.sarbc.ru/main/2017/09/26/205797.html>. (2017, September, 25).

[5] Пивоваров, Ю.С. (2006). *Русская политика в ее историческом и культурном отношениях*. Москва: РОССПЭН.

[6] Итоговый отчет о результатах дистанционного мониторинга выборов президента США 6 ноября 2012 года (2012). Москва: РОИИП, 9-12.

[7] Federal Election Campaign Laws. Compiled by The Federal Election Commission. Federal Election Campaign Laws: The text of the «Federal Election Campaign Act (FECA) of 1971», as amended, the «Presidential Election Campaign Fund Act,» as amended, and the «Presi-dential Primary Matching Payment Account Act», as amended, contained in titles 2 and 26 of the United States Code. (2005) – Washington.

well as the secretary of the Senate and the clerk of the House of Representatives, but the latter do not have the right to vote at the meetings of the commission and, if necessary, can appoint persons who will replace them. Wherein, the Law establishes: a) the frequency of replacement of a part of the members of election commissions – 1/3 of the composition changes every 2 years; b) the inadmissibility for a candidate and the deputy of a commission to belong to one political party; c) the limitation of the term of office by the chairperson of the commission is 1 year with the subsequent ban on this activity during the term of election. These requirements in conditions of fierce competition in the American party system can be considered as a positive factor contributing to the impartiality of the members of the election commission. A similar mechanism is used in the formation of election commissions of states, counties, precinct election commissions.

Administrative pressure of "executive bodies" on EC of various levels and, often, voters[1], the inability of EC to protect human rights make "elections" a phantom institution of Russian polity that legitimizes decisions taken by the sovereign. It should be assumed that "elections" in Russia are played out by administrations in order to imitate the constitutional principle of the selectivity of government bodies. In Russia, ECs carry out legitimizing and organizational functions, but not law enforcement and control, contribute to violations of the rights of citizens, often cover crimes in the electoral sphere[2] and undermine the confidence of Russians to elections[3].

The solution of institutional problems of Russian ECs is in the transformation (deconstruction) of monocentric polity, implementation of separation of powers and the system of "checks and balances", change of the constitutional status of the federal president acting as the state itself and the only institution of Russian polity that hinders its evolutionary transformation[4]; development of civil society institutions and rationalization of political space.

References:

1. Buzin, A.Ju. Izbiratel'nye komissii kak dekoracii vyborov [Election commissions as scenery of elections]. <http://www.votas.ru/ik-decor.html> [in Russian].
2. Buzin, Ju.A. (2014). Jevoljucija jelektoral'nyj pokazatelej rossijskih vyborov v 1996-2012 godu [Evolution of the electoral indicators of the Russian elections in 1996-2012]. *POLIS: Politicheskie issledovanija* [POLIS: Political Studies], *no. 6,* 62-70. [in Russian].
3. Vybory v Jakutii: «Absoljutnoe bol'shinstvo hodit golosovat' po ukazke» [Elections in Yakutia: "The absolute majority goes to vote by order"]. <https://regnum.ru/news/2320222.html> [in Russian].
4. «Golos»: 10 sentjabrja v Rossii proshli administrativno kontroliruemye vybory. Zajavlenie po itogam nabljudenija za vyborami edinogo dnja golosovanija 10 sentjabrja 2017 goda ["Voice": September 10, Russia held administratively controlled elections. Statement on the results of monitoring the election of a single voting day on September 10, 2017]. <https://www.golosinfo.org/ru/articles/142182> [in Russian].
5. «Golos»: Vlast' prodolzhaet nedoocenivat' beznakazannost' prestuplenij na vyborah ["Voice": Authorities continue to underestimate the impunity of crimes in elections] <https://www.golosinfo.org/ru/articles/142143> [in Russian].
6. Grazhdanin Nabljudatel'. Karta narushenij [Citizen Observer. A map of violations] <http://nabludatel.org>; <https://www.kartanarusheniy.org> [in Russian].
7. Za fal'sifikaciju vyborov-2015 ne sel nikto [For falsifying 2015 elections no one was imprisoned] <https://kompromat1.info/articles/49598-za_faljsifikatsiju_vyborov-2015_ne_sel_nikto> [in Russian].
8. Illarionov, A. N. Indeks fal'sifikacij golosovanij v Rossii na prezidentskih vyborah 1996-1 – 2012 goda

[1] Как московских стариков заставляют голосовать за «Единую Россию». <https://echo.msk.ru/blog/corruption/2053044-echo/>. (2017, September, 27); Студентов угрозами заставляют идти на выборы. <https://newsland.com/user/4296690207/content/studentov-ugrozami-zastavliaiut-idti-na-vybory/3805534>. (2017, September, 29); Эксперты ЦИКа предложили уголовное наказание за принуждение к голосованию. <http://www.rbc.ru/politics/27/04/2017/5901b2b29a79474eef6eb842>. (2017, September, 29).

[2] Бузин, А. Ю. Избирательные комиссии как декорации выборов. <http://www.votas.ru/ik-decor.html>. (2017, сентябрь, 25); Памфилова готова подавать в суд за клевету о выборах. <https://ria.ru/politics/20161206/1482935466.html>. (2017, сентябрь, 29).

[3] Россияне о честности прошедших выборов и акциях протеста <http://www.levada.ru/01-02-2012/rossiyane-o-chestnosti-proshedshikh-vyborov-i-aktsiyakh-protesta>. (2017, September, 29).

[4] Трофимов, Е.А. (2015). Президентализм и устойчивость развития политий: российская политическая практика и опыт зарубежных стран. *Известия Иркутского государственного университета. Серия «Политология. Религиоведение». Издательство Иркутского государственногоуниверситета. Т. 12*. 41-49.

[The index of vote fraud in Russia in the 1996-2012 presidential election] <http://www.iea.ru/2/vote.htm> [in Russian].
9. Issledovanie: za fal'sifikaciju itogov vyborov nakazyvajut redko i mjagko [Research: for falsifying election results a punishment comes rarely and gently] <http://www.cis-emo.net/ru/news/issledovanie-za-falsifikaciyu-itogov-vyborov-nakazyvayut-redko-i-myagko> [in Russian].
10. Itogi golosovanija: vlasti Moskvy provalili vybory [Voting results: Moscow authorities failed elections] <https://newizv.ru/news/society/11-09-2017/glavu-mosizbirkoma-trebuyut-otpravit-v-otstavku-za-plohuyu-organizatsiyu-vyborov> [in Russian].
11. *Itogovyj otchet o rezul'tatah distancionnogo monitoringa vyborov prezidenta SShA 6 nojabrja 2012 goda* (2012) [Final report on the results of remote monitoring of US presidential elections on November 6, 2012. (2012)]. Moscow: ROIIP. [in Russian].
12. Kazancev, N.M. (2010). Gosudarstvoobrazujushhim institutom u nas javljaetsja korrupcija [Our state-forming institute is corruption]. Problemy sovremennogo gosudarstvennogo upravlenija v Rossii. Materialy nauchnogo seminara. Vyp. 9 (30). Evropejskaja i rossijskaja modeli gosudarstvennogo upravlenija: sravnitel'nyj analiz. [Problems of modern public administration in Russia. Materials of the scientific seminar. Iss. 9 (30). European and Russian models of public administration: a comparative analysis.]. Mosow: Nauchnyj jekspert. [in Russian].
13. Kak moskovskih starikov zastavljajut golosovat' za «Edinuju Rossiju» [How Moscow's elderly people are forced to vote for United Russia]. <https://echo.msk.ru/blog/corruption/2053044-echo/> [in Russian].
14. LDPR i KPRF vzbuntovalis' protiv itogov vyborov 13 sentjabrja [LDPR and the Communist Party rebelled against the outcome of the September 13 elections]. <http://newsbabr.com/msk/?IDE=138829> [in Russian].
15. *Ob osnovnyh garantijah izbiratel'nyh prav i prava na uchastie v referendume grazhdan Rossijskoj Federacii: Federal'nyj zakon ot 12.06.2002 № 67-FZ (red. ot 03.02.2015)* [On the fundamental guarantees of electoral rights and the right to participate in the referendum of citizens of the Russian Federation: The federal law of 12/06/2002 № 67-FL (ed. 03/02/2015)]. <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=174896> [in Russian].
16. Oblizbirkom prinjal reshenie ob uvol'nenii 10 predsedatelej TIK [Oblizbirkom decided to dismiss 10 TEC's chairmen]. <https://news.sarbc.ru/main/2017/09/26/205797.html> [in Russian].
17. *Oficial'nyj sajt CIK RF. Sostav CIK Rossii 2011 – 2016 gg*. [Official site of the CEC of the Russian Federation. Composition of the Central Election Commission for 2011 – 2016]. <http://cikrf.ru/about/board/2011-2016.html> [in Russian].
18. Pamfilova gotova podavat' v sud za klevetu o vyborah [Pamfilova ready to sue for libel about elections]. <https://ria.ru/politics/20161206/1482935466.html> [in Russian].
19. Pamfilova obvinila v parazitizme avtorov zhalob o narushenijah na vyborah [Pamfilova accused of parasitism authors of complaints about violations at the elections]. <https://lenta.ru/news/2016/11/30/vubor/> [in Russian].
20. «Partizacija» politicheskoj sistemy i rossijskij konstitucionalizm: politiko-pravovoj ocherk ["Partisation" of the political system and Russian constitutionalism: a political and legal essay]. *Social'no-gumanitarnye i juridicheskie nauki: sovremennye trendy v izmenjajushhemsja mire*: sb. materialov II Mezhdunarodnoj zaochnoj nauchno-prakticheskoj konferencija (6 ijunja 2011 g.). (2011) [Socio-Humanitarian and Legal Sciences: Modern Trends in a Changing World: a collection of materials of the II International Correspondence Scientific and Practical Conference (June 6, 2011). (2011)]. Krasnodar. [in Russian].
21. Pivovarov, Ju.S. (2006). *Russkaja politika v ee istoricheskom i kul'turnom otnoshenijah* [Russian politics in its historical and cultural relations]. Moscow: ROSSPJeN. [in Russian].
22. Rossijane o chestnosti proshedshih vyborov i akcijah protesta [Russians about the integrity of the past elections and protests]. <http://www.levada.ru/01-02-2012/rossiyane-o-chestnosti-proshedshikh-vyborov-i-aktsiyakh-protesta> [in Russian].
23. Studentov ugrozami zastavljajut idti na vybory [Students threatened to go to the elections]. <https://newsland.com/user/4296690207/content/studentov-ugrozami-zastavliaiut-idti-na-vybory/3805534> [in Russian].
24. Tarnaev, A.P. *Mahinatory iz Nizhegorodskogo Kremlja «vyigrali» vybory* [Machinators from the Nizhny Novgorod Kremlin "won" elections]. <http://kprf.ru/activity/elections/134900.html> [in Russian].
25. Trofimov, E.A. (2015). Prezidentalizm i ustojchivost' razvitija politij: rossijskaja politicheskaja praktika i opyt zarubezhnyh stran. [Presidentialism and the stability of the development of polities: Russian political practice and experience of foreign countries] *Izvestija Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija «Politologija. Religiovedenie».* [News of Irkutsk State University. Series "Political science. Religious Studies". Vol. 12.] 41-49. [in Russian].
26. Trofimov, E.A. (2015). Porjadok formirovanija Soveta Federacii RF i ego vlijanie na rossijskij federalizm [The procedure for the formation of the Federation Council of the Russian Federation and its impact on Russian federalism]. *Nauchnoe mnenie. Istoricheskie, sociologicheskie i jekonomicheskie nauki: nauchnyj zhurnal. Sankt-Peterburgskij universitetskij konsorcium, no. 8* [Scientific opinion. Historical, sociological and economic sciences: a scientific journal. St. Petersburg University Consortium. St. Petersburg] 112-117. [in Russian].
27. Trofimov, E.A. (2014). Sudebnaja «vertikal'» v politicheskoj sisteme Rossii: politologicheskij diskurs [Judicial

"vertical" in the political system of Russia: political discourse]. *Jelektronnyj zhurnal «Vestnik MGOU»* [Electronic Journal "Bulletin of MGOU"] *www. evestnik-mgoy.ru., no. 3.* <http://evestnik-mgou.ru/Articles/Doc/584> [in Russian].
28. Jeksperty CIKa predlozhili ugolovnoe nakazanie za prinuzhdenie k golosovaniju [Experts of the Central Election Commission proposed a criminal penalty for coercion to vote]. <http://www.rbc.ru/politics/27/04/2017/5901b2b29a79474eef6eb842> [in Russian].
29. Federal Election Campaign Laws. Compiled by The Federal Election Commission/ Federal Election Campaign Laws: The text of the «Federal Election Campaign Act (FECA) of 1971», as amended, the «Presidential Election Campaign Fund Act,» as amended, and the «Presi-dential Primary Matching Payment Account Act», as amended, contained in titles 2 and 26 of the United States Code. (2005) Washington.

CONTEMPORARY SOCIOLOGICAL DISCOURSE

Людмила Афанасьєва, к. філос. н.
Ірина Букрєєва, к. філос. н.
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Україна

ІНТЕРКУЛЬТУРНІСТЬ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КАПІТАЛ МІСТА: ВИТОКИ, СУТНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Liudmyla Afanasieva, PhD in Philosophy

Iryna Bukrieieva, PhD in Philosophy
Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University, Ukraine

INTERCULTURALITY AS SOCIOCULTURAL CAPITAL OF THE CITY: SOURCES, ESSENCE AND PERSPECTIVES

A theoretical analysis of the sources of interculturalism based on the principles of integration and mutually beneficial social partnership of different cultures has been conducted. The city is considered as a peculiar socio-cultural object whose basic elements of life can be considered as a field of accumulation of socio-cultural capital, the main component of which is interculturality. The scheme of measuring the city's socio-cultural capital is based on indicators such as trust, social communications, general norms and values. The intercultural component is empirically represented by indicators: positive perception of the inhabitants of the city as intercultural, readiness for intercultural interaction, social trust to representatives of ethnic groups.
Keywords: cultural diversity, trust, social communication, urban community, resources, consolidation.

Міста як соціально-просторові спільності виробляють особливі сенси та формують цінності, тому що містяни поєднані не лише територією, а й ресурсами міської ідентичності, значущими символами та об'єктами , які поділяються більшістю громади. Йдеться про те, що місто – це резервуар культурних і соціальних капіталів, які залишаються малодослідженими.

Міста є й індикаторами системних змін, які відбуваються на загальнонаціональному рівні. Трансформаційні імпульси проходять процес специфікації в міському середовищі, в наслідок чого міста генерують нові соціальні інституції як формальні, так і неформальні, які впливають на функціонування держави-нації, а отже потребують соціологічної рефлексії.

Водночас у світі набирають обертів міграційні процеси. Представники різних культур здебільшого влаштовуються у містах, що загострює питання їхнього впливу на консолідацію міської спільноти та взаємодії культур у середині міського середовища.

В сучасній науці і в політичній практиці взаємодія культур осмислюється в межах двох концепцій: Мультикультуралізму, який виник у країнах Західної Європи з метою осмислити нове етнічне та культурне розмаїття, породжене багатомільйонною еміграцією у 60-80-ті роки, головно з країн «третього світу», а потім ще зі східної Європи, та інтеркультуралізму – набув популярності в останню чверть XX століття.

Обидва підходи пропонують розуміння головних світоглядних засад і політичних курсів міжкультурної взаємодії. Водночас між ними існують відмінності, які можуть бути окреслені лише порівнюючи дані концепції.

На повсякденному рівні поняття «мультикультуралізм» розуміється як співіснування на певній території багатьох культур, жодна з яких не є панівною.

Більш детальне тлумачення дає Британський довідник О'Саллівена та Гартлі з теорії культурної комунікації. «Мультикультуралізм – означення і вивчення суспільства як такого, що вміщує численні відмінні, але взаємно пов'язані культурні традиції та практики, які часто асоціюються з різними етнічними компонентами цього суспільства. Із визнання суспільства мультикультурним постають два основні наслідки:

– переосмислення уявлень про культурну єдність (цілісність) суспільства, що включає відмову від спроб «інтегрувати» різні етнічні групи, оскільки інтегрування передбачає перетворення на «невідрізненну» частку панівної культури;

– переосмислення поняття культурного різноманіття: слід враховувати владні відносини, відносини домінування (power relations) між різними культурними (етнічними, соціальними) групами, аналізувати міжкультурні взаємини як такі між сильними (домінуючими) та слабкими (пригнобленими) культурами, а не просто стимулювати «інтерес до екзотичного» [1].

Коротко можна підсумувати, що мультикультурне суспільство з одного боку, розуміється як таке, в якому регулюються культурні відмінності у рамках формули «інтеграція без асиміляції», де ключова роль відводиться заохоченню та підтриманню культурного різноманіття, а з іншого – практикується політика толерантності культур, добросусідства спільнот у межах єдиної держави. Мультикультуралізм – це, насамперед, «концепція «толерантності культур», яка прагне подолати крайнощі ціннісного абсолютизму й етноцентризму, з одного боку, й культурного релятивізму – з іншого» [2].

Вже до початку 80-х рр. XX ст. ключові постулати концепції мультикультуралізму вийшли на рівень засадничих принципів політичної практики більшості західних держав та міжнародних організацій.

Водночас один із засновників концепції мультикультуралізму Ч.Тейлор, наголошує, що мультикультуралізм виявляється не лише в боротьбі індивідів за визнання, але й у вимозі визнавати їхню оригінальність, своєрідність груп, що висувається до інших. За словами Ч. Тейлора, окремі культури являють собою незалежні сутності; будь-який індивід може існувати лише як частина певної культури [3]. Звідси постає питання статусу та прав культурних меншин, їх підтримки з боку держави. На такі питаннях акцентує увагу, звертаючись до питання політичної рівності між меншістю та більшістю в поліетнічному суспільстві, інший теоретик мультикультуралізму У. Кимліка. Держава, на його думку, повинна надавати фінансової підтримки окремим культурним заходам, які працюють на утвердження багатства і різноманітності культурних ресурсів. Без такої підтримки значна кількість етнічних культур може просто зникнути, втратити власну культурну ідентичність. Така політика підвищує стабільність у суспільстві та усуває нерівність між етнічними й релігійними групами [4].

Наведені підходи до визначення мультикультуралізму об'єднують основні його ознаками:

- визнання культурного різноманіття суспільства, держави як цінності;
- відмова від ієрархії культур на «вищу-нижчу», «відсталу-передову»;
- право громадян зберігати, розвивати свою культурну ідентичність та традиції;
- відмова від ідеї суцільної громадянської інтеграції на користь політики толерантності, добросусідства спільнот.

Проте практика застосування мультикультуралістичного підходу виявила багато суперечностей. Зокрема, посилювалася групова ідентичність за рахунок індивідуальної. Це було зумовлено тим, що пільги, які надавалися урядами на підтримку й розвиток культурної та етнічної неповторності, стосувалися груп, а не окремих індивідів. З іншого боку, така політика призвела до посилення замкненості національно-етнічних спільнот та створення штучних меж між ними.

У відповідь на дану критику була розроблена модель інтеркультуралізму, як інший підхід до вирішення проблеми співіснування різних культурних та етнонаціональних спільнот у єдиному просторі. На відміну від мультикультуралізму, який сповідує добросусідство спільнот і культур,

[1] O'Sullivan, T., Hartley, J. (1994). *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*. London, 118.
[2] Гожев, К.М. (2009). Рефлексия мультикультурализма. *Мир и політика*, *9,* 77.
[3] Taylor, Ch. (1992). *Multiculturalism and the politics of recognition: An Essay*. Princeton University Press. <http://elplandehiram.org/documentos/JoustingNYC/>.
[4] Кимлика, У. (1998). *Либеральное равенство. Современный либерализм.* Москва: Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция.

інтеркультуралізм орієнтований не стільки на захист культурних відмінностей, скільки на пошук шляхів взаємодії різних спільнот як носіїв різних культурних систем. Інтеркультуралізм передбачає наявність спільних інтересів у громадян різних національностей, релігій тощо, яких об'єднує спільне почуття громадянської відповідальності за свою державу[1]. Відтак інтеркультуралізм не заперечує ідей мультикультуралізму, а доповнює їх завданням інтеграції спільнот на громадянській основі. «Ідентифікація та консолідація людей мають вибудовуватися не на етнічній, а на громадянсько-політичній основі, на засадах загального добробуту в державі, спільного внеску всіх спільнот і груп, які проживають на певній території, в її розвиток»[2].

В книзі «Міжкультурні міста: до моделі міжкультурної інтеграції», яка є результатом спільної програми Ради Європи і європейської комісії «міжкультурні міста», йдеться, що «Інтеркультуралізм – ідея такої політики і практики, яка підтримує взаємодію, розуміння і повагу різних культур і національно-етнічних груп»[3].

Сучасний культуролог С. Драгоєвич негативним аспектом мультикультуралізму називає статичність, оскільки наголос робиться не на міжкультурному обміні та взаємовпливі, а на збереженні існуючих культур меншин, отже, у певному сенсі – на консервації status quo.

Динамічнішою, на його погляд, є концепція інтеркультуралізму. У ній наголос робиться якраз на забезпеченні активного й позитивного діалогу різних культур у суспільстві, на їхньому взаємопорозумінні та взаємозбагаченні[4].

Отже, якщо основна ідея мультикультуралізму полягає у розділенні культур та зберіганні їхніх відмінностей, то інтеркультуралізм акцентує увагу на тому, що ці відмінності динамічні і можуть змішуватися. «Його цільове призначення полягає у пошуку спільності на основі вигоди від взаємодії , яка дає основу для зближення культур, формуванню спільного культурного коду»[5].

Відмінності між двома підходами полягають передусім у механізмах, які пропонується застосовувати, для сприяння підтримки та розвитку представників різних національних, етнічних, релігійних, мовних, расових та інших меншин. Мультикультуралізм пропонує політику збереження та розвитку культур на основі принципів добросусідства і толерантності, інтеркультуралізм – пошук шляхів взаємодії різних культур, зокрема і етнічних.

З огляду а це Рада Європи у 2007 році започаткувала програму «Інтеркультурні міста»[6], яка передбачає вирішення проблем історичного розмаїття і сучасних міграційних процесів шляхом формування моделі міського співтовариства нового типу на європейських принципах інтеркультуралізму. Одинадцять пілотних міст з одинадцяти країн (Ліон, Люблін, Ижевськ, Нойшатель, Берлін-Нойкельн, Суботіца, Тільбург, Реджіо Еміліа, Патрас, Осло, Мелітополь) були відібрані для участі в програмі за стійку прихильність міського керівництва до співпраці з розмаїттям, зацікавленості в цьому питанні громадських діячів і місцевих ЗМІ. Задум концепції «Інтеркультурні міста» полягав у тому, що етнічні групи, їхній творчий потенціал розглядається містом як ресурс для економічного, соціального і культурного розвитку громади. Заради цього виробляються механізми взаємовигідного соціального партнерства на основі спільної вигоди, а також шляхи, які б мінімізували консолідацію етнічно закритих «інгруп». Наразі 121 місто входить до Міжнародної мережі інтеркультурних міст, серед яких 6 українських: Мелітополь, Луцьк, Павлоград, Суми, Вінниця, Одеса[7]. Однак не всі українські міста, які були залучені до мережі даної Програми (у 2011 їх було одинадцять), виявились у змозі вийти за межі виключно різних мистецько-культурних форм демонстрації своєї культурної ідентичності. Однією з причин такого стану речей було те, що у представників місцевої влади різних рівнів не було системного

[1] *Біла книга з міжкультурного діалогу* (2010). Одеса. <https://eu.prostir.ua>

[2] Сидоренко, С.С. (2014). Сучасні концепції співіснування національно-етнічних меншин у політичному просторі. *Наукові праці. Політологія,* 23.

[3] *Межкультурные города: к модели межкультурной интеграции* (2012). Страсбург: Совет Европы; Киев: ТОВ Мастер книг, 21.

[4] Sanjin Dragojevic (1999). Culture of Peace and Management of Cultural Diversity: Conceptual Clarifications, *Culturelink*. Zagreb, 10 (29).

[5] Ананьева, Е.П. (2015). Интеркультурализм и толерантность стран западной европы в условиях новейших миграций. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* <http://apfs.in.ua/v8_2015/3.pdf>

[6] Intercultural cities programme (2007). <https://www.coe.int/en/web/interculturalcities/>.

[7] Intercultural cities programme (2007). <https://www.coe.int/en/web/interculturalcities/>.

підходу до проблеми розуміння комплексних шляхів її вирішення. Недалекосяжним виявився підхід до справи у тих містах, де розробку заходів покладали виключно на відділи культури, що й спричинило зазначене нами вище «поверхневе, фестивальне» бачення інтеркультурного розвитку міста.

Це означає, що відсутність комунікативної інтеркультурної компетентності стає однією з проблем сучасного управління, що не дозволяє сучасній громаді максимально конвертувати ні успішну комунікаційну крос-культурну політику, ні досягнутий традиційними субкультурами рівень самореалізації всередині багатокультурної спільноти. Значні переваги оволодіння безліччю інтеркультурних компетенцій управлінцями, очевидні на прикладах успішного співробітництва міст, які залишились у Програмі, і вказують, що подальший розвиток моделей соціального розвитку в рамках інтеркультурної моделі залежить від того, які завдання будуть ставити перед собою спільноти – відкритого діалогу зі світом чи самоізоляції, що веде до культурної стагнації.

Враховуючи той факт, що культурне розмаїття є реальністю сьогодення сучасних міст, і впливає на якість соціальних зв'язків у міській спільноті, є підстави розглядати його як чинник накопичення соціокультурного капіталу міста. До того ж, в соціологічній науці концептуалізація поняття «соціальний капітал» є незавершеною, а існуючі методологічні підходи до аналізу його змісту та рівнів не включають фактор інтеркультурності.

Широке використання категорії «капітал» у соціології стало можливим завдяки працям Г. Беккера і П.Бурд`є, які заклали концепції індивідуального соціального капіталу. Мікрорівневе розуміння капіталу базується на твердженні, що відносини між індивідами є джерелом матеріальної, інформаційної та емоційної допомоги.

Макрорівневе розуміння капіталу розробляли Р. Патнем, Ф. Фукуяма, Л. Ханіфан, Дж. Якобс та інші. Їхні підходи сходяться до думки, що соціальний капітал – мережі, норми і довіра, які дозволяють учасникам співтовариства більш ефективно взаємодіяти один з одним. Саме завдяки накопиченому соціальному капіталу підтримується сталість і розвиток цивілізації.

Сьогоднішній зміст даного поняття був визначений Джеймсом Коулменом (James Coleman) у його статті «Капітал соціальний та людський» у 1992 році. На його думку, «соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, який формується в результаті міжособистісних відносин: соціальні норми, обов'язки та очікування, інформаційні канали. Соціальний капітал дозволяє членам співтовариства довіряти один одному, співпрацювати з метою створення нових форм та асоціацій життєдіяльності»[1].

Отже, соціальний капітал накопичується в результаті взаємодії людей, яка обумовлена усталеними культурними нормами та цінностями, стилями поведінки. Така взаємодія безпосередньо впливає на соціально-політичне становище та визначає економічний розвиток країни. Відтак соціальний капітал міста можна представити в якості ресурсів, які збільшують економічний і соціальний розвиток міської спільноти шляхом створення і підтримки соціальних мереж і моделей соціальних організацій.

Щодо культурного капіталу, то для його визначення застосовують безліч індикаторів, які корелюють як з соціальним, так і з людським капіталами.

С. Катаєв та Л. Барзєнкова-Мяснікова розуміють культурний капітал як «… знання, які дозволяють людині розуміти і оцінювати різні типи культурних відносин і культурних продуктів, ті сили, які є креативним джерелом життєдіяльності. Вони складають творчій потенціал особистості, соціальних груп, організацій, їх можливості та творчу енергію»[2].

У межах соціологічної науки, на нашу думку, культурний капітал позначає культурну компетенцію людини – сукупність інтелектуальних здібностей, знань, умінь, навичок, моральних якостей, кваліфікаційної підготовки індивіда або індивідів, які використовуються в процесі здійснення соціальної діяльності і джерелом життєдіяльності як індивіда, так і спільноти в цілому.

Наведені вище міркування дозволяють припустити, що культурний капітал міста включає в себе культурні норми, зразки поведінки, ментальні настанови міської спільноти. В об'єктивованій формі він містить культурні досягнення – видатні особистості, предмети мистецької, художньої та літературної практики, міські знаки та символи, які поділяються більшістю містян.

[1] Коулмен, Дж. (2001). Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность, 3*, 124

[2] Катаев, С.Л., Барзенкова-Мясникова, Л.В. (2012). *Социокультурный капитал города*. Запорожье: КПУ,57.

Отже, культурний капітал корелює із соціальним: їхні предметні поля пересікаються. У багатьох випадках соціокультурний капітал ширше ніж соціальний, тому при його дослідженні правомірно використовувати поняття, які використовуються по відношенні до соціального.

В якості однієї із можливих схем вимірювання соціокультурного капіталу, виходячи із тематики нашого дослідження (мезорівень – місто) є ті сфери життєдіяльності міста, які пов`язані з його ресурсами: общинний або комунальний – сімейний, сусідський, мережевий капітали; муніципальний, людський, культурний, символічний, політичний капітали. Сукупний, об'єднавчий всі види – соціокультурний капітал міста.

Відтак, складові соціокультурного капіталу міста можуть бути представлені як наступні види ресурсів: комунальний соціальний капітал – довіра, мережі підтримки, практики соціального діалогу, згуртованість, ідентичність; муніципальний соціальний капітал – солідарність, відповідальність; культурний капітал – норми, цінності, креативність, інноваційність; символічний – знаки, символи, бренди; політичний капітал – легітимність; людський – знання, навички.

Інтеркультурну складову соціокультурного капіталу ми визначаємо як позитивне сприйняття мешканців свого міста як інтеркультурного, готовність до міжкультурної взаємодії, соціальна довіра до представників етнічних груп.

З метою емпіричного підтвердження впливу фактора інтеркультурності на соціокультурний капітал Мелітополя Центр соціологічних досліджень МДПУ ім.Б.Хмельницького провів соціологічне опитування в період з 01.11.2016 по 30.11.2016 років. Вибіркова сукупність (n) склала 2400 респондентів, Д±2,3, Р=95%. Вибірка багатоступенева, квотна [1].

Не дивлячись на те, що в місті 230 років проживають понад 90 національностей, які поєднані у 31 національно-культурне товариство, за радянських часів під впливом російсько-комуністичної ідеології відбулася деградація соціокультурних практик його мешканців. Як наслідок міська спільнота втратила власну суб'єктність і вже в наш час є громадою лише формально. Проте, місто з 2008 році активно бере участь у Програмі Ради Європи «Інтеркультурні міста», що спонукало переглянуло всі напрямки міської політики крізь призму культурного розмаїття, і у 2014 році затвердити План міжкультурної інтеграції міста на 2015-2020 р.р.[2], який включає низку ключових кроків – управління публічною сферою, освітні ініціативи, впровадження теми культурного розмаїття у публічний дискурс.

Емоційний зв'язком прив'язаності до міста як і до території, так і до спільноти є почуття гордості, що відбивається в символічних знаках, образах, історичних чи культурних пам'ятках, видатних особистостях тощо. Якщо містяни гордяться своїм містом, то вони ідентифікують себе з ним, що і є важливим індикатором соціокультурного капіталу. За результатами дослідження пишаються містяни тим, що місто вдало розташоване на перехресті доріг – 43,8%, в ньому проживають представники багатьох національностей – 40%, місто є інтеркультурним – 37,5%, історико-культурною спадщиною – 20,0%, садівництвом – 18,3%, видатними особистостями – 6,3%. Багатонаціональність і інтеркультурність цілком позитивно сприймається міською громадою, відтак даний фактор можна вважати ресурсом накопичення соціокультурного капіталу міста.

Проте місто не тотожне громаді, для якої роль довіри важко переоцінити. Довіра означає, що можна покластися на добру волю та моральні якості оточуючих, це в свою чергу спонукає до співпраці один з одним, і як наслідок до самоорганізації міської спільноти.

Проте, довіра як форма соціальних відносин у місті знаходиться на низькому рівні: лише 6,3% вважають, що мешканці міста цілком довіряють один одному, 28,8% – переважно довіряють. Вочевидь радіус довіри невеликий і поширюється лише на родичів та близьких. З одного боку, це показник стану українського суспільства в цілому, в якому існує дефіцит довіри крізь – в політиці, економіці, місцевому самоврядуванні тощо, а з іншого – різні локальні групи в місті не виробили солідарних норм поведінки, і тим самим не створили умов для розвитку інклюзивного соціального капіталу. Останній означає, що людина не відчуває цінності суспільного життя і мінімально залучена до різних видів діяльності у місті.

[1] Центр соціологічних досліджень МДПУ ім. Б. Хмельницького (2016). *Інтеркультурність як ресурс формування соціокультурного капіталу міста Мелітополь*. Мелітополь: МДПУ ім. Б. Хмельницького.

[2] *План міжкультурної інтеграції міста Мелітополь на 2015-2020* (2016). Мелітополь: Мелітопольська міська рада.

Дефіцит довіри роз`їдає принципи солідарності і призводять до поглиблення суспільної фрагментації, що нарешті формує такий феномен як недовіра, який є малодослідженим у сучасному науковому дискурсі. Феномен недовіри виникає між суб'єктами, для яких характерні відмінності (зокрема і етнічні), різні цінності, норми і правила поведінки. Взаємодія таких суб'єктів відбувається в умовах невизначеності, а поєднує їх лише зацікавленість у кооперації та мирному співіснуванні. Ці чинники стають підґрунтям довіри [1]. Аналіз дослідження дозволяє констатувати, що у міській спільності присутня «культура недовіри», яку можна розглядати як негативний феномен – квазікапітал, який викликає такі наслідки для розвитку міського співтовариства як соціальне відчуження, конфлікти тощо.

Водночас на тлі дефіциту довіри в середині спільноти, національно-культурні товариства міста користуються довірою: 76,3% опитаних вважають, що такі організації користуються довірою частково, а 10,0% – повністю, а майже половина членів міської спільноти (46,6%) відчувають відповідальність за міжкультурні відносини, за добрі стосунки між представниками етнічних спільнот. Отже, інтеркультурний чинник може стати тим підґрунтям, на якому поступово може будуватися міські соціальні комунікації, активні форми взаємодій, формуватися солідарні відносини, а національно-культурні товариства за умов їх популяризації стати інститутами, які генерують довіру.

Одним із параметрів соціокультурного капіталу є канали соціальної комунікації, серед яких міжособистісні взаємодії містян з представниками різних етносів свідчать про наявність такої складової як общинний капітал. Інтеракції в місті можна визначити як щільні: лише 12,5% містян ніколи не взаємодіяли з представниками різних етносів, 31,3% – взаємодіють один чи два рази на півроку, 25,0% – кожного дня, 11,3% – кожного тижня, 10,0% – кожного місяця, 10,0% – один раз на рік. Здебільшого таке спілкування відбувається під час дозвілля, відвідуючи культурні заходи – 36,8%, в навчальних закладах (школі, коледжі, ліцеї, ВНЗ) – 28,1%, у громадських місцях (вулиця, магазин, кафе, транспорт) – 26,3%, на роботі – 15,8%, вдома, в гостях, з сусідами – 12,3%, в соціальних мережах – 12,3%. Такі безпосередні комунікації свідчать, що представники етнічних спільнот достатньо інтегровані у міський соціальний простір. Оскільки досвід інтерактивних взаємодій з ними має позитивний характер, то даний вид соціальних комунікацій є особливим ресурсом накопичення соціокультурного капіталу.

Отже, інтеркультурність міста є ресурсом його життєдіяльності, джерелом накопичення соціокультурного капіталу. Оскільки атрибутивною характеристикою будь-якого виду капіталу є його потенційна конвертуємість, то очікується, що інтеркультурність конвертується в капітал політичний, і стане чинником консолідації міської громади на основі громадянських цінностей та соціальної відповідальності.

References:

1. O'Sullivan, T., Hartley, J. (1994*). Key Concepts in Communication and Cultural Studies*. London, 118. [in English].
2. Gozhev, K.M. (2009). Refleksija mul'tikul'turalizma [Reflection of multiculturalism]. *Mir i politika* [World and Politics], *no. 9,* 77. [in Russian].
3. Taylor, Ch. (1992). *Multiculturalism and the politics of recognition: An Essay*. Princeton University Press. <http://elplandehiram.org/documentos/JoustingNYC/>. [in English].
4. Kimlika, U. (1998). Liberal'noe ravenstvo [The liberal equality]. *Sovremennyj liberalizm* [Modern Liberalism]. Moscow: Dom intellektual'noj knigi, Progress-Tradicija. [in Russian].
5. *Bila knyha z mizhkul'turnoho dialohu* [White Paper on Intercultural Dialogue] (2010). Odesa. <https://eu.prostir.ua>. [in France].
6. Sydorenko, S.S. (2014). Suchasni kontseptsiyi spivisnuvannya natsionalno-etnichnykh menshyn u politychnomu prostori [Modern concepts of the coexistence of national-ethnic minorities in the political space] .*Naukovi pratsi. Politolohiya* [Scientific works. Political science], 23. [in Ukrainian].
7. *Mezhkulturnye goroda: k modeli mezhkulturnoj integracii* (2012). [Intercultural cities: to the model of intercultural integration]. Strasbourg: Sovet Evropy; Kyiv: TOV Master knig, 21. [in Russian].
8. Sanjin, Dragojevic. (1999). Culture of Peace and Management of Cultural Diversity: Conceptual Clarifications, *Culturelink*. Zagreb, *10 (29).* [in English].

[1] Букрєєва, І., Павленко, В. (2016). Інтеркультурність як чинник формування соціокультурного капіталу міста. *Соціологічні студії, 2,* 44.

9. Anan'eva, E.P. (2015). Interkul'turalizm i tolerantnost' stran zapadnoj evropy v uslovijah novejshih migracij [Interculturalism and Tolerance of the Countries of Western Europe in the Conditions of Recent Migrations]. *Aktual'ni problemy filosofiyi ta sotsiolohiyi* [Actual problems of philosophy and sociology]. <http://apfs.in.ua/v8_2015/3.pdf>. [in Russian].
10. Intercultural cities programme (2007). <https://www.coe.int/en/web/interculturalcities/>. [in English]
11. Koulmen, Dzh. (2001). Kapital social'nyj i chelovecheskij [Social and Human Capital]. *Obshhestvennye nauki i sovremennost'* [Social sciences and modernity], *no. 3*, 124. [in Russian].
12. Kataev, S.L., Barzenkova-Mjasnikova, L.V. (2012). *Sociokulturnyj kapital goroda* [Sociocultural capital of the city]. Zaporizhzhia: KPU,57. [in Ukrainian].
13. Tsentr sotsiolohichnykh doslidzhen MDPU im. B. Khmelnytskoho (2016). *Interkulturnist yak resurs formuvannya sotsiokulturnoho kapitalu mista Melitopol* [Interculturality as a resource for the formation of the sociocultural capital of the city of Melitopol]. Melitopol: MDPU im. B. Khmelnytskoho. [in Ukrainian].
14. *Plan mizhkulturnoyi intehratsiyi mista Melitopol na 2015-2020* [Melitopol intercultural integration plan 2015-2020] (2016). Melitopol: Melitopol's'ka mis'ka rada. [in Ukrainian].
15. Bukryeyeva, I., Pavlenko, V. (2016). Interkulturnist yak chynnyk formuvannya sotsiokulturnoho kapitalu mista [Interculturality as a factor in the formation of the sociocultural capital of the city]. *Sotsiolohichni studiyi* [Sociological studios], *no. 2,* 44. [in Ukrainian].

Andrii Kutsyk
University of Gdansk, Poland

FEATURES OF INTERNATIONALIZATION OF THE INTERNET-ENVIRONMENT IN UKRAINIAN AND POLISH SOCIO-CULTURAL SPACE

Based on the sources of various studies, a comparative analysis of the Ukrainian and Polish Internet users was conducted, namely, the enquiries that are mostly requested and what is most searched in the search engines.

The following was analysed: the number of users who use the Internet every day, the information regarding "Jeans", role and level of advertising which was processed.

This article also deals with the issue of online television, the cost of its broadcasting and service fees. Also, information about a possibility of the file exchange in Poland and Ukraine is shown. An important component of the study is a detailed analysis of the problem of Internet dependency in both countries. The vastness of internet network is overwhelming, therefore its definition and further distribution was also worked out.

Keywords: internationalization, Internet environment, Internet user, Ukrainian and Polish socio-cultural space.

Formulation of the problem

The global nature of the Internet and the internationality of information resources requires more attention to the so-called internationalization of the Internet, which is both in support of national languages and cultural environments, as well as in the possibility of working on technical means of the Internet with many languages and transforming the representation of the content (translation, transcoding) depending on benefits of the user.

The purpose of the article is to analyze the Polish and Ukrainian Internet users.

Presentation of the main material.

The first Internet network users appeared within the boundaries of Ukraine in the 90's of the twentieth century. In 1990, the first three network access nodes were created.

In the same year, the support of the Ukrainian part of the Internet domain ".ua" was launched. December 1, 1992 Domain ".ua" was officially delegated to Ukraine. Since then, it has been used to keep track of the history of the Ukrainian segment of the Internet [1].

A study by the TNS Infratest Center for 2016 showed that on average 85% of Ukrainian users use the Internet every day. In this case, among young people, this percentage is much higher: 98% of people under 25 years of age use daily, at the age of 25-34 years – 93%. Among Internet users of the 55+ category, 72% go online every day. People aged 45 to 54 years old – 68% [2].

We characterize the requests of Internet users: what is most popular content and what usually Ukrainians are interested in. Basic data for the search was provided with Yandex engine. Also, we used reports from Gemius S.A., Factum Group and the State Statistics Service of Ukraine.

Every week Ukrainian users ask Yandex more than 150 million times. On average, every user who searches from a stationary computer has 15 requests per week, for smartphones use – it is nine.

User search queries can be categorized in different ways: by purpose, by subject and by popularity. This classification allows us to take a closer look at what Ukrainians are looking for surfing the Internet.

Most Ukrainian users of Yandex are looking for music, movies, games and social networks. These four topics account for almost 25% of all requests to Yandex. The Internet is often asked for educational materials, ready-made homework assignments, abstracts, instructions for medications, information about diseases and even for the purpose of self-diagnosis – (eg symptoms of pain in the head, nausea). In total,

[1] Дослідження інтернет-аудиторії України. *Opinion Software Media.* <http://www.inau.org.ua/analytics_vuq.phtml>
[2] *Портал світової інтернет-статистики Internet World Stat. http://www.worldometers.info/ru/*

the topics "school" and "health" account for about 4% of all inquiries. Also on the Internet are often looking for information on software, cars and electronics (about 3% of requests)[1].

The topics of the queries can be grouped into four large groups related to different spheres of life – work, education, leisure, search for goods and services. Approximately half of all inquiries of Ukrainian users are leisure requests: entertainment, social networks, various hobbies, cultural events.

Searching for aforementioned information varies depending on the city and region of residence. Residents of big cities are more active than others using Internet search for solving everyday problems related to health, education of children, hobbies, and obtaining public services. In small towns and villages, the highest proportion of requests for music, series, «fun» and school tasks.

Residents of big cities use the Internet to solve a wider range of tasks than the rest of Ukrainians. Most likely, this is due to the fact that in big cities middle-aged and older people are more likely to be among Internet users than in small towns and rural areas[2].

Among the Yandex users including all regions of Ukraine – the most popular are the same themes: social networks, games, films, music, school education. Differences in relative popularity are determined mainly by the demographic composition of the audience. As a rule, the more urbanized region – the higher its share of business related queries and searches for goods and services. And in less urbanized regions, where the prevalence of youth is among the users, the higher proportion of leisure-related queries.

Approximately 11% of queries typed within a search engine are given by Ukrainians in Ukrainian language, another 84% in Russian. The share of substantive queries in foreign languages is no more than 0.4%[3].

Among all the regions, Ukrainian language is more often encountered in searches related to government services and administrative issues. On the contrary – Russian language is often used for looking for cinemas, serials, cartoons, games, TV shows.

An annual U.S. media interview conducted by Internews on media consumption has shown that more and more Ukrainians are eager to receive news online, and fewer Ukrainians are getting news by television. Trust in Ukrainian online media has also grown, which corresponds to the trend of increasing «consumption». The survey also showed that Ukrainians are consuming Russian mass media much less than last year, while confidence in Russian mass media continues to decrease[4].

According to the research of the Ukrainian online portal bigmir.net, presented by Greg Satel[5], the socio-demographic portrait of a typical Ukrainian Internet user, as well as his (her) interests or, in other words, which sites he or she most frequently visits . In general, all users of the global network in Ukraine were divided into four age and social groups, namely: unmarried girls, single young men, married women, married men.

It should be noted that the main differences between the young (unmarried girl, single young man) and those older (married woman, married man) are that the first when choosing Internet sites are oriented mainly on themselves (forums, chats, mods, sport), while the latter are more interested in what is happening in the world, and most often visit news sites (politics, economics, finance). Married women also pay much attention to sites and portals devoted to family and family relationships[6].

An interesting component of the study is the information about advertising on the Internet community. The most common methods of advertising on the Internet are banner and contextual advertising. These methods are separate directions, each of which has its own specifics and features which affect the effectiveness of advertising on the Internet.

According to the All-Ukrainian Advertising Coalition, the cost of Internet advertising in Ukraine was $ 2.5 million. At the same time, Western European companies invested in $2 billion in advertising[7].

---

[1] The Networked Readiness Index 2008–2009 r ankings. *Міжнародні ІКТ-індекси розміщують Україну приблизно з 50-го по 60-е місце серед інших країн світу*. <http://uaitp.org.ua/?q=node/113>

[2] *Портал світової інтернет-статистики Internet World Stat*. <http://www.worldometers.info/ru/>

[3] The Networked Readiness Index 2008–2009 r ankings. *Міжнародні ІКТ-індекси розміщують Україну приблизно з 50-го по 60-е місце серед інших країн світу*. <http://uaitp.org.ua/?q=node/113>

[4] Дослідження інтернет-аудиторії України. *Opinion Software Media*. <http://www.inau.org.ua/analytics_vuq.phtml>

[5] Сателл, Г. Какие проблемы принесут нам следующие 20 лет? <http://nv.ua/opinion/satell/kakie-problemy-prinesut-nam-sledujushchie-20-let-238882.html>

6 Сателл, Г. Какие проблемы принесут нам следующие 20 лет? <http://nv.ua/opinion/satell/kakie-problemy-prinesut-nam-sledujushchie-20-let-238882.html>

[7] Turkle, S. (2005). *The Second Self. Computer and Human Spirit*. The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England.

According to the survey of market participants, «Internet Expert», «Meta», «Satellite Media», National Internet Advertising Agency, «TMGU.net», «Promotion», Echo, etc. can be among the largest players in the field of Internet advertising[1].

Internet advertising is one of the few areas where the effectiveness of an advertising campaign can be accurately and simply measured. However, not all market participants have necessary tools and sometimes access to information for evaluation. Mainly, they are limited to a single CTR (the ratio of advertiser site hits to total ad impressions). Such an indicator can serve for the express analysis of the audience of the site and the quality of the creative (advertising material), but does not reflect the entire spectrum of advertising.

Consequently, we can conclude that the first users of the Internet appeared on the territory of Ukraine even at Soviet times. A study by TNS Infratest showed that on average 85% of Ukrainian users surf the net every day. Every week, Ukrainian users inquire for more than 150 million searches. On average, every user who searches from a regular computer has 15 requests a week. Often Ukrainian search engine users search for music, movies, games and social networks. These four topics account for almost 25% of all queries.

Internet user in Poland

According to Statistics, published by Piotr Pogozzelski, a journalist of Polish Radio, 82% of Polish residents use the Internet every day. The largest group of Internet users in Poland are people aged 15 to 45, most of them are married or children. They buy goods via the Internet, so most of the online media exists at the expense of advertising. Regarding Poland, the concept of «jeans» is almost not used. [2].

Journalist of the Polish Radio, Piotr Pogozzelski, says that advertising on the borders of Internet in Poland is much more aggressive than in Ukraine. It sometimes happens that it's impossible to read a particular page of a particular site because it is blocked by an ad that is difficult to close because it moves from the right side to the left, from the left to the right, all over the page, and it's not so easy to find that cross, to close it. As for the volume of the advertising market: in the first half of 2016, 658 millions zlotyh (about 1.5 billion hryvnias) were earned on advertising [3].

Most people use the Internet at work, at school, or at universities. The largest group of people is looking for information that is needed at work – this is 70% of the users. Also, people communicate via Internet with friends, they are looking for entertaining information. 46% – use banks online. These are services that you can use to check your money and transfer them to another account. Every third in Poland uses services where books, discs, computers, or some kind of audio and video can be purchased [4].

The Internet is available in many parts of the country's large cities, Wi-Fi is caught in park areas, in almost all the cafes, train stations and hotels. With your mobile phone, you can connect to a 3G network.

In Poland, access to the Internet is the most expensive one across Europe, and this is due to the fact that there are a lot of local providers that provide such access. In this country, the connection to the network is carried out through the mediation of the state telecommunications company, suppliers of cable television and local providers.

Internet access via Wi-Fi points is available at Internet cafes, at stations, in hotels and in parks of every more or less large city, and modern third-generation networks with appropriate devices and tariffs of Polish mobile operators.

For tourists visiting Poland (as well as for many citizens of the country who do not want to pay a fee for Internet access), the use of Wi-Fi access points to access the Internet is the most convenient way of maintaining communication. A huge number of internet cafes provide their customers with a full range of services. In the cafe, if the visitor makes an order, the payment for using the access to the «World Wide Web» is not charged. Similar offers can be found in hotels, but in this case it is desirable for users to immediately clarify whether Internet traffic will be taken into account separately, or payment for access to the network is included in the cost of living.

In general, wireless Wi-Fi networks are gradually becoming more popular in Poland, which is confirmed by a simple fact: in many places, the connection to the network through such a hot spot (hotspot) is free. All that is required of users – come with their device – a laptop or phone – and use free Internet access [5].

[1] Arnheim, R. (1966). *Artistic Symbols — Freudian and otherwise, — "Toward a Psychology of Art",* 21.
[2] Інтернет у Польщі. <http://ostarbeiter.vn.ua/internet-pol.html>
[3] Пошукові системи Польщі. <http://ostarbeiter.vn.ua/wyszukiwarki-w-polsce.html>
[4] Портал світової інтернет-статистики Internet World Stat. <http://www.worldometers.info/ru/>
[5] Інтернет у Польщі. <http://ostarbeiter.vn.ua/internet-pol.html>

The main providers of Poland, whose services can be used by every resident of the country, are presented by several companies. The most common of these are b2b online sp. zoo, wadowicenet, aster krakow sp. zoo and wirtualna polska. you.

Due to the rather high prices for local area networks in Poland, wireless connections, access to the network through the use of mobile operators and the use of Wi-Fi access points are becoming more and more relevant. Experts expect that the market for information services in this country for a certain time will be developed up to a sufficient degree, and working companies-providers will be able to provide their customers with services at real prices.

The first place among search engines in Poland, with a huge margin, came google.pl. According to various data, its share reached 92.5% and continues to grow, while other search engines are gradually losing their status and influence [1].

The most popular Internet portals in Poland are: Onet.pl – more than 6 million users. This portal has a lot of themed services and a high level of news service. Poland's largest web portal also provides free mail and hosting services. There you can find all the necessary information, entertainment stories, and video materials. It is very important that the portal Onet.pl enters into a large concern ITI and uses the TVN storylines.

The second portal, less popular, is Gazeta.pl – it's mostly informational, less entertaining than Onet.pl. Gazeta.pl creates small portals where you can find entertaining information, for example, police information and crime. Gazeta.pl also creates its own video and a part of the audio material, but predominantly it is video material. The Gazeta.pl portal is part of the Agora concern, the Gazeta Wyborcza also includes the Gazeta Wyborcza site, which means the Gazeta Wyborcza site can also be posted on Gazeta.pl. Or, you can go to a site where almost Wyborcza is accessible, just like the «Business», until recently, «Delo» can be read in Ukraine [2].

Also among the popular search engines of Poland is «Virtual Poland» – wp.pl. The oldest Polish search engine provides hosting and free mail[3]. The mechanism of search engines in Poland is no different from the criteria of the search engines of the rest of the world.

With regard to education, the most popular is the international portal «Wikipedia», as well as the international service Google, and in the third place – Onet.pl. E-commerce – a site that knows both in Poland and in Ukraine, Allegro.pl – a portal where you can buy almost everything. There people sell and buy different things. Considering the category «Lifestyle», it should be noted that in Ukraine there is a popular site Tabloid, in Poland in the first place again onet.pl and Wirtualna Polska [4].

An interesting study was conducted by the Internet site «Ostarbeiter. Poland for the Ukrainians». The study was intended to show the problem of Internet dependency in the Polish environment [5].

Six years ago in Poland internet addiction was added to the list of mental illnesses. The reason was the recent history that shook the Polish society: For example; doctors had to take in an entire family, in which the mother and her three teenagers depended on the Internet.

The first cases of dependence on the Internet in Poland were recorded in 1993, then this kind of dependence was called «network-based», according to the Warsaw-based correspondent of Radio Liberty.

Every third Polish teenager living in a big city uses the Internet during the evening. Every fifth sits in front of the monitor until midnight. Among the most popular portals visited by teenagers, gaming and social networks. Forty percent of the children who use the Internet are visiting sites with erotic content. According to research data from the Pedagogium Foundation, almost 70 percent of girls in senior-school years admitted that they were looking for erotic adventures on the Internet. Polish psychologists and educators attribute the Internet as a factor which has aggravated the mental and intellectual health of the younger generation [6].

In the year when network overuse was officially recognized as a disease in Poland, the first center for the treatment of this 21st Century issue was established in the north of the country. Currently, there are

[1] Пошукові системи Польщі. <http://ostarbeiter.vn.ua/wyszukiwarki-w-polsce.html>
[2] Пошукові системи Польщі. <http://ostarbeiter.vn.ua/wyszukiwarki-w-polsce.html>
[3] Пошукові системи Польщі. <http://ostarbeiter.vn.ua/wyszukiwarki-w-polsce.html>
[4] Інтернет у Польщі. <http://ostarbeiter.vn.ua/internet-pol.html>
[5] Портал світової інтернет-статистики Internet World Stat. <http://www.worldometers.info/ru/>
[6] Дослідження інтернет-аудиторії України. *Opinion Software Media.* <http://www.inau.org.ua/analytics_vuq.phtml>

several such centers in Poland. The European Parliament, which implements the Safe Internet program, is satisfied with its progress. One of the directions of this program is financial support for medical centers that open specialized departments for the treatment of Internet addiction.

Based on the sources of various studies, a comparative analysis of the Ukrainian and Polish Internet users was conducted, namely, the searches that are most often searched and what they are interested in. It was analyzed: 1. The number of users who use the Internet every day. In Ukraine – 85%, in Poland – 82% 2. What are the most sought after? Mostly Ukrainian search engine users are searching for music, movies, games and social networks. 25% of all queries. Polish – entertainment stories, video materials, informational material. 3. Information about the «jeans». In Ukraine, the media content is increasing (from 49% to 55%). In Poland – Internet media exists at the expense of advertising. 4. The role and level of advertising. In Ukraine – now on the Internet there are about 1.5 thousand active advertisers. The cost of Internet advertising in Ukraine was $ 2.5 million. In Poland, the companies invested EUR 2 billion in advertising.

On the basis of the comparative analysis, we conclude that the number of users in these countries is approximately the same (0.3% more in Ukraine than those who use the Internet every day), the entertainment industry is the most popular in both countries. Poles almost do not use the concept of "Jeans", but in Ukraine, this media content is increasing every year. Interestingly, Internet advertising in Poland has invested considerably more money than in Ukraine. This suggests that in Ukraine, many resources go to custom-made materials, from which one or the other information resource lives. In Poland, it's mostly from advertising, which invest, from which actually interactive media live.

An interesting comparision is the situation with online television. You can't find an online television in Poland, however Ukraine has far more options to choose from, providing a huge amount of special services for enjoing any channel at your nearest disposal. There is no such a thing in Poland, it is necessary to pay for the Polish national television as well as for private stations. In Poland, there are no such portals where you could download any albums, it's simply impossible, you have to pay for everything.

References:

1. Pochepcov, G. (1990). Teorija i praktika kommunikacii (ot rechej prezidentov do peregovorov s terroristami). [Theory and practice of communication (from the speeches of the presidents to negotiations with terrorists)]. Moscow. [in Russian].
2. Faturova, V.M. (2004). *Internet-seredovishhe jak faktor psihologichnogo rozvitku komunikativnogo potencialu osobistosti* [Internet environment as a factor in the psychological development of the communicative personality potential]: avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk: spec. 19.00.07 [thesis for PhD degree in Philosophy. Spec. 19.00.07]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Arnheim, R. (1966). Artistic Symbols — Freudian and otherwise, — «Toward a Psychology of Art», 215. [in English].
4. Turkle, S. (2005). *The Second Self. Computer and Human Spirit*. The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England. [in English].
5. Doslidzhennya internet-audytoriyi Ukrayiny [Research of the Internet audience of Ukraine]. *Opinion Software Media*. <http://www.inau.org.ua/analytics_vuq.phtml/>. [in Ukrainian].
6. *Research of the Internet audience of Ukraine. The Networked Readiness Index 2008–2009 r ankings*. Mizhnarodni IKT-indeksy rozmishhuyut Ukrayinu pryblyzno z 50-go po 60-e misce sered inshyx krayin svitu [The international ICT-indexes place Ukraine approximately from the 50th to the 60th place among other countries of the world]. <http://uaitp.org.ua/?q=node/113> [in Ukrainian].
7. Satell, G. Kakie problemy prinesut nam sledujushhie 20 let? [What problems will the next 20 years bring?]. <http://nv.ua/opinion/satell/kakie-problemy-prinesut-nam-sledujushchie-20-let-238882.html>. [in Russian].
8. Internet u Polshhi [Internet in Poland]. <http://ostarbeiter.vn.ua/internet-pol.html>. [in Ukrainian].
9. Poshukovi systemy Polshhi [Search systems in Poland]. <http://ostarbeiter.vn.ua/wyszukiwarki-w-polsce.html>. [in Ukrainian].
10. Portal svitovoyi internet-statystyky Internet World Stat [A portal of world Internet statistics Internet World Stat]. <http://www.worldometers.info/ru/>. [in Russian].

Natalia Glebova, PhD in Sociology
Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University

INTERSUBJECTIVE INTENTIONS OF SOCIAL COMPETENCE'S DEVELOPMENT OF REPRESENTATIVES OF PROFESSIONAL GROUPS IN THE FIELD OF WATER TRANSPORT

The balance between intersubjective and poly-subjective aspects of the process of social competence's development involves a complex multi-level structure of the studied phenomenon, in which an essential meaning belongs to properties of intentionality of social ties and relations of a professional group. Detection of sustainable relations among functions in the activity of a typologised object at the level of laws of formation and development of professional groups ensures the integrity and identity of the sociological study of professional self-realization of a particular professional category. The establishment of intersubjective aspects in the development of social competences of representatives of different professional groups contributes to obtaining specific scientific knowledge about the mechanisms of its functioning and the forms of manifestation in the professional interaction of water transport specialists for their effective management in the training process and production practices.
Keywords: social competence, intersubjectivity, social relations, subject of professional activity, professional group.

Since the mid-twentieth century, the concept of social competence has become a scientific category for a number of social sciences for discussing the problems of the formation of social skills, cultural and professional socialization of an individual. The concept of social competence determines the character of a personal behavior and expresses, in a broad sense, their adaptive and effective functioning in certain social situations. The term "social" means the manifestation of the public and its methods of organization. The urgency of supplementing the professional competence of specialists with a number of social components is substantiated by modern human practice[1]. Therefore, social competence of an individual, as a certain range of skills, knowledge or proficiency, is an expression of interpersonal relationships and abilities to achieve certain goals that are mastered in the process of professional training and professional activity during life and is manifested in the awareness of social aspects of public practice.[2]

As far as sociological methods are mainly developed from the point of view of their research orientations, despite the establishment of a significant scientific heritage of specialists from different fields[3], the question of methodological and practical support for the development of social competence of professional groups in conditions of continuous professional education remains relevant[4]. At the same time, modern sociology increasingly uses interdisciplinary approaches, which give possibility to speak about the balance between intersubjective and poly-subjective aspects of the process of social competence development, taking into account complex multi-level structure of the study of complex social objects[5]. In educational, theoretical and practical sociological studies, methods and data of qualitative and quantitative research that can be used to characterize communicative or other characteristics of social and professional groups are increasingly being used[6].

[1] Gedviliene, G. (2012). Social Competence of Teachers and Students. The Case Study of Belgium and Lithuania. *Scientific study: Genute Gedviliene*. Kaunas: Vytautas Magnus University Press.
[2] Weinert, F.E. (1999). *Definition and Selection of Competencies. Concepts of Competence*. Munich: OECD.
[3] Орлова, М.Ю. (2003). От традиций профессиографирования к модели специалиста морского флота. *Вестник Гуманитарного института МГУ, 4.*
[4] Ходаковський, В.Ф. (2015). Теоретико-методичні засади реалізації компетентнісного підходу в системі ступеневої підготовки фахівців морської галузі. <http: //www.kma.ks.ua/ua/articles/321-kompetentnisnij-pidkhid>.
[5] Бірюкова, М.В. (2017). *Суб'єктно-праксиологічна концепція соціального проектування*. автореф. дис. д.с.н. Харків.
[6] Бобришева, Н.М. (2014). Критерії та показники рівня готовності майбутніх морських офіцерів до професійної діяльності у полікультурному середовищі. *Проблеми сучасної педагогічної освіти, вип. 43, ч. 2,* 18-22.

Modern studies indicate many peculiarities and problem areas of the formation of professional and social competencies of water transport specialists, which is influenced by the principle of intersubjectivity as a specific, special community between agents[1], and the principle of poly-subjectivity of such interaction[2], which results in high requirements for the professional training of this category of specialists, their mobility, and social adaptability[3].

Social competence is considered by most researchers as the basis of productive interpersonal relationships[4], which can significantly affect certain social groups or society as a whole. At the same time, the intersubjectivity and poly-subjectivity of the category of social competence causes considerable difficulties, consisting in the fact that models and forms of behavior of different subjects are ontologized in practice, and the output of ontologized models from the automated mode of operation is not possible in spontaneous order and needs the transition to the plurality of ontologies of a subject, capable of engaging in dialogue with one another. In the modern social ontology special importance belongs to procedurality, as the restoration of individual social rights, a view from the standpoint of cooperation of human activity, that's why subjective is defined as a form of interaction that forms the rhythms of human action and the field of their integration. Therefore, theoretical aspect of understanding the problem generated by the "splitting" of social and individual is urgent, as well as practical need to justify the means of diagnostics, fixation, analysis, and resolution of situations that generate differentiation of social and individual human needs.

In theory, this is manifested in the transformation of the problem of subjectivity into the problem of subjectness, and in the need to understand individuals as the forces and forms of social development[5]. Yet another expression of the complexity of modern forms of social competence is the understanding of sociality as a poly-subject phenomenon. Since the community is a co-existence of many, in which individual entities create dynamic compositions of social connections through cooperation of different and original forces, so the reduction from individual to the general is only one form of social cooperation, where social as a common can be interpreted as a bond different entities[6]. Thus, social competence is necessary for the emergence of a professional commonality between people, a sense of belonging to a collective "we", so that a certain social trust based on mutual understanding and the perception of another person, which is formed in the process of interaction, could be based on social competence, as rationally grounded specificity of relationships with other members of the professional community.

A number of works by Bourdieu, Giddens, Luhmann, Seligman, Fromm, Fukuyama, Sztompka, Schütz and other authors justify the idea that an individual and the world in interaction form a special ontological reality, endowing the objects of the world with various meanings, making them valuable. It is only by passing these meanings and values beyond own boundaries in the process of communication (including – professional) and endowing others with them, a person can check the effectiveness of acquired skills and consider them mastered, because social meanings are the usual inner meanings of life of every person. Thus, the acquisition of new social competences means, first of all, the acquisition of new, common with other people, meanings. Unlike professional competence, social competence is more open in the subjective sense of the category; it does not exclude earlier subjective influences of personal experience on the development of the relevant skills than it is inherent to their professional development.

Currently, a number of general models of differentiated competencies have been developed for a wide range of specialists working with people, where competencies were grouped according to clusters in the order of descent of their significance. The majority of authors related to such competencies, mainly:

– the ability to make positive impact on the environment and development of other individuals;

– interpersonal understanding skills;

[1] Janiszevski, L., Sosnowski, A. (1983). Socjologia morska – jej predmiot i funkcje. *Studia Socjologiczne*, *3*, 35–59.
[2] Кемеров, В.Е. (2012). *Общество, социальность, полисубъектность*. Москва: Академический проект; Фонд «Мир», 168.
[3] Глебова, Н.І. (2016). Засади дослідження соціокультурного феномену «Людина моря» в контексті соціологічних практик. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія,* 54-67.
[4] Schuler, H., Barthelme, D. (1995). *Soziale Kompetenz als berufliche Anforderung. "Stolperstein" Sozialkompetenz*. Bielefeld: Bertelsmann, 77-116.
[5] Татенко, В.А. (1996). *Психология в субъектном измерении*. Киев, 78.
[6] Фукуяма, Ф. (2008). *Доверие: Социальные добродетели и путь к процветанию*. Москва: АСТ.

– possession of the ability to self-control and self-confidence;
– ability to adequate self-esteem;
– the formation of a positive atmosphere, etc.

Indicating the need to identify and study competencies, the expert in the field of emotional intelligence Richard Boyatzis proposed the following classification of differentiated competencies:

– cognitive competences (systemic and conceptual thinking);
– competence of emotional intelligence (awareness and self-control of emotions);
– competence of social intelligence (empathy and effective teamwork).

A range of studies allowed the author to demonstrate that differentiated competencies may be formed and developed through learning, but this can not guarantee the stability of the achieved result1. Therefore, according to the scholar, in order to achieve the highest professional results, a unique precise combination of individual human features is needed, which include specific competencies, qualifications, and conditions of the organizational environment; so it is important to study features of social organization of environment in which a particular person resolves their professional tasks. In the context of the above-mentioned concepts, the term "competence" was considered as the quality of an individual in terms of highly effective performance of the work, thus, a set of certain characteristics and skills – behavioral competencies of an individual.

We should note the extremely wide range of needs in such skills – from the means of mental protection of an individual from external suggestive factors and adequate response to some of the used forms of influence (motivation, coercion, persuasion, violence), to the need to enhance the sense of belonging to a particular socio-psychological community, for example, a working collective, expressed in the concept of "we". The above criteria, in our opinion, are important in considering the specifics and level of social competence of professional groups in the water transport sector associated with a long stay within a closed group, since a number of authors consider trust and distrust as a feature of a socio-psychological interaction of people in the communicative process. According to this point of view, the commonality of interests, on the one hand, is a prerequisite and a condition for effective communication, and on the other – its result, in which the socio-psychological opposition "we" and "they" penetrate deep into the individual psyche of a person and turns into its essence.

The social aspect of the professional activity of an individual manifests itself in the fact that each moment can be characterized as "a certain communicative state", its orientation to other people. Thus, the concept of "communicative state" is understood as an attitude towards a certain type or content of communication, determined in two ways – by the subject of communication and by his\her expectations; so, it is a willingness to accept the influence of another entity. These provisions allow to put forward the hypothesis that the development of social competence of an individual should be based on the development of personal qualities of an individual, contributing to the constructive solution of contradictions of subjective personal attitude towards another individual, existing in the internal space of a subject of professional activity, but brought outside by both subjects during communication and interaction.

On the other hand, it is important to establish markers of a socially competent professional behavior of a specialist, depending on how their actions are "read" or interpreted by other subjects in the process of interaction and communication, and also corrected by both participants during the interaction.

Given theoretical analysis allows us to formulate some hypotheses that deserve to be involved in the further development of the topic of social competence:

– Social competence, as a result of development of a personality, has a function of communication between people, ontologically exists in the subjective world of a personality, but arises and functions in the "nearly individual space", where it is brought at the moment of interaction of people and where dynamically changes under the influence of this interactions;

– At the foundation of the socially competent action of a personality is the ratio of value attitude towards other persons and to oneself, which can be violated by virtue of objective, socio-psychological, and subjective personal reasons;

– The main conditions of the social-competent attitude to the problem of interaction is the need for successful group (collective activities), a priori security of a person (group) in future actions related to the process of interaction with other individuals.

[1] Boyatzis, R.E. (2008) Competencies in the 21st century. *Journal of Management Development*, *Vol. 27, 1, 1,* 5-12.

In general, given theoretical analysis shows that social competence is implemented by a specialist as an autonomous sovereign subject of activity, which can differently use existing knowledge, available information. Consequently, social competence in the context of this approach involves a value attitude towards another person, based on the assessment of their activity and positive prediction of their future joint actions. Therefore, psychologically, the realization of social competence is built on relation to the potential positive opportunities for their perception by another person, and discrepancy always strives for an equilibrium that can be found only by changing the existing level of its own competencies either to the world or to oneself. Society, through the inclusion of a personality in various social structures, can both contribute to the improvement of a person, and to retrogression; of course, the process of integration should be oriented towards improving the development of man and society.

In order to determine criteria for the level of social competence of water transport specialists, taking into account the specifics of their professional activity and extreme working conditions, this circumstance needs to be considered as an integral part of the process of acquiring social competence, the psychological and basic system of personality security, which is most often based on the experience gained outside the discursive consciousness. Social competences are distinguished among other types of competencies as key competencies that should be mastered for the successful work and further education[1] and are characterized by:

– universality (implementation conditions are not limited and very specific);
– multicomponent nature;
– polyfunctionality (solving a wide range of personally and socially meaningful tasks and problems);
– combination of personal and social;
– situational detection;
– social orientation;
– actionable form.

In practice, the inclusion of an individual in a particular social structure is ambiguous, since there is no guarantee that it gets into a favorable environment. Often there is a discrepancy and inconsistency of interests, motivations of intelligence and level of claims, contradictions in the individual and social qualities of man, or the dominance of any one component in the system of integrity and subordination of others[2]. By combination, thus, we consider the processes generated by the entry of components into the whole and expressed in the agreement between them. Combining in the integrity means recognizing the presence of a unifying, reconciling beginning in the form of new integrational qualities. V. Kelasiev and I. Pervov generalized ten structural components of social competence at the level of personality:

1) availability of social status (inclusion in the social environment, access to its resources);
2) the expressiveness of social reflection, the ability to predict the results of their behavior, their activity (the consequences of their actions);
3) avoiding damage to oneself and the environment through activity;
4) mastering the corresponding special knowledge, skills (other regulators), that support inclusion in the environment;
5) the ability to withstand the pressure of the environment, independence;
6) the ability to solve problems in an unconventional way;
7) attachment to culture for real awareness of the motives of behavior, actions, reasoned autonomy of an individual, its ability to withstand various risks and threats to their own development;
8) demand by the social structure in which a person is included (exclusion of the social environment within it is a symptom of incompetence);
9) expressiveness of motivation and initiative;
10) communicativity[3].

As we see, poly-subjectivity and intersubjectivity are somehow present in the dynamics of the formation of social competence as a "specific relation of the subject to various objects or fragments

[1] Hutmacher, W. (1997). Key competencies for Europe. *Report of the Symposium. Berne, Switzezland 27-30 March, 1996. Council for Cultural Co-operation (CDCC). Secondary Education for Europe* .
[2] Gedviliene, G. (2012). Social Competence of Teachers and Students. The Case Study of Belgium and Lithuania. *Scientific study: Genute Gedviliene*. Kaunas: Vytautas Magnus University Press.
[3] Келасьева, К.В. Первова, И.Л. (2010). *Социальная компетентность и технологии ее формирования*. Санкт-Петербург.

of the world that is in the experience of actual relevance and a priori safety of these objects, or fragments of the world for man"[1]. These provisions allow us to speak as about building the typology of possible strategies for research and development of social competences of an individual, so about the prediction of the practical effect of competent interaction, or the effects of the emergence of a new subjective reality in the process of interaction of an individual, in this case – with another individual[2].

In several previous theoretical studies we noted that since man and the world are the only ontology from which individual aspects of this phenomenon can be singled out only theoretically, at each moment of time, as a condition for the activity, man has two competing positions – social and personal[3,4]. At this level, the process of communication takes place not only as a process of information transmission but also as a means for mutual consent of individuals to perceive the influence, on condition that they relate to themselves and others as autonomous sovereign actors of activity and the recognition of the social value of such interchange of individual meanings of joint activity.

Thus, the sociological discourse in the research of social competence should be based on certain knowledge of requirements for social integration in the modern society ascertained by the subject of communication in the professional activity and process of obtaining a vocational education. The study of the dynamics of social processes reveals the logic of their commonality-separation, it allows us to find out the points of intersection of various procedural forms, which create new conditions for the interaction of subjects of social interaction. The indicated aspects of the considered approach show that social in the professional interaction of researchers relate to the basic characteristics and properties of an individual, based on models of relationships, mastered and assigned in the relationship with social environment, that is, functionally provides it with the status of an intermediate category, which fills the semantic field of realization of personal abilities in conditions of social influence on its behavior[5]. It is obvious that the socially competent behavior of a specialist, acquired in the process of mastering and realization of qualifications in professional activity becomes an intersubjective function that on an individual and group level is a means of ensuring the important social functions of the predictable behavior of an individual through the development of certain samples, models for regulating relations between members of a professional group[6].

Our research gives a possibility to state that a sociological study of social competence should be based on the intentions of predictability and acceptability due to the positive meaningful perception of the motives and actions of another person's social behavior. Only on condition that social competence is considered as real, conscious and recognized by all members of the professional group, it becomes the potential of the community for productive cooperation between different individuals.

References:

1. Biryukova, M.V. (2017). Subyektno-praksyologichna koncepciya socialnogo proektuvannya [Subjective-praxeological concept of social design]. avtoref. dys. d.s.n. [Thesis for ScD degree in sociology]. Kyiv. [in Ukainian].
2. Bobrysheva, N.M. (2014). Kryteriyi ta pokaznyky rivnya gotovnosti majbutnix morskyx oficeriv do profesijnoyi diyalnosti u polikulturnomu seredovyshhi [Criteria and indicators of the level of readiness of future naval officers for professional activities in the multicultural environment]. Problemy suchasnoyi pedagogichnoyi osvity [Problems of modern pedagogical education]. Yalta: RVV KGU, Iss. 43, p. 2, 18-22. [in Ukainian].
3. Glebova, N.I. (2016). Zasady doslidzhennya sociokulturnogo fenomenu «Lyudyna morya» v konteksti sociologichnyx praktyk [Principles of the study of a socio-cultural phenomenon "man of a sea" in the context of sociological practices]. Visnyk Mariupolskogo derzhavnogo universytetu. Seriya: Filosofiya, kulturologiya, sociologiya [Bulletin of Mariupol State University. Series: Philosophy, Culturology, Sociology], 54-67. [in Ukainian].

[1] Хараш, А.У. (1979). Личность, сознание и общение: к обоснованию интерсубъективного подхода в исследовании коммуникативных воздействий. *Психол.-пед. пробл. общения*, Москва.
[2] Татенко, В.А. (1996). *Психология в субъектном измерении*. Киев: Просвита, 78.
[3] Глебова, Н.І. (2015). Довіра як індикатор комунікативного стану суспільства. *Соціологічні студії: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки*, *1(6),* 16–22.
[4] Глебова, Н.І. (2015) Соціальний дискурс вивчення комунікативно-адаптаційних чинників розвитку особистості. Соціологія. Миколаїв: ЧДУ, 246. *Т. 258*, 43-48.
[5] Штомпка, П. (1996). Социология социальных изменений. Москва: Аспект Пресс.
[6] Дюркгейм, Э. (1996). Социология образования: Москва: ИНТОР.

4. Glebova, N.I. (2015). Dovira yak indykator komunikatyvnogo stanu suspilstva [Trust as an indicator of the communicative state of society]. Sociologichni studiyi: Sxidnoyevrop. nacz. un-t im. Lesi Ukrayinky [Sociological Studies: Lesia Ukrainka Eastern European National University], no. 1(6), 16–22. [in Ukainian].
5. Glebova, N.I. (2015). Socialnyj dyskurs vyvchennya komunikatyvno-adaptacijnyx chynnykiv rozvytku osobystosti [Social discourse of study of communicative-adaptive factors of personality development]. Sociologiya [Sociology]. Mykolaiv: ChDU im. Petra Mogyly, iss. 246. Vol. 258, 43-48. [in Ukainian].
6. Dyurkgejm, E.H. (1996). Sociologiya obrazovaniya [Sociology of Education]. Moscow: INTOR. [in Russian].
7. Kelas'eva, K.V. Pervova, I.L. (2010). Social'naya kompetentnost' i tekhnologii ee formirovaniya [Social competence and technology of its formation]. St. Petersburg. [in Russian].
8. Kemerov, V.E. (2012). Obshchestvo, social'nost', polisub'ektnost' [Society, sociality, poly-subjectivity]. Moscow, Akademicheskij proekt; Fond «Mir» [Academic Project; The Mir Foundation]. [in Russian].
9. Orlova, M.YU. (2003). Ot tradicij professiografirovaniya k modeli specialista morskogo flota [From the traditions of professionography to the model of a specialist in the navy]. Vestnik Gumanitarnogo instituta MGU [Bulletin of the Humanitarian Institute of Moscow State University], Vladivostok, 4. [in Russian].
10. Tatenko, V.A. (1996). Psihologiya v subektnom izmerenii [Psychology in the subject dimension: Monograph]. Kyiv: Prosvita, 78. [in Russian].
11. Harash, A.U. (1979). Lichnost', soznanie i obshchenie: k obosnovaniyu intersub"ektivnogo podhoda v issledovanii kommunikativnyh vozdejstvij [Personality, consciousness and communication: to the substantiation of the intersubjective approach in the study of communicative influences]. Psihologo-pedagogicheskie problemy obshcheniya [Psychological and pedagogical communication problems]. Moscow. [in Russian].
12. Xodakovskyj, V.F. (2015). Teoretyko-metodychni zasady realizaciyi kompetentnisnogo pidxodu v systemi stupenevoyi pidgotovky faxivciv morskoyi galuzi [Theoretical and methodical principles of the implementation of the competence approach in the system of graduate training of specialists in the maritime industry]. Kherson. [in Ukainian].
13. Fukuyama, F. (2008). Doverie: socialnyie dobrodeteli i put' k procvetaniyu [Trust: social virtues and the path to prosperity]. Moscow: AST. [in Russian].
14. Shtompka, P. (1996). Sociologiya social'nyh izmenenij [The Sociology of Social Change]. Moscow. Aspekt Press. [in Russian].
15. Boyatzis, R.E. (2008). Competencies in the 21st century. Journal of Management Development, Vol. 27, 1, 1. 5-12. [in English].
16. Gedviliene, G. (2012). Social Competence of Teachers and Students. The Case Study of Belgium and Lithuania. Kaunas: Vytautas Magnus University Press. [in English].
17. Hutmacher, W. (1997). Key competencies for Europe. Report of the Symposium. Berne, Switzezland 27-30 March, 1996. Council for Cultural Co-operation (CDCC). Secondary Education for Europe Strasbur. [in English].
18. Janiszevski, L., Sosnowski, A (1983). Socjologia morska – jej predmiot i funkcje [Maritime Sociology – its subject and functions]. Studia Socjologiczne [Sociological Studies], no. 3, 35–59. [in Polish].
19. Schuler, H., Barthelme, D. (1995). "Stolperstein" Sozialkompetenz ["Stumbling block" social skills]. Bielefeld: Bertelsmann, 77-116. [in German].
20. Weinert, F.E. (1999). Definition and Selection of Competencies Concepts of Competence. Munich: OECD. [in English].

MEDIA DIMENSIONS OF POLITICAL AND LAW DISCOURSE

Алла Башук, к. філол. н., докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ДЕРЖАВНО-ВЛАДНІ КОМУНІКАЦІЇ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВОЄН

Alla Bashuk, PhD in Philology, ScD candidate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

GOVERNMENT-AUTHORITIES COMMUNICATIONS IN THE SCOPE OF MODERN INFORMATION WARS

The objective of this paper is to outline the transformation of government-authorities communications in the situation of permanent information wars that are actively expanding in the cyberspace and deepen in the humanitarian aspect up to a cognitive level, which represents a threat for future country sovereignty. The article reveals new connections between the specifics of management practices communication strategies and the protection of a future sovereign country-state-territory-society in civilization dimension. There were determined the trends and tendencies that must be considered when formatting effective government-authorities communications that consist of 1) the change of information policy in the context of humanitarian paradigm development (social technologies); 2) the activation of the problem of trust to the public authorities; 3) the absence of a clearly defined leader; 4) the education transformations that correspond to the scenarios of future world and country development.
Keywords: government-authorities communications, state, government, information wars, communication strategies.

Вступ. У сучасному світі державні комунікації трансформується під впливом змін у публічній сфері та новітніх технологічних рішень. Комунікації є формою існування влади, як і суспільства загалом (Н. Луман, М. Маклюен, Г. Почепцов та ін.). В усі часи держава – ширше влада, – забезпечуючи власну легітимність і виправдовуючи свої дії, використовувала можливості інформаційного простору, або символічного простору знань. Наразі роль комунікації є визначальною у суспільних процесах: вона стає принципом творення нової визначеності та єдності, які проте є тимчасовими і ситуативними, а тому потребують щоразу відновлення у світі «плинної» сучасності (З. Бауман)[1], мобільності, нова парадигма якого за своїми властивостями більше буде нагадувати рідину, ніж тверду структуру (О. Бард, Я. Зодерквіст)[2].

Держава завжди володіла значними інформаційними і комунікаційними ресурсами, які використовувала для формування масової свідомості, а згодом її контролю. Проте у мережевому суспільстві, яке характеризується процесами глобалізації та медіатизації суспільного життя, держава втрачає свої позиції володаря людського розуму за рахунок неможливості тотального контролю над медіа та вразливості до зовнішніх інформаційних впливів, при цьому вона залишає суттєві інформаційно-комунікаційні важелі впливу на суспільство, але надзвичайно гостро постає питання ефективності їх використання у системі управлінських рішень, які потребують змін під впливом політичної глобалізації, що визначає *актуальність* запропонованої теми.

[1] Бауман, З. (2013). *Плинні часи. Життя в добу непевности*. Київ: Критика.
[2] Бард, А., Зодерквист, Я. (2004). *Netократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма*. Санкт-Петербург.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге.

Проблеми державної влади у глобальному світі, зокрема зміни у державно-владних комунікаціях, представлені у дослідженнях Е. Тоффлера, М. Кастельса, О. Зінов'єва, Р. Йєнсена, З. Баумана, Ж. Атталі, О. Барда, Я. Зодерквіста, М. Наіма та ін.

Посилаючись на Ж. Атталі та М. Кастельса, З. Бауман влучно охарактеризував сучасний стан державної влади: влада стає все більш глобальною, мобільною, екстериторіальною, а існуючи політичні інститути, як і раніше, залишаються локальними, вони не можуть піднятися над місцевим рівнем, відповідно вирішити актуальні питання, що сьогодні мають глобальний вимір, – від кризи ідентичності до працевлаштування і екологічних проблем[1]. Наразі необхідна політична влада, якій властива глобальна сила, для стримування і обмеження міжнародного капіталу. Проте саме залежність від власної свободи і необмеженість щодо діяльності з політичної фрагментації світу глобальної фінансової системи, торгівлі, інформаційної індустрії перешкоджає створенню ефективних політичних інститутів на глобальному рівні[2]. Оприлюднені дослідження впливового американського аналітичного центру Atlantic Council у вересні 2016 р. щодо глобальних ризиків, які чекають людство до 2035 р., свідчать, що у найближчому майбутньому ця проблема залишиться актуальною[3]. Серед глобальних ризиків виділяють: фрагментацію світу, що може перерости у відкритий конфлікт між найсильнішими країнами, а також ізоляціонізм, що приходить на зміну інтеграції. У гіршому випадку, багатополярність трансформується у іншу біполярність – Китай, Росія та їх партнери проти США, Європи, Японії та інших союзників, – що призведе до неминучого конфлікту.

Мета дослідження – розкрити трансформації державно-владних комунікацій у контексті глобальних викликів, зокрема сучасних інформаційних воєн, що передбачає розв'язання таких *завдань*: 1) охарактеризувати інформаційну політику України на сучасному етапі у вимірі національної безпеки; 2) обґрунтувати необхідність цілеспрямованих трансформацій державно-владних комунікацій України з метою проектування майбутнього як стратегії збереження суверенітету країни у глобальному світі; 3) визначити тренди і тенденції в аспекті форматування ефективних комунікаційних стратегій державної влади.

Методи дослідження. Методологічне підґрунтя цієї статті становлять загальнофілософські, загальнонаукові методи пізнання, а також фундаментальні теоретико-методологічні положення соціальних комунікацій і конкретні методи, що використовуються для вирішення спеціальних завдань соціальних комунікацій.

Зокрема, системний підхід дає можливість розглянути державно-владні комунікації, ширше – державу, як елемент сучасного інформаційного світу, різноспрямовані виклики і протиріччя якого складають діалектичну єдність, призводячи до глобальних і локальних конфліктів, які разом з тим визначають перспективи цивілізаційного розвитку.

Прогностичний аналіз допомагає обґрунтувати необхідність цілеспрямованих трансформацій державно-владних комунікацій України у ситуації перманентних інформаційних воєн на основі прогнозів щодо ймовірного, потенційного та бажаного майбутнього країни-держави-території-суспільства та визначити способи досягнення майбутнього. Дискурсивний аналіз медійних і PR-текстів використано з метою виявлення і демонстрації маніпулятивних стратегій державної влади.

Автор звертається також до методів моніторингу, порівняльного і описового, які передбачають фокусування, спостереження, зіставлення, узагальнення та інтерпретацію отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, де локальний винахід американських військових став глобальним надбанням людства, створивши «найбільший у світі некерований простір» (Е. Шмідт, Дж. Коен)[4], що безупинно розвивається та є аналогом повноцінного середовища існування сучасної людини, новим соціальним ландшафтом, за інформаційними революціями розгортаються військово-технічна революція, революція військової справи і революція питань безпеки[5]. Слушною видається думка А.І. Ракітова, що паралельно з інформаційними у суспільстві

[1] Бауман, З. (2005). *Индивидуализированное общество*. Москва: Логос, 66-71.
[2] Бауман, З. (2005). *Индивидуализированное общество*. Москва: Логос, 106-107.
[3] Burrows, M.J. Global Risks 2035: The Search for a New Normal. *Atlantic Council.* <http://www.atlanticcouncil.org/publications/reports/global-risks-2035> (2016, грудень, 12).
[4] Як підключення 7 мільярдів людей до інтернету змінить світ. *IPress.ua*. <http://ipress.ua/mainmedia/yak_pidklyuchennya_7_milyardiv_lyudey_zminyt_svit_19543.html> (2016, березень, 09).
[5] Почепцов, Г.Г., Чукут, С.А. (2006). *Інформаційна політика*. Київ: Знання, 565.

відбуваються технологічні революції, які з середини XX ст. інтегруються, що призводить до суспільних трансформацій у глобальному масштабі[1].

Означені процеси характеризуються розгортанням інформаційних воєн у кіберпросторі, актуалізуючи питання захисту з боку держави інформаційної інфраструктури країни – внутрішнього інформаційного простору програмно-технічними засобами з метою унеможливити зовнішній вплив, виведення із ладу інформаційних систем країни тощо. Наприклад, кібератаки на представників Демократичної партії США, зокрема Г. Клінтон, ініційовані ймовірно високопосадовцями Росії, могли вплинути на результати президентських виборів 2016 р.[2]. Е. Лукас, журналіст британського видавництва The Economist, автор книги «Кіберфобія», вважає, що Росія у цифровому просторі, використовуючи новий вид гібридної зброї, який поєднує хакерські атаки і оприлюднення викраденої інформації, становить більшу загрозу, ніж Китай, впливаючи на політику інших держав, тоді як Китай цікавить інтелектуальна власність[3]. У гібридних війнах під загрозою опиняється головна цінність суспільства – довіра, адже завдяки довірі формується співробітництво і солідарність.

Конкретні завдання органів державної влади в інформаційній сфері безпосередньо збігаються з функціями державної влади: захист суверенітету країни та загальнонаціональних інтересів, що включає вирішення проблем внутрішньої і зовнішньої політики. У цьому аспекті не менш важливим є гуманітарний аспект інформаційних воєн, що поглиблюється наразі до когнітивного виміру[4]. Тут йдеться про смислові війни, війни впливу або контекстні війни, що носять як зовнішній, так і внутрішній характер, розгортаючись у мультимедійному просторі.

Забезпечення інформаційної безпеки України є основним напрямом державної інформаційної політики згідно зі статтею 3 Закону України «Про інформацію» (02.10.1992)[5]. Зауважимо, що відповідно до мети нашого дослідження ми не будемо розглядати законодавчі акти, нормативні документи і державні стандарти у галузі технічного захисту інформації. Основні нормативно-правові акти, де зафіксовано розуміння національної безпеки в інформаційному контексті, це Закон України «Про основи національної безпеки України» (19.06.2003)[6], де об'єктом національної безпеки визначено зокрема інформаційне середовище, прописані загрози і основні напрямки державної політики в інформаційній сфері, а також розроблені та затверджені відповідно до цього закону «Стратегія національної безпеки України» (26.05.2015)[7] і «Воєнна доктрина України»[8] (24.09.2015), інші доктрини, концепції, стратегії, програми, спрямовані на своєчасне виявлення, відвернення і нейтралізацію реальних і потенційних загроз національним інтересам України. У фокусі запропонованої теми відзначимо введення пунктів, що стосуються зміни характеру збройної боротьби за рахунок цілеспрямованого інформаційного (інформаційно-психологічного) впливу з використанням сучасних інформаційних технологій, удосконалення державної інформаційної політики у воєнній сфері, а також визначення терміну «стратегічні комунікації», що акцентує просування цілей держави за допомогою скоординованого і належного використання комунікативних можливостей держави[9].

Необхідність розробки окремого документу, що стосується інформаційної політики як підґрунтя національної безпеки активно обговорювалась в експертному середовищі з 2000-х р.

---

[1] Ракитов, А.И. (1998). Информация, наука, технология в глобальных исторических изменениях. Москва: ИНИОН РАН.

[2] Белый дом подтвердил, что Путин руководил кибератаками на США. *Хвиля*. <http://hvylya.net/news/digest/belyiy-dom-podtverdil-chto-putin-rukovodil-kiberatakami-na-ssha.html> (2016, грудень, 26).

[3] Козловский, А. Хакерско-информационное наступление России. *ИНОСМИ.РУ*. <http://inosmi.ru/politic/20161129/238295184.html> (2016, грудень, 26).

[4] Почепцов, Г.Г. (2015). *Сучасні інформаційні війни*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 260.

[5] *Про інформацію 1992* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (2017, жовтень, 30).

[6] *Про основи національної безпеки України 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (2017, жовтень, 30).

[7] *Про стратегію національної безпеки України 2015* (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (2017, жовтень, 30).

[8] *Про нову редакцію Воєнної доктрини України 2015* (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015> (2017, жовтень, 30).

[9] *Про нову редакцію Воєнної доктрини України 2015* (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015> (2017, жовтень, 30).

Зокрема, 2002-2010 рр. було три спроби ухвалити проект Закону України «Про Концепцію державної інформаційної політики». У цей період було затверджено «Доктрину інформаційної безпеки України» (08.07.2009)[1], яка визначала інформаційну безпеку невід'ємною складовою кожної зі сфер національної безпеки і водночас важливою самостійною сферою забезпечення національної безпеки. Доктрина утратила чинність у 2014 р. у зв'язку з російською агресією і досить тривалий час для такої ситуації не існувало концептуального документу, який би стосувався безпекового виміру інформаційної сфери. Наразі на нормативно-правовому рівні посилення інформаційної складової у системі національної безпеки реалізовано у «Доктрині інформаційної безпеки України» (25.02.2017), яка «уточнює засади формування та реалізації державної інформаційної політики, насамперед щодо протидії руйнівному інформаційному впливу Російської Федерації в умовах розв'язаної нею гібридної війни»[2]. Цей документ посилює соціальну відповідальність медіа введенням поняття «стратегічного наративу», під яким розуміється «спеціально підготовлений текст, призначений для вербального викладення у процесі стратегічних комунікацій з метою інформаційного впливу на цільову аудиторію»[3]. Важлива роль у реалізації Доктрини відводиться Міністерству інформаційної політики України, зокрема організація та забезпечення розроблення стратегічного наративу і його імплементації; моніторингу загроз національним інтересам і національній безпеці в інформаційній сфері; координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади у сфері забезпечення інформаційного суверенітету України. При цьому поняття «загроз» не конкретизовано, Доктрина тільки передбачає створення інтегрованої системи оцінки інформаційних загроз та оперативного реагування на них. Взагалі документ носить більше декларативний характер, окреслюючи, чим має займатися держава у сфері інформаційної безпеки, її ефективність залежатиме від особливостей реалізації. На даний момент вартує згадати Указ Президента України №133/2017 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року "Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» (15.05.2017), який вводить санкції стосовно 468 компаній, зокрема щодо «юридичних осіб Російської Федерації, діяльність яких загрожує інформаційній та кібер-безпеці України»[4]. Згідно Указу застосовується блокування російських сервісів («Яндекс», Mail.ru, «Доктор Веб», «Лабораторія Касперського», бухгалтерська програма 1С) і соціальних мереж («ВКонтакте», «Одноклассники») строком на 3 роки. У 19-й Доповіді щодо ситуації з правами людини в Україні Управління Верховного комісара ООН з прав людини зазначено, що такі заходи можуть бути законними та переслідувати законну мету, проте існує занепокоєння щодо їх пропорційності; підкреслено, що окремі політики Уряду також можуть створювати необґрунтовані перешкоди для доступу до онлайн-інформації та комунікації[5].

Підкреслимо, що під тиском політичної глобалізації поняття суверенітету і взагалі національного – будь-то ідея або держава – видозмінюється, а інтернет-простір складно піддається державному регулюванню. Прецедент – влада Китаю, що встановлює правила поведінки в мережі, але більшість дослідників у довгостроковій перспективі прогнозують падіння мережевої «китайської стіни», пов'язуючи цей процес з необхідністю модернізації економіки, що неможливо без інформаційної свободи.

Разом з тим, тяжіння до ізоляціонізму на фоні глобальних проблем, які не можуть вирішити існуючи політичні еліти, у західному світі розгортається досить швидко, про що свідчать Brexit, перемога Д. Трампа на президентських виборах, результати референдуму щодо конституційної реформи в Італії з наступною відставкою прем'єр-міністра Маттео Ренци. Ці події відбулися

[1] *Про Доктрину інформаційної безпеки України 2009* (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514/2009> (2017, жовтень, 30).
[2] *Про Доктрину інформаційної безпеки України 2017* (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/47/2017> (2017, жовтень, 30).
[3] *Про Доктрину інформаційної безпеки України 2017* (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/47/2017> (2017, жовтень, 30).
[4] *Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) 2017* (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-17> (2017, вересень, 17).
[5] *Report on the human rights situation in Ukraine (16 May to 15 August 2017). United Nations Human Rights Office of the High Commissioner.* <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport19th_EN.pdf> (2017, вересень, 17).

протягом півроку 2016 р. і знаменували відсутність довіри до влади, перемогу популізму, початок епохи постправди, або фейкових новин, які становлять загрозу національній безпеці. Зауважимо, що в контексті російсько-українського конфлікту фейкові новини стали інструментом гібридної війни, яка призвела до анексії території України і чисельних реальних жертв.

Нові реалії мають кардинально змінювати орієнтири соціально-політичного розвитку, а також специфіку комунікаційних стратегій управлінських практик, оскільки «постіндустріальна доба запускає процес загальної когнітивної мобілізації»[1] як стратегії розвитку окремого індивіда, держави і суспільства у глобальному світі, у якому, на думку експертів, у тому або іншому вигляді вже розпочалася світова війна, що розгортається в економічному та інформаційному полі, спалахуючи час від часу на географічній карті світу гарячими конфліктами[2]. Логічними видаються тези українських філософів і футурологів про необхідність самовизначення, творення суверенного майбутнього України у загальнопланетному вимірі, що унеможливить ситуацію війни на нашій території, першим кроком до чого є продукування футуродискурсу з метою артикуляції нових смислів, а цей процес неможливий без участі владної еліти, громадськості та бізнесу (див. напр.: [3] і [4]).

Наразі можна стверджувати, що існування України як конкурентоспроможної, самобутньої держави на геополітичній карті світу значною мірою пов'язане з ефективними стратегічними комунікаціями. При цьому протидія Росії в інформаційній війні, що активізувалася з 2014 р., – а Україна від часів отримання незалежності перебуває у сфері інтересів та під впливом, зокрема інформаційним, Росії, США та Європейського Союзу – це лише один пазл у загальній стратегії національної безпеки, незважаючи на те, що Україну називають першою, але не останньою жертвою інформаційної агресії XXI ст.[5]. Тому спроби, як з боку влади, так і громадськості, у всіх проблемах українського суспільства звинуватити керівництво РФ, що використовує для керування країною і протистояння з іншими державами інформаційну стратегію, засновану на професійній дезінформації, компроматах, унеможливлює системний цілісний підхід до специфіки сучасних гібридних воєн, розуміння їх глобального характеру, що ставить під загрозу суверенітет країни, оскільки акцентується виживання, а не розвиток, стратегія підмінюється тактикою, майбутнє – технологіями.

Спростування фейків; функціонування комунікаційних відділів органів державної влади і створення урядових структур, що відповідають за інформаційну політику в умовах російсько-українського збройного конфлікту (наприклад, Міністерства інформаційної політики); створення іномовних каналів, що будуть інформувати світ про Україну; захист кіберпростору програмно-технічними засобами тощо – це тактичні термінові завдання в інформаційній сфері, що можуть мати також довгостроковий ефект за наявності стратегії. Вони необхідні, але не мають перешкоджати можливості зосередитися на важливому: проектуванні країни – короткотермінових і довготермінових стратегіях, які допоможуть Україні зберегти суверенітет на свободу майбутнього. Має рацію український футуролог В. Нікітін, який відзначає: «У мене таке відчуття, що Україну штучно увігнали в ситуацію, коли ні про що, окрім цього термінового, країна думати не може. Тільки починаєш розмову про майбутнє, як говорять: «Так, це потрібно, але це потім, наразі потрібно ось це вирішити». Й мережі багато в чому працюють на це»[6]. Віртуальний мережевий світ легко піддається маніпуляціям, створюючи ілюзію причетності до важливих політичних подій.

Медійний новинний простір не продукує формати, що передбачають сприйняття складної інформації, виробництво нових смислів, а фейкові новини стають проблемою глобального медіапростору, впливаючи на політичну систему Європи, США та інших країн. Наприклад, у Бразилії з початку 2016 р. популярність неправдивих новинних повідомлень перевищила

[1] Инглхарт, Р. (2010). Модернизация и демократия. В.Л. Иноземцев (ред.). *Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века*. Москва: Европа, 171.
[2] План на завтра. Філософ Сергій Дацюк. *UA:Перший*. <https://www.youtube.com/watch?v=h83N6zWDhlY> (2016, грудень, 13).
[3] Министерство будущего. Прогнозы от Александра Пасхавера и новая экономика. *Радио Вести*. <http://radio.vesti-ukr.com/broadcasts/ministerstvo-budushego/35879.html> (2016, грудень, 25).
[4] Макаревич, Е. Шагнуть в иное. Как Украине научиться управлять своим будущим. *Фокус*. <https://focus.ua/society/361677/> (2016, грудень, 21).
[5] Дікінсон, П. Фейки вбивають. *Новое время*. <http://nv.ua/ukr/opinion/dikinson/fejki-vbivajut-pro-novu-zbroju-masovogo-znishchennja-310869.html> (2016, грудень, 12).
[6] Макаревич, Е. (2016). Шагнуть в иное. Как Украине научиться управлять своим будущим. *Фокус*. <https://focus.ua/society/361677/> (2016, грудень, 21).

охоплення аудиторії правдивими новинами, що пов'язано із корупційним скандалом, наслідком якого став імпічмент президенту Ділма Руссефф[1]. Називаючи фейкові новини не лише загрозою національній політиці, але й життю звичайних людей, Гіларі Клинтон заявила, що Конгрес США розглядає двопартійний законопроект щодо посилення відповіді уряду на зарубіжну пропаганду, а у Силіконовій долині вже працюють над методами протидії цьому явищу[2].

Аналізуючи український телекомунікаційний простір в контексті необхідності стратегування України, український філософ і політолог С. Дацюк відзначає, що донині тут не відбулася революція: використовуються старі маніпулятивні формати, які є відображенням маніпулятивної політики, що проводиться у суспільстві владною елітою[3]. Проблеми корпоративізації влади і ЗМІ, продемонструвала також підсумкова прес-конференція П. Порошенка (14.01.2016), що розкриває важливі недоліки як президентської комунікації з громадськістю, так і журналістської комунікації з владою. Журналісти «віддзеркалювали» владу: їх прогнозовані здебільшого риторичні питання не передбачали конкретних відповідей, не прозвучали нові інформаційні приводи і теми. Питання, що цікавлять громадськість, залишилися поза увагою, принаймні хоча б на формальному рівні ЗМІ не акумулювали питання від аудиторії й не озвучували найпопулярніші з них. Звичне для П. Порошенка звернення до журналістів на «ти» у межах офіційного заходу для широкої громадськості, на нашу думку, лише підкреслює відстороненість журналістів і президента від населення й більше нагадує спілкування у форматі закритого клубу. У таких форматах обговорюється заданий владою порядок денний, що характерно також для усіх політичних ток-шоу і новинних передач, куди запрошуються експерти. Вони з самого початку не розраховані на складні та дискусійні питання. А без футуродискурсу неможливе здійснення футуропрактики і футурошоку (термін Е. Тоффлера), які, на переконання С. Дацюка, є необхідною умовою формування власного, але разом з тим у сучасному глобальному суспільстві загальнолюдського майбутнього[4]. Наразі інновації, якими цікавляться і використовують в усьому світі, пропонують США. Якщо сьогодні вони згорнуть їх продукування і не з'явиться новий інноваційний лідер, людство має обмежені перспективи.

Футуролог-економіст Р. Йєнсен визначає майбутнє як мрії, які втілюються за допомогою інновацій, у цьому ж напрямку українські футурологи бачать майбутнє як смисл помножений на волю, підкреслюючи, що це не тенденції та не технології, та наголошуючи на важливості розвитку гуманітарної парадигми суспільства, яке Р. Йєнсен, популяризуючи власну концепцію, називає «суспільство мрії»[5]. Після розквіту науково-технічної революції суспільство повертається до необхідності гуманітарної революції, яка сприятиме суспільним трансформаціям, поєднуючись із технологічними новаціями, які наразі значно випереджають у розвитку соціальні технології.

На нашу думку, в епоху переходу влади від транснаціональних корпорацій до мобільних стартапів, від мускульної сили і капіталу до інтелекту, коли все важче залишатися диктатором під натиском як реальних, так і віртуальних груп впливу (більш детально див. [6] і [7]), у ситуації тривалої політичної кризи в Україні та активізації громадянського суспільства, яке довело після подій 2014 р., що з ним потрібно рахуватися, країна має сприятливі умови для творення власного майбутнього і має шанси стати платформою для інновацій.

Г. Почепцов вдало вводить поняття «стратегічного контенту», що являє собою ту національну матрицю, яка стоїть за багатьма конкретними реалізаціями у національному або віртуальному

[1] The Guardian: фейковые новости становятся проблемой для всего мира (2016). *The Insider.* <http://theins.ru/antifake/38201> (2016, грудень, 28).
[2] Хиллари Клинтон появилась в Конгрессе и выступила с обвинениями. *Republic.* <https://www.facebook.com/republic.ru/videos/10157821084865655/?pnref=story> (2016, грудень, 26).
[3] «Беседы о будущем» с Сергеем Дацюком. *UKRLIFE.TV.* <http://www.ukrlife.tv/video/suspilstvo/besedy-o-budushchem-s-sergeem-datsiukom> (2016, грудень, 23).
[4] Дацюк, С. (2015). Україна і майбутнє. *Українська правда*. <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/560e10dccb2fa/> (2016, грудень, 23).
[5] Йенсен, Р. (2002). *Общество мечты. Как грядущий сдвиг от информации к воображению преобразит ваш бизнес*. Санкт-Петербург: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге.
[6] Тоффлер, Э. (2003). *Метаморфозы власти: знание, богатство и сила на пороге XXI в.* Москва: АСТ.
[7] Наим, М. (2016). *Конец власти. От залов заседаний до полей сражений, от церкви до государства. Почему управлять сегодня нужно иначе*. Москва: АСТ.

продукті кожної з країн[1]. Стратегічний контент може бути як стабілізуючим або проривним, що приймає і породжує інновації, так і регресивним або контрпродуктивним. Як ми вже зазначали, проривний контент можливий лише у загальнолюдському, планетарному вимірі. У його генеруванні важлива роль держави, що вольовим принципом здатна перейти від практики застосування комунікаційних маніпулятивних стратегій до комунікаційних стратегій довіри і діалогу з громадянськими інститутами задля створення консенсусу у суспільстві, формування єдиних ціннісних орієнтацій. У цьому контексті багатообіцяючими є завдання для перемоги у гібридній війні Міністерства інформаційної політики України, а саме: підтримка цінностей відкритого суспільства, розбудова інституційних можливостей та розвиток стратегічних комунікацій[2].

На закінчення визначимо тренди і тенденції, які необхідно враховувати при форматуванні ефективних державно-владних комунікацій:

1. Інформаційна політика України має відкинути управлінські механізми індустріальної доби, що ґрунтуються на маніпуляціях і переважній увазі до масової комунікації. Сьогодні глобальною проблемою стало те, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій значно випереджає розвиток соціальних технологій – правил, норм, комунікаційних інструментів, яких потребують люди, щоб використовувати «технологічну акселерацію» на благо[3]. Процеси демасифікації, фрагментації з новою силою охопили інформаційну сферу, резонуючи одночасно із глобальними викликами і проблемами, що передбачає подальшу сегментацію аудиторії: необхідність говорити мовою контактної групи, використовуючи зручні для неї канали комунікації. Крім того, технологічний ривок 2007 р., коли відбулася революція смартфонів, розширився до глобальної комунікаційної платформи Facebook, запустився Twitter, з'явилися принципи хмарного програмування і т.п., змінив три форми сили – силу особистості, силу машини, силу ідей[4], – що робить комунікації у суспільстві системоутворюючими. При цьому, як справедливо зазначає В.В. Різун, масовий рівень спілкування ніколи не зникне, але шлях інституалізації громади у соціальних комунікаціях допоможе перейти, приміром, на рівень соціально-групового спілкування[5]. Саме інституалізація громади сприятиме переходу від маніпулятивної комунікаційної стратегії до комунікаційної стратегії, заснованої на консенсусі, що передбачає такий спосіб вирішення питань, який не принижує гідності жодної зі сторін. При цьому необхідно вибудовувати комунікації насамперед з активною частиною населення, яка ініціює ідеї та бере участь у громадських справах, – це невелика частина, але саме до неї долучається більшість. Також вартує враховувати досвід сучасного бізнес-середовища, яке більш динамічне до змін, і переходити до персонально-орієнтованої комунікації, працювати з лідерами думок, залучати експертів, громадських діячів, які можуть доносити до аудиторії ключові повідомлення владних структур.

2. Відновлення довіри до державної влади на засадах відкритості, прозорості, підзвітності, соціального партнерства, конструктивної критики і діалогу між владними структурами і громадськістю здатне нейтралізувати інформацію негативного змісту щодо влади, яка активізується у ситуації інформаційних воєн. Це найконструктивніша позиція щодо організації комунікацій на випередження, які формують сприятливий контекст. Постійні спростування фейкових новин і реакція на те, що вже сталося (роз'яснення, коментарі тощо) в умовах надлишку інформації, точок зору, експертних думок, «зони комунікаційного комфорту» (З. Бауман)[6], яка властива соціальним мережам, де переважно спілкуються лише з тими, хто поділяє твої переконання, малоефективне у контексті середньострокової і довгострокової комунікаційної стратегії.

---

[1] Почепцов, Г. Стратегический контент и его реализация в информационных и виртуальных объектах. *MediaSapiens*. <http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/strategicheskiy_kontent_i_ego_realizatsiya_v_informatsionnykh_i_virtualnykh_obektakh> (2016, березень, 09).

[2] МІП: Є три складові для перемоги у гібридній війні. *Міністерство інформаційної політики України.* <http://mip.gov.ua/news/2050.html> (2017, листопад, 01).

[3] Фридман, Т. (2016). Год, который перевернул мир. *Новое время*, 46, 35.

[4] Фридман, Т. (2016). Год, который перевернул мир. *Новое время*, 46, 35.

[5] Різун, В.В. (2009). Поняття про соціальні комунікації в системі взаємозв'язків влади з громадою. В Н.К. Дніпренко, В.В. Різун (ред.). *Запровадження комунікацій у суспільстві*. Київ: ТОВ «Вістка», 11.

6 Кероль, де Р. Зигмунт Бауман: «Социальные медиа как западня». *Гефтер*. <http://gefter.ru/archive/17336> (2016, березень, 11).

3. Відсутність яскраво вираженого лідера – новий цивілізаційний тренд, до якого належить адаптуватися українцям і залишити напередодні виборів пошуки «сильного президента», при цьому уникаючи власної відповідальності. Формування низової соціальної активності здатне призвести до позитивних суспільних трансформацій, що можна спостерігати на прикладі волонтерських рухів і громадських організацій. Ідея нової комунікаційної парадигми заснована на ідеї всесвітньої мережі, коли кожен учасник може ставити запитання, генерувати смисли, спілкування, інформацію. У цій парадигмі лідери ситуативні, колегіальні, діє низова самоорганізація. Разом з тим, розвиток громадських інституцій потребує державної підтримки, принаймні на законодавчому рівні. У цьому контексті, наприклад, неоднозначно оцінюються законопроекти №6674 та №6675 про фінансову звітність громадських організацій, ініціатором яких виступає Президент України П. Порошенко. Ці законопроекти пропонують внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів і позиціонуються як такі, що «забезпечують відкритість для суспільства інформації про фінансування діяльності громадських об'єднань та використання міжнародної технічної допомоги[1,2]. Так, Управління Верховного комісара ООН з прав людини у 19-й доповіді по Україні зауважило тривожну тенденцію з цими законодавчими ініціативами, оскільки їх ухвалення може обмежити простір для діяльності громадянського суспільства, створивши надмірний тягар для малих організації, що негативно позначиться на реалізації свободи вираження поглядів та об'єднань[3].

4. Формування системи знань, необхідних не лише для роботи, але й для життя і свободи у новому суспільстві, передбачає принципово інші вимоги до освіти, які полягають наразі навіть не стільки у розвитку критичного мислення, як в увазі до емоційного і соціального інтелекту, вмінні створювати власні світи і брати участь у творенні світу навколо себе. Тут роботи не зможуть конкурувати з людиною у доступному майбутньому.

У свою чергу визначення компетенцій вищими навчальними закладами ідеально відповідає ідеї фрагментації і спрацьовує лише в умовах існування цілісної стабільної системи життєдіяльності у суспільстві. Про вміння і здібності як ключові цінності співробітника у найближчі кілька років ведуть мову також менеджери з персоналу, відзначаючи властивість альтернативно мислити; приймати рішення зі смислом; розбиратися у суміжних дисциплінах, міжкультурній комунікації; бути медіаграмотним; володіти навичками IT-грамотності у конкретній спеціальності, а також різноманітними віртуальними способами комунікації[4]. Проте якщо відсутні сталі структури і суспільство постійно перебуває у стані перетворень, ці фрагменти не складаються у картину майбутнього, якої просто немає, а починають жити своїм життям, поза смислом і цілим. На думку В. Нікітіна, компетенції мають відповідати сценаріям розвитку майбутнього світу і країни, а не змінюватися на догоду ринку, який трансформується кожні 3 роки, тоді як студенти навчаються 5-6 років[5]. Саме такий принцип діє, наприклад, в освітній сфері Німеччини, де комісія при бундестазі визначає стратегію майбутнього, на яку орієнтуються освітні програми. Тоді як в Україні Тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України з питань майбутнього проіснувала трохи більше року, її здобутки за цей період – налагодження зв'язку з Парламентським Комітетом майбутнього Фінляндії, Парламентською радою сталого розвитку Німеччини, а також неурядовими організаціями, проведення низки конференцій та налагодження співпраці з експертами

[1] *Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення відкритості для суспільства інформації про фінансування діяльності громадських об'єднань та використання міжнародної технічної допомоги 2017* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62214> (2017, вересень, 17).

[2] *Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо забезпечення відкритості для суспільства інформації про фінансування діяльності громадських об'єднань та використання міжнародної технічної допомоги 2017* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62215> (2017, вересень, 17).

[3] *Report on the human rights situation in Ukraine (16 May to 15 August 2017). United Nations Human Rights Office of the High Commissioner.* <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport19th_EN.pdf> (2017, вересень, 17).

[4] Кадя, Н. 6 качеств, которые понадобятся вам, чтобы стать успешным. *Новое время*. <http://nv.ua/opinion/kadya/6-kachestv-kotorye-ponadobjatsja-vam-chtoby-stat-uspeshnym-91912.html> (2016, грудень, 16).

[5] Макаревич, Е. Шагнуть в иное. Как Украине научиться управлять своим будущим. *Фокус*. <https://focus.ua/society/361677/> (2016, грудень, 21).

і науковцями, проведення слухань на тему «Прогнозування розвитку України»[1]. Наразі у країні відсутні потужні центри вивчення і прогнозування майбутнього, на які орієнтуються у своїй діяльності державні інститути і освітні заклади. Останній рік помітним в аналітичному просторі є Український інститут майбутнього, який позиціонує себе як незалежний аналітичний центр, заснований представниками українського бізнесу, політики та громадського сектору[2]. Але говорити про його системний вплив на українську політику зарано.

Висновки. Комунікації у сучасному світі мобільності та мережевої парадигми є принципом творення нової визначеності та єдності, які постійно оновлюються, відповідно влада стає більш тимчасовою, консенсусною, діє в умовах демасифікації політичного життя, відсутності яскраво вираженого лідера. Це вимагає від держави, яка перебуває під впливом політичної глобалізації та медіатизації, зміни інформаційної політики, що включає два виміри – технологічний і гуманітарний. У сучасному світі перманентних інформаційних воєн державна влада втрачає силу для вирішення насущних глобальних проблем, що призводить до відсутності довіри до влади, перемоги популізму, початку епохи фейкових новин, які викликають цілком реальні гарячі конфлікти. Проте конкретні завдання органів державної влади в інформаційній сфері безпосередньо збігаються з функціями державної влади: захист суверенітету країни та загальнонаціональних інтересів. В інформаційну добу глобальних викликів це можливо лише за умови трансформації державно-владних комунікацій, що передбачає відмову від маніпулятивної комунікаційної стратегії, відновлення довіри до влади на засадах відкритості, прозорості, підзвітності, соціального партнерства, конструктивної критики і діалогу між владними структурами і громадськістю, що дасть шанс захистити суверенне майбутнє країни у цивілізаційному вимірі.

References:

1. Bauman, Z. (2013). *Plynni chasy. Zhyttya v dobu nepevnosty* [Flowing Times: Living in an Age of Uncertainty]. Kyiv: Krytyka, 176 [in Ukrainian].
2. Bard, A., Sцderqvist, J. (2004). *Netokratija. Novaja pravjashhaja jelita i zhizn' posle kapitalizma* [Netocracy: The New Power Elite and Life After Capitalism]. Saint Petersburg: Stokgholjmskaja shkola ekonomyky v Sankt-Peterburghe, 252 [in Russian].
3. Bauman, Z. (2005). *Individualizirovannoe obshhestvo* [The Individualized Society]. Moscow: Loghos, 390 [in Russian].
4. Burrows, M.J. (2016). Global Risks 2035: The Search for a New Normal. *Atlantic Council.* <http://www.atlanticcouncil.org/publications/reports/global-risks-2035> [in English].
5. Yak pidklyuchennya 7 milyardiv lyudej do internetu zminyt svit [How Connecting 7 Billion to the Web Will Transform the World]. *Ipress.ua.* <http://ipress.ua/mainmedia/yak_pidklyuchennya_7_milyardiv_lyudey_ zminyt_svit_19543.html> [in Ukrainian].
6. Pocheptsov, G.G., Chukut, S.A. (2006). *Informacijna polityka* [Information policy]. Kyiv: Znannja, 663 [in Ukrainian].
7. Rakytov, A.I. (1998). *Informacija, nauka, tehnologija v global'nyh istoricheskih izmenenijah* [Information, Science, Technology in the Global Historical Changes]. Moscow: YNYON RAN, 104 [in Russian].
8. Belyj dom podtverdil, chto Putin rukovodil kiberatakami na SShA [The White House Confirmed that Putin Controlled Cyber-attacks on USA]. *Khvylja.* <http://hvylya.net/news/digest/belyiy-dom-podtverdil-chto-putin-rukovodil-kiberatakami-na-ssha.html> [in Russian].
9. Koziowski, A. Hakersko-informacionnoe nastuplenie Rossii [Hack and Information Attacks of Russia]. *INOSMI.RU.* <http://inosmi.ru/politic/20161129/238295184.html> [in Russian].
10. Pocheptsov, G. (2015). *Suchasni informacijni vijny* [Modern Information Wars]. Kyiv: Kyjevo-Moghyljansjka akademija, 497 [in Ukrainian].
11. *Pro informaciyu* [On Information] 1992 (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Oficijnyj sajt Verhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> [in Ukrainian].
12. *Pro osnovy nacional`noyi bezpeky Ukrayiny* [On the Fundamentals of National Security of Ukraine] *2003* (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Oficijnyj sajt Verhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15> [in Ukrainian].

[1] Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань майбутнього 2015 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/353-viii> (2016, грудень, 23).

[2] *Український Інститут Майбутнього*. <http://uifuture.org> (2017, жовтень, 30).

13. *Pro Strategiyu nacionalnoyi bezpeky Ukrayiny* [On the Strategy of National Security of Ukraine] *2015* (The President of Ukraine). *Oficijnyj sajt Verhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> [in Ukrainian].
14. *Pro novu redakciyu Voyennoyi doktryny Ukrayiny* [On the new edition of the Military Doctrine of Ukraine] *2015* (The President of Ukraine). *Oficijnyj sajt Verhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015> [in Ukrainian].
15. *Pro Doktrynu informacijnoyi bezpeky Ukrayiny* [On the Doctrine of Information Security of Ukraine] *2009* (The President of Ukraine). *Oficijnyj sajt Verhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514/2009> [in Ukrainian].
16. *Pro Doktrynu informacijnoyi bezpeky Ukrayiny* [On the Doctrine of Information Security of Ukraine] *2017* (The President of Ukraine). *Oficijnyj sajt Verhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/47/2017> [in Ukrainian].
17. *Pro zastosuvannya personalnyh specialnyh ekonomichnyh ta inshyh obmezhuvalnyh zaxodiv (sankcij)* [On the application of personal special economic and other restrictive measures (sanctions)] *2017* (The President of Ukraine). *Oficijnyj sajt Verhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-17> [in Ukrainian].
18. *Report on the human rights situation in Ukraine (16 May to 15 August 2017). United Nations Human Rights Office of the High Commissioner* <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport19th_EN.pdf> [in English].
19. Inglehart, R. (2010). Modernizacija i demokratija [Modernization and Democracy]. In Ynozemtsev, V.L. (Ed.), *Demokratija i modernizacija: k diskussii o vyzovah XXI veka* [Democracy and Modernization: by discussion about the challenges of the XXI century]. Moscow: Evropa, 163-182. [in Russian].
20. Plan na zavtra. Filosof Sergij Dacyuk [Schedule for tomorrow. Philosopher Serhii Datsiuk]. *UA:Pershyj.* <https://www.youtube.com/watch?v=h83N6zWDhlY> [in Ukrainian].
21. Ministerstvo budushhego. Prognozy ot Aleksandra Pashavera i novaja jekonomika [The Ministry of Future. Aleksandr Paskhaver's Forecasts and New Economics]. *Radio Vesty.* <http://radio.vesti-ukr.com/broadcasts/ministerstvo-budushego/35879.html> [in Russian].
22. Makarevych, E. Shagnut' v inoe. Kak Ukraine nauchit'sja upravljat' svoim budushhim [Stepping into Another. How Ukraine Try to Manage Their Future]. *Fokus.* <https://focus.ua/society/361677/> [in Russian].
23. Dikinson, P. Fejky vbyvayut [Fake Killing]. *Novoe vremja* [The new time]. <http://nv.ua/ukr/opinion/dikinson/fejki-vbivajut-pro-novu-zbroju-masovogo-znishchennja-310869.html> [in Ukrainian].
24. The Guardian: fejkovye novosti stanovjatsja problemoj dlja vsego mira [The Guardian: Fake News Become a Worldwide Problem]. *The Insider.* <http://theins.ru/antifake/38201> [in Russian].
25. Hillari Klinton pojavilas' v Kongresse i vystupila s obvinenijami [Hilary Clinton appeared in the Congress and Brought Accusations]. *Republic.* <https://www.facebook.com/republic.ru/videos/10157821084865655/?pnref=story> [in English].
26. «Besedy o budushhem» s Sergeem Dacjukom [«The Conversations about the Future» with Serhii Datsiuk]. *UKRLIFE.TV.* <http://www.ukrlife.tv/video/suspilstvo/besedy-o-budushchem-s-sergeem-datsiukom> [in Russian].
27. Datsiuk, S. Ukrayina i majbutnye [Ukraine and Future]. *Ukrayins`ka Pravda.* <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/560e10dccb2fa/> [in Ukrainian].
28. Jensen, R. (2002). *Obshhestvo mechty. Kak grjadushhij sdvig ot informacii k voobrazheniju preobrazit vash biznes* [Dream Society: How the Coming Shift From Information to Imagination Will Transform Your Business]. Saint Petersburg: Stokgholjmskaja shkola ekonomyky v Sankt-Peterburghe, 271 [in Russian].
29. Toffler, A. (2003). *Metamorfozy vlasti: znanie, bogatstvo i sila na poroge XXI v.* [Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century]. Moscow: ACT, 669 [in Russian].
30. Naнм, M. (2016). *Konec vlasti. Ot zalov zasedanij do polej srazhenij, ot cerkvi do gosudarstva. Pochemu upravljat' segodnja nuzhno inache* [The End Of Power: From Boardrooms To Battlefields And Churches To States, Whyis it necessary to rule another way today]. Moscow: ACT, 512 [in Russian].
31. Pocheptsov, G. Strategicheskij kontent i ego realizacija v informacionnyh i virtual'nyh obektah [The Strategical Content and Its Realization in Information and Virtual Objects]. *MediaSapiens.* <http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/strategicheskiy_kontent_i_ego_realizatsiya_v_informatsionnykh_i_virtualnykh_obektakh> [in Russian].
32. MIP: Ye try skladovi dlya peremogy u gibrydnij vijni [MIP: There Are Three Components of Victory in Hybrid Warfare]. *Ministerstvo informacijnoyi polityky Ukrayiny* [Ministry of Information Policy of Ukraine].<http://mip.gov.ua/news/2050.html> [in Ukrainian].
33. Frydman, T. (2016). God, kotoryj perevernul mir [The Year That Turned the World Upside Down]. *Novoe vremja* [The new time], *no. 46,* 35 [in Russian].
34. Rizun, V.V. (2009). Ponyattya pro socialni komunikaciyi v systemi vzayemozvyazkiv vlady z gromadoyu [The concept of social communication in the system of interconnections of authority with the community]. In Dniprenko, N.K., Rizun, V.V. (Ed.), *Zaprovadzhennya komunikacij u suspilstvi* [Communication Implementing in the Society]. Kyiv: Vistka, 56 [in Ukrainian].
35. Kerol de, R. Zigmunt Bauman: «Social'nye media kak zapadnja» [Zigmund Bauman: «Social Media as a Trap»]. <http://gefter.ru/archive/17336> [in Russian].

36. *Proekt Zakonu pro vnesennya zmin do deyakyx zakonodavchyx aktiv shhodo zabezpechennya vidkrytosti dlya suspilstva informaciyi pro finansuvannya diyalnosti gromadskyx obyednan ta vykorystannya mizhnarodnoyi texnichnoyi dopomogy* [Draft Law on Amendments to Certain Legislative Acts on providing public information on the financing of the activities of public associations and the use of international technical assistance] *2017* (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Oficijnyj sajt Verhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62214> [in Ukrainian].
37. *Proekt Zakonu pro vnesennya zmin do Podatkovogo kodeksu Ukrayiny shhodo zabezpechennya vidkrytosti dlya suspilstva informaciyi pro finansuvannya diyalnosti gromadskyx obyednan ta vykorystannya mizhnarodnoyi texnichnoyi dopomogy* [Draft Law on Amendments to the Tax Code of Ukraine to ensure openness to the public information on the financing of the activities of public associations and the use of international technical assistance] 2017 (Verkhovna Rada of Ukraine). *Oficijnyj sajt Verhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62215> [in Ukrainian].
38. Kadia, N. 6 kachestv, kotorye ponadobjatsja vam, chtoby stat' uspeshnym [6 Qualities That You Will Need to Become Successful]. *Novoe vremja* [The new time]. <http://nv.ua/opinion/kadya/6-kachestv-kotorye-ponadobjatsja-vam-chtoby-stat-uspeshnym-91912.html> [in Russian].
39. *Pro utvorennya Tymchasovoyi specialnoyi komisiyi Verxovnoyi Rady Ukrayiny z pytan majbutnogo* [On the Creation of the Special Temporary Council for the Future Issues] *2015* (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Oficijnyj sajt Verhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/353-viii> [in Ukrainian].
40. *Ukrayinskyj Instytut Majbutnogo* [Ukrainian Institute for the Future]. <http://uifuture.org> [in Ukrainian].

Олена Порпуліт, к. філол. н., докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

«ЧАСОВА БІДНІСТЬ» ЯК ПРОВІДНА ОЗНАКА ЖІНОЧОГО ЧАСУ В ІНДИВІДУАЛІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КРОС-ПЛАТФОРМЕНИХ МЕСЕНДЖЕРІВ «WHATSAPP» І «VIBER»)

Olena Porpulit, PhD in Philology, ScD candidate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

«TEMPORARY POVERTY» AS A LEADING FEATURE OF THE WOMEN'S TIME OF AN INDIVIDUALIZED SOCIETY (BASED ON CROSS-PLATFORM MESSENGERS «WHATSAPP» AND «VIBER»)

In the article the author attempted to identify and systematize various forms of time within the limits of modern society. The research was conducted on the basis of cross-platform messengers for smartphones «WhatsApp» and «Viber». The main characteristics and distinguishing features of women's time were determined, the prospects of adaptation of women's time to the newest time parameters of an individualized society of today are outlined. The relativization of time according to social context / contexts, fragmentary, relational, nonlinear character of women's time, momentum, collage, etc. is proved, which evidenced women's «temporal poverty».

Keywords: individualized society, fragmentary time, nonlinear time, relational time, female «time poverty».

Життя сучасної людини вочевидь підкорене часу: відчуття тиску та браку часу змушує людину планувати власний життєвий шлях; вміння «все встигати» є ознакою успішної людини; хист розставляти часові пріоритети є запорукою професійного / кар'єрного росту, – що загалом свідчить про становлення «hurried culture» (культури поспіху). Міркуючи про час, не можна не замислюватися над питаннями швидкоплинності життя, смерті, тривалості, пам'яті, щастя, успіху та ін. Час не сприймається нами як дещо зовнішнє, легковимірюване, відчуття часу змінюється разом із нашим життям, то прискорюючи, то уповільнюючи свій рух. Категорія часу, зазнавши істотних змін під впливом глобалізаційних процесів, інтернетизації, омережевлення, конвергенції та ін. наслідків технологічних трансформацій, перебуває в полі зору вчених понад півстоліття (Е. Дюркгейм, З. Бауман, М. Кастельс, Дж. Лалл, Т. Еріксен, М. Яцино та ін.). Останніми роками розглядуваний феномен активно привертає увагу фахівців у галузі політики (В. Брайсон, Н. Васильєва, С. Виноградова Л. Тернова), соціології (О. Стрельник, О. Смирнова, К. Адамська), лінгвістики (С. Аюпова, В. Прокоф'єва, Є. Прончатова), психології (І. Клецина, А. Сбітнева) та ін. Науковці приходять до висновку, що в сучасному інформаційному (постмодерністському, постіндустріальному, мережевому, індивідуалізованому) суспільстві, на відміну від суспільства традиційного (модерністського, індустріального, капіталістичного), часу як об'єктивного параметра, єдиного для всіх соціальних верств населення, не існує.

Метою статті є виявлення, встановлення особливостей і систематизація різних форм часу в межах сучасного суспільства, *завданнями* – окреслення взаємообумовлених процесів приєднання жінок до трансформаційних процесів інформаційного суспільства; з'ясування провідних характеристик й відмінних рис жіночого часу; визначення перспектив адаптації жіночого часу до новітніх часових параметрів індивідуалізованого суспільства сьогодення.

Дослідження проводилося на *матеріалі* популярних останнім часом крос- -платформених меседжерів для смартфонів «WhatsApp» (WhatsApp Inc., USA) і «Viber» (Viber Media S.a.r.l.,

Luxembourg). Під терміном «месенджер» ми розуміємо систему обміну короткими текстовими повідомленнями за допомогою спеціального програмного забезпечення, мобільного додатку або веб-сервісу; повідомлення можуть містити аудіо-, відеофайли та графічні зображення; можуть бути реалізовані у вигляді окремих продуктів, компонентів соціальних мереж або систем IP-телефонії[1]. Метою застосування меседжерів, як правило, є неформальне спілкування, обмін новинами/актуальною інформацією, узгодження/координація щодо проведення спільних дій, уточнення певних деталей при організації і реалізації спільних заходів та ін. Динамічний характер спілкування обумовлює особливості даного мережевого тексту: високий ступінь креалізації повідомлень (поряд зі звичайною клавіатурою, що складається з латинських і кириличних графічних знаків, функціонує клавіатура «Емодзі» – мова ідеограм і Смайликів), максимальне зближення усного та писемного мовлення (використання розмовних слів, жаргонізмів, професіоналізмів та ін.; неповних, еліптичних речень, парцеляції, сегментованих конструкцій тощо). Прагматика меседжерів безпосередньо пов'язана з тріадою «я – тут – зараз», що дає можливість окреслити часові і просторові межі власного існування (пор.: за даними частотних словників, найпоширенішими питаннями мовлення є питання *де* і *коли*)[2]. Акцент у проведеному досліджені авторка зробила на аналізі повідомлень, якими обмінюються жінки і які містять текстове (іноді, як додаток, аудіо-, відеофайли та графічні зображення) втілення категорії часу, поза увагою опинилися такі параметри учасників крос-платформених меседжерів як активність, демографічні характеристики, участь у відкритих/закритих групах тощо.

Згідно з тезою Е. Дюркгейма, яка тривалий час сприймалася науковцями як провідна, категорія часу є «справжнім соціальним інститутом... Це абстрактна й безособова рамка, яка охоплює не тільки наше індивідуальне існування, але існування людства…»[3]. На думку науковця, час «мислиться об'єктивно всіма людьми однієї і тієї ж цивілізації»[4] , пов'язує колективне з індивідуальним, задовольняючи окремі потреби певного суспільства (поділ на дні, тижні, місяці, роки, періодичність обрядів, свят, церемоній та ін.). Підтримуючи і розвиваючи ідеї Е. Дюркгейма, зазначає В. Брайсон, науковці акцентували, що «час – це соціально-культурна конструкція, що підтримує зусилля людей у світі й координацію їхніх дій, …і що зміна часу у своїй основі залежить від організації і функції групи»[5] . Для авторки видання «Ґендер і політика часу. Феміністична теорія і сучасні дискусії» субстанція «часу», з одного боку, є частиною об'єктивної реальності, переважно, негативно позначеної на житті людей, з іншого – це доволі зручна концепція координації їхньої діяльності, характерною рисою якої є ідея про паралельне існування безлічі різних часів: «Для багатьох окремих темпоральних уявлень, що існують у суспільстві чи в мисленні окремої людини, час може розумітися і як своєрідна абстрактна діяльність, повторюваність, і як переживання змін»[6] .

Окреслюючи початок XXI століття добою індивідуалізму, основними законами якої є «відчуття себе вільним і відповідальним за власне життя»[7], базовим правом – «право індивідів на яскраве самовираження»[8], основними цінностями – «здатність до творчості, автентичність, почуття власної гідності й свободи»[9], М. Яцино акцентує на двозначності в моралі сучасної людини поняття «жити повним життям». З одного боку, «повне життя» передбачає неможливість відкладати його на майбутнє, «особливістю життя є те, що його не можна „економити" чи відкладати на „чорний день"», з іншого, «повне життя» – означає «жити так, ніби то маєш багато життів, … маєш

[1] Владзимировский, А. (2017). Систематический обзор применения мессенджеров «WhatsApp» и «Viber» в клинической медицине. *Журнал телемедицины и электронного здравоохранения*, *1,* 30.
[2] Бук, С. (2006). *З 000 найчастотніших слів розмовно-побутового стилю сучасної української мови.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
[3] Дюркгейм, Э. (1998). Элементарные формы религиозной жизни. *Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология. Том. 2.* Москва: Канон+, 186– 87.
[4] Дюркгейм, Э. (1998). Элементарные формы религиозной жизни. *Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология. Том. 2.* Москва: Канон+, 187.
[5] Брайсон, В. (2011). *Гендер и политика времени. Феминистическая теория и современные дискуссии*. Киев: «Центр учебной литературы», 38.
[6] Брайсон, В. (2011). *Гендер и политика времени. Феминистическая теория и современные дискуссии*. Киев: «Центр учебной литературы», 35.
[7] Яцино, М. (2012). *Культура индивидуализма*. Харьков: Гуманитарный центр, 13.
[8] Яцино, М. (2012). *Культура индивидуализма*. Харьков: Гуманитарный центр, 26.
[9] Яцино, М. (2012). *Культура индивидуализма*. Харьков: Гуманитарный центр, 28.

можливість вивчення себе у багатьох різноманітних варіантах і способах існування»[1], але в будь-якому випадку – це вимога жити «тут і зараз». Новий індивідуалізм, за визначенням З. Баумана, світ, «де кожного індивідуума, його чи її, кинуто на самоті із собою, і то більшість індивідуумів є лише знаряддям одне для одного»[2], і «що більше люди зосереджуються на собі, то беззахиснішими зазвичай стають перед лицем глобальних вирів»[3]. З погляду З. Баумана, індивідуалізація сьогодні, це не емансипація, а характеристика відносин у сучасному суспільстві, де кожна людина поставлена у такі умови існування, коли вона змушена діяти індивідуалістично, оскільки подібна поведінка відповідає характеру праці та загальній соціокультурній ситуації. Вочевидь, епоха індивідуалізму («індивідуалізоване суспільство» (З. Бауман), «суспільство ризику» (У. Бек), «людина-нарцис» (Ж. Ліповецьки)) вносить певні корективи у часові параметри існування людини: фрагментарність, релятивізація часу відповідно соціальному контексту / контекстам, випадкова часова зворотність, відокремлення людини від біологічних життєвих циклів, моментальність, колажність та ін.

Розвиток ринкової економіки, комерціалізація й інтенсифікація праці безпосередньо спровокували уречевленням часу і, як наслідок, поширення думки про те, що час – це гроші, тобто абстрактний, кількісно вимірюваний ресурс. Ідеалом для наслідування в умовах ринкової економіки стає чоловік, оскільки саме його діяльність має вартісне вираження на ринку, в той час, як жінка змушена адаптуватися до наявних правил гри, бо тривалий час саме жінка вимушена була нести тягар турботи про родину й домашнє господарство – виконувати роботу, що немає економічно визнаного статусу[4]. Як наслідок, загострення напруження між роботою та родиною, балансування між ролями «хорошої матері», вірній інтересам дитини «тут і зараз», та «гарної працівниці», відданій роботі[5]. Аналізуючи темпоральні суперечності і напруження, що виникають між сім'єю і роботою, О. Стрельник посилається на порівняльний аналіз трудових практик найманих працівниць і працівників країн – учасниць Європейського соціального дослідження п'ятої хвилі (ESS 2012): «…в сучасних умовах українське громадянство багато та завзято працює – більше, ніж жителі інших європейських країн. При цьому показники задоволеності співвідношенням часу, що витрачається на роботу та на інші сторони життя, в Україні – найнижчі серед усіх країн-учасниць дослідження»[6]. Подвійна завантаженість жінки (і вдома, і на роботі) ставить її в свідомо нерівні умови в порівнянні з чоловіком. На відміну від чоловічої моделі завантаженості, в якій межі роботи і сімейно-побутової сфери досить чітко окреслені, в жіночій моделі обидві ролі здійснюються одночасно, що передбачає задіяння певних часових досвідів: фрагментація часу, вміння маніпулювати часом, організація та координація життєдіяльності членів сім'ї, і як наслідок, – виникнення рольових конфліктів і рольового перенавантаження. Додаткові витрати часу пов'язані і з так званою емоційною роботою – це підтримка, допомога, співчуття, спілкування, створення комфортного «мікроклімату в родині», розв'язання конфліктних ситуацій, налагодження й підтримка здорових стосунків між близькими тощо[7]. Міркуючи над темпоральними нормами і ґендерними відмінностями, В. Брайсон однією з характерних рис жіночого часу називає орієнтацію на турботу про рідних і близьких: «Обов'язки жінок призводять їх до розуміння часу за суттю спорідненого, спільного й витраченого на інших, тоді як чоловіки розглядають час як такий, що належить виключно їм і використовують його на власний розсуд»[8]. Релятивний, відносний, підпорядкований характер часу породжує свого роду ***«часову бідність»*** (В. Брайсон), марковану жінками-учасниками крос-платформених меседжерів як *«наче БІЛКА в колесі», «зовсім нееемає часу ☻☻», «хоча б для себе 5 хвилин !!! на день))) ☺», «під часовим пресингом», «крутитися крутитися :) наче курча в решеті», «метушня метушова ♪♪♪*

[1] Яцино, М. (2012). *Культура индивидуализма*. Харьков: Гуманитарный центр, 113–114 .
[2] Бауман, З. (2013). *Плинні часи: життя в добу невпевненості.* Київ: Критика, 40–41.
[3] Бауман, З. (2013). *Плинні часи: життя в добу невпевненості.* Київ: Критика, 127.
[4] Васильева, Н., Виноградова, С. (2013). Пространство и время в гендерном измерении. *Вестник Санкт-Петербургского университета*, *Серия 6, Вып. 4,* 114.
[5] Стрельник, О. (2014). Жінки та час: між ефективним менеджментом та турботою. *Ґендерний журнал «Я», 1(35),* 14.
[6] Стрельник, О. (2014). Жінки та час: між ефективним менеджментом та турботою. *Ґендерний журнал «Я», 1(35),* 14.
[7] *Ґендер для медій* (2017). Київ: Критика, 94.
[8] Брайсон, В. (2011). *Гендер и политика времени. Феминистическая теория и современные дискуссии*. Киев: «Центр учебной литературы», 70.

метушова метушня», «дедлайн?!?!?!», «хвилини як дамоклів МЕЧ», «нічого не встигаю, зашшиваааааюсяяя» тощо, яка ***є стрижневою ознакою жіночого часу***.

Окреслюючи існування людини у «плинній фазі новочасності»[1], З Бауман акцентує, що «це існування навіть коротше, ніж час, потрібний для розвитку зв'язаної та послідовної стратегії, та все ще коротше, ніж цього вимагає сповнення індивідуального "життєвого проекту"»[2]. У світі, в якому «нещодавно» означає запізно[3], а інформація, поширювана новітніми технологіями застаріває, ще «не встигнувши осісти, пустити коріння й перерости в освічене обговорення»[4], – люди змучені й виснажені тиранією миті, що, на думку науковця, «не стільки примушує чи спонукає нас забути те, що ми мусили чи могли пізнати, як залишає мало шансів закарбувати це та втримати в пам'яті»[5]. У суспільстві, де «тут і зараз» «опиняються під загрозою, оскільки наступний момент настає так швидко, що стає важко жити в теперішньому»[6], найдефіцитнішими ресурсами, на думку Т. Еріксена, є повільний час, захищеність, особиста ідентичність, лінійне органічне зростання, справжні переживання, не спровоковані й не стимульовані ЗМІ[7]. «Це-хвилинне життя» (З. Бауман) прагне бути невпинним, квапливим, стрімким, шаленим, причому причиною поспішності З. Бауман називає «не бажання здобути і зібрати, а бажання позбутися і поміняти»[8]. Аналіз меседжерів «WhatsApp» і «Viber» доводить, що саме жінки є жертвами ***пришвидшених темпів життя*** (пор. *«мить …і вже вечір?!?!?», «тільки порозводила по садках-кружках і вже час ЗАБИРАТИ АААААА», «тиждень наче спринтерський біг по колу, швидше, ще швидше, ЩЕ ↗↗ЩЕ ↗↗ЩЕ↗↗», «біііжу-біжууу,))) зараз буду»).* Не дивно, що система планування часу для жінок-домогосподарок «Fly Lady», курси тайм-менеджменту, що навчають, з одного боку, свідомо контролювати кількість часу, витраченого на конкретні види діяльності, з іншого, дають змогу збільшити ефективність і продуктивність праці, набули останнім часом широкої популярності.

У суспільстві, де погляд людини сконцентровано на події, що на секунди дві запобігла в майбутнє, сімейна повсякденність постає підпорядкованою не стільки життєвим ритмам членів родини, скільки ритмам соціальних інституцій: розкладу дитячих кружків, часам роботи супермаркетів, годинам прийому лікарів і консультантів, графіку роботи батьків, будням / вихідним дитячих садків і шкіл та ін. Координація і взаємодія несхожих ритмів життя членів родини вимагає саме від жінки неабияких зусиль. Так, Е. Холл запроваджуючи поняття «монохронічний час» (події розглядаються як дискретні, поділені, окремі елементи; характерно для Північної Америки, Північної Європи) і «поліхронічний час» (різноманітні події співіснують, відбуваються одночасно, характерно для Латинської Америки, Близького Сходу, країн Середземномор'я), акцентує, що монохронічний час має неприродній, штучний характер і що поліхронічний час, позначений науковцем як жіночий час, є прерогативою домогосподарок[9]. Відкидаючи тезу науковців про обумовленість різних моделей використання часу гормональними відмінностями, які начебто орієнтують жінок на родину, а провідним пріоритетом чоловіків встановлюють кар'єру, В. Брайсон визнає розбіжності в темпоральних культурах чоловіків і жінок, проте вбачає їх у відбитті соціальних ролей, а не вроджених способів поведінки: «Мається на увазі, …що чоловіки можуть дотримуватися і навчитися "жіночим властивостям", включаючи властивості, пов'язані з часом, – терпінню й багатофункціональності»[10]. До того ж, наголошує В. Брайсон, хибним є уявлення про те, ніби жінки мають стільки ж часу, як і чоловіки, «насправді ж, їхній час більш фрагментований

[1] Бауман, З. (2013). *Плинні часи: життя в добу невпевненості.* Київ: Критика, 7.
[2] Бауман, З. (2013). *Плинні часи: життя в добу невпевненості.* Київ: Критика, 8.
[3] Бауман, З. (2013). *Плинні часи: життя в добу невпевненості.* Київ: Критика, 53.
[4] Бауман, З., Донскіс, С. (2014). *Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності*. Київ: Дух і літера, 53.
[5] Бауман, З., Донскіс, С. (2014). *Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності*. Київ: Дух і літера, 53.
[6] Еріксен, Т.Г. (2004). *Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу*. Львів: Кальварія, 13.
[7] Еріксен, Т.Г. (2004). *Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу*. Львів: Кальварія, 43.
[8] Бауман, З., Донскіс, С. (2014). *Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності*. Київ: Дух і літера, 175.
[9] Hall, E. (1990). The Silent Language. New York, London, Toronto, Sydney, Auckland: Anchor Books, 6–7.
[10] Брайсон, В. (2011). *Гендер и политика времени. Феминистическая теория и современные дискуссии*. Киев: «Центр учебной литературы», 69.

і стислий»[1]. Проведені дослідження підтверджують ***фрагментарний характер*** жіночого часу: *«Можу підійти на манік, тільки коли малу заведу на танці, і те, хвилин 45-50 ?! Потім в супермаркет треба встигнути», «зранку ВІЛЬНА – кавабрейк :)☺. Син у школі, їсти готувала вчора . До лікаря тільки на 10.30 УРАААААа»*; *«Сорррі. Не планувала бути. 10.00-12.00 танці у малої, в цей час у мене треша☻. Хоча……..може встигну на хв. 15, якщо раніше піду. Ок!?»; «Давай пересічемося ? твої роботаяслішкола, а мої у БАБУСІШШІ ☺ ☺ ☺»; «Доча хоче співати, не знаю куди втиснути, весь тиждень по хвилинах; може будеш мою забирати з садка, я якраз встигну старшу завезти. А!? Ти як? Хоча б завтра!!!!! Потім чоловіка вмовлю ----МОЖЕ)))) НЕ ФАКТ(((».*

Фрагментація життя є однією з провідних ознак існування сучасної людини в умовах «краху далекоглядного мислення, планування та дій, зникнення та послаблення соціальних структур, в які це мислення, планування і дії можна було б у тривалій перспективі вписати»[2]. Швидкоплинність, невизначеність, заперечення ідеї лінійності часу, здається, ставить під сумнів постулат про можливість об'єктивного вимірювання часу: пор. «У сучасних суспільствах час … все більше розпадається на фрагменти і непослідовності, …з традиційними розкладами і календарями, поставленими з ніг на голову в суспільстві 24/7, де Різдво починається в жовтні і супермаркети ніколи не зачиняються»[3]. Атомізований, фрагментований і дедалі більше непередбачуваний світ пропонує людині переінтерпретовувати події, епізоди, ситуації, виходячи з того, як індивід бачить себе у круговороті життєвих обставин: з одного боку, як суб'єкт він має бути готовим взяти на себе відповідальність за успіх / неуспіх, реалізованість / нереалізованість життєвих проектів, з іншого – він може вбачати у власних вчинках лише наслідок чиїхось дій, на які він не в змозі вплинути і які не здатний змінити. Як наслідок, людина проживає епізодичне життя, в якому час структурований не циклічно, лінійно, послідовно, а вбачається «***пуантилістичним*** – розбитим на безліч окремих фрагментів, кожен з фрагментів зведений у точку, що ще більше наближує геометричну ідеалізацію часу до невимірності»[4]. Показовими в цьому аспекті є приклади меседжерів, що відбивають «історію життя» жінки: *«БА, Я купувала це ще до весілля)))», «охолонь, після пологів все ІНАКШЕ :)☺ на таке й паритися не будеш, знаю!», «скоріше канікули, сил немає ….А потім – то потім)))))», «страхота ☻☻весілля зрада розлучення весілля зрада, коли ти встигаєш)))) Знову він, чи на цей раз ти!? Ти не поспішаєш ☺ :)», «То було до ясельного святкування осені чи до дня вчителя?», «девіч-вечір :)) ОК ОК. Тільки після укладання угоди. Нове життя починайся!!!».*

Доведений до крайності індивідуалізм, диверсифікація ситуацій і стилей життя, за визначенням У. Бека, призводить до того, що «життєві шляхи людей здобувають самостійність щодо умов і зв'язків, з яких вони вийшли або в які входять заново, і наділяються власної реальністю, яка переживається людьми як особиста доля»[5] . Тому й стосунки, що виникають сьогодні між людьми можна назвати «чистими» в тому смислі, що це відношення без зобов'язань, без прихильностей, без обов'язків, і, як наслідок, без майбутньої визначеності. Події, що відбуваються в житті людини, заповнюють такий собі «резервуар», «наповнений барвистими чи безбарвними, апетитними чи прісними фрагментами, що пливуть з однаково питомою вагою; резервуар, налаштований на – і постійно залежний від можливості занурення, допускаючи перестановки, але уникаючи якоїсь власної логіки, власної ієрархії значення»[6]. Відчуття щастя для людини індивідуалізованого суспільства, зазначає М. Яцино, залежатиме не стільки від того, чого досягнуто в житті, скільки від того [7]значення, що надаватиметься окремим подіям. Наш сучасний світ – це продукування власного успіху і власної історії, це світ ситуаційної людини, «яка постійно

[1] Брайсон, В. (2011). *Гендер и политика времени. Феминистическая теория и современные дискуссии*. Киев: «Центр учебной литературы», 55.
[2] Бауман, З. (2013). *Плинні часи: життя в добу невпевненості.* Київ: Критика, 10.
[3] Брайсон, В. (2011). *Гендер и политика времени. Феминистическая теория и современные дискуссии*. Киев: «Центр учебной литературы», 45.
[4] Бауман, З., Донскіс, С. (2014). *Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності*. Київ: Дух і літера, 174.
[5] Бек, У. (2000). *Общество риска: на пути к другому модерну*. Москва: Прогресс–Традиция, 71–72.
[6] Бауман, З., Донскіс, С. (2014). *Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності*. Київ: Дух і літера, 44.
[7] Яцино, М. (2012). *Культура индивидуализма*. Харьков: Гуманитарный центр, 249.

змінює і себе, і власну історію»[1]. ***Обернений характер*** часу надає можливості переоцінювати події, життєві обставини, епізоди кожного разу, якщо того вимагає індивідуалістична логіка жінки: *«Завтра розлучення може виглядати і не так вже погано», «Не парся, дід помер думала не впораюсь ☹, сьогодні здаю квартиру – все не так погано ☺», «Не думала що колись подружуся з коханкою чоловіка(((((, але тепер сама ТАКАЖ», «Кожен сам по собі, звикнеш, всі так роблять, розбігаються – потім повертаються. ГОЛОВНЕ – як самому собі любимому зручно ☺ ☺», «Може зрадив, бо сильно примерна була, а може й він козел. Думай, як тобі зручно ☺. І роби висновки».*

Кількісний аналіз меседжерів, якими обмінюються жінки і які містять текстове (іноді, як додаток, аудіо-, відеофайли та графічні зображення) втілення категорії часу, надав нам змогу визначити частотність певної характеристики розглядуваної категорії (Див. Рис. 1). Обравши за 100 % загальну кількість проаналізованих менеджерів (430), частку щодо уживаності певної характеристики рахували за формулою: КЧХ × 100 / ЗК, де КЧХ – кількість текстів з актуалізацією ознаки часу, ЗК – загальна кількість менеджерів про часові практики.

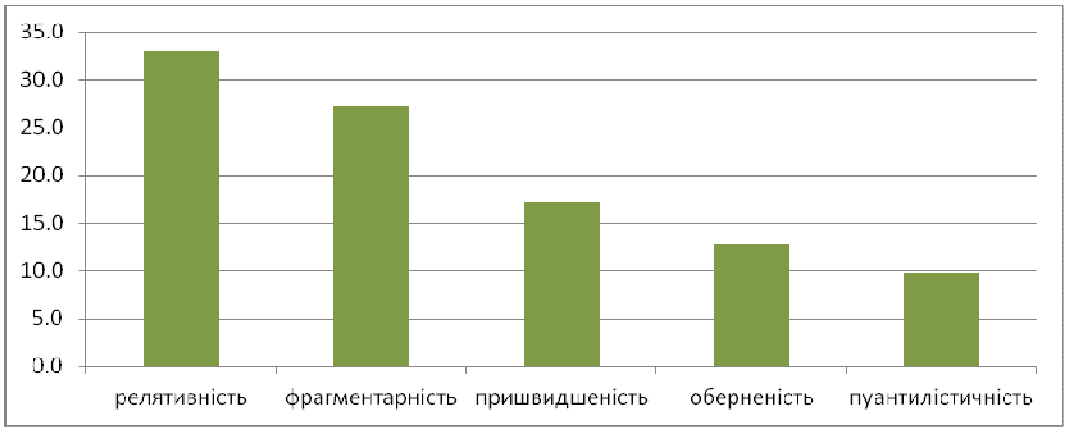

Рис. 1. Кількісний розподіл характеристик жіночого часу

Визнаючи стрижневою ознакою жіночого часу «часову бідність», пропонуємо наступну схему обраної для аналізу категорії (Рис. 2):

Рис. 2. Модель жіночого часу

[1] Бауман, З., Донскіс, С. (2014). *Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності*. Київ: Дух і літера, 257.

Як бачимо, зони перетину мають різне графічне вираження, що пояснюється ступенем взаємообумовленості і взаємозалежності виокремлених часових ознак. Так, найбільш «потерпає» жіночий час від релятивного, фрагментарного і пришвидшеного характеру, менш значущими властивостями жіночого часу є пуантилістичність і оберненість.

Отже, сучасний інформаційний (постмодерністський, постіндустріальний, мережевий, індивідуалізований) світ послуговується «нетемпоральною», орієнтованою на цілі, уречевленою моделлю часу. Це час, який є індивідуальною власністю: його можна організовувати, продавати, віднаходити, інвестувати, розраховувати, економити тощо. Додамо, що наше суб'єктивне сприйняття часу суперечливе, плинне та багаторівневе. Повсякденне буття жінки, безумовно, породжує особливі й самобутні часові ритми і послідовності, проте жінки мають адаптуватися до вимог уречевленого часу. Для жінки час – це не просто особистісний ресурс, що може бути використаний на власний розсуд, перш за все час пов'язаний із ритмами і потребами близьких і рідних, вбудований в соціальний контекст, чутливий до міжособистісний стосунків.

References:

1. Bauman, Z. (2013). *Plynni chasy: zhyttya v dobu nevpevnenosty* [Flowing times: life in the days of uncertainty]. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
2. Bauman, Z., Donskis, S. (2014). *Moralna slipota. Vtrata chutly`vosti u ply`nnij suchasnosti* [Moral blindness. Loss of sensitivity in the fluidity of the present]. Kyiv: Dux i litera. [in Ukrainian].
3. Bek, U. (2000). *Obshhestvo riska: Na puti k drugomu modernu* [Risk society: on the way to another modernity]. Moscow: Progress-Tradicija. [in Russian].
4. Brajson, V. (2011). *Gender i politika vremeni. Feministicheskaja teorija i sovremennye diskussii* [Gender and the politics of time. Feminist theory and contemporary discussions]. Kyiv: «Centr uchebnoj literatury» [in Russian].
5. Buk, S. (2006). *3 000 najchastotnishyx sliv rozmovno-pobutovogo stylyu suchasnoyi ukrayinskoyi movy* [3 000 most frequent words of the spoken-communal style of the modern Ukrainian language]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
6. Vasil'eva, N., Vinogradova, S. (2013). Prostranstvo i vremja v gendernom izmerenii [Space and time in the gender dimension]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta* [Bulletin of St. Petersburg University], *Volume 6, Issue 4,* 110–117 [in Russian].
7. Vladzimirskij, A. (2017). Sistematicheskij obzor primenenija messendzherov «WhatsApp®» i «Viber ®» v klinicheskoj medicine [Systematic review of the application of the messengers «WhatsApp®» and «Viber®» in a clinical medicine]. *Zhurnal telemediciny i jelektronnogo zdravoohranenija* [Journal of Telemedicine and Electronic Health], *1*, 30–41[in Russian].
8. *Gender dlya medij* [Gender for media] (2017). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
9. Djurkgejm, Je. (1998). Jelementarnye formy religioznoj zhizni [Elementary forms of religious life]. *Mistika. Religija. Nauka. Klassiki mirovogo religiovedenija. Antologija* [Mystic. Religion. The science. Classics of world religious studies. Anthology.]. Moscow: Kanon+. Vol. 2, 174–231[in Russian].
10. Eriksen, T. (2004). *Tyranyya momentu: shvydkyj i povilnyj chas v informacijnu dobu* [Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age]. Lviv: Kalvariia. [in Ukrainian].
11. Hall, E. (1990). *The Silent Language.* New York, London, Toronto, Sydney, Auckland: Anchor Books [in English].
12. Strelnyk, O. (2014). Zhinky ta chas: mizh efektyvnym menedzhmentom ta turbotoyu [Women and time: Between effective management and care]. *Gendern`j zhurnal «Ya»* [Gender Magazine "I"], *no. 1 (35),* 14–17 [in Ukrainian].
13. Yacy`no, M. (2012). *Kul`tura individualizma* [Culture of individualism]. Kharkiv: Gumanitarny`j centr [in Russian].

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Наталія Ковалко, к. ю. н.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ДЕРЖАВНІ ТА МІСЦЕВІ ЦІННІ ПАПЕРИ ЯК ФІНАНСОВО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ В ПРАКТИЦІ ЯПОНІЇ ТА США

Nataliia Kovalko, PhD in Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

PUBLIC AND LOCAL SECURITIES AS A FINANCIAL LAW CATEGORY IN THE PRACTICE OF JAPAN AND THE USA

The article examines the nature and types of government and local securities in Japan and the United States. The peculiarities of the use of securities as a tool of the state debt policy are revealed. A retrospective analysis of the formation of the market for state and local securities in Japan and the USA was conducted. The main problems of development of the market of state and local securities at the present stage in the above-mentioned countries are considered. Recommendations on increasing the efficiency of using state and local securities as a tool of the state debt policy are given. The world tendencies and the current dynamics of the mechanism of state and local securities development are analyzed. The theoretical aspects of the implementation of municipal borrowings in Japan and the USA are considered. The dynamics of state and local obligations are analyzed and their role in the socio-economic development of the territories of the analyzed countries is determined. The main forms of implementation of local borrowing, their advantages and disadvantages and the main tendencies of the development of the debt market are considered.

Keywords: government securities, local securities, securities market, international securities

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Державні боргові зобов'язання, виходячи з тих завдань, які вони вирішують, займають важливе місце на ринку цінних паперів. В економічно розвинених країнах види їх досить різноманітні, однак у структурі загального обсягу випуску державних боргових цінних паперів переважають облігації.

Державні цінні папери як фінансова та фінансово-правова категорія є найбільш надійними й ліквідними, оскільки вони забезпечені фінансовими та іншими ресурсами держави. Не випадково в розвинених країнах за ступенем надійності облігації ранжуються таким чином: облігації центрального уряду, муніципальні облігації та облігації акціонерних товариств.

Для підвищення ефективності регулювання та функціонування ринку державних цінних паперів країни необхідним є поступова орієнтація на дотримання світових стандартів у сфері запозичень і побудова системи розміщення та обігу державних цінних паперів, що враховує передовий досвід країн з розвиненою ринковою економікою.

Більшість публікацій, які належать до сфери фондового ринку та з'явилися в останні десятиліття, мають мікроекономічний характер або ж розглядають зарубіжні ринки цінних паперів. Значна увага цим питанням приділена в монографіях і статтях М.Ю.Алексєєва, Б.І.Альохіна, А.В.Анікіна, Б.Б. Рубцова (зарубіжні фондові ринки), А.В.Захарова (розвиток фондових бірж).,

Зарубіжні дослідження в більшості випадків не містять комплексного дослідження проблем розвитку ринку цінних паперів і макроекономічних стратегій у цій галузі, тому що зупиняються на окремих аспектах таких стратегій, групах проблем або особливостях окремих ринків. Найбільш

глибокі дослідження у відповідній сфері були зосереджені в групі Світового банку (World Bank), Міжнародного валютного фонду (IMF), Банку міжнародних розрахунків (BIS), у таких професійних асоціаціях, як Міжнародна організація комісій з цінних паперів (IOSCO), Всесвітня федерація бірж (WFE).

Основні результати дослідження. У кінці 1990-х років 41-44% усієї світової заборгованості з цінних паперів внутрішнього боргу припадало на приватні емітенти і відповідно 56-59% – на державні. У поточному десятилітті відбулося прискорене накопичення боргу приватним сектором, і до 2004-2005 рр. частка приватного сектору в заборгованості з цінних паперів внутрішнього боргу підвищилася до 51%. За цими загальними цифрами, проте, ховаються помітні відмінності між окремими ринками, особливо тими, які формуються.

У деяких країнах головним емітентом виступає приватний сектор (США, Великобританія, Корея, Малайзія), в інших частка держави перевищує 70%, доходячи іноді до 100% (Японія, Канада, Бельгія, Бразилія, Мексика, Туреччина, Індія, Польща, Угорщина)[1].

У США знаходиться найбільший у світі ринок державних облігацій. Він складається з трьох частин. Короткострокова секція ринку представлена казначейськими векселями (treasury bills) – це ті інструменти, які випускаються з дисконтом до номінальної вартості і, отже, не мають ніякого купона. Інструменти середньострокової секції ринку називаються казначейськими нотами (treasury notes), які випускаються на період від двох до десяти років, і за ними виплачуються купонні відсотки. До довгострокової секції ринку належать інструменти, які називаються казначейськими облігаціями (treasury bonds), за якими, як і за нотами, виплачується купон, але випускаються вони на термін більше десяти років[2].

Повноваження випускати боргові цінні папери делеговані Конгресом казначейству (Міністерству фінансів) США.

Континентальний конгрес вперше випустив облігаційний займ у 1776 році для фінансування війни за незалежність. Відносний і абсолютний розмір заборгованості залишався помірним у першій половині XIX ст. і різко виріс у роки громадянської війни, а потім у період Першої світової війни[3].

Для фінансування військових витрат американський уряд протягом двох років випустив облігацій на 21,5 млрд. доларів, у той час як за попередні 10 років обсяг емісії корпоративних облігацій склав 16, 6 млрд. дол. Для того, щоб продати таку силу-силенну паперів, комерційні та інвестиційні банки повинні були охопити людей, які раніше ніколи не купували цінні папери. І це їм цілком вдалося: за 1917-1919 рр. кількість інвесторів у казначейські облігації зросла з 300 тис. до 21 млн[4].

Після незначного зниження в період Великої депресії відносний розмір державного боргу зріс у три рази і потім досяг максимальної відносної величини в 1940 роки (120% ВВП)[5].

Переведення економіки в мирне русло супроводжувалося відносним зниженням федерального боргу за державними цінними паперами.

Протягом майже 30 років, починаючи з 1969 р., однією з найбільш значних проблем національної економіки в США вважався хронічний дефіцит (негативне сальдо) федерального бюджету, що призводило до нарощування державного боргу, який до кінця XX століття досяг 5,6 трлн. дол., що на той момент становило понад 60% ВВП країни[6].

Хоча такий обсяг боргу, на думку більшості американських економістів, не ніс безпосередньої небезпеки для американської економіки, він все ж сковував господарський розвиток, наприклад, зменшуючи можливості використання приватними підприємцями внутрішнього ринку капіталів. Щорічні виплати відсотків за державним боргом перевищили 15% видаткової частини бюджету, і це додатково обтяжувало державну фінансову систему.

У 1979 році співвідношення державного боргу та ВВП досягло мінімальної величини в післявоєнний період – 35% ВВП. У 1980-ті роки з приходом до влади республіканської

[1] Рубцов, Б. (2007). *Современные фондовые рынки*. Москва: Альпина Бизнес Букс, 69.
[2] *Фондовые рынки США: основные понятия, механизмы, терминология. ООН* (1992). Москва: Церих-ПЭЛ, 23.
[3] Рубцов, Б. (2007). *Современные фондовые рынки*. Москва: Альпина Бизнес Букс, 134-135.
[4] Raghuram, R., Zingales, L. (2003). Banks and markets: The Changing Character of European Finance. *National Bureau of Economic Research Working Paper 9595*,. 35.
[5] Рубцов, Б. (2007). *Современные фондовые рынки*. Москва: Альпина Бизнес Букс, 135.
[6] *Экономика США* (2003). Санкт-Петербург: Питер, 182.

адміністрації Р. Рейгана відносна величина державного боргу знову починає рости, досягнувши максимуму вже при президентстві Б. Клінтона, до середини 1990-х років – 70% ВВП[1].

У 1990-х роках у США намітилася сприятлива економічна кон'юнктура й небувалий тривалий період економічного зростання, що дозволило знизити бюджетний дефіцит, а потім і досягти його профіциту в кінці 90-х років. Федеральний борг почав зменшуватися і в 2000 році досяг позначки 57% ВВП.

Однак наступ економічного спаду, а також різні військові та інші акції (зокрема, в Іраку й Афганістані) у рамках програми боротьби з тероризмом знову призвели до зростання державного боргу до 62% в 2003-2004 рр. і 60% – у 2005 році.

Ситуація ще більше ускладнилася зі світовою фінансовою кризою. На початок 2010 року загальний обсяг національного боргу США перевищив 13 трлн. доларів. Примітно відзначити, що кожен день сума боргу зростає приблизно на 4,13 млрд. або на 47,8 тис. в секунду. Обсяг боргу становить 83,16% ВВП США[2].

Показним є той факт, що найбільшими кредиторами за державними запозиченнями США є Китай на 800,5 млрд. дол. (23,35%) і Японія на 724, 5 млрд. дол. (21,13%)[3].

Американський ринок цінних паперів, у тому числі державних боргових зобов'язань, є найбільш розвиненим у світі. Він виділяється не тільки за обсягами, але й за різноманітністю державних облігацій.

Основним емітентом державних боргових зобов'язань виступає федеральний уряд в особі міністерства фінансів, яке випускає як ринкові, так і неринкові цінні папери, причому перші переважають.

Облігації казначейства США представлені ринковими облігаціями (4,7 трлн. дол. на початку 2007 р), неринковими (що не мають вторинного ринку) і ощадними облігаціями (savings bonds – 0,2 трлн. дол.) Федерального уряду.

Останні призначені для фізичних осіб і, незважаючи на відсутність ринку, користуються в населення великою популярністю.

Основні різновиди ринкових казначейських паперів відрізняються, перш за все, термінами: короткострокові (до року) – векселі (bills), середньострокові (до 10 років) (notes) і довгострокові (більше 10 років) (bonds). Крім того, виділяються індексовані облігації (залежно від терміну можуть бути notes або bonds) – TIPS[4]. T-bills – дисконтні облігації. Інші – класичні процентні інструменти з виплатою процентного доходу 2 рази на рік випускаються тільки в бездокументарній формі. Середньо та довгострокові – тільки іменні.

44% всіх випущених казначейських облігацій належать іноземним інвесторам (2006 р.), перш за все, центральним банкам. Це пояснюється, знову ж таки, високою надійністю цих паперів, які позбавлені ризику банкрутства емітента. Крім того, це найбвльш ліквідний ринок у світі. Щодня в США з казначейськими облігаціями здійснюється операцій на суму 500-600 млрд. дол. (на позабіржовому ринку), що багаторазово перевищує оборот торгівлі акціями та корпоративними правами.

Загальний борг федерального уряду США (на ринкові облігації припадає трохи більше половини) дорівнює приблизно 9,7 трлн. дол., що становить 65-66% ВВП. Безумовно, це багато, але не настільки, щоб говорити про серйозну загрозу національній економіці та про підрив фінансової стабільності країни. Тим більше, що в 1990-х роках відносний рівень федерального боргу був навіть трохи вище – максимальний 67,3% у 1996 р. У Японії відносний державний борг у два рази вище, ніж у США, в Італії – у півтора, у Німеччині та Франції – можна прирівняти до США[5].

Ще однією відмінною рисою США є наявність колосального ринку муніципальних цінних паперів – 2,6 трлн. дол. у вересні 2007 р.[6]

У США налічується понад 40 тис. емітентів облігацій, іменованих муніципальними, але основний обсяг припадає на уряди штатів і адміністрації великих міст. Специфікою муніципальних

[1] Рубцов, Б. (2007). *Современные фондовые рынки*. Москва: Альпина Бизнес Букс, 135.
[2] Monthly Statement of the United States Public Debt (2009). <https://www.treasurydirect.gov>
[3] Major foreign holders of treasury securitie. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Major foreign holders of treasury securitie>
[4] U.S. *Census Bureau, Statistical Abstract of the United States*. (2008).
[5] www.federalreserve.gov; Treasury Bulletin. <www.ustreas.gov>; U.S. Census Bureau, Statistical Abstract of the United Statesю <www.census.gov>
[6] <*www.sifma.org*>

облігацій в США є те, що доходи від них не обкладаються федеральними податками, тому номінальна процентна ставка за ними (як і прибутковість) може бути нижче прибутковості за федеральними облігаціями.

Муніципальні цінні папери в США випускаються у вигляді:

- казначейських цінних паперів, які покриваються за рахунок податкових і позабюджетних джерел погашення;
- інвестиційних цінних паперів, які забезпечені асигнуванням з бюджету;
- гібридних цінних паперів, які є «морально захищеними» цінними паперами;

До муніципальних цінних паперів у США належать облігації, що випускаються штатами, територіями, містами, округами та спеціальними територіальними утвореннями (наприклад, шкільними округами). Загальна кількість цих облігацій досягає 40-50 тис. Заборгованість за муніципальними облігаціями в кінці 2005 року перевищила 2,2 трлн. доларів[1].

Доходи від облігацій штатів не підлягають обкладенню федеральними податками, а також, як правило, не обкладаються податками штату, у якому вони випущені. Випуск муніципальних облігацій у США здійснюється через андерайтерів, які об'єднуються в синдикати.

Таким чином, муніципальні облігації США отримали широке поширення й характеризуються великою різноманітністю (наприклад, муніципальні ноти, спеціальні податкові облігації). Довгострокові та короткострокові муніципальні облігації випускаються місцевими органами влади як для фінансування бюджету, так і для розвитку соціально-культурної сфери (охорони здоров'я, освіти, житлового будівництва, комунального господарства та ін.). Залежно від цілей випуску вони знаходяться в обігу від 30 днів до декількох десятків років. Крім того, існують цінні папери, гарантовані федеральним урядом. Їх емітентами є організації, які мають підтримку уряду. До них належать: облігації Азіатського банку розвитку, облігації системи фермерського кредиту, облігації федеральних банків житлового кредиту тощо.

Основними інвесторами в муніципальні цінні папери є фізичні особи, а також взаємні фонди, страхові компанії та банки.

Досить цікавим є досвід Японії, яка є одним з лідерів у роботі з державними та муніципальними цінними паперами. Випуск державних цінних паперів для фінансування дефіциту державного бюджету Японії активізувався з кінця 60-х рр.. Емітентами цінних паперів є центральний уряд, місцеві органи влади й організації, пов'язані з урядом.

З 1999 року за розмірами ринку державних боргових зобов'язань Японія займає перше місце в світі, випередивши ринок американських казначейських зобов'язань і досягнувши 7,3 трлн. доларів[2].

На частку державних облігацій припадає понад – 60%, корпоративних – 10%, муніципальних і банківських по – 7%, банківських сертифікатів – 5%.

У Японії Закон «Про цінні папери та фондові біржі», прийнятий у 1948 році, багато в чому повторював положення аналогічних правових актів США 1933-1934 рр. і поширював свій вплив як на первинний, так і вторинний фондовий ринок. Для виконання приписів цього законодавчого акту при Міністерстві фінансів була заснована незалежна урядова Комісія з цінних паперів і фондового ринку. Однак незабаром вона була перетворена в Бюро з управління фінансами Міністерства фінансів Японії. Лише в 1964 р. був знову створений спеціалізований орган регулювання фондового ринку – Бюро з цінних паперів, яке складається з декількох відділів. При ньому був сформований також ряд відносно самостійних підрозділів, зокрема, Рада з фондового ринку. Бюро регулярно збирає та аналізує велику кількість інформації, у тому числі з ринку державних цінних паперів, і публікує відповідні звіти.

Чергові коригування Закону були проведені в 80-і рр. з ініціативи Ради з фондового ринку Японії. Вони посилювали регулювання ф'ючерсного ринку облігацій, підвищували ступінь захисту від недобросовісного використання конфіденційної інформації, передбачали низку інших заходів щодо вдосконалення фондового ринку, зокрема, ринку облігацій національного уряду та облігацій органів місцевого самоврядування. До державних боргових зобов'язань, що випускаються центральним урядом, належать казначейські векселі та облігації[3].

[1] Рубцов, Б. (2007). *Современные фондовые рынки*. Москва: Альпина Бизнес Букс, 149.
[2] Рубцов, Б. (2007). *Современные фондовые рынки*. Москва: Альпина Бизнес Букс, 376.
[3] *Рынок ценных бумаг Японии* (2000). Москва: Дайва Секьюритиз, 48.

Загальний обсяг державного боргу Японії перевищує 200 відсотків від ВВП, що є максимальним показником серед усіх країн світу. Незважаючи на це, процентні ставки за японськими державними облігаціями знаходилися на більш низькому рівні, ніж у інших країн G7. Це дозволяло Японії позичати кошти під невеликі відсотки на внутрішньому ринку (зовнішній держборг Японії порівняно невеликий).

Проте останнім часом ставки стали рости. Різниця між ставками довгострокових 30-річних і дворічних зобов'язань досягла 2,11 процентного пункту, що є максимумом за чотири роки. Така різниця показує побоювання ринку з приводу управління держборгом.

Муніципальні облігації складають невелику питому вагу в загальному обсязі державних боргових зобов'язань, які емітуються префектурами, міськими та сільськими органами влади. Розміщення їх здійснюється двома каналами: шляхом відкритого продажу та приватно. Облігації організацій, пов'язаних з урядом, як і муніципальні, мають невелику питому вагу. Їх емітентами є державні підприємства, державні фінансові корпорації та міжурядові фінансові корпорації.

Для погашення державних облігацій в Японії існує викупний фонд. Він створюється як за рахунок бюджетних надходжень, так і частини доходів від нових випусків боргових зобов'язань. Випуск неринкових цінних паперів носить в Японії обмежений характер.

З 1999 р. за розмірами ринку державних боргових зобов'язань Японія посіла перше місце в світі, випередивши ринок американських казначейських зобов'язань (treasuries). У перерахунку на долари заборгованість за прямими зобов'язаннями уряду Японії в кінці 2007 р. становила 7 трлн. дол. (приблизно 700 трлн. ієн). Велика частина облігацій представлена 10-річними паперами.[1] Вторинний ринок державних облігацій практично повністю позабіржовий, хоча довгострокові облігації мають котирування на Токійській фондовій біржі.

Ліквідність ринку державних облігацій (спред, тобто різниця між ціною покупки та продажу, співвідношення між оборотом і обсягом заборгованості) як і раніше – одна з найнижчих серед країн «Групи G7». Ще в 1997 р. спред був у два-три рази вище, ніж у США. У результаті проведених реформ ліквідність дещо підвищилася, але все одно поступається іншим ринкам.

У Японії більше половини всіх випущених державних зобов'язань знаходиться в державних установах, урядових агентствах і центральному банку. Водночас частка іноземців на ринку державного боргу (6% у березні 2007 р.) у кілька разів нижча, ніж в інших великих країнах. Імовірно, причиною цього є низька прибутковість японських інструментів.

У 90-ті роки, зіткнувшись з небувало тривалим економічним спадом, японський уряд з метою стимулювання попиту розгорнув програми державного запозичення, а в кінці 90-х – і для прямої допомоги банкам, які потрапили в скрутне становище. За відносним рівнем консолідованого дефіциту бюджету (6-8% ВВП в 1999-2007 рр.) Японія вийшла на перше місце серед розвинених країн.

Прагнучи стимулювати попит, Банк Японії кілька разів знижував короткострокові процентні ставки за своїми кредитами, а, починаючи з 1999 р., основним процентним орієнтиром Японії стала ставка рефінансування Банку Японії, яка офіційно неодноразово встановлювалася на нульовому рівні.

Протягом ряду років центральний банк проводив де-факто політику нульових ставок. Усі інші короткострокові процентні ставки за інструментами грошового ринку (казначейські векселі, векселі управління готівкою, депозитні сертифікати, комерційні папери) також продавалися фактично з нульовою прибутковістю. Прибутковість за довгостроковими облігаціями знизилася за той же період до 0,7-1,7% (у три-чотири рази нижче, ніж в інших розвинених країнах). Лише в 2006-2007 рр. відбулося деяке підвищення короткострокових ставок за облігаціями, контрольованими банками. Тим самим останні намагалися захистити себе від конкуренції, обмежуючи можливості прямого фінансування на ринку цінних паперів.

Зростання євроринку і скасування валютних обмежень дозволили японським корпораціям отримувати кошти на міжнародному ринку капіталів. Якщо частка фінансування на євроринку не перевищувала на початку 1970-х років 2%, то до середини 1980-х вона наближалася до 40%. Комітет з облігацій був розпущений. За минуле десятиліття обсяг ринку внутрішніх корпоративних облігацій зріс більше ніж у чотири рази. Проте, щорічний обсяг фінансування

[1] Рубцов, Б. (2007). *Современные фондовые рынки*. Москва: Альпина Бизнес Букс, 10.

японських корпорацій за допомогою випуску облігацій на внутрішньому ринку відносно невеликий – від 6 до 13 трлн. ієн.[1]

Таким чином, ринок державних цінних паперів в Японії та США представлений різними борговими інструментами, які використовуються як для фінансування дефіциту бюджету, так і для фінансування національних стратегічних проектів. В обох країнах частка державного боргу перевищує допустимий рівень, однак це не є дестабілізуючим фактором. Для України досвід таких країн як Японія та США є надзвичайно важливим для формування власного ринку державних та місцевих цінних паперів та забезпечення дійсно якісної боргової політики держави.

References:

1. Rubtsov, B.B. (2007). *Sovremennye fondovye rynky. Uchebnoe posobye dlya vuzov* [Modern stock markets. Textbook for high schools]. Alpyna Byznes Buks. [in Russian].
2. *Fondovyye rynki SSHA: osnovnyye ponyatiya, mekhanizmy, terminologiya* [US stock markets: basic concepts, mechanisms, terminology]. *OON* (1992). Tserikh-PEL. [in Russian].
3. Raghuram R., Zingales L. (2003). *Banks and markets: The Changing Character of European Finance*/ National Bureau of Economic Research Working Paper 9595. [in English].
4. *Ekonomika SSHA / pod red. V.B. Supyana*. (2004). [The US economy / Ed. V.B. Supyana]. Saint Petersburg: Piter. [in Russian].
5. *Monthly Statement of the United States Public Debt* (2009). <https://www.treasurydirect.gov>
6. *<http://ru.wikipedia.org/wiki/Major foreign holders of treasury securitie>*
7. *U.S. Census Bureau, Statistical Abstract of the United States* (2008). [in English].
8. *Treasury Bulletin. <www.ustreas.gov>.*
9. *U.S. Census Bureau, Statistical Abstract of the United States <www.census.gov>*
10. *<www.sifma.org>*
11. *Rynok tsennykh bumag Yaponii* (2000). [Japanese Securities Market]. Daiva Securities. [in Russian].
12. *Fact book Japan Securities Dealers Association* (2007). <http://www.jsda.or.jp/en/securities-market-in-japan/fact-book>.

[1] Fact book Japan Securities Dealers Association (2007). <http://www.jsda.or.jp/en/securities-market-in-japan/fact-book, 20>

Анастасія Брачук
Національний університет "Одеська юридична академія", Україна

КОНЦЕПТ «СПРИЯННЯ ТОРГІВЛІ» У МИТНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Anastasiia Brachuk
National University "Odesa Law Academy", Ukraine

THE TRADE FACILITATION CONCEPT IN THE CUSTOMS LEGISLATION

The article provides the review of the "trade facilitation" concept formation process in international agreements and other instruments of international law on customs cooperation. The main approaches to the "trade facilitation" concept and its constituent parts are considered. It is highlighted that the common characteristic of all such measures is the reduction of costs for importation or exportation of goods not related to the payment of customs duties or the application of quantitative restrictions. The extraordinary dynamism of this process is highlighted, which results in a constant extending of the range of issues and of the set of measures to create favorable conditions for legitimate trade. The formation process of the trade facilitation concept can be traced back to the first half of the 1920's. However, due to a number of factors, both economic and political, the realization of trade facilitation measures began only in the late 1970's.

Keywords: trade facilitation, customs procedures, customs formalities, simplification, harmonisation, international trade, customs law, WTO, WCO, UNECE.

Не дивлячись на те, що термін "сприяння торгівлі" (trade facilitation) вже досить давно використовується, як у практиці міжнародного співробітництва, так і у науковій літературі, єдиного його визначення ще й досі не сформульовано. Більше того, цей термін є динамічним, поступово охоплюючи все нові та нові сфери, пов'язані з регулюванням міжнародної торгівлі, що створює додаткові проблеми щодо точного окреслення його обсягу. Разом з тим, визначення змісту "сприяння торгівлі" є важливим з точки зору формування системного підходу реалізації заходів, передбачених міжнародними зобов'язаннями в цій сфері. При цьому розглядати необхідно саме динаміку розвитку відповідної термінології, її зв'язки із конкретними завданнями, що вирішувалися на тому або іншому етапі розвитку та специфіку конкретних міжнародних інституцій, що виробляли стандарти в сфері сприяння торгівлі. Саме вирішенню вищезазначеного завдання і присвячена дана стаття.

Проблематика сприяння торгівлі достатньо широко представлена у західній науковій та науково-практичній літературі, зокрема, у даній статті використовуються наукові розвідки Дж. Вілсона, К. Манн, Р. Помфрета, Т. Отцукі. П. Соурдіна. В українській правовій науці дані питання розглядалися більш фрагментарно, з акцентом на окремі елементи сприяння торгівлі: спрощення митних процедур, управління ризиками, система "Єдине вікно". Зокрема можна виділити роботи В. Науменко, П. Пашко, Б. Кормича, тощо. Тож, насамперед, необхідно сформулювати комплексу характеристику терміну "сприяння торгівлі", яка б дозволила охарактеризувати весь обсяг заходів, що реалізуються у її рамках.

Наявність різних підходів до визначення обсягу поняття "сприяння торгівлі" та його зміна у часі підкреслюється у роботах різних авторів. Наприклад, у виданні Світового Банку "Досягнення потенційних переваг від сприяння торгівлі: глобальна перспектива" Дж. Вілсон *(J. Wilson)*, К. Манн *(C. Mann)*, Т. Отцукі *(T. Otsuki)* вказують застосування поняття "сприяння торгівлі" як у вузькому, так і у широкому сенсі. "У вузькому сенсі зусилля із сприяння торгівлі просто спрямовані на логістику руху товарів через порти або більш ефективний документообіг, пов'язаний із транскордонною торгівлею"[1]. Тобто, у даному випадку сприяння торгівлі не виходить за питання

[1] Wilson, J., Mann, C., Otsuki, T. (2004). Accessing the Potential Benefit of Trade Facilitation: A Global Perspective. *World Bank Policy Research Working Paper 3224. World Bank. February 2004.* <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/14733>

інфраструктури та процедури виконання митних формальностей, що забезпечують пропуск товарів на митну територію.

Разом з тим, останнім часом відмічається розширення тлумачення терміну "сприяння торгівлі". Зокрема, дане визначення було розширено за рахунок включення таких аспектів, як "середовище у якому здійснюються торговельні транзакції, прозорість та професіоналізм митного та регулятивного середовища, а також гармонізація стандартів та відповідність міжнародним та регіональним правилам. Все це змістило фокус зусиль щодо сприяння торгівлі в середину державних кордонів на внутрішні політики та інституційні структури... До того ж, швидка інтеграція мережевих інформаційних технологій у торгівлю означає, що сучасні визначення сприяння торгівлі повинні охоплювати і технологічний концепт"[1]. Як ми бачимо, більш широке тлумачення терміну "сприяння торгівлі" охоплює не лише правила щодо переміщення товарів через митний кордон, а й особливості застосування таких правил митною адміністрацією та іншими суб'єктами владних повноважень, що здійснюють регуляторну політику в сфері зовнішньої торгівлі. Окрема увага приділяється використанню сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що дозволяють створити безпаперове середовище і мають позитивний ефект як на швидкість, так і на прозорість та неупередженість виконання формальностей, пов'язаних із ввезенням та вивезенням товарів.

В цьому аспекті слід згадати, що Словник міжнародних митних термінів Всесвітньої митної організації (ВМО) відтворюючи поняття митних формальностей, що міститься у Розділі 2 Генерального додатку Конвенції щодо спрощення та гармонізації митних процур "операції, які повинні бути виконані відповідними особами та митницею з метою дотримання митного законодавства", окремо зазначає, що "ці формальності можуть включати такі, що відносяться до фітосанітарних, ветеринарних, імміграційних, валютних та ліцензійних правил"[2]. Таке розширювальне тлумачення митних формальностей фактично охоплює як виконання дій щодо дотримання митного законодавства, так і виконання вимог всіх інших нормативно-правових актів, контроль за дотриманням яких здійснюється під час переміщення товарів через митний та державний кордон. Відповідно визнається важливість усього регулятивного середовища в цілому для цілей спрощення формальностей та процедур, пов'язаних здійсненням міжнародної торгівлі товарами та функціонуванням міжнародного транспорту.

Слід зазначити, що перші кроки у напрямку, який наприкінці XX ст. отримав назву "сприяння торгівлі" були зроблені достатньо давно. Зокрема, в цьому аспекті, слід виділити Міжнародну конвенцію щодо спрощення митних формальностей *(International Convention Relating To The Simplification Of Customs Formalities)*, підписану в Женеві у 1923 р. під егідою Ліги Націй. Конвенція 1923 р. містила цілий ряд положень, які сьогодні відносяться до заходів зі сприяння торгівлі.

Зокрема, згідно ст. 1 Конвенції 1923 р. країни-учасниці погоджувалися з тим, що їх комерційні відносини повинні бути ускладнені "надмірними, непотрібними або довільними митними або іншими подібними формальностями". З огляду на таку згоду, країнами-учасницями бралося на себе зобов'язання перглянути "положення що стосуються митних або інших подібних формальностей, які передбачені їхніми законами або правилами, положеннями чи інструкціями, виданими їх адміністративними органами, з метою їх спрощення та адаптації, час від часу, до потреб зовнішньої торгівлі та уникнення перешкод такій торгівлі, крім тих, що є абсолютно необхідними для захисту основних інтересів держави" [3].

Як ми бачимо, поміж іншим, дана норма визначала певні критерії, відповідно до яких митні формальності оцінювалися з точки зору ускладнення або перешкоджання міжнародній торгівлі.

По-перше, це такі критерії, як "надмірність" та "непотрібність". При цьому надмірність та непотрібність митних формальностей визначалися з точки зору "захисту основних інтересів держави". Тож, виходячи із логіки Конвенції 1923 р., якщо формальності безпосередньо не впливали

[1] Wilson, J., Mann, C., Otsuki, T. (2004). Accessing the Potential Benefit of Trade Facilitation: A Global Perspective. *World Bank Policy Research Working Paper 3224. World Bank. February 2004.* <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/14733>

[2] *Glossary of International Customs Terms.* World Customs Organisation. November 2013. D/2013/0448/20. <http://www.wcoomd.org/en/topics/facilitation/resources/~/media/949B39871CE147BAB2667EC6758F29C8.ashx>

[3] International Convention Relating To The Simplification Of Customs Formalities. Geneva, November 3, 1923. *League of Nations. Treaty Series. Vol. 30. 1924 – 1925,* 371.

на рівень захисту відповідних інтересів, то подібні формальності підпадали під категорію тих, що підлягали спрощенню.

По-друге, це критерій "відповідності" митних формальностей потребам зовнішньої торгівлі, або принаймні відсутності перешкод торгівлі з боку таких формальностей. В іншому випадку, митні формальності підлягали адаптації до потреб вільного здійснення зовнішньоторговельних операцій.

Нарешті, ще одним критерієм була "довільність" митних формальностей. При цьому уникнення подібної "довільності" трактується у двох аспектах. З одного боку, як випливає із зміст ст. 1 Конвенції 1923 р. всі формальності повинні були бути прямо передбаченими національними законами та інструкціями адміністративних органів. Тобто реалізовувався принцип дій суб'єктів владних повноважень виключно в рамках повноважень і у спосіб, передбачені законом. З іншого, ст. 2 Конвеції 1923 р. встановлювала "принцип справедливого ставлення по відношенню до митних або подібних правил або процедур, формальностей щодо надання ліцензій, методів верифікації або аналізу, тощо". Таким чином, в даному аспекті відсутність довільності можна розглядати як однаковий спосіб застосування митного законодавства щодо будь-якого суб'єкта зовнішньої торгівлі.

Розуміння самого змісту "спрощення формальностей", пов'язаних з імпортом або експортом значною мірою деталізувалися у наступних нормах вищезазначеної Конвенції. Наприклад, виходячи із зобов'язань щодо ліцензування імпорту або експорту (ст. 3) можна визначити наступні способи спрощення відповідних формальностей:

– негайне, прозоре та у максимально визначене повідомлення громадськості умов виконання формальностей;

– максимальна простота та стабільність методів виконання формальностей;

– мінімальна затримка у виконанні формальностей тощо;

Слід зазначити, що реалізації в повній мірі ідей закладених у Конвенцію 1923 р. завадила економічна криза 1929 – 1934 рр., яка спричинила значне зростання рівня тарифних та нетарифних бар'єрів, відсунувши питання перешкод торгівлі з боку особливостей національних митних формальностей на другий план. І це не дивно, адже саме витрати на здійснення імпорту або експорту обумовлюють рівень складності доступу товарів на іноземні ринки.

В своїй книзі "Сприяння торгівлі: визначення, вимірювання, пояснення та зниження вартості міжнародної торгівлі" П. Соурдін *(P. Sourdin)* та Р. Помфрет *(R. Pomfret)* визначають сприяння торгівлі, як "зниження торговельних витрат" (с. 3), зазначаючи при цьому, що "торговельні витрати відносяться до різниці між витратами на внутрішню та зовнішню торгівлю, іншими, ніж витрати, що відносяться до традиційних засобів зовнішньоторговельної політики, таких як імпортні мита". Відповідно, за такого підходу "торговельні витрати включають витрати на транспортування та витрати на розмитнення, але існує сіра зона стосовно того чи повинні витрати після кордону включатися при розрахунку торговельних витрат"[1].

Тож, як ми бачимо, сам термін "сприяння торгівлі" чітко прив'язується до міжнародної торгівлі, і повинен описувати заходи, спрямовані на зменшення витрат, обумовлених саме міжнародним характером такої торгівлі. При цьому, він чітко розмежовується із питаннями лібералізації торгівлі, які охоплюють застосування тарифних та нетарифних бар'єрів. Власне кажучи, увага до питання сприяння міжнародній торгівлі багато у чому обумовлена як раз успішним просуванням в галузі лібералізації торгівлі, яке було досягнуто у другій половині XX ст.

І дійсно, адже за умови встановлення у 30 – 40 рр. XX ст. середньої ставки ввізного мита у митних тарифах провідних країн на рівні 35 – 48%[2], витрати, наприклад, на подання митних декларацій або простої транспортних засобів під час здійснення митного контролю вдавалися абсолютно незначними, порівняно із обсягами митних платежів. Тож і не вважалися істотною перешкодою для міжнародної торгівлі.

Завдяки ж переговорним процесам в рамках ГАТТ – СОТ сьогоднішній рівень митного оподаткування для найбільш розвинутих країн складає приблизно 3 – 5 %. До цього слід додати численні регіональні угоди щодо вільної торгівлі, такі як NAFTA або EFTA, двосторонні угоди про вільну торгівлю тощо. Таким чином, поступово, із процесом лібералізації світової торгівлі, витрати

[1] Sourdin, P., Pomfret, R. (2012). *Trade Facilitation: Defining, Measuring, Explaining and Reducing the Cost of International Trade.* Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 3.

[2] Кормич, Б.А. (2015). Тарифні переговори та створення ГАТТ-47: процедури і принципи. *Митна справа, 1*, 4.

пов'язані із доставлянням товарів на митну території та здійсненням відповідних формальностей починали займати все більш помітну частку у загальних видатках на здійснення зовнішньоторговельних операцій.

Не дивно, що саме ті міжнародні організації, які свого часу були рушійними силами у процесах лібералізації світової торгівлі – Світова організація торгівлі (СОТ), Всесвітня митна організація (ВМО) та відповідні агенції ООН (в першу чергу, Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) та Європейська економічна комісія ООН (ЄЕК ООН)), почали приділяти окрему увагу питанням сприяння міжнародній торгівлі через зменшення витрат на виконання формальностей пов'язаних з експортом або імпортом.

Слід зазначити, що однією з перших до питань сприяння торгівлі звернулася саме ЄЕК ООН. Принаймні процес формування її рекомендацій щодо даної проблематики розпочався ще 1961 р. та включав такі основні етапи:

1961 р. – створення Четвертої Робочої групи ЕЄК ООН щодо сприяння процедурам міжнародної торгівлі *(UNECE Working Party on Facilitation of International Trade Procedures – WP4)* (Зараз Центр ООН із сприяння торгівлі та електронній комерції);

1974 р. – видання Рекомендації № 4 "Національні органи сприяння торгівлі" з фокусом на процедури та стандартизацію документів;

1999 р. – перегляд Рекомендації №4 "Національні органи сприяння торгівлі" (ECE/TRADE/242) із збільшенням уваги до системи стандартів електронного обміну даними UN/EDIFACT;

2000 р. – видання настанов до Рекомендації № 4 щодо створення ефективного середовища для торгівлі та транспорту у взаємодії з ЮНКТАД, утворення Національних комітетів із сприяння торгівлі та транспорту[1].

Своє бачення питань сприяння торгівлі ЄЕК ООН виразила у Рекомендації № 4. під назвою "Національні органи щодо сприяння торгівлі" (перша редакція від 1974 р., друга редакція від 2001 р.), в якій (п. 14) зазначається, що "Сприяння торгівлі охоплює формальності, процедури, документи та операції, які стосуються міжнародних торговельних транзакцій. Її цілями є спрощення, гармонізація та стандартизація для того, щоб транзакції стали легшими, швидшими та більш економічними, ніж раніше"[2]. При цьому наводилося і тлумачення всіх трьох складових сприяння торгівлі, згідно якого:

– спрощення – це процес ліквідації всіх непотрібних елементів та дублювання формальностей, процесів та процедур (п. 15);

– гармонізація визначається, як вирівнювання національних формальностей, процедур, операцій та документів з міжнародними конвенціями, стандартами та практиками (п. 17);

– нарешті, стандартизація у сприянні торгівлі, це – процес розвитку узгоджених на міжнародному рівні форматів для практик і процедур, документів та інформації (п. 19).

Таким чином, поняття "сприяння торгівлі" охоплює одночасно і внутрішньодержавні і зовнішні функції, що здійснюються урядом. При чому, виключно на внутрішньому, односторонньому рівні може здійснюватися лише спрощення формальностей, процедур та процесів, оскільки воно полягає у ревізії їх кількості та змісту з метою пошуку та ліквідації зайвих елементів. В той же час гармонізація та стандартизація не можуть бути реалізовані у відриві від міжнародного співробітництва держави, оскільки потребують узгодження між якомога більшою кількістю держав загальних принципів та правил побудови національного законодавства, у першу чергу в галузі адміністративного права.

Крім того, у даній Рекомендації визначаються два основі фактори через які особливості національних формальностей можуть негативно впливати на міжнародну торгівлю (п. 10). Першим таким фактором є витрати пов'язані із виконанням формальностей при перетині товарами митних кордонів, другим – невизначеність обмовлена різницею у офіційних правилах та практиках різних

[1] Butterly, T. Historical Perspective on National Trade Facilitation Bodies. *Global Trade Solutions Section. UNECE.* <https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/documents09_e/unece_april09_e.pdf>

[2] *National Trade Facilitation Bodies. Recommendation No. 4, second edition, adopted by the United Nations Centre for Trade Facilitation and Electronic Business (UN/CEFACT).* UN Economic Commission for Europe. Geneva. October 2001. ECE/TRADE/242. <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/cefact/recommendations/rec04/rec04_ecetrd242e.pdf>

держав. При цьому, слід розуміти, що відповідні формальності створюються державами для контролю за рухом товарів через митні кордони, і з точки зору самих торговельних або транспортних операцій є лише додатковими витратами часу та коштів. Саме цей фактор і спонукав авторів зазначеної Рекомендації обстоювати необхідність консультацій та вивчення впливу встановлених державами формальностей на міжнародну торгівлю.

Що стосується СОТ то в рамках цієї організацій питання сприяння торгівлі почали активно розглядатися з середини 90-х рр. XX ст. Зокрема, сприяння торгівлі були підняті вже на першій Міністерській Конференції СОТ у 1996 р[1]. стало однією з центральних тем обговорення на Дохійському раунді переговорів СОТ, одним з результатів якого, власне і стало підписання Угоди про сприяння торгівлі СОТ (УСТ)[2]. При чому, як не дивно, у самій УСТ дефініції "сприяння торгівлі" не наводиться, скоріше її зміст розкривається через комплекс заходів передбачених її нормами. В той же час у Спільній заяві за результатами Четвертого глобального перегляду допомоги торгівлі від 8 липня 2013 р., що проводився за 27 членів СОТ та міжнародних організацій, визначалися три ключові результати реалізації завдань УСТ, до яких відносяться: скорочення часу на розмитнення, збільшення обсягів податкових надходжень та спрощення процедур для трейдерів[3].

Що ж стосується ВМО, то питання сприяння торгівлі вийшли на порядок денний цієї організації під час роботи над новою редакцією Міжнародної конвенції щодо спрощення гармонізації митних процедур (Конвенція Кіото), що відбувалася у рамках Постійного технічного комітету ВМО протягом 1995 – 1999 рр.

Переглянута Конвенція Кіото, в своїй Преамбулі[4] містить три базові принципи, які відображають підхід до сприяння торгівлі, адаптований в рамках ВМО.

По-перше, основною перешкодою розвиткові міжнародної торгівлі та інших видів міжнародного обміну визнаються "розбіжності у митних правилах і процедурах", а способом вирішення даної проблеми називається усунення таких розбіжностей.

По-друге, визначається три головних інструменти усунення розбіжностей у митних правилах та процедурах, до яких відносяться: 1) спрощення митних правил та процедур; 2) гармонізація митних правил та процедур; 3) стимулювання міжнародного співробітництва між митними адміністраціями.

Нарешті, по-третє, наголошується на тому, що "переваги від спрощення умов міжнародної торгівлі, можуть бути досягнуті без шкоди для відповідних стандартів митного контролю". Саме досягнення спрощень без зниження того рівня безпеки та забезпечення дотримання митного законодавства, які досягаються завдяки застосуванню заходім митного контролю можна назвати особливістю підходів ВМО до проблем сприяння торгівлі.

Така автентична інтерпретація ВМО питання сприяння торгівлі, базується на ідеї формування належного балансу між "підвищенням безпеки міжнародного торговельного ланцюга постачання та більшим сприянням законній торгівлі"[5], що знайшло своє відображення у чотирьох редакціях (2005, 2007, 2010, 2012) Рамкових стандартів безпеки та сприяння світовій торгівлі (SAFE Framework of Standards to Secure and Facilitate Global Trade).

Дані Рамкові стандарти були створені завдяки ініціативі ряду країн-членів ВМО, які просували нові погляди на функції митної адміністрації, зокрема щодо зміни акцентів з фіскальної на безпекову та сервісну функції. Відповідно у червні 2002 р. ВМО прийняла Резолюцію щодо

[1] *Singapore WTO Ministerial 1996: Ministerial Declaration.* WT/MIN(96)/DEC 18 DECEMBER 1996. <https://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min96_e/wtodec_e.htm>

[2] Annex to The Protocol Amending The Marrakesh Agreement Establishing The World Trade Organization. Agreement On Trade Facilitation. 28 November 2014. WT/L/940. <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/WT/L/940.pdf>

[3] *Joint Statement – Trade Facilitation Assistance.* Fourth Global Review of Aid for Trade. 8 July 2013, Geneva. <https://www.wto.org/english/tratop_e/devel_e/a4t_e/global_review13prog_e/jointstatment_sideevent.pdf>

[4] *International Convention on The Simplification and Harmonization of Customs Procedures (as amended).* 26 June 1999. <http://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/conventions/kyoto-convention/revised-kyoto-convention/body_gen-annex-and-specific-annexes.pdf?la=en>

[5] *Resolution of The Customs Co-Operation Council on The Framework Of Standards to Secure and Facilitate Global Trade* (June 2005). WCO SAFE Framework of Standards. World Customs Organisation. June 2012. <http://www.wcoomd.org/en/topics/facilitation/instrument-and-tools/tools/~/media/55F00628A9F94827B58ECA90C0F84F7F.ashx>

створення робочої групи з безпеки та сприяння (Task Force on Security and Facilitation). Відповідною групою було проведено 6 сесій консультацій, на яких і були сформульовані основні аспекти нового підходу до митного регулювання, які включали:

– інтегровані настанови щодо менеджменту ланцюга постачання;

– переглянуту інформаційну модель: 27 ключових елементів відомостей для ідентифікації вантажів високого ризику;

– банк даних щодо передових технологій щодо безпеки та сприяння торгівлі, тощо[1].

Відповідно до оригінальної редакції Рамкових стандартів (п. 1.3.)[2], такий баланс між безпекою та сприянням торгівлі базується на реалізації чотирьох основних елементів, які покликані забезпечити сумісність підходів різних митних адміністрацій до реалізації безпекової функції та залучення до реалізації даної функції недержавних суб'єктів – безпосередньо економічних операторів, що здійснюють імпортні та експортні операції.

Зокрема, три з чотирьох елементів Рамкових стандартів стосуються саме спільних безпекових підходів:

По-перше, Рамкові стандарти гармонізують вимоги щодо попередньої електронної інформації про вантаж для імпортних, експортних та транзитних перевезень.

По-друге, кожна країна, що долучається до Рамкових стандартів погоджується запровадити сумісні підходи до управління ризиками щоб протидіяти загрозам безпеці.

По-третє, Рамкові стандарти вимагають щоб на обґрунтовану вимогу країни призначення, яка базується на сумісній методології таргетингу ризиків, митна адміністрація країни відправлення виконала випускну перевірку контейнерів та вантажу високого ризику, переважно використовуючи недеструктивне обладнання (рентген-установки, дозиметри).

Окремо визначається питання залучення недержавних суб'єктів вирішується через реалізацію відповідних заохочень, і визначається у четвертому елементі Рамкових стандартів, згідно якого такі стандарти "визначають переваги, які надає Митниця бізнесу, який відповідає мінімальним вимогам безпеки ланцюга постачання та найкращим практикам".

Таким чином, можна констатувати існування декількох підходів до тлумачення поняття "сприяння торгівлі" формування яких відбувалося в рамках тих або інших міжнародних інституцій. За вузького підходу дане поняття включає, насамперед, митні формальності, що здійснюються під час пропуску товарів через митні кордони. У широкому – питання сприяння торгівлі охоплюють регулятивне середовище та транспорту інфраструктуру, в рамках яких здійснюються міжнародні передачі товарів. Як правило, особливості тлумачення поняття "сприяння торгівлі" обумовлюється компетенцією відповідної міжнародної міжурядової організації, що формує певні стандарти в цій сфері.

Перші спроби реалізації на міжнародному рівні спільних заходів щодо сприяння торгівлі сягають ще 20-х рр. XX ст., але реальне просування у цій сфері припадає на середину 70-х рр. XX ст. Така ситуація обумовлена, насамперед, істотним зниженням рівня тарифних та нетарифних бар'єрів у другій половині XX ст., що зробило актуальним зменшення інших, ніж тих що пов'язані із сплатою мит, витрат на імпорт та експорт.

References:

1. Wilson, J., Mann, C., Otsuki, T. (2004). *Accessing the Potential Benefit of Trade Facilitation: A Global Perspective.* World Bank Policy Research Working Paper 3224. World Bank. February 2004. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/14733>
2. *Glossary of International Customs Terms.* World Customs Organisation. November 2013. D/2013/0448/20. <http://www.wcoomd.org/en/topics/facilitation/resources/~/media/949B39871CE147BAB2667EC6758F29C8.ashx>
3. *International Convention Relating To The Simplification Of Customs Formalities.* Geneva, November 3, 1923. League of Nations. Treaty Series. Vol. 30. 1924 – 1925. p. 371.
4. Sourdin, P., Pomfret, R. (2012). *Trade Facilitation: Defining, Measuring, Explaining and Reducing the Cost of International Trade.* Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 3.
5. Kormych, B.A. (2015). Taryfni peregovory ta stvorennja GATT-47: procedury i pryncypy [Tariff negotiations and creation of GATT-47: procedures and principles]. *Mytna sprava* [Customs affairs], n*o. 1,* 4. [in Ukrainian].

[1] *A Framework Of Standards To Secure And Facilitate Global Trade.* UNECE Round Table. 8 February 2006. <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/doc/2006/itc/itcrt_sec/pres1.ppt>

[2] *WCO SAFE FRAMEWORK OF STANDARDS.* World Customs Organisation. June 2007. <http://www.un.org/en/sc/ctc/specialmeetings/2007-nairobi/docs/SAFE.pdf>

6. Butterly, T. *Historical Perspective on National Trade Facilitation Bodies. Global Trade Solutions Section.* UNECE. <https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/documents09_e/unece_april09_e.pdf>
7. *National Trade Facilitation Bodies. Recommendation No. 4, second edition, adopted by the United Nations Centre for Trade Facilitation and Electronic Business (UN/CEFACT).* UN Economic Commission for Europe. Geneva. October 2001. ECE/TRADE/242. <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/cefact/recommendations/rec04/rec04_ecetrd242e.pdf>
8. *Singapore WTO Ministerial 1996: Ministerial Declaration.* WT/MIN(96)/DEC 18 DECEMBER 1996. <https://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min96_e/wtodec_e.htm>
9. *Annex to The Protocol Amending The Marrakesh Agreement Establishing The World Trade Organization. Agreement On Trade Facilitation.* 28 November 2014. WT/L/940. <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/WT/L/940.pdf>
10. *Joint Statement – Trade Facilitation Assistance.* Fourth Global Review of Aid for Trade. 8 July 2013, Geneva. <https://www.wto.org/english/tratop_e/devel_e/a4t_e/global_review13prog_e/jointstatment_sideevent.pdf>
11. *International Convention on The Simplification and Harmonization of Customs Procedures (as amended).* 26 June 1999. <http://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/conventions/kyoto-convention/revised-kyoto-convention/body_gen-annex-and-specific-annexes.pdf?la=en>
12. *Resolution of The Customs Co-Operation Council on The Framework Of Standards to Secure and Facilitate Global Trade* (June 2005). WCO SAFE Framework of Standards. World Customs Organisation. June 2012. <http://www.wcoomd.org/en/topics/facilitation/instrument-and-tools/tools/~/media/55F00628A9F94827B58ECA90C0F84F7F.ashx>
13. *A Framework Of Standards To Secure And Facilitate Global Trade UNECE Round Table.* 8 February 2006. <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/doc/2006/itc/itcrt_sec/pres1.ppt>
14. *WCO SAFE FRAMEWORK OF STANDARDS.* World Customs Organisation. June 2007. <http://www.un.org/en/sc/ctc/specialmeetings/2007-nairobi/docs/SAFE.pdf>

Лілія Нестерчук
Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

СКЛАДОВІ СУДОВОЇ ВЛАДИ ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ УКРАЇНИ ТА ДІЮЧИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Liliia Nesterchuk
National University "Odesa Law Academy", Ukraine

CONSTITUENT COMPONENTS OF JUDICIAL POWER ACCORDING TO THE CONSTITUTION OF UKRAINE AND CURRENT LEGISLATION

The article aims to analyze the reform of the judicial power according to the Constitution of Ukraine and current legislation. It is determined that reform of judicial power and its agencies, bodies, that form judiciary (but are not the part of this branch of power in Ukraine) – is the main qualitative instrument of justice; it gives an opportunity to lay the foundations for the future construction of a modern model of judiciary, that would meet the requirements of the constitutional state. The article characterized advantages and disadvantages in the functioning of the High Council of Justice. It is determined that the concept of judiciary is not defined on the legislative level. The paper suggests how to improve organization and the activity of the judicial system of Ukraine through legal regulation of organizational structure and functioning of the State Judicial Administration, the High Council of Justice, the National School of Judges and the High Qualifications Commission of Judges.
Keywords: judicial power, justice, judicial system, High Council of Justice.

Необхідність удосконалення судової влади спричиняється сучасними соціально-економічними умовами розвитку державності в Україні, а також потребою втілення задекларованого принципу верховенства права в суспільне життя. Здійснення судової реформи, преображення всього комплексу органів, діяльність яких спрямована на недосягнення законних та справедливих правосудних рішень українськими судами, є найважливішим інструментом побудови в Україні демократичного суспільства. Реформуючи судову систему, необхідно, у першу чергу, враховувати такі критерії, як забезпечення функціонування правової Української держави, охорона, захист і забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян.

Дійсно це якісні зміни, що відбуваються в українській суспільно-політичній і правовій сучасності примусили по-новому подивитися на перебіг сучасних подій, об'єктивно оцінити їх причини, сутність і перспективи. І перш за все особливу увагу вчених привертають проблеми дослідження державно-правових явищ, пов'язаних з конституційною реформою, яка стала знаменням нашого часу, а зміни до Конституції України в частині правосуддя стали проривом до переформатування судової гілки влади в українській державності. Конституційна реформа здійснює всі перетворювальні процеси в сучасній українській державі, з її позицій оцінюються переваги й недоліки процесів, що відбуваються. Саме конституційна реформа, дозволяють представити практичне значення конкретних конституційно-правових ідей і всього українського конституціоналізму в цілому. До таких ідей можна віднести реформи з деполітизація та забезпечення незалежності судової влади, які досягаються через різні правові важелі, в тому числі, і призначення суддів на посади безстроково.

Процес реформування всієї судової влади та її органів, органів, що формують (але не входять до цієї гілки державної влади в Україні) суддівський корпус – основний якісний інструмент у відправленні правосуддя, надав змогу тільки закласти підґрунтя для майбутньої побудови сучасної моделі органів судової влади, що відповідали б вимогам правової держави.

Існуючі недоліки можливо усунути завдяки постійному вдосконаленню законодавства стосовно правового регулювання функціонування судової влади в Україні. Ефективність здійснення

судової влади в Україні – це належна організація та функціонування Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційні комісії суддів, Національної школи суддів України та Державної судової адміністрації.

Формування суддівського корпусу є специфічною сферою діяльності держави, яка, як відомо, потребує незалежного і професійного підходу. Законодавство прямо відносить її до відання Вищої ради правосуддя, яка згідно зі статтею 1 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування доброчесного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів1.

Закріплений у Конституції України та чинному законодавстві правовий статус Вищої ради правосуддя обґрунтовується представництвом у ній інтересів усіх органів державної влади, адвокатури, у тому числі Президента України, і природою здійснюваних нею функцій – державного управління у сфері формування суддівського корпусу, дисциплінарної відповідальності суддів і прокурорів, що належить до публічних завдань держави. Це обумовлює незалежну, непідконтрольну і непідзвітну сутність Вищої ради правосуддя. Членів Вищої ради правосуддя можна звільнити з посади не інакше як за рішенням самої Ради. Посадові особи Ради несуть відповідальність тільки перед Вищою радою правосуддя. Навіть вимоги про звітування членів Ради про свою діяльність перед жодним органом, у тому числі й тим, який їх призначив, неприпустимі.

Незалежність Вищої ради правосуддя формується із незалежності її членів, які не підзвітні й не підконтрольні суб'єктам, що їх призначили. Наразі можна впевнено стверджувати, що Вища рада правосуддя є важливим чинником у становленні демократичної судової влади в Україні, реалізації судової реформи, забезпеченні незалежності судів і суддів, впровадженні міжнародних стандартів при формуванні судового корпусу, а в підсумку – забезпеченні права наших громадян на справедливий судовий захист та верховенства права.

За статтею 131 Конституції України Вища рада правосуддя складається з двадцяти членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради правосуддя по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури – двох членів Вищої ради правосуддя. До складу Вищої ради правосуддя входить за посадою Голова Верховного Суду2.

Слід зауважити, що сьогодні відповідно до положень Закону Вища рада правосуддя не віднесена до жодної з гілок влади і є незалежним конституційним органом. Як за своїм складом, так і за іншими чинниками на Вищу раду правосуддя не здійснюється тиск з боку державної влади та будь-яких політичних сил. Вища рада правосуддя є органом, що належить до системи стримувань і противаг, виконує контрольні функції з метою унеможливлення втручання виконавчих та законодавчих органів у суддівську діяльність. Фактично Рада є своєрідним буфером між законодавчою і виконавчою владою, з одного боку, і судовою – з другого.

Необхідно зауважити, що минулі роки становлення і діяльності Вищої ради правосуддя не були простими. По-перше: принциповий підхід Ради до надання рекомендацій щодо призначення кандидатів на посади суддів, розгляду скарг на рішення кваліфікаційної комісії суддів про притягнення суддів до відповідальності та деяких інших викликав неоднозначне ставлення до Ради з боку судової влади. Деякі представники судової влади у своїх висловлюваннях у засобах масової інформації, на нарадах, конференціях намагалися сформувати хибну громадську думку про діяльність Ради взагалі або про перевищення нею своїх повноважень. Були навіть випадки саботажу роботи Ради з боку членів Вищої ради правосуддя – представників судової влади. По-друге: недосконаліть Закону України «Про Вищу раду правосуддя» сприяла виникненню проблем при вирішенні питань, віднесених до компетенції Ради. У зв'язку з наведеним Конституційний Суд України чотири рази здійснював провадження про відповідність Конституції України деяких норм

[1] *Закон про Вищу раду правосуддя 2016* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної ради України* <http://zakon2.rada.gov.ua>

[2] *Конституція України 1996* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної ради України* <http://zakon2.rada.gov.ua>

Закону та про їх офіційне тлумачення. Також Верховна Рада України вносила зміни до Закону, які сприяли підвищенню ефективності роботи.

Попри всі ці негаразди, Вища рада правосуддя була непохитною у справі забезпечення добору кандидатів на посади суддів на якісно новому рівні, орієнтуючись на кандидатів із правознавців нової генерації, високопрофесійних та з необхідними моральними якостями.

Однак серйозною проблемою у діяльності Ради залишається наступне.

Пильна увага протягом з 2014 року до 2016 року приділяється питанням складу Вищої ради юстиції, яка діяла за Законом України 1998 року. Органами Ради Європи та Венеціанської комісії неодноразово виявлялася заклопотаність з приводу недостатнього представництва суддів у цьому органі, що могло б, на їхню думку, поставити під сумнів об'єктивність його рішень та здійснювати за ними контроль органів, які не належать до судової системи.

Піддавався критиці квотний підхід до делегування членів до складу Вищої ради юстиції насамперед Верховною Радою України, Президентом України.

У Рекомендації Ради Європи від 21 листопада 2001 щодо незалежності, ефективності та ролі суддів було підкреслено, що «орган, який приймає рішення про підбір та кар'єрному зріст суддів, повинен бути незалежний від уряду та адміністрації. Для того, щоб гарантувати його незалежність, правилами повинно забезпечуватися, наприклад, щоб його членів обирав сам суддівський корпус»[1].

Висловлювалася і інша думка, щоб, принаймні, більшість членів такого органу становили судді, і не просто судді, а представники суддівського співтовариства, обрані органами суддівського самоврядування.

С.В. Ківалов стверджує, що в роботі Вищої ради юстиції за роки його роботи спостерігалися будь-які істотні прояви необ'єктивності та упередженості, які вплинули на характер рішень. В рівній мірі можна говорити, що превалювання суддів у складі Вищої ради юстиції може сприяти проявам шкідливої корпоративності за принципом «Своїх не здаємо!»[2]. Але здоровий глузд переміг і Вища рада юстиції тепер є Вищою радою правосуддя і за новим Законом України 2016 року «Про Вищу раду правосуддя»[3] складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох – обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці.

З прийняттям нового Закону України "Про судоустрій і статус суддів" від 02.06.2016 р., який став значним кроком уперед на шляху удосконалення механізму функціонування судів судоустрійної частини судової влади, здійснення організаційного та фінансового забезпечення діяльності органів судової влади у межах повноважень, установлених вказаним законом, питання про віднесення Державної судової адміністрації до державних органів у системі правосуддя, яка підзвітна Вищій раді правосуддя у межах, зазначених законом. Відповідно до положень вищевказаного Закону змінився порядок призначення на посаду Голови Державної судової адміністрації, згідно з яким, тепер, він призначається і звільняється Вищою радою правосуддя, а не Президентом України або Радою суддів України, як то було передбачено попереднім Законом України "Про судоустрій і статус суддів" від 7.07.2010 року[4].

Згідно з Положенням, затвердженим Радою суддів України від 22 жовтня 2010 року № 12 із змінами та доповненнями Державної судової адміністрації України є органом в системі судової влади, діяльність якого підзвітна з'їзду суддів України. Державна судова адміністрація України здійснює організаційне забезпечення діяльності органів судової влади з метою створення належних умов функціонування судів і діяльності суддів, представляє суди у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування в межах повноважень, установлених

[1] Рекомендація № R (94) 12 щодо незалежності, ефективності та ролі суддів, а також доречність її [Рекомендації] та будь-яких інших міжнародних стандартів для існуючих проблем у цих сферах. <http://www.vru.gov.ua/content/file/Opinion_01.pdf>

[2] Кивалов, С.В. (2012). Перспективы совершенствования правового статуса Высшего совета юстиции в процессе конституционной реформы в Украине. *Конституційно-правовий статус Вищої ради юстиції: позиції теорії та практики*: Матеріали науково-практичної конференції. Одеса. <http://www.vru.gov.ua/content/article/nauk_prak_konf.pdf>

[3] *Закон про судоустрій та статус суддів 2016* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua>

[4] *Закон про судоустрій та статус суддів 2010* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua> (втратив чинність).

законом[1]. Але наприкінці 2017 року має бути затверджено нове Положення, яке б відповідало Закону 2016 року, а за цим Законом у п. 6 ст. 151 передбачено «Положення про Державну судову адміністрацію України та типове положення про її територіальне управління, що затверджуються Вищою радою правосуддя після консультацій з Радою суддів України». Вже за загальними ознаками того, що Державна судова адміністрація України є суб'єктом підзвітності Вищої ради правосуддя не виконано одну з вимог діючого Закону «Про судоустрій статус суддів». До передбаченого Законом Положення про Державну судову адміністрацію України мають увійти «Правила внутрішнього службового розпорядку Державної судової адміністрації України», що затверджені зборами державних службовців Державної судової адміністрації України від 30.06.2016 року за № 2 і, які стануть типовими для службовців територіальних управлінь Державної судової адміністрації України. Вказаними правилами передбачено основні положення, що забезпечують етичну поведінку державних службовців Державної судової адміністрації України, визначається робочий час і час відпочинку, порядок ведення ділових паперів та діловодства у Державній судовій адміністрації України, постійне вивчення нормативно-правових актів, наказів, доручень, розпоряджень тощо та порядку підвищення кваліфікації державного службовця Державної судової адміністрації України.

Окрім того, обов'язково до положення мають увійти повноваження Державної судової адміністрації України, що зазначені у ст.151 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» з уточненням головних функцій Державної судової адміністрації України про здійснення організаційного та фінансового забезпечення діяльності органів судової влади.

Важливим для забезпечення принципу незалежності судів є той факт, що Державна судова адміністрація України виконує функцію одного з головних розпорядників коштів Державного бюджету України щодо фінансового забезпечення діяльності судів, узагальнює та готує матеріали для формування пропозицій щодо бюджету судів, так як даною функцією наділені суди судоустрою України. Також при підготовці проекту закону про Державний бюджет України на відповідний рік, у межах своїх повноважень, Державна судова адміністрація України представляє суди у відносинах із Кабінетом Міністрів України та Верховною Радою України.

Одним з основних повноважень Державної судової адміністрації України є забезпечення належних умов діяльності судів, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів України та органів суддівського самоврядування, також вона покликана забезпечити необхідні умови для підвищення кваліфікації працівників апарату судів. Законом передбачено, що Державна судова адміністрація України забезпечує матеріальну сторону діяльності судів, взаємодіє з відповідними органами та установами, у тому числі інших держав, з метою вдосконалення організаційного забезпечення діяльності судів, організовує комп'ютеризацію судів для здійснення судочинства, діловодства, інформаційно-нормативного забезпечення судової діяльності та забезпечення функціонування Єдиної судової інформаційної (автоматизованої) система забезпечує суди необхідними технічними засобами фіксування судового процесу в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України на фінансування відповідних судів тощо.

Розглядаючи функції Вищої кваліфікаційної комісії суддів, слід звернути увагу на оперативно-виконавчу функцію, яка пов'язана з основною діяльністю органів виконавчої влади – виконанням законів. Присутність цієї функції у системі функцій Вищої кваліфікаційної комісії суддів України є більш ніж очевидною. Фактично вся діяльність цього органу державної влади спрямована на реалізацію законодавчих норм. На виконання приписів закону Вища кваліфікаційна комісія суддів України має право приймати правозастосовчі акти з питань віднесених до її компетенції (наприклад, рішення про призначення на посаду Вищою кваліфікаційною комісією суддів України ректора Національної школи суддів України, рішення про накладення або дострокове зняття дисциплінарного стягнення, рішення про відсторонення судді від посади у зв'язку з притягненням його до кримінальної відповідальності).

Вияв нормотворчої функції Вищої кваліфікаційної комісії суддів України вбачається у повноваженні цього органу затверджувати статут Національної школи суддів України, який по сутті є підзаконним правовим актом.

Своєю чергою, юрисдикційна функція реалізується через повноваження Вищої кваліфікаційної комісії суддів України розглядати заяви та повідомлення про дисциплінарну

[1] *Положення про державну судову адміністрацію 2010* (Рада суддів України). <http://lva.court.gov.ua/tu16/norm/pol0/pol2/>

відповідальність суддів місцевих та апеляційних судів округів та, за наявності підстав, порушувати дисциплінарні справи і здійснює дисциплінарне провадження; приймати рішення за результатами дисциплінарного провадження і застосовувати дисциплінарне стягнення до суддів місцевих та апеляційних судів округів; приймати рішення про дострокове зняття застосованого до судді дисциплінарного стягнення.

До функції орієнтування можна віднести повноваження Вищої кваліфікаційної комісії суддів України стосовно визначення потреби в державному замовленні на професійну підготовку кандидатів на посаду судді у Національній школі суддів України.

Необхідно зазначити, що зміст поняття судової влади на законодавчому рівні не визначено, закріплено лише форму її реалізації – правосуддя. Згідно з чинним законодавством України судова влада реалізується у формі розгляду судових справ, забезпечення прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб на досудових стадіях, здійснення перегляду судових рішень, вирішення питань, пов'язаних з їхнім виконанням, здійснення конституційного контролю та участі Верховного Суду у процедурі надання висновку про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я. Справедливе судочинство і належний захист прав людини та основоположних свобод можливі лише за наявності досконалого процесуального законодавства. Протягом періоду існування судової гілки влади як незалежної виявилися такі проблемні питання:

– неналежне забезпечення самостійності судів та незалежності суддів в Україні;

– недосконало організована система органів, що здійснюють організаційно-матеріальне забезпечення судової влади.

Ю. Чуприна, з яким не можна не погодитись, зазначає, що для вирішення цих питань, насамперед, необхідно:

– розробити нормативно-правові акти, які б остаточно виокремлювали судову гілку влади не лише в юридичному, але й фінансовому плані;

– установити конкретизацію поняття "стаж роботи в галузі права"; окреслення кола психічних і фізичних недуг, що перешкоджають обіймати посаду;

– у співвідношенні із вимогами Європейських стандартів удосконалити державну програму навчання суддів, що передбачає набуття ними відповідної кваліфікації або спеціалізації на підставі навчання й досвіду практичної діяльності, визначити принципи кадрової роботи, процедуру добору суддів і вимоги до кандидатів на цю посаду: соціальні, освітні, особистісні і професійно важливі якості та здібності, процедуру їхніх встановлень й оцінювання; компетенцію органів, що здійснюють добір кандидатів на посади суддів1.

Висновки. Сьогодні, прагнучи забезпечити незалежність судової влади від інших гілок державної влади, реалізація судової влади багато у чому залежить від таких органів, як Державна судова адміністрація, Вища кваліфікаційна комісія суддів, Національної школи суддів та Вища рада правосуддя. Це зумовлює підвищені вимоги до її нормативно-правового регулювання, вимагає чіткого визначення статусу, напрямків і гарантій діяльності, компетенції та структурної організації цих органів.

Разом з тим, як відомо, досвід становлення зазначених органів виявляє неоднозначність розуміння їх статусу та місця у державному апараті, сутності їх природи здійснюваної ними управлінської діяльності, що належним чином не впорядковується. А відтак, в контексті вдосконалення організації та діяльності судової системи України й вбачаються актуальними питання правового регулювання організаційної побудови і функціонування Державної судової адміністрації, Вищої ради правосуддя, Національної школи суддів та Вищої кваліфікаційної комісії суддів.

Більш актуально постає питання деталізації існуючих законодавчих положень, розширення предмету законодавчого регулювання і вже потім приведення у відповідність із ним відповідних підзаконних актів. Комплексність законодавчого регулювання організації та діяльності зазначених органів повинна передбачати послідовне визначення їх статусу, принципів і гарантій діяльності,

[1] Чуприна, Ю. (2010). Механізм реформування судової влади в Україні. *Теорія та практика державного управління, вип. 1 (28).* <http://kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2010-1/doc/1/10.pdf>

мети та функцій, повноважень і прав, засад відносин з іншими органами публічної влади й органами суддівського самоврядування, структури, компетенції та засад відповідальності керівництва, системи територіальних управлінь, їх повноважень та організації діяльності.

Вказане сприятиме узгодженості й стабільності правових основ діяльності зазначених органів і, як наслідок, підвищенню ефективності забезпечення ними діяльності судів й інших органів у системі судоустрою України.

References:

1. Zakon pro Vyshchu radu pravosuddia 2016 [The Law on "The High Council of Justice"] (The Verkhovna Rada of Ukraine). Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
2. Zakon pro sudoustrii ta status suddiv 2010 [The Law on "The judicial system and the status of judges"] (The Verkhovna Rada of Ukraine). Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua> (втратив чинність) [in Ukrainian].
3. Kivalov, S.V. (2012). Perspektivy sovershenstvovanija pravovogo statusa Vysshego soveta justicii v processe konstitucionnoj reformy v Ukraine [The prospecrs of the improvement of legal status of the High Council of Justice]. Konstytutsiino-pravovyi status Vyshchoi rady yustytsii: pozytsii teorii ta praktyky: Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii [The Constitutional and legal status of the High Council of Justice. The positions of the theory and practice. The materials of the scientific and practical conference]. Odesa. <http://www.vru.gov.ua/content/article/nauk_prak_konf.pdf>. [in Russian].
4. Konstytutsiia Ukrainy 1996 [The Constitution of Ukraine 1996] (The Verkhovna Rada of Ukraine). Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
5. Polozhennia pro derzhavnu sudovu administratsiiu 2010 [The Resolution on the State Judicial Administration 2010] (The Council of judges of Ukraine). <http://lva.court.gov.ua/tu16/norm/pol0/pol2/> [in Ukrainian].
6. Rekomendatsiia № R (94) 12 shchodo nezalezhnosti, efektyvnosti ta roli suddiv, a takozh dorechnist yii [Rekomendatsii] ta bud-iakykh inshykh mizhnarodnykh standartiv dlia isnuiuchykh problem u tsykh sferakh [The Recommendation №R(94)12 concerning the independence, efficiency and role of judges and also its relevance[Recommendation] and any other international standards for existed problems in these spheres]. <http://www.vru.gov.ua/content/file/Opinion_01.pdf>. [in Ukrainian].
7. Chupryna, Iu. (2010). Mekhanizm reformuvannia sudovoi vlady v Ukraini [Mechanism for reforming the judiciary in Ukraine]. Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia [Theory and practice of public administration], iss. 1 (28). <http://kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2010-1/doc/1/10.pdf>. [in Ukrainian].

Наталія Волкова, к. ю. н.
Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО ПОНОВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ У СУДОВОМУ ПОРЯДКУ (ОКРЕМІ АСПЕКТИ)

Nataliia Volkova, PhD in Law
National University "Odesa Law Academy", Ukraine

PROCEDURAL FEATURES OF LITIGATION ON RESTORATION OF PARENTAL RIGHTS (SEPARATE ASPECTS)

The article is devoted to the complex research of certain aspects of civil litigation on the restoration of parental rights. Taking into account the analysis of the norms of the national legislation, the main doctrinal approaches and law enforcement practice, the legal nature of the cases on the resumption of parental rights has been determined, the grounds for renewal of parental rights have been identified, ways of solving the problematic issues concerning the legal status of the plaintiff and the defendant in cases of restoration of parental rights have been offered, disclosing the issue of application of a settlement agreement in cases concerning the resumption of parental rights, identified and described procedural peculiarities of reviewing cases on restoration of parental rights.

Proposals for improving the norms of the current legislation, in particular, the norms of the Family Code of Ukraine, have been developed regarding the expansion of conditions under which restoration of parental rights is impossible.

Keywords: restoration of parental rights, child, protection of rights and interests of a child, judicial proceedings, civil proceedings.

Постановка проблеми. Поновлення батьківських прав є одночасно способом захисту прав батьків та дитини. Мета даного правового інституту – забезпечення дитині права жити і виховуватися своїми батьками, права на їх турботу і спільне проживання з ними тощо. А також даний інститут є спонукальним стимулом для зміни поведінки мати, батька, які позбавлені батьківських прав. Слід зазначити, що більшість наукових досліджень стосовно поновлення батьківських прав як радянської так і сучасної доктрини права здебільшого висвітлювалися на сторінках підручників з сімейного права, та мало приділяється уваги щодо процесуального порядку розгляду даних категорій справ у цивільному судочинстві. Також аналіз судової практики щодо справ про поновлення батьківських прав засвідчує про наявність низки проблем, що стосуються процесуального порядку розгляду зазначеної категорії справ, визначення відповідача по справі тощо. Тому правові питання, пов'язані з розглядом справ про поновлення батьківських прав, потребують подальшого наукового осмислення.

Стан дослідження. В науці окремі аспекти розгляду справ про поновлення батьківських прав аналізувалися такими науковцями, як Л. Є. Гузь, З.В. Ромовська, Г.Я. Тріпульський та ін. вчені, які зробили значний внесок у дослідження даного питання.

Мета та завдання дослідження. Основною метою статті полягає у виявленні, постановці та вирішенні теоретичних проблем щодо розгляду справ про поновлення батьківських прав у сучасному цивільному процесуальному праві. У зв'язку з поставленою метою вирішувалися такі завдання як : визначення правової природи справ про поновлення батьківських прав, визначення підстав поновлення батьківських прав, встановлення позивача та відповідача у справах про поновлення батьківських прав, визначення предмета доказування та коло доказів у справах про поновлення батьківських справ, виявлення особливостей розгляду та вирішення справ про поновлення батьківських прав тощо.

Виклад основного матеріалу. Право батьків або матері, батька на поновлення батьківських правах передбачається ст. 169 СК України[1].

СК України не передбачає з яких підстав можна поновити батьківськи права, однак читко чітко визначає умови, за яких поновлення батьківських прав є неможливим. Так, відповідно до ч. ч. 2, 3 ст. 169 СК України поновлення батьківських прав є неможливим, якщо:

1) дитина була усиновлена і усиновлення не скасовано або не визнане недійсним судом;

2) на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття.

Розглядаючи справи про поновлення батьківських прав, суди зобов'язані перевіряти, наскільки змінилися поведінка особи та обставини, що були підставою для позбавлення її батьківських прав (абз.2 п.19 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав»).

Поновлення батьківських прав можливо в тих випадках, якщо перестали існувати підстави, що сприяли позбавленню батьківських прав, якщо матір, батько, які були позбавлені батьківських прав змінили свою поведінку щодо дитини (дітей), а саме виявляли турботу про дитину, постійно спілкувались з дитиною та мають намір виховувати дитини, змінили матеріально-побутові умови життя тощо. Також якщо батьки, які страждали хронічним алкоголізмом або наркоманією вилікувалися від алкоголізму чи наркоманії, що підтверджуються відповідними медичними довідками.

У справах про поновлення батьківських прав суд вирішує надзвичайно важливе питання: чи можна знову довірити позивачам подальше виховання дитини. Однак, під сумнів підпадає, чи може особа змінитися, чи можна їй довіряти виховання дитини, якщо вона була позбавлена батьківських прав з підстави визначеною п. 6 ч. 1 ст. 164 України, а саме «…засуджена за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини».

З метою захисту інтересів дитини, вважаємо, що в даному разі, не можна ставити питання про поновлення батьківських, якщо вже батько або матір, вчинили умисне кримінальне правопорушення щодо своєї дитини, та пропонуємо доповнити відповідним пунктом ст. 169 СК України, наступного змісту:

- «Поновлення батьківських прав неможливо, якщо мати, батько позбавлені батьківських прав з підстави визначеною п. 6 ч. 1 ст. 164 цього Кодексу»

Справи про поновлення батьківських прав розглядаються за правилами цивільного судочинства у позовному проваджені, оскільки існує спір про право. Позов про поновлення батьківських прав подається до суду за загальними правилами підсудності відповідно до ст. 109 ЦПК України[2].

Правом на звернення з позовом до суду щодо поновлення батьківських прав відповідно до ч. 1 ст. 169 СК України мають мати, батько, які були позбавлені батьківських прав. Зданої норми випливає, що позивачем у справах щодо поновлення батьківських прав є батько (матір) або батьки дитини, які були позбавлені батьківських прав.

Питання визначення відповідача в справах про поновлення батьківських прав в юридичній літературі залишається дискусійним та таким що призводить до різної судової практики. Так, наприклад, більшість російських науковців вважають, що відповідачем у справах про поновлення батьківських прав є особа, під опікою якого перебуває дитина (другий з батьків, опікун (піклувальник), прийомні батьки або дитячий заклад де знаходиться дитина) [3]. Такої ж думки дотримуються і деякі українські науковці[4].

Не погоджуючись з висловленою у літературі вище наведеною точкою зору щодо визначення можливого відповідача у справах про поновлення батьківських прав, Г.Я. Тріпульський зазначає, що «…відповідачем слід визнати дитину, від імені якої в процесі

[1] *Сімейний кодекс України 2002* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 21-22*, 135.

[2] *Цивільний процесуальний кодекс України 2004* (Верховна Рада України*). Відомості Верховної Ради України, 40-41, 42*, 492.

[3] Пчелинцева, Л.М. (2006). *Семейное право России*: учебник для вузов. Москва: Норма, 363; Гонгало, Б.М., Крашенинников, П.В., Михеева, Л.Ю., Рузакова, О.А. (2008). *Семейное право:* учебник. Москва: Статут, 183.

[4] Ромовська, З.В. (2009). *Українське сімейне право*: підручник. Київ: Правова єдність, 414.

будуть брати участь особи, яким була передана дитина за рішенням про позбавлення батьківських прав чи відібрання дитини»[1].

Ю.В. Александрова зазначає, що «…розгляду судом підлягають ті правовідносини, що існували між позивачем та дитиною до ухвалення рішення про позбавлення батьківських прав. У зв'язку з чим закономірно припустити, що у випадку поновлення в батьківських правах саме дитина виступатиме як відповідач»[2]

Проаналізувавши судову практику про поновлення батьківських прав, встановлено, що у справах про поновлення батьківських прав щодо визначення правового статусу відповідача вирішується по різному.

Так, наприклад, Білгород-Дністровський районний суд Одеської області розглянувши у відкритому судовому засіданні в м. Білгород-Дністровському Одеської області цивільну справу за позовною заявою ОСОБА_1 до Білгород-Дністровського медичного училища про поновлення батьківських прав стосовно неповнолітнього ОСОБА_2[3].

Як вбачається з даної справи, що в якості відповідача відповідачем є Білгород-Дністровське медичне училище, в якому навчається дитина щодо якої поновлюються батьківські права.

Найчастіше позов про поновлення батьківських прав пред'являється до органів опіки та піклування. Так, наприклад, Балтський районний суд Одеської області розглянувши у відкритому судовому засіданні цивільну справу за позовною заявою ОСОБА_1 до органу опіки та піклування Балтської райдержадміністрації про поновлення батьківських прав стосовно неповнолітнього ОСОБА_2.[4]

Котовський міськрайонний суд Одеської області розглянувши у відкритому судовому засіданні в м. Подільську Одеської області цивільну справу за позовом ОСОБА_1 до Органу опіки та піклування Подільської міської ради Одеської області, про поновлення батьківський прав[5].

Необхідно зазначити, що ні орган опіки та піклування, ні особа, під опікою якого перебуває дитина, ні інші установи де перебуває дитина у справах про поновлення батьківських прав не можуть бути суб'єктом тих спірних правовідносин, які визначенні у позові. Суб'єктом спірних матеріально-правових відносин, що витікають з поновлення батьківських прав є батьки (матір, батько) та дитина (діти), тому можна припустити, що відповідачем у даній справі буде сама дитина.

Спірною є точкою зору Г.Я. Трипульського, що «…якщо дитина була передана для опікування органу опіки та піклування, саме він повинен виступити від імені відповідача у справі, а не дитячі заклади, опікуни, піклувальники тощо, до яких цей орган згодом влаштував дитину»[6].

Якщо ж дитина, відповідно до ч. 5 ст. 167 СК України, була передана органу опіки та піклування, то даний орган відповідно до норм законодавства призначає опікуна та піклувальника. Відповідно до ч.1 ст. 245 СК України, якщо дитина постійно проживає у закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому дитячому закладі, функцію опікуна та піклувальника щодо неї покладено на адміністрацію цього закладу. Якщо ж дитина була передана під опіку та піклування бабі, діду, брату, сестрі тощо за рішенням суду, то вони відповідно ст. 39 ЦПК України є законними представниками, оскільки дитина не має повної цивільної процесуальної дієздатності, тому не може самостійно захищати свої права у суді.

Отже, можна прийти до висновку, що особи, яким дитина була передана на виховання за рішенням суду про позбавлення батьківських прав або за рішення органів опіки та піклування,

---

[1]Тріпульський, Г.Я. (2008). *Процесуальні особливості розгляду спорів, які зв'язані з виникненням, здійсненням та зміною особистих немайнових правовідносин між батьками та дітьми*: дисертація кандидата юридичних наук. Одеса, 244.

[2] Александрова, Ю.В. (2012). *Процесуальні особливості розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав:* дисертація кандидата юридичних наук. Одеса, 175-176.

[3] *Справа про поновлення батьківських прав* (рішення Білгород-Дністровського районного суду Одеської області), № 495/5075/16-ц . 14, вересня, 2016. <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61548277> .

[4] *Справа про поновлення батьківських прав* (рішення Балтського районного суду Одеської області), № 493/1246/16-ц . 01, вересня, 2016. <http://reyestr.court.gov.ua/Review/60766043>.

[5] *Справа про поновлення батьківських прав* (рішення Котовського міськрайонного суду Одеської області), № 505/2907/16-ц. 04, серпня, 2017. <http://reyestr.court.gov.ua/Review/68114616> .

[6] Тріпульський, Г.Я. (2008). *Процесуальні особливості розгляду спорів, які зв'язані з виникненням, здійсненням та зміною особистих немайнових правовідносин між батьками та дітьми*: дисертація кандидата юридичних наук. Одеса, 244.

стають законними представниками дитини та саме вони повинні виступити від імені відповідача у справі, а не орган опіки та піклування.

Також необхідно зазначити, що відповідно до ч. ч. 4, 5 ст. 19 СК України обов'язкова є участь органів опіки та піклування у правах про поновлення батьківських права для надання висновків у справі.

Відповідно до положень ст. 19 СК України орган опіки та піклування подає до суду письмовий висновок щодо вирішення спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи. Суд може не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини. Отже, висновок органів опіки та піклування складається у письмовій формі та містить в собі певну інформацію, що має значення для вирішення справи, тому вважаємо, що даний висновок можна віднести до письмових доказів. Оскільки даний висновок є письмовим доказом у справі, а відповідно ст. 131 ЦПК України докази подаються до або підчас попереднього судового засідання, або до початку розгляду справи по суті, якщо дане засідання не проводилось. То, висновок органів опіки та піклування необхідно пред'являти як будь який доказ у справі до або підчас попереднього судового засідання, або до початку розгляду справи по суті, якщо дане засідання не проводилось[1].

Не менш важливе питання у розгляді справ про поновлення батьківськи прав є визначення предмета доказування та коло доказів.

До предмету доказування у правах про поновлення батьківських прав необхідно віднести факти (обставини), що підтверджують вимоги позивача, а саме, що його поведінка та обставини, що були підставою для позбавлення батьківських прав (ч. 4 ст. 169), змінилися, або що причини, які перешкоджали належному вихованню дитини її батьками, відпали (ч. 3 ст. 170 СК), а також факти, що підтверджують заперечення відповідача проти позову.

Відповідно до ч. ч. 2, 3 ст. 169 СК України та до абз.4 п. 19 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» поновлення батьківських прав неможливе, якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття або була усиновлена й усиновлення не скасоване чи не визнане недійсним.

Положення вищенаведених норм свідчать про те, що до предмету доказування необхідно також віднести факти (обставини) усиновлення дитини іншими особами, досягнення дитиною повноліття тощо.

Залежно від того, з яких підстав позивач був позбавлений батьківських прав, ним будуть подаватись докази на підтвердження того, що така підстава змінилась. Наприклад, якщо батьків або одного з них позбавили батьківських справ з підстави, що вони (або один з них) були хронічними алкоголіками або наркоманами – медичні висновки про те, що ці особи в добровільному порядку повністю вилікувалися від цих захворювань без повторного рецидиву[2].

Ще одним дискусійним питанням щодо розгляду справ про поновлення батьківських прав є укладення мирової угоди. Не вдаючись до дискусій, вважаємо, що як у справах про позбавлення батьківських прав так і у справах про поновлення батьківських прав неможливо застосовувати мирову угоду.

Справи про поновлення батьківських прав відносяться до справ, які направленні на захист прав та інтересів дитини, то у судовому засіданні повинна бути обов'язково вислухана думка дитини. З цього приводу, справедливо зазначає Гузь Л.Є., «…що це необхідно зробити для того, щоб можна було встановити, що своєю негідною поведінкою батьки заподіяли у минулому такі психічні травми дитині, які назавжди відштовхнули його від батьків, і поновлення батьківства суперечитиме інтересам цієї дитини»[3].

---

[1] Волкова, Н.В. (2014). Щодо форм участі органів опіки та піклування в справах про захист прав і інтересів неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки». Випуск 6-1, Том 1,* 127-130.

[2] Гузь, Л.Е. (2002). *Подготовка некоторых категорий гражданских дел к слушанию и особенности их рассмотрения*. Харьков: Харьков юридический, 73-74.

[3] Гузь, Л.Е. (2004). Гражданско-правовая защита судом прав и интересов несовершеннолетних: В 2 кн. Харьков: Харьков юридический, *Кн.1,* 149.

Відповідно до п. 5 ст. 169 СК України при вирішені справи про поновлення батьківських прав суд має взяти до уваги думку другого з батьків, якщо він не позбавлений батьківських прав, однак думка зазначених осіб не є обов'язковою для суду при ухваленні рішення.

Суд за результатами розгляду справи ухвалює рішення про поновлення батьківських прав або у відмові задоволення позову.

Після набрання законної сили рішення суду про поновлення батьківських прав, суд направляє дане рішення до органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем реєстрації народження дитини для внесення відповідних змін до актового запису про народження.

Відповідно до ч. 7 ст. 169 СК України, у разі відмови в позові про поновлення батьківських прав повторне звернення із позовом про поновлення батьківських прав можливе лише після спливу одного року з часу набрання чинності рішенням суду про таку відмову.

Висновки. На підставі проведеного дослідження, встановлено, що справа про поновлення батьківських прав розглядається виключно у судовому порядку в цивільному судочинстві, у позовному провадженні з обов'язковою участю органів опіки та піклування для надання висновку по справі.

На підставі доктрин права та аналізу чинного законодавства визначено, що позивачем у справах про поновлення батьківських прав є мати, батько, які були позбавлені батьківських прав (ч. 1 ст. 169 СК України). Відповідачем є сама дитина відносно якої було ухвалене рішення про позбавлення батьківських прав, оскільки суб'єктом спірних матеріально-правових відносин, що витікають з поновлення батьківських прав є батьки (матір, батько) та дитина (діти). Додатково аргументовано, що особи, яким дитина була передана на виховання за рішенням суду про позбавлення батьківських прав або за рішення органів опіки та піклування, стають законними представниками дитини та саме вони повинні виступити від імені відповідача у справі, а не орган опіки та піклування.

Запропоновано з метою захисту прав та інтересів дитини доповнити пунктом ст. 169 СК України про неможливість поновлення батьківських прав у разі якщо матер, батько були засуджені за умисне кримінальне правопорушення щодо своєї дитини.

Підбиваючи підсумки, хотілось б наголосити, що зазначений вище перелік проблемних питань не є вичерпним. Взагалі слід констатувати низку суттєвих проблем щодо розгляду справ про поновлення батьківських прав у цивільному судочинстві, що потребують подальшого дослідження.

References:

1. *Simeynyy kodeks Ukrayiny 2002* [The Family Code of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], *no. 21-22,* 135. [in Ukrainian].
2. *Tsyvilnyy protsesualnyy kodeks Ukrayiny 2004* [Civil Procedural Code of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], *no. 40-41, 42*, 492. [in Ukrainian].
3. Aleksandrova, Yu.V. (2012*). Protsesualni osoblyvosti roz·hlyadu tsyvilnykh sprav shchodo pozbavlennya batkivskykh prav*: dysertatsiya kandydata yurydychnykh nauk [Procedural peculiarities of consideration of civil cases concerning deprivation of parental rights: thesis for PhD in Law]. Odesa. [in Ukrainian].
4. Volkova, N.V. (2014). Shchodo form uchasti orhaniv opiky ta pikluvannya v spravakh pro zakhyst prav i interesiv nepovnolitnikh osib [As to the forms of participation of the guardianship and guardianship bodies in cases concerning the protection of the rights and interests of minors]. *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriya : «Yurydychni nauky»* [The scientific bulletin of Kherson State University. Series. «The Legal Sciences»]*, Vol. 6-1,V.* 1. [in Ukrainian].
5. Gongalo, B.M., Krasheninnikov, P.V., Miheeva, L.Ju., Ruzakova, O.A. (2008). *Semejnoe pravo* [Family law]. Moscow: Statut. [in Russian].
6. Guz', L.E. (2002). *Podgotovka nekotoryh kategorij grazhdanskih del k slushaniju i osobennosti ih rassmotrenija* [Preparation of some categories of civil cases for the hearing and features of their consideration]. Kharkiv: Har'kov juridicheskij. [in Russian].
7. Guz', L.E. (2004). *Grazhdansko-pravovaja zashhita sudom prav i interesov nesovershennoletnih* [Civil-law protection by the court of the rights and interests of minors]: *In 2 volumes.* Kharkiv.: Har'kov juridicheskij, Vol.*1.* [in Russian].
8. Pchelinceva, L.M. (2006). *Semejnoe pravo Rossii* [Family law of Russia]: manual. Moscow: Norma. [in Russian].
9. Romovska, Z.V. (2009). *Ukrayinske simeyne pravo* [Ukrainian family law]: pidruchnyk [tutorial]. Kyiv: Pravova yednist. [in Ukrainian].
10. *Sprava pro ponovlennya batkivskykh prav* [The case of renewal of parental rights] (rishennya Kotovskoho mis'krayonnoho sudu Odeskoyi oblasti) [the decision of Kotovsk local court of Odesa region], *no.* 505/2907/16-ts. 04, August, 2017. <http://reyestr.court.gov.ua/Review/681146 16>

11. *Sprava pro ponovlennya batkivskykh prav* [The case of renewal of parental rights] (rishennya Balt·skoho rayonnoho sudu Odeskoyi oblasti) [the decision of Balta district court of Odesa region], *no.* 493/1246/16-ts. 01, September, 2016. http://reyestr.court.gov.a/Review/60766043.
12. *Sprava pro ponovlennya batkivskykh prav* [The case of renewal of parental rights] (rishennya Bilhorod-Dnistrovs'koho rayonnoho sudu Odes'koyi oblasti) [the decision of Bilgorod-Dnistrovkiy district court of Odesa region], *no.* 495/5075/16-ts. 14, September, 2016. <http://reyestr.court.gov.ua/Review/ 615482 77>
13. Tripulskyy, H.Ya. (2008). *Protsesua'ni osoblyvosti roz·hlyadu sporiv, yaki zvyazani z vynyknennyam, zdiysnennyam ta zminoyu osobystykh nemaynovykh pravovidnosyn mizh batkamy ta ditmy*: dysertatsiya kandydata yurydychnykh nauk [Procedural peculiarities of consideration of disputes, which are connected with occurrence, implementation and change of personal non-property legal relations between parents and children]. Odesa. [in Ukrainian].

Інна Яніцька, к. ю. н.
Інна Апалькова, к. ю. н.
Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ОПТИМІЗАЦІЯ ОБМІНУ ІНФОРМАЦІЇ МІЖ ЄДИНОЮ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОЮ СИСТЕМОЮ «ДІТИ» ТА СИСТЕМОЮ ЕЛЕКТРОННОГО ПРАВОСУДДЯ ПРИ СУДОВОМУ ВСТАНОВЛЕННІ ОПІКИ (ПІКЛУВАННЯ) НАД ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Inna Yanitskaya, PhD in Law
Inna Appalkova, PhD in Law
National University "Odesa Law Academy", Ukraine

OPTIMIZATION OF INFORMATION EXCHANGE BETWEEN THE UNIFIED INFORMATION AND ANALYTICAL SYSTEM "KIDS" AND THE ELECTRONIC JUSTICE SYSTEM IN THE JUDICIAL ESTABLISHMENT OF CUSTODY OVER CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE

The suggestion of empowering the court to oblige the appropriate guardianship and guardianship authority to provide the child with the status of a child deprived of parental care is substantiated, with the subsequent transfer of this information to the relevant child service for the purpose of entering this data in the Data Bank.

It is noted that the court's decision regarding the establishment of guardianship (care) for children deprived of parental care should be valid only after entering data to the Bank on data on orphans, children deprived of parental care and families of potential adopters, guardians, caretakers, foster parents, parenting parents, as well as the electronic registration card of the child and the registration and statistical card of the candidate who wishes to take an orphan child to his or her family, a child deprived of parental responsibility of care.

Keywords: guardianship, caring, orphans, children deprived of parental care, e-justice.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку людства характеризується високою швидкістю комунікаційних процесів, яка забезпечується наукомісткими, високотехнологічними засобами, бурхливим розвитком інформаційних технологій. Удосконалення комп'ютерної техніки, програмного забезпечення, створення автоматизованих систем обробки інформації, електронних баз даних, складних аналітичних та експертних систем, а також бурхливий розвиток різноманітних телекомунікаційних мереж, включаючи глобальну мережу «Інтернет», істотно змінюють сучасні суспільні відносини[1]. Інформаційні, телекомунікаційні системи та процеси все глибше проникають у всі сфери державної діяльності. Великі перспективи вбачаються у функціонуванні «*Кабінету електронних сервісів*» (https://kap.minjust.gov.ua/), який передбачає розлогий перелік сервісів, зокрема, і сервісу «Електронний суд».

На сьогодні в Україні відбуваються трансформаційні зміни операційної складової діяльності українських судів у частині власного функціонування і взаємодії між усіма судовими установами, учасниками судового процесу, а також іншими державними структурами з метою забезпечення

[1] Тоффлер, Е. (2000). *Третя хвиля*. Київ: Вид. дім «Всесвіт».

справедливого та неупередженого правосуддя. Активно розробляється і впроваджується проект «Електронний суд», завдяки якому учасники судових процесів мають змогу значно заощадити такі важливі ресурси як час і гроші[1]. Зокрема, проект нового Цивільного процесуального кодексу України, який був оприлюднений у березні 2017 року, містить велику кількість норм щодо врегульвання питання впровадження системи електронного правосуддя. Ст. 14 Проекту ЦПК України внормовує функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, що відповідає всесвітньо визнаним міжнародним стандартам[2].

Слід враховувати, що система електронного правосуддя знаходиться у динамічній взаємодії з іншими елементами інформаційної системи. Наразі необхідними є кроки, спрямовані на доопрацювання функціональних зв'язків, зокрема, з існуючою Єдиною інформаційно-аналітичною системою «Діти», яка містить банк даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів[3]. Адже сьогодні існує деякий дисбаланс причинно-наслідкових зв'язків, що містяться в нормах ч.ч. 3 та 4 ст. 60 ЦК України, який впливає на можливість надання дитині статусу дитини, позбавленої батьківського піклування при розгляді справ щодо встановлення опіки (піклування) над дітьми, позбавленими батьківського піклування. Виникає необхідність урегулювання порядку дій суду та органу опіки і піклування у часі, ґрунтуючись на послідовності накопичення юридичних фактів[4][. Саме запровадження дієвих електронних інформаційно-аналітичних систем дасть змогу оптимально скоординувати функціонування всіх державних органів, які приймають безпосередню участь при розгляді справ щодо встановлення опіки (піклування) над дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Мета статті – розроблення механізму взаємодії Єдиної інформаційно-аналітичної системи «Діти» та Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи при судовому встановленні опіки (піклування) над дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед робіт, присвячених електронному правосуддю та перспективам його запровадження в Україні, варто відмітити наукові роботи О. В. Бринцева, М. Гетманцева, Н. Ю. Голубєвої, С. А. Чванкіна та ін. Нажаль, кількість наукових досліджень, в яких аналізується взаємозв'язок системи електронного правосуддя з іншими інформаційно-аналітичними системами незначна, що обумовлює актуальність цього напрямку наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу. В Україні сформована своя історія розвитку базових засад інформаційного суспільства: діяльність всесвітньо відомої школи кібернетики; формування на початку 90-х років минулого століття концепції та програми інформатизації; створення різноманітних інформаційно-комунікаційних технологій і загальнодержавних інформаційно-аналітичних систем різного рівня та призначення. Можна говорити, що інформатизація всіх сфер суспільного життя в Україні розпочалась з прийняттям Закону України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 9 січня 2007 р. № 537-V[5].

В подальшому Державною судовою адміністрацією України на виконання вимог Порядку формування та виконання галузевої програми інформатизації і проекту інформатизації[6], погодженої Державним агентством з питань науки, інновацій та інформатизації України від 28 серпня 2013 року №1/06-1-805, було розроблено Концепцію галузевої програми інформатизації судів загальної

[1] Голубєва, Н.Ю. (2017). «Електронний суд» за проектом ЦПК України (станом на 10.03.2017 року). *Інформаційні технології у судочинстві*: матер. всеукр. наук.-практ. конф., яка проводиться в рамках тижня цивільного процесу (м. Одеса, 18 квіт. 2017 р.). Одеса: Фенікс, 5-12.

[2] Гетманцев, М. (2017). Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система: реальність і виклики сьогодення. *Підприємництво, господарство і право, 4*, 179-183.

[3] Яніцька, І.А. (2017). Взаємозв'язок єдиної інформаційно-аналітичної системи «діти» та системи електронного правосуддя. *Інформаційні технології у судочинстві*: матер. всеукр. наук.-практ. конф., яка проводиться в рамках тижня цивільного процесу (м. Одеса, 18 квіт. 2017 р.). Одеса: Фенікс.

[4] Яніцька, І.А. (2015). *Опіка і піклування як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування:* автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса.

[5] *Закон про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки 2007* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 12, 511,* ст. 102.

[6] *Постанова про затвердження порядку формування та виконання галузевої програми і проекту інформатизації 2001* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України, 51,* 2301.

юрисдикції та інших установ судової системи[1]. Разом з тим, ще у вересні 2012 року наказом ДСА № 105 було затверджено тимчасовий регламент обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу[2], який визначає порядок подання учасниками судового процесу до суду документів в електронному вигляді, а також надсилання таким учасникам процесуальних документів в електронному вигляді паралельно з документами у паперовому вигляді відповідно до процесуального законодавства. Цим наказом було також визначено порядок реєстрації і роботи користувачів у системі, подання та отримання судом електронних документів, а також надсилання документів користувачу.

У Стратегії реформування судоустрою, судочинства і суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки[3], затвердженій Указом Президента України № 276/2015, одним із основних завдань було визначено підвищення ефективності правосуддя та оптимізація повноважень судів різних юрисдикцій шляхом забезпечення широкого використання інформаційних систем (ІС) для надання більшої кількості послуг «електронного правосуддя»; створення в судах інформаційних систем електронного менеджменту, зокрема введення повноцінних електронних систем, у тому числі системи електронного документообігу, та відстеження справ (до вищих інстанцій), електронних повідомлень, електронних викликів, електронного розгляду справ (у деяких випадках), електронних платежів, аудіо- та відеофіксації засідань, інформаційної системи внутрішньої бази даних, інформаційної системи законодавчої бази даних, удосконалення системи забезпечення рівного та неупередженого розподілу справ між суддями, зокрема, визначення судді та (або) складу колегії суддів на всіх стадіях судового провадження; поетапне запровадження інструментів «електронного правосуддя», що дасть змогу користувачам звертатися до суду, сплачувати судовий збір, брати участь у провадженнях та отримувати необхідну інформацію і документи електронними засобами тощо.

Об'єктами судового захисту у справах щодо встановлення опіки (піклування) над дітьми, позбавленими батьківського піклування, є як законні інтереси, так і неоспорювані суб'єктивні права дітей. Способами ж захисту прав та інтересів є підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів дитини, позбавленої батьківського піклування, або створення умов для реалізації нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Справи щодо встановлення опіки чи піклування над дітьми, позбавленими батьківського піклування, підлягають розгляду в порядку цивільного судочинства за правилами або позовного (при одночасному розгляді позовної заяви щодо позбавлення батьківських прав або відібрання у батьків дитини без позбавлення батьківських прав), або окремого провадження (при одночасному розгляді заяви щодо визнання батьків безвісно відсутніми чи оголошення їх померлими або недієздатними). Такий поділ також випливає з умов надання дитині статусу дитини, позбавленої батьківського піклування, що передбачені п. 24 Постанови КМ України «Питання діяльності органів опіки і піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24 вересня 2008 р. № 866.

Таким чином, можемо говорити, що для ефективногого здійснення правосуддя при судовому встановленні опіки (піклування) над дітьми, позбавленими батьківського піклування, необхідним є забезпечення функціонального зв'язку між інформаційно-аналітичною системою, якою обліковуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування та судовою інформаційно-телекомунікаційною системою.

Свого часу у 2005 році з метою забезпечення соціально-правового захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та створення єдиної електронно-інформаційної системи даних щодо таких дітей в Україні був розроблений та запроваджений Порядок ведення банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування[4]. Основною метою створення та ведення банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування,

[1] Бринцев, О.В. (2016). *«Електронний суд» в Україні. досвід та перспективи*. Харків: Право.

[2] *Наказ про Тимчасовий регламент обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу 2012* (Держ. суд. адміністрація України). <http://ki.court.gov.ua/tu11/87/72/>

[3] *Указ про стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки 2015* (Президент України). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>

[4] *Наказ Про затвердження Порядку ведення банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування 2005* (Мінмолодьспорт України). *Офіційний вісник України, 34, с*т. 2088.

стало удосконалення соціального захисту таких дітей, перш за все щодо процесу їх вилучення та влаштування, реалізації їх права на здоровий розвиток та сімейне виховання, підвищення ефективності діяльності органів виконавчої влади з питань захисту дитинства, удосконалення статистичного обліку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в інтересах самих дітей.

Основними завданнями формування та використання Єдиного банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, було визначено:

– запровадження в Україні єдиної електронно-інформаційної системи обліку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

– захист їх прав та інтересів;

– реалізація права дітей на сімейне виховання;

– створення умов для одержання громадянами, які бажають узяти дітей на виховання в сім'ю, повної та достовірної інформації про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

– єдність правил формування та використання інформації банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

– забезпечення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та громадян, які бажають узяти дітей на виховання в сім'ю, на конфіденційність інформації про них.

Банк даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, було визначено як цілісну автоматизовану електронно-інформаційну систему збору матеріалів, сформованих на рівні сільської (селищної) ради, районної (міської), обласної служб у справах неповнолітніх, Міністерства України у справах молоді та спорту щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою удосконалення їх соціального захисту, підвищення ефективності діяльності центральних, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в інтересах таких дітей, а також даних про громадян, які мають бажання взяти дітей на виховання в сім'ю.

Згодом, у 2007 році було затверджено порядок ведення Єдиного електронного банку даних дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і громадян, які бажають взяти їх на виховання, та порядок ведення Єдиного електронного банку даних дітей, які опинились у складних життєвих обставинах [1]. Цей банк даних визначався вже не тільки як єдина інформаційна, але й як єдина аналітична електронна система обліку дітей зазначених категорій та громадян, які виявили бажання взяти дитину на виховання.

Вже у 2008 році було затверджено не тільки Порядок ведення Єдиного електронного банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів; Порядок ведення Єдиного електронного банку даних дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, але й форму електронної обліково-статистичної картки дитини та форму електронної реєстраційної картки кандидатів в усиновлювачі.

Новий Порядок ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів та форму електронної обліково-статистичної картки дитини; форму електронної обліково-статистичної картки кандидата, який бажає взяти на виховання у свою сім'ю дитину-сироту, дитину, позбавлену батьківського піклування (кандидатів в усиновлювачі, потенційних опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів) було затверджено наказом Мінсоцполітики України № 1256 у 2015 році [2]. Таким чином відбулось логічне підпорядкування означених питань не МОН України, а Мінсоцполітики. Варто зазначити, що вже у самому документі більш розлого розкрито функціонал бази даних (Банку даних). При цьому в означеному Порядку вказано, що Банк даних ведеться в Єдиній інформаційно-аналітичній системі «Діти» відповідно

[1] *Наказ про ведення Єдиного електронного банку даних дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і громадян, які бажають взяти їх на виховання, та Єдиного електронного банку даних дітей, які опинились у складних життєвих обставинах 2007* (Мінсім'ямолодьспорт України). *Офіційний вісник України, 41,* 332, стаття 1647.

[2] *Наказ про ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів 2015* (Мінсоцполітики України). *Офіційний вісник України, 27, 100*, стаття 1076.

до ст.ст. 13, 14 ЗУ «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Єдина інформаційно-аналітична система «Діти» – єдина організаційно-технічна, інформаційно-аналітична система, призначена для накопичення, зберігання, обліку, пошуку та використання даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, кандидатів в усиновлювачі, опікуни, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі та усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів.

У 2016 році було затверджено Порядок обробки персональних даних у базі персональних даних і в Єдиній інформаційно-аналітичній системі «Діти»[1]. Цей Порядок визначив загальні вимоги до обробки та захисту персональних даних дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, кандидатів в усиновлювачі та усиновлювачів (далі – база даних), що обробляються без застосування автоматизованих засобів і містяться в документах на паперових носіях, і персональних даних дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, кандидатів в усиновлювачі, опікуни, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі та усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів, що обробляються в Єдиній інформаційно-аналітичній системі «Діти» за допомогою автоматизованих засобів Департаментом захисту прав дітей та усиновлення (далі – Департамент) Міністерства соціальної політики України (далі – Міністерство).

У нормативному акті було визначено, що при здійсненні обліку дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування відомості про дитину вносяться до Банку даних користувачами місцевого рівня на підставі наказу відповідної служби у справах дітей про взяття на первинний облік дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в день видання наказу. При цьому дані про дитину вносяться до електронної облікової картки дитини виключно на підставі оригіналів документів.

Можна стверджувати, що останніми роками відбулись достатньо динамічні зміни при вдосконаленні функціонування Банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів. При цьому обґрунтованим було б доопрацювати деякі моменти у функціонуванні даної бази даних з огляду на необхідність узгодити накопичення юридичних фактів при судовому встановленні опіки (піклування) над дітьми, позбавленими батьківського піклування. Адже на сьогодні в судовому порядку опіка (піклування) над дитиною, позбавленою батьківського піклування, встановлюється фактично до того, як їй буде надано офіційний статус дитини, позбавленої батьківського піклування.

Висновки. Обгрунтованою видається пропозиція щодо наділення суду повноваженням зобов'язати відповідний орган опіки і піклування надати дитині статус дитини, позбавленої батьківського піклування, з подальшою передачею цієї інформації відповідній службі у справах дітей задля занесення цих даних до Банку даних. При цьому рішення суду щодо встановлення опіки (піклування) над дітьми, позбавленими батьківського піклування, повинно набирати законної сили лише після занесення даних до Банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів, а також у електронну обліково-статистичну картку дитини та обліково-статистичну картку кандидата, який бажає взяти на виховання у свою сім'ю дитину-сироту, дитину, позбавлену батьківського піклування. Суд повинен бути сповіщений про здійснені заходи у зворотньому порядку.

References:

1. Toffler, E. (2000). *Tretya khvylya* [Third wave]. Kyiv: Vyd. dim «Vsesvit».[in Ukrainian].
2. Holubyeva, N. (2017). *«Elektronnyy sud» za proektom TsPK Ukrayiny (stanom na 10.03.2017 roku)* ["Electronic Court" on the draft of the Civil Code of Ukraine (as of March 10, 2017)]. Odesa: Feniks. [in Ukrainian].

[1] *Наказ про затвердження Порядку обробки персональних даних у базі персональних даних і в Єдиній інформаційно-аналітичній системі «Діти» 2016* (Мінсоцполітики України). *Офіційний вісник України, 64,* 2164.

3. Hetmantsev, M. (2017). Yedyna sudova informatsiyno-telekomunikatsiyna systema: real'nist' i vyklyky s'ohodennya [The only judicial information and telecommunication system: the reality and challenges of the present]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. [in Ukrainian].
4. Yanitska, I.A. (2017). *Vzayemozvyazok yedynoyi informatsiyno-analitychnoyi systemy «dity» ta systemy elektronnoho pravosuddya* [Interconnection of the single information-analytical system "children" and the system of electronic justice]. Odesa: Feniks. [in Ukrainian].
5. Yanitska, I.A. (2015). *Opika i pikluvannya yak forma vlashtuvannya ditey-syrit ta ditey, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannya*: avtoref. dys. kand. yuryd. nauk [Custody and care as a form of placement of orphans and children deprived of parental care].[in Ukrainian].
6. Z*akon pro osnovni zasady rozvytku informatsiynoho suspilstva v Ukrayini na 2007-2015 roky* [On the Basic Principles of the Information Society Development in Ukraine for 2007-2015] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], *12,* 511. [in Ukrainian].
7. *Postanova pro zatverdzhennya poryadku formuvannya ta vykonannya haluzevoyi prohramy i proektu informatyzatsiyi* [On approval of the order of the formation and implementation of the sector program and the informatization project] (The Cabinet of Ministers of Ukraine). *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny* [The official bulletin of Ukraine], 51, 2301. [in Ukrainian].
8. Bryntsev, O.V. (2016). «Elektronnyy sud» v Ukrayini. dosvid ta perspektyvy ["Electronic Court" in Ukraine. experience and perspectives]. Kharkiv: Pravo. [in Ukrainian].
9. Tymchasovyy rehlament obminu elektronnymy dokumentamy mizh sudom ta uchasnykamy sudovoho protsesu. [Temporary regulation of the exchange of electronic documents between the court and participants of the trial] <http://ki.court.gov.ua/tu11/87/72/>. [in Ukrainian].
10. *Pro stratehiyu reformuvannya sudoustroyu, sudochynstva ta sumizhnykh pravovykh instytutiv na 2015-2020 roky*. [On the Strategy for the Reform of the Judiciary, Jurisdiction and Related Legal Institutions for 2015-2020] <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>[in Ukrainian].
11. *Nakaz pro zatverdzhennya Poryadku vedennya banku danykh pro ditey-syrit ta ditey, pozbavlenykh bat'kivs'koho pikluvannya* [On Approval of the Procedure for Managing the Data Bank on Orphan Children and Children Deprived of Parental Care] (Minmolod'sport Ukrayiny). *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny* [The official bulletin of Ukraine], *34*, 2088.[in Ukrainian].
12. *Nakaz pro vedennya Yedynoho elektronnoho banku danykh ditey-syrit, ditey, pozbavlenykh bat'kivs'koho pikluvannya, i hromadyan, yaki bazhayut' vzyaty yikh na vykhovannya, ta Yedynoho elektronnoho banku danykh ditey, yaki opynylys' u skladnykh zhyttyevykh obstavynakh* [On the maintenance of the Unified Electronic Data Bank for orphans, children deprived of parental care and citizens who wish to take them for education, and the Unified Electronic Data Bank for children in difficult life situations] (Minsim"yamolod'sport Ukrayiny). *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny* [The official bulletin of Ukraine], *41,* 1647. [in Ukrainian].
13. *Nakaz pro vedennya banku danykh pro ditey-syrit, ditey, pozbavlenykh bat'kivs'koho pikluvannya, i sim"yi potentsiynykh usynovlyuvachiv, opikuniv, pikluval'nykiv, pryyomnykh bat'kiv, bat'kiv-vykhovateliv* [About maintenance of data bank about orphans, children deprived of parental care, and families of potential adopters, guardians, carers, foster parents, parents-educators] (Ministry of Social Policy of Ukraine). *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny* [The official bulletin of Ukraine], *27,* 1076.[in Ukrainian].
14. Nakaz pro zatverdzhennya Poryadku obrobky personal'nykh danykh u bazi personal'nykh danykh i v Yedyniy informatsiyno-analitychniy systemi «Dity» [On approval of the Procedure for the processing of personal data in the database of personal data and in the Unified Information and Analytical System "Children"] (Ministry of Social Policy of Ukraine) [The official bulletin of Ukraine], 64, 2164. .[in Ukrainian].

Крістіна Дрогозюк
Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ДОКАЗУВАННЯ ПРИ РОЗПОДІЛІ ТЯГАРЯ ДОКАЗУВАННЯ НА ОКРЕМИХ СТАДІЯХ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Kristina Drogoziuk
National University "Odesa Law Academy", Ukraine

ACTIVITY OF SUBJECTS OF EVIDENCE ON DISTRIBUTION OF A BURDEN OF PROOF AT CERTAIN STAGES OF CIVIL PROCESS IN UKRAINE

The article is devoted to the research of a question of the legal nature and the circle of participants of civil process, between which the burden of proof is distributed as well as their activity in distributing the burden of proof at certain stages of the civil process in Ukraine. The article also analyzes traditionally relevant in civil-procedural science question concerning whether the proof is the right or the obligation of subjects of civil process. In the article, the opinions of certain scientists about the rule of distribution of the burden of proof, its definition and subjects were investigated. Also, in the article formulates the specifics of the application of this rule at certain stages of the civil process, were made some suggestions on how to improve the work of this rule at various stages of judicial consideration of civil cases.

Keywords: proving, proof, distribution of responsibilities, onus probandi, burden of proof, subjects of evidence.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, при постійних судових реформах, питання правової природи розподілу тягаря доведення, його суб'єктів та місця у цивільних процесуальних правовідносинах на різних стадіях судового процесу залишається достатньо невизначеним та вимагає подальшого процесуально-правового вирішення.

Основною метою розподілу обов'язків доказування є усунення невизначеності, яка виникає в правовідносинах у разі неможливості достовірно з'ясувати обставини, що мають значення для справи.

Насамперед суд повинен мати однакове ставлення до всіх версій учасників судового процесу. Однак, за умови, що будь-хто із суб'єктів доказування не прийме дій до встановлення обставин предмета доказування, таке ставлення може продовжуватися надто довго та зменшити продуктивність судового розгляду [1].

Актуальність дослідження. Проблемні питання щодо визначення тягаря доказування, його розподілу та суб'єктів були предметом дослідження у багатьох працях вчених-процесуалістів, зокрема Ю.С. Гамбарова, Є.В. Васьковського, В.Д. Андрійцьо, І. Є. Енгельмана, О.В. Бауліна, В.В. Комарова, М.К. Треушникова, І.В. Решетниковой, В.О. Єрмолаєвої та ін.

Мета статті – сформулювати специфіку застосування, а також визначити суб'єктний склад правила розподілу обов'язків по доказуванню на окремих стадіях цивільного процесу.

Виклад основного матеріалу. Цивільне процесуальне законодавство закріплює правило, за яким кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Обов'язок по доказуванню покладається також на третіх осіб, органи

[1] Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 86.

державного управління та інших осіб, які беруть участь у справі. Отже, ЦПК України покладає обов'язок по доказуванню на того, хто звернувся за допомогою до суду[1].

При прочитанні курсу лекцій проф. Ю.С. Гамбаров в 1894-95 р. стверджував, що за часів панування формальної системи доказів у цивільному процесі доводити могла тільки одна сторона, тоді як інша сторона зовсім не допускалася до доказів та доказування зокрема. Таким привілеєм наділялася сторона, яка, судячи зі змісту пред'явлених до суду сторонами тверджень, виявлялася володаркою більш ймовірного, порівняно з іншою стороною, права на предмет спору, яка разом з тим хотіла з самого початку тільки зберегти за собою те, що їй належить по праву, тоді як інша особа мала намір позбавити її користування цим правом. Тому за тим, на кого нападали, було і право на пред'явлення доказів, тобто на засвідчення пред'явлених ними тверджень[2]. Звідси випливає, що доказ у стародавньому формальному процесі був не обов'язком, а правом, перевагою однієї сторони перед іншою, яка була позбавлена цього права, – перевагою, яка переходила в тягар лише в тому випадку, якщо їм не користувалися.

Цікаву думку висловлював Ю.С. Гамбаров, вважаючи, що докази є тягарем або обов'язком, який лежить, перш за все, на «нападаючій» стороні, а протилежна сторона, вільна доти, поки її противник не діє. Тому у цивільно-процесуальному спорі, де позивач вимагає засудження відповідача на яку-небудь дію, стверджуючи з цією метою існування належного йому права, тягар доказування падає насамперед на позивача, а не на відповідача, який тільки заперечує існування затверджуваного його противником права[3].

Потрібно зазначити, що у цивільно-процесуальній науці питання про те, чи є доведення правом чи обов'язком суб'єктів є традиційно актуальним[4].

Наприклад, такі вчені, як М. К. Треушніков, А.Ф. Клейман, С. В. Курильов, І. В. Решетнікова, які розглядають доказування як юридичний обов'язок. Ідея розгляду тягаря доведення як юридичного обов'язку сторін підкріплювалася тим, що його невиконання тягне за собою настання негативних наслідків у вигляді несприятливого результату справи; неможливості повторного звернення до суду з тотожним позовом; розгляд справи за відсутності учасника, що не з'явився; встановлення факту як визнаного учасником при невиконанні їм обов'язку з подання доказів, витребуваних судом.

Протилежну думку мав К.С. Юдельсон, який зазначав, що незалежно від того, яка сторона доводить обставини справи, суд зобов'язаний прагнути з'ясувати дійсні правовідносин сторін. Він не вважав доцільним розглядати доказування як юридичний обов'язок осіб, які приймають участь у справі[5].

Такий видатний вчений-процесуаліст, як Є.В. Васьковський, розглядаючи зміст «обов'язків доказування», імперативно писав, що такого обов'язку зовсім не існує, оскільки сторони вільні не робити взагалі ніяких процесуальних дій[6].

Право доказування виступає як можливість збирання та подання доказів, участь у їх дослідженні, попередній оцінці. Воно гарантується сукупністю процесуальних засобів і реалізується заінтересованими особами особисто або за допомогою суду відповідно до своїх інтересів та вибору способу поведінки.

Обов'язок по доказуванню полягає у необхідності виконання комплексу відповідних дій. Даний обов'язок гарантується настанням несприятливих правових наслідків у випадку їх невиконання, зокрема відмовою суду визнати наявність юридичного факту в разі невиконання стороною обов'язку по його доказуванню; якщо позивач не доведе підставу вимоги, то в позові належить відмовити.

---

[1] Шкребець, Д.М. (2011). Суб'єкти доказування та їх роль у цивільному судочинстві. *Журнал «Судова апеляція»,* 121.

[2] Гамбаров, Ю.С. (2005). Гражданский процесс: Курс лекций, читанных проф. Гамбаровым в 1894–95 ак.г. (извлечения). *Гражданский процесс: хрестоматия*. Москва: Городец, 381-382.

[3] Гамбаров, Ю.С. (2005). Гражданский процесс: Курс лекций, читанных проф. Гамбаровым в 1894–95 ак.г. (извлечения). *Гражданский процесс: хрестоматия*. Москва: Городец, 383-384.

[4] Аллахвердиев, В. (2011). Субъективный аспект бремени доказывания в гражданском процессе Украины, Республики Азербайджан и Российской Федерации. *Журнал «Судова апеляція»,* 114.

[5] Юдельсон, К.С. (1951). *Проблемы доказывания в советском гражданском процессе*. Москва: Госюриздат, 84-85.

[6] Васьковский, Е.В. (1917). *Учебник гражданского процесса*, 2-е изд. Москва.

Доказування процесуальних фактів має деякі особливості, які дозволяють за певних умов розглядати доказування як обов'язок учасника процесу. По-перше, якщо сторона клопоче про забезпечення позову, вона повинна довести наявність підстав для цього, в іншому випадку суд посилатиметься на їх відсутність, і в задоволенні клопотання буде відмовлено. Відповідно до вітчизняного законодавства особа, яка бере участь у справі, несе обов'язок сповістити суд про причини неявки у судове засідання і надати суду докази поважності цих причин, в іншому випадку суд отримає право розглянути справу у відсутності даного учасника[1].

Безумовно, юридичний обов'язок сторони надати суду докази закріплюється у процесуальному законодавстві, але не для підтвердження учасником процесу підстави позову або підстав заперечень проти позову, тобто не для виконання доказового тягаря, а для вирішення різного роду процесуальних питань, що виникають в ході розгляду справи або після прийняття рішення[2].

У судовому проваджені сторони наділені правом захищати свою позицію, а отже, від їх розсуду залежить, чи надавати суду докази. Т.В. Руда вважає, що доказування є правом сторони, і якщо вона бажає виграти цивільно-процесуальний спір, то неминуче буде обтяжена поданням доказів, здатними переконати суд вирішити справу на її користь. Тому при реалізації права подавати докази на сторону покладається тягар доказування[3].

Доведення є і правом, і обов'язком суб'єктів доказування. Як правило, сторона в повній мірі використовує свої права і проявляє активність в доведенні фактів в своїх інтересах, якщо навіть вона і звільнена від обов'язків доведення в силу зазначеного закону.

Питання про коло учасників процесу, між якими розподіляється тягар доказування є також суперечливим. У літературі неодноразово висловлювалися думки про те, що суд не повинен розглядатися як суб'єкт тягаря доказування.

Незважаючи на різну правову природу обов'язків суду та осіб, які беруть участь у справі, суд не може ухилитися від участі у доказуванні та виконанні тих дій, які покладені на нього законом. Необхідність для суду вчинити будь-які дії по встановленню юридично значимих обставин зумовлена не особистою зацікавленістю у результаті справи, а законодавчо проголошеною роллю як органу правосуддя. А сторони, навпаки, доводять те, що судове рішення вплине на їх правовий статус, на обсяг і характер їх прав і обов'язків в матеріальних правовідносинах[4].

Суд визначає які обставини мають значення для справи, якій із сторін вони підлягають доведенню, ставить їх на обговорення, навіть якщо сторони на будь-які з них не посилалися[5].

Процесуальне законодавство України вказує, що суд не має права вимагати від сторін виконання дій по доказуванню. Проте, як владний орган, суд має право видавати обов'язкові розпорядження, адресовані на будь-якого суб'єкта, як на того, який бере участь у справі, так і на сторонній. При цьому розпорядження суду щодо витребування доказів однаково обов'язкові для всіх осіб[6].

Такий процесуальний обов'язок, як обов'язок подання доказів, стосується також і третіх осіб.

Так, третя особа, що заявляє самостійні вимоги на предмет спору, користується правами та обов'язками позивача, так як, вона повинна довести обставини, якими обґрунтовує свої вимоги.

Третя особа, яка не заявляє самостійні вимоги, повинна доказати факти, які впливають на її відносини зі стороною в процесі.

Законний представник також є суб'єктом процесу доказування і на нього поширюється обов'язок доказування в силу виконання ним своїх функцій перед особою, яку він представляє.

---

[1] Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 90-91.

[2] Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел.* Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 94.

[3] Руда, Т.М. (2012). Докази і доказування в цивільному процесі. *Центр політико-правових реформ*. <http://www.pravo.org.ua/files/ARF.pdf>.

[4] Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 88.

[5] Треушников, М.К. (2004). *Судебные доказательства*. Москва: Городец, 58.

[6] Аллахвердиев, В. (2011). Субъективный аспект бремени доказывания в гражданском процессе Украины, Республики Азербайджан и Российской Федерации. *Журнал «Судова апеляція»,* 114.

Органи державної влади та інші публічні представники, які пред'являють позов на захист інтересів інших осіб, зобов'язані доказати обставини, які лежать в основі пред'явленого ними позову. Тобто, обов'язок доказування лежить на всіх суб'єктах, які беруть участь у справі[1].

На думку В.Д. Андрійцьо, загальне правило розподілу обов'язків доказування стосується всіх етапів процесу доказування, а не тільки етапу збору доказів. Оскільки дане правило націлюється на доказування, під яким розуміється процесуально-розумова діяльність осіб, які беруть участь у справі, та суду по встановленню обставин справи, то, виходить, що дане правило діє на кожному етапі процесу доказування[2].

На стадії відкриття провадження у справі в суді доказування здійснюється позивачем в заочній формі, оскільки безпосереднє спілкування позивача з судом на цій стадії є скоріше винятком, ніж правилом. А саме, позивач при підготовці позовної заяви та направлення її до суду повинен підтвердити належними письмовими доказами кожну обставину, наявність підстав для звільнення від доказування, а також дотримання порядку пред'явлення позову. Таким чином, на цій стадії позивач повинен ретельно виконувати покладений на нього обов'язок доказування з метою відкриття провадження у справі.

Стосовно ролі суду в доказуванні на стадії відкриття провадження у справі, то вона полягає в оцінці наявності передумов і дотримання порядку пред'явлення позову. Тобто судом встановлюються факти процесуального характеру, адже відсутність доказів наявності передумов і дотримання порядку пред'явлення позову, виявлені на стадії відкриття провадження у справі, тягнуть несприятливі наслідки – відмову в прийнятті заяви, її повернення або залишення без руху.

На стадії провадження у справі до судового розгляду суддя у попередньому судовому засіданні визначає факти, які необхідно встановити для вирішення спору і які з них визнаються кожною стороною, а які підлягають доказуванню, також, суддя встановлює, які докази подані чи подаються на попередньому судовому засіданні кожною стороною для обґрунтування своїх доводів чи заперечень щодо невизнаних обставин; проводить огляд на місці, огляд письмових та речових доказів, за клопотанням осіб, які беруть участь у справі; вирішує питання про витребування доказів та виклик свідків, про проведення експертизи, залучення до участі у справі спеціаліста, перекладача, особи, яка надає правову допомогу, або про судові доручення щодо збирання доказів(ЦПК України ст.130 п.6). Таким чином, неможливо заперечувати той факт, що суддя активно виконує покладений на нього тягар доказування на стадії провадження у справі до судового розгляду.

Основною проблемою на стадії провадження у справі до судового розгляду, в тому числі у процесі доказування, є те, що учасники процесу не орієнтовані на активну доказову діяльність. Сторони лише зобов'язані подати свої докази до або під час попереднього засідання у справі, а якщо попереднє судове засідання не проводиться – до початку розгляду справи по суті. Законодавець проголошує можливість для суду здійснювати і закріплювати процесуальні дії на стадії підготовки, а для учасників процесу-визначення в повному обсязі своєї позиції до початку розгляду та доводити її до інших учасників процесу[3].

Процесуальним вирішенням цієї проблеми є включення до ЦПК України нової норми, яка буде детальніше регулювати порядок підготовки справи до розгляду та встановлювати обов'язки суб'єктів доказування щодо розкриття доказів, підготовці заперечень і відгуків, що значною мірою ліквідує пасивність учасників процесу.

Розподіл доказового тягаря на стадії судового розгляду підкорюється загальним правилам, але все ж таки має деякі особливості доказової діяльності. Можна розглядати участь сторони у засіданні як один із напрямів реалізації доказового тягаря. Логічно припустити, якщо сторона не з'явиться на засідання, вона не зможе відреагувати на доказову дію протилежної сторони. Тому для успішного виконання доказових обов'язків необхідна особиста участь в процесі або участь через представника.

Суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити усі докази у справі. Суд, заслухавши пояснення сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, встановлює порядок

[1] Андрійцьо, В.Д. (2013). Принцип розподілу обов'язків доказування як загальне правило доказового процесу цивільного судочинства. *Адвокат, 12,* 21-22.

[2] Андрійцьо, В.Д. (2013). Принцип розподілу обов'язків доказування як загальне правило доказового процесу цивільного судочинства. *Адвокат, 12,* 22.

[3] Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 186-187.

з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог та заперечень, та порядок дослідження доказів, якими вони обґрунтовуються. У разі потреби порядок дослідження доказів може бути змінений судом. На даному етапі розширення повноважень суду стосовно дослідження обставин справи могло б позитивно вплинути на продуктивність судового процесу в цілому.

Предметом доказуваня під час судового розгляду є факти, які обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або мають значення для вирішення справи і підлягають встановленню при ухвалі судового рішення.

Якщо під час судових дебатів виникає необхідність з'ясувати нові обставини, що мають значення для справи, або дослідження нових доказів, суд постановляє ухвалу про повернення до з'ясування обставин справи. Звідси можна встановити, що завдяки тому, що суддя під час відкриття провадження у справі, попереднього судового засідання та судового розгляду проводить безліч процесуальних дій стосовно з'ясування обставин справи, розгляду наданих сторонами доказів та встановлення розподілу доказових обов'язків, а також дій з надання сторонам сприяння в збиранні доказів, він є невід'ємним суб'єктом розподілу onus probandi у цивільному процесі.

На стадії апеляційного провадження особливості доказової діяльності визначені тим, що способом перевірки законності та обґрунтованості судових рішень у даному випадку є повторний розгляд справи по суті. При цьому апеляційна інстанція має право досліджувати вже наявні матеріали справи, досліджуючи і оцінюючи їх без будь-яких обмежень. Сторони та інші особи, які беруть участь у справі мають право оскаржити рішення суду першої інстанції повністю або частково[1].

Потрібно підкреслити, що в апеляційній скарзі повинні бути зазначені нові обставини, що підлягають встановленню, докази, які підлягають дослідженню чи оцінці, обґрунтування поважності причин неподання доказів до суду першої інстанції, заперечення проти доказів, використаних судом першої інстанції[2].

Тобто, суд апеляційної інстанції розглядає справу на підставі не тільки наявних у справі доказів, а й нових при наявності істотних причин (неможливість раннього дослідження доказу, відмова суду у його витребуванні), можливе залучення додаткових доказів.

В апеляційному провадженні розширюються межі доказування за рахунок покладання на заявника тягаря доведення наявності підстав для зміни або прийняття нового рішення.

Суддя-доповідач під час розгляду справи апеляційним судом встановлює межі, в яких повинні здійснюватися перевірка рішення(ухвали), встановлюватися обставини і досліджуватися докази. Після чого діє особа, яка подала апеляційну скаргу. У разі якщо апеляційні скарги подали обидві сторони – першим дає пояснення позивач. Далі дають пояснення інші особи, які беруть участь у справі[3].

На даний момент при реалізації права касаційного оскарження дослідити докази і встановити факти постають проблеми організаційного порядку. Нинішній спосіб перевірки ухвал судів першої інстанції істотно обмежує можливості касації повноцінно досліджувати наявні у справі докази. Неможливість повноцінної реалізації касаційних повноважень визначається розглядом справи лише колегією у складі п'яти суддів без повідомлення осіб, які беруть участь у справі, а також відсутністю процесуальної фігури секретаря судового засідання, протоколювання розгляду справи касаційної інстанцією. У разі необхідності суд може викликати осіб, які брали участь у справі, для надання пояснень по справі. Особа, яка звернулася зі скаргою, несе обов'язок послатися на наявність підстав до перегляду судового рішення.

У своїх поясненнях сторони та інші особи, які беруть участь у справі, можуть наводити тільки ті доводи, які стосуються підстав касаційного розгляду справи. Під час розгляду справи суд перевіряє в межах касаційної скарги правильність застосування судом першої інстанції або апеляційної інстанції норм матеріального чи процесуального права, тобто, він не може

[1] Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 192.

[2] *Цивільний процесуальний кодекс України 2004* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 40-42,* 492.

[3] *Цивільний процесуальний кодекс України 2004* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 40-42*, 492.

встановлювати або вважати доведеними обставини, що не були встановлені в рішенні чи відкинуті ним, вирішувати питання про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими. Касаційний суд обмежений межами позовних вимог, заявлених у суді першої інстанції, однак в інтересах законності має право перевірити рішення суду першої інстанції в повному обсязі.

Існує декілька шляхів за допомогою яких касаційна інстанція дійсно отримала б можливість досліджувати і оцінювати доказовий матеріал. Для цього недостатньо закріпити відповідне право в процесуальному законі. Суди касаційної інстанції повинні бути наділені тими ж можливостями що і суди першої інстанції.

Було б логічно, якби діяльність по оцінці правильності встановлення фактичних обставин справи завершувалася на стадіях апеляції, а також касації в цивільному судочинстві. Доказова діяльність не може тривати необмежено довго, так як, можливість необмежено розглядати результати доведення знижує активність осіб, що беруть участь у справі, і в кінцевому підсумку, ефективність правосуддя. Функціонування вищих контролюючих органів можливо і навіть необхідно, однак їх компетенція повинна обмежуватися перевіркою правильності застосування правових норм.

Особливістю провадження з перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами є обмеження меж судового пізнання. Доведенню підлягають не обставини, що входять до складу предмета доказування у справі, а наявність нововиявлених обставин. Таким чином, розгляд спору по суті на даній стадії процесу є неможливо[1].

Сторона, яка звернулася із заявою повинна вказати нововиявлені істотні обставини для справи, що не були та не могли бути відомі особі, яка звернулася із заявою, на час розгляду справи. У заяві про перегляд рішення, ухвали суду чи судового наказу також повинна міститися дата їх відкриття або встановлення. Крім того, заявник повинен довести, що встановлення обставин, на які він посилався, може вплинути на висновки суду, який виніс рішення[2].

Загальний обов'язок суду надавати учасникам процесу сприяння в збиранні доказів зберігається і на цій стадії процесу. Суд несе обов'язок обговорити клопотання учасника процесу про витребування доказів, що підтверджують наявність нововиявлених обставин, та, в разі задоволення клопотання-витребувати їх.

Висновки. Тягар доказування – це комплексне процесуальне явище, яке стосується всіх учасників процесу доказування та представляє собою поєднання прав учасників процесу надати та довести існування тих фактів, на яких вони обґрунтовують свої вимоги і заперечення, обумовлені його матеріально-правовою зацікавленістю в результаті справи, обов'язків по доведенню фактів, які мають процесуальне значення, а також обов'язок суду у дослідженні та сприянні збиранню доказів та, перш за все, визначенні предмету доказування та розподілу обов'язків щодо доказування між учасниками процесу.

Загальне правило розподілу доказових обов'язків діє на кожній стадії процесу. Проте, зміст загального правила має специфічні ознаки, обумовлені процесуальними завданнями, які вирішуються на тій чи іншій стадії процесу. Тому існує необхідність в уточнені, доповнені та конкретизації загального правила, які надалі могли б застосовуватися в усіх справах незалежно від їх матеріально-правової природи.

References:

1. *Tsyvilnyy protsesualnyy kodeks Ukrayiny 2004* [Civil procedural code of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], *no. 40-42,* 492. [in Ukrainian].
2. Baulin, O.V. (2004). *Bremja dokazyvanija pri razbiratel'stve grazhdanskih del* [The burden of proof in the proceedings of civil cases]. Moscow: OAO «Izdatel'skij dom «Gorodec». [in Russian].
3. Shkrebets, D.M. (2011). Subyekty dokazuvannya ta yikh rol u tsyvilnomu sudochynstvi [Subjects of proof and their role in civil proceedings]. *Zhurnal "Sudova apelyatsiya"* [Journal "The judicial appeal"], 119–126. [in Ukrainian].

[1] Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 209.

[2] Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 209.

4. Gambarov, Ju.S. (2005). *Grazhdanskij process: Kurs lekcij, chitannyh prof. Gambarovym v 1894–95 ak.g. (izvlechenija).Grazhdanskij process: hrestomatija* [Civil process: The course of lectures, read by prof. Gambarov in 1894-95 years. (extraction)]. Moscow: Gorodec. [in Russian].
5. Allahverdiev, V. (2011). Sub'ektivnyj aspekt bremeni dokazyvanija v grazhdanskom processe Ukrainy, Respubliki Azerbajdzhan i Rossijskoj Federacii [The subjective aspect of the burden of proof in the civil process of Ukraine, the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation]. *Zhurnal "Sudova apeljacija"* [Journal "The judicial appeal"], 113-119. [in Russian].
6. Judel'son, K.S. (1951). *Problemy dokazyvanija v sovetskom grazhdanskom processe* [The problems of proof in the Soviet civil process]. Moscow: Gosjurizdat. [in Russian].
7. Vas'kovskij, E.V. (1917). Uchebnik grazhdanskogo processa [Textbook on civil procedure]. *2nd ed*. Moscow. [in Russian].
8. Ruda, T.M. (2012). Dokazy i dokazuvannya v tsyvilnomu protsesi [Proofs and proving in the civil procedure], avtoreferat. *Tsentr polityko-pravovykh reform* [The center of political and legal reforms]. <http://www.pravo.org.ua/files/ARF.pdf>.[in Ukrainian].
9. Treushnikov, M.K. (2004). *Sudebnye dokazatel'stva* [Judicial evidences]. Moscow: Gorodec. [in Russian].
10. Andriytso, V.D. (2013). Pryntsyp rozpodilu obovyazkiv dokazuvannya yak zahalne pravylo dokazovoho protsesu tsyvilnoho sudochynstva [The principle of distribution the burden of proof as the general rule of proving process of the civil proceedings]. *Advokat* [Advocate], *no. 12*, 20-23[in Ukrainian].

Олег Хавронюк
Хмельницький університет управління та права, Україна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ВИРОБНИКІВ БАЗ ДАНИХ НА ОСНОВІ ПРАВА SUI GENERIS

Oleh Havroniuk
Khmelnytskyi University of Management and Law, Ukraine

GENERAL OVERVIEW OF THE CIVIL LEGAL MECHANISM OF PROTECTION OF RIGHTS AND INTERESTS OF DATABASES MAKERS ON THE BASIS OF SUI GENERIS RIGHT

The article examines the legal mechanism for protecting the rights of makers (producers) of investment databases, as defined by Directive 96/9/EC of the European Parliament and of the Council on the legal protection of databases and implemented in the national legislation of the majority of European Union member states. It analyzes the constituents of the concept of violating the rights and interests of database producers protected by the sui generis right through the prism of illegally removing and/or reusing the entire content of the database or a quantified and/or qualitatively determined part thereof. Particular attention is paid to the practice of the European Court of Justice, the legislation of European states and the foreign doctrine of establishing the criteria for the violation of the rights of database producers. On the basis of this, the author examines the possibility of using general and special methods of protecting civil rights, and in particular intellectual property rights, of database producers, which are enshrined in Ukrainian civil law.

Keywords: database, sui generis right, compilation of data, rights to databases, civil rights and interests.

Дослідження заснованого на праві sui generis механізму захисту прав та інтересів виробника бази даних слід здійснювати з огляду на встановлення змісту відповідного правопорушення, способів захисту, які можуть бути застосовані належним суб'єктом та санкцій щодо правопорушника. Виходячи з цього та враховуючи специфіку термінології, застосовуваної у Директиві 96/9ЄС Європейського парламенту та Ради від 11 березня 1996 року про правову охорону баз даних (далі – Директива 96/9/ЄС)[1], необхідним буде також звернення до доктринальних напрацювань і судової практики в аспекті встановлення обсягу і значення окремих використовуваних європейським законодавцем термінів та понять.

Відповідно до засадничої щодо права sui generis ч. 1 ст. 7 Директиви 96/9/ЄС держави-члени ЄС повинні передбачити право творців інвестиційних (неоригінальних, не захищених авторським правом) баз даних стати на заваді вилученню чи повторному використанню всієї або значної, визначеної кількісно або якісно, частини змісту даної бази. Розглянемо поняття «вилучення», «повторного використання» та «значної частини змісту бази даних», зосередившись, спочатку, на перших двох.

Порівняно значної конкретизації (щодо інших понять) наведені терміни набувають у положеннях преамбули та далі у тексті Директиви. Так, п. 42 містить вказівку на те, що згадане право виробника бази даних спрямоване проти дій користувача в обхід законних прав виробника

[1] *Directive 96/9/EC* of the European Parliament and of the Council of 11 March 1996 on the legal protection of databases <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31996L0009:EN:HTML> (2017, листопад, 27)

і які завдають таким чином шкоди виробнику, а також пов'язане не лише з протидією виготовленню конкурентного виробу, а й стосується захисту від користувача, який своїми діями завдає істотної, визначуваної кількісно або якісно, шкоди виробнику, що зазнав затрат. Права законного користувача та винятки з права виробника бази даних протидіяти таким маніпуляціям зі змістом бази даних не охоплюються обсягом цієї наукової статті, тому зосередимось виключно на випадку вчинення правопорушення.

У світлі цього, далі, у ч. 2 ст. 7 Директиви 96/9/ЄС містяться нормативні дефініції досліджуваних понять: 1) під «вилученням» розуміється постійне або тимчасове перенесення всього або істотної частини змісту бази даних на інший носій будь-яким способом і в будь-якій формі; 2) у свою чергу, «повторне використання» включає будь-яку форму надання невизначеному колу осіб всього або істотної частини змісту бази шляхом розповсюдження копій, прокату, передачі електронним шляхом або іншої форми передачі. При цьому, перший продаж копії бази даних у Європейському співтоваристві правоволодільцем або за його згодою призводить до вичерпання права контролю за перепродажем даної копії у його межах. До цього у п. 3 ч. 2 цієї ж статті додається, що надання в публічне користування не є дією з вилучення або повторного використання. Частина 5 також презюмує настання відповідальності за вилучення чи неодноразове повторне і систематичне використання неістотних частин змісту бази даних, що складає дії, які суперечать нормальному використанню даної бази даних або яке завдало б невиправданої шкоди законним інтересам виробника бази, застерігаючи, що такі дії не допускаються.

Таким чином вилучення та повторне використання як дії, що складають основу порушення права sui generis, пов'язуються з незаконним використанням змісту бази даних, полягаючи у переміщенні матеріалів, які його складають, або розповсюдженні шляхом продажу, прокату або передачі іншими способами без згоди виробника бази даних та з перевищенням обсягів дозволених дій Директивою 96/9/ЄС та самим виробником. Крім цього вилучення та повторне використання можуть здійснюватись послідовно однією й тією ж особою в рамках одного умислу, як це мало місце у справі Football Dataco Ltd and Others v Sportradar GmbH and Sportradar AG[1], де окрім цього, на думку Генерального радника Круза Віллалона, вилучення змісту бази даних «Football Live» було здійснено в одній державі, а повторне використання через конкретну послідовність дій у кількох державах-членах Європейського Співтовариства[2].

Європейський суд справедливості у одному з найбільш значимих для усієї концепції права sui generis рішенні у справі The British Horseracing Board Ltd and Others v William Hill Organization Ltd[3], присвятив питанню змісту понять вилучення та повторного використання багато уваги. Узагальнимо найбільш важливі з висновків Суду:

1) вказані поняття слід тлумачити, виходячи з мети існування права sui generis, що має захистити виробника від дій, які виходять за межі законного використання та завдають шкоди інвестуванням організатора створення бази даних, а отже не важливо, чи здійснюється таке порушення з метою створення іншої бази даних, що буде чи не буде складати конкуренцію оригінальній, чи здійснюються такі дії з будь-якою іншою метою, комерційною чи некомерційною (пп. 45-48 рішення із посиланням на п. 42 преамбули Директиви 96/9/ЄС);

2) використання виразу «будь-яким способом та у будь-якій формі» щодо здійснення вилучення та повторного використання свідчить про те, що законодавці Співтовариства прагнули надати досліджуваним концепціям широкого тлумачення, включаючи будь-яку дію з привласнення та надання доступу для громадськості, без згоди виробника бази даних, результатів його інвестування,

[1] *Football Dataco Ltd, Scottish Premier League Ltd, Scottish Football League, PA Sport UK Ltd v Sportradar GmbH, Sportradar AG Case C‑173/11* (Judgment of the Court, Grand Chamber) [2012] <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=Database&docid=128651&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=704077#ctx1> (2017, листопад, 27).

[2] *Football Dataco Ltd, Scottish Premier League Ltd, Scottish Football League, PA Sport UK Ltd v Sportradar GmbH, Sportradar AG Case C‑173/11* (Opinion of Advocate General Cruz Vallalon) [2012] <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=Database&docid=124197&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=704077#ctx1> (2017, листопад, 27).

[3] *The British Horseracing Board Ltd and Others v William Hill Organization Ltd Case C-203/02* (Judgment of the Court, Grand Chamber) [2004] <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=49633&doclang=EN> (2017, листопад, 27).

вилучених не лише безпосередньо з компіляції даних, але і з її копій, позбавляючи його, таким чином, доходів, що мали компенсувати здійснені інвестиції (пп. 51-53 рішення із посиланням на згадуваний нами п. b ч. 2 ст. 7 Директиви 96/9/ЄС у частині того, що продаж копій бази даних позбавляє виробника бази даних контролювати їх повторний продаж, але не права запобігати вилучення та повторному використанню змісту, що складає таку копію, а звідси і те, що незаконні дії можуть бути здійснені і без прямого доступу до первинної бази даних, наданої для публічного доступу). Стікс-Хакль К. додає, що поняття «вилучення» не означає, що переміщені матеріали повинні бути повністю видалені з первинної бази даних, як і не вказує на необхідність їх подальшого оприлюднення (на відміну від повторного використання) – інформація може бути вилучена суто в приватних цілях та не наносити жодної «фізичної» чи змістовної шкоди базі даних як такій[1]; з приводу чого у доктрині також підкреслюється, що, хоча прецедентне право досі не встановило чітких визначень для понять «вилучення» та «повторне використання», публічний інтерес зумовлює те, що такі поняття не можуть тлумачитись більш вузько, ніж тлумачиться термін «копіювання»[2].

3) право sui generis не обмежує можливість законного користувача отримувати інформацію з бази даних, вилучати її у незначній частині, а також не поширюється на випадки, коли виробник бази даних надає згоду (укладає договір) про повторне використання бази даних шляхом поширення її для громадськості, маючи право на отримання з цього відповідних доходів та не вичерпуючи у обох випадках своє право sui generis. При цьому у випадках передачі електронними засобами або через матеріальну копію це право теж не вичерпується, а у разі, коли відображення на дисплеї змісту бази даних викликає необхідність постійного або тимчасового перенесення всієї або істотної частини цієї бази на інший носій, на цю дію повинен бути одержаний дозвіл правоволодільця (пп. 54-60 рішення із посиланням на пп. 41, 43-44 преамбули та ч. 5 ст. 7 і ч. 1 ст. 8 Директиви 96/9/ЄС) – у зв'язку з цим положенням право здійснення вилучення щодо електронних баз даних нерідко порівнюють із правом здійснення електронного доступу у інформаційному праві[3,4];

Виходячи з вищевикладеного, дії з вилучення (передачі змісту бази даних) та повторного використання (доведення до громадськості змісту бази даних), незалежно від мети та способу їх здійснення, за умови, що вони стосуються всієї або значної частини змісту бази даних вимагають дозволу виробника бази даних, навіть якщо він надав публічний доступ до неї або її значної частини самостійно чи через третіх осіб.

Європейський суд справедливості, підсумовуючи, у п. 67 рішення, зазначив, що поняття «вилучення» та «повторне використання» у розумінні ст. 7 Директиви 96/9/ЄС слід розуміти як дії, що стосуються будь-якого недозволеного виробником бази даних одержання або поширення серед громадськості всього або частини змісту бази даних, не маючи на увазі здійснення прямого доступу до відповідної бази, але незалежно від того, чи надав виробник бази даних до неї такого доступу для громадськості, не зачіпаючи, таким чином, його права протидіяти таким діям і у разі надання такого доступу, що обумовлено тим, що найбільшої економічної вигоди виробник бази даних отримує саме від надання публічного доступу до використання компіляцій даних як це має місце, до прикладу, при використанні найбільшої на планеті базі даних та, одночасно, веб-сайту, присвяченому світовому кінематографу – Internet Movie Database (скорочено – IMDb).

Поглиблення окремих важливих аспектів вчинення правопорушення шляхом вилучення та/або повторного використання змісту бази даних знайшло вираження у наступних рішеннях Європейського суду справедливості. Так, у підсумкових положеннях рішення у справі Directmedia Publishing GmbH v Albert-Ludwigs-Universitdt Freiburg[5] Суд резюмував таке: «переміщення

[1] *Fixtures Marketing cases* (Opinion of Advocate General Stix-Hackl delivered on 8 June 2004) [2004] <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf;jsessionid=9ea7d2dc30db7dffaa8ee5894475aea2da36e35b3baa.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxqTch90?text=&docid=48762&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=59702> (2017, листопад, 27)

[2] Lubens, R. (2003). Survey of Developments in European Database Protection. *Berkeley Technology Law Journal*, *18,* 470.

[3] Davison, M. J. (2007). *The Legal Protection of Databases*. Cambridge University Press, 87.

[4] Kaye, L. (1995). The Proposal EU Directive for the Legal Protection of Database: A Cornerstone of the Information Society? *European Intellectual Property Review, 12,* 583.

[5] *Directmedia Publishing GmbH v Albert-Ludwigs-Universitдt Freiburg Case C‑304/07* (Judgment of the Court, Grand Chamber) <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=database&docid=69093&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=8653#ctx1> (2017, листопад, 27)

матеріалів з однієї захищеної бази даних до іншої з вказівкою на першу базу даних як їх джерело із власною оцінкою матеріалів, отриманих з першої бази даних, може конституювати «вилучення» у розумінні ст. 7 Директиви 96/9/ЄС, у випадку, що належить встановити відповідному суду, якщо такі дії були здійснені щодо істотної частини бази даних, визначеної кількісно або якісно; або якщо такі дії були здійснені щодо переміщення незначних частин змісту бази даних, але внаслідок свого повторюваного або систематичного характеру це матиме наслідком реконструкцію істотної частини такого змісту».

Важливо дослідити також дефініцію істотної частини змісту бази даних, оскільки без цього обмеження право протидіяти повторному використанню (як і вилученню) захищатиме базу даних само по собі *(per se)*[1], поширюючи свою дію і на найменші з точки зору обсягу та значення її складові елементи, перетворюючи захист інвестицій у монополізацію будь-якої інформації, що міститься у базі даних.

Базове тлумачення цього поняття Європейським судом справедливості також закріплене у рішенні у справі The British Horseracing Board Ltd and Others v William Hill Organization Ltd[2], у п. 82 якого в якості висновків з цього приводу вказується, що вираз «істотна частина змісту бази даних, визначена … кількісно» у ст. 7 Директиви 96/9/ЄС відноситься до обсягу інформації, вилученої з бази даних та/або повторно використаної і яка повинна оцінюватись у відношенні до загального обсягу змісту бази даних. Кей А.Т. вказує на те, що досі не досягнуто жодного чіткого консенсусу, який саме рівень пропорцій, якості або обсягу є достатнім щоб визнати права виробника бази даних порушеними, наводячи рішення Паризького Апеляційного суду, у якому судом було встановлено порушення права sui generis, коли лише 12% загального обсягу бази даних було вилучено[3]. Це ще раз підкреслює необхідність у кожній конкретній справі здійснювати визначення цих понять на основі наявних доказів, засновуючись на загальних принципах, а не однозначних законодавчих вказівках.

Щодо критеріїв визначення якісно істотного інвестування у рішенні зазначається принципово інший підхід, за яким вираз «істотна частина змісту бази даних, визначена якісно …» відноситься до рівня інвестування у одержання, перевірку або представлення частини змісту, яка є предметом порушення у формі вилучення та/або повторного використання, незалежно від того, чи є вона значною істотною частиною загального змісту бази даних, що захищається. Будь-яка частина змісту, яка не відповідає одній або обом з вказаних вимог визнається неістотною (оскільки кількісно незначна частина змісту бази даних в дійсності може являти собою, з точки зору отримання, перевірки або надання бази даних, результат значних людських, технічних або фінансових інвестицій). Загалом така позиція у повній мірі кореспондує встановленому нами вище та найбільш доцільному способу визначення істотності інвестування.

У рішенні Європейського суду справедливості в іншій хрестоматійній справі Apis-Hristovich EOOD v Lakorda AD[4], Суд дослідив нові критерії встановлення обсягу вилученого змісту бази даних та часу вчинення такої дії, розмежувавши поняття «постійного» та «тимчасового» перенесення змісту базу даних у розумінні п. а ч. 2 ст. 7 Директиви 96/9/ЄС, зачепивши і питання визначення істотної частини бази даних та сутності матеріалів, що можуть складати її зміст. Звертаючись до узагальнених Судом висновків у цій справі, слід констатувати про закріплення на рівні європейської судової практики таких важливих підходів до розуміння вказаних понять:

1) у випадку, коли сукупність матеріалів складається з відокремлених модулів, обсяг матеріалів, що були нібито вилучені та/або повторно використані з одного з цих модулів повинен (для того щоб визначити чи мало місце вилучення та/або повторне використання частини, визначеної кількісно з бази даних у розумінні ст. 7 Директиви 96/9/ЄС), бути порівняним

[1] Aplin, T. (2005). The EU Database Right: Recent Developments. *Intellectual Property Quarterly*, 15

[2] *The British Horseracing Board Ltd and Others v William Hill Organization Ltd Case C-203/02* (Judgment of the Court, Grand Chamber) [2004] <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=49633&doclang=EN> (2017, листопад, 27)

[3] Key, A. T. *The European Database Directive In Perspective* <https://web.law.duke.edu/cspd/papers/directive.doc> (2017, листопад, 27)

[4] *Apis-Hristovich EOOD v Lakorda AD Case C‑545/07* (Judgment of the Court, Grand Chamber) <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=77503&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=143840> (2017, листопад, 27)

із загальним змістом відповідного модулю, якщо останній самостійно відповідає вимогам, які ставляться до бази даних для її захисту на основі права sui generis;

2) якщо ж такий модуль матеріалів самостійно не відповідає цим вимогам та за умови, що сама сукупність матеріалів їм відповідає (є інвестиційною базою даних), порівняння повинно здійснюватись між обсягом матеріалів, що нібито були вилучені та/або повторно використані з різних модулів бази даних та її загальним змістом;

3) факт того, що матеріали, які нібито були вилучені та/або повторно використані з бази даних, захищеної правом sui generis, були отримані її виробником з джерел, недоступних для громадськості, відповідно до обсягів людських, технічних та/або фінансових ресурсів, задіяних для збору цих матеріалів з цих джерел, може вплинути на класифікацію таких матеріалів як істотної частини, визначеної якісно, змісту відповідної бази даних у розумінні ст. 7 Директиви 96/9/ЄС. Факт того, що фізичні або технічні характеристики, наявні у змісті бази даних, захищеної правом sui generis та створеної конкретною особою, також мають місце у змісті бази даних, створеної іншою особою, може тлумачитись як доказ вилучення, якщо тільки такий збіг не може бути пояснений іншими факторами, ніж переміщення матеріалів між двома базами даних. Природа комп'ютерних програм, які використовуються для роботи з електронними базами даних не є фактором для оцінки існування вилучення у розумінні ст. 7 Директиви 96/9/ЄС;

4) факт того, що матеріали, розміщені у базі даних є офіційною інформацією, доступною для громадськості, не звільняє національні суди від обов'язку надати оцінку наявності вилучення та/або повторного використання істотної частини змісту такої бази даних, щоб перевірити, чи матеріали, які нібито були вилучені та/або повторно використані з цієї бази даних складають її істотну частину, визначену кількісно, як і те, чи являють вони істотні людські, технічні або фінансові інвестиції у одержання, перевірку та надання змісту бази даних. Факт того, що такі матеріали також наявні у іншій базі даних, сам собою недостатній для доведення вилучення, але, за певних умов, може розглядатись як один з доказів цього;

5) розмежування понять «постійного» та «тимчасового» вилучення, вжитих у ст. 7 Директиви 96/9/ЄС засновується на критерії тривалості часу, протягом якого матеріали, що були вилучені з захищеної бази даних зберігались у середовищі іншому, ніж ця база даних. Час самого вилучення з захищеної бази даних, доступної у електронній формі, визначається тим, коли матеріали, що стали предметом переміщення були збережені у середовищі іншому ніж ця база даних. При цьому Суд знову наголошує на раніше висловленій позиції про те, що встановлення наявності чи відсутності вилучення не залежить від цілей, які ставив перед собою порушник, а також від будь-яких модифікацій, які він може здійснити зі змістом бази даних та будь-яких відмінностей у структурній організації первісної бази даних та тієї, у яку були включені відповідні матеріали.

Таким чином, під вилученням у розумінні ст. 7 Директиви 96/9/ЄС слід розуміти незаконні дії користувача бази даних або третіх осіб, вчинені з перевищенням права вільного використання та без дозволу виробника бази даних, спрямовані на тимчасове або постійне (залежно від часу перебування матеріалів за межами бази даних, що захищається правом sui generis) переміщення змісту бази даних, яке кваліфікується як таке незалежно від: 1) перебування бази даних у публічному доступі; 2) способу та форми вилучення; 3) повного видалення чи збереження змісту в межах первинної компіляції даних; 4) цілей подальшого використання вилучених матеріалів та джерела їх втілення (інша база даних, друк матеріалів тощо); 5) використанням у іншій базі даних з вказівкою на первинну базу як їх джерело, здійсненням модифікацій, наданням власної оцінки або без такої вказівки, модифікацій та оцінки; 6) джерела отримання виробником бази даних такої інформації; 7) вилучення матеріалів з окремого модулю, що самостійно відповідає критерію охороноздатності, або з модулів, що не відповідають вимозі істотності інвестування, якщо порівняння здійснюватиметься щодо всього змісту бази даних.

Застосовуючи усі вищевказані пункти по відношенню також до повторного вилучення, слід відзначити, що під цим поняттям європейський законодавець розуміє недозволене виробником бази даних розповсюдження її змісту, що полягає у продажу, передачі, прокату, розміщенню в мережі Інтернет, наданні у користування невизначеному колу осіб будь-яким іншим способом. При цьому як вилучення, так і повторне використання повинні бути здійснені стосовно визначеної якісно (що встановлюється відповідно до затрачених на отримання цієї частини зусиль та здійснених інвестицій) або кількісно (встановлюється шляхом співставлення обсягів вилучених матеріалів

із загальним обсягом бази даних або окремого модулю інформації, якщо він самостійно відповідає критерію захисту на основі права sui generis) істотної частини бази даних або у зв'язку з систематичністю та повторюваністю такий дій, спрямованих на реконструкцію усього або істотної частини змісту бази даних – і стосовно незначних складових елементів такої компіляції.

Отже, порушенням прав та інтересів виробників баз даних, що захищаються на основі права sui generis, є незаконне вилучення та/або повторне використання усього змісту бази даних або визначеної кількісно та/або якісно його частини чи систематичного або повторюваного вилучення незначних частин з метою подальшої реконструкції усього змісту, що завдає майнової шкоди належному правоволоділцю у вигляді втраченого доходу від використання результату вкладених у створення бази даних інвестицій, та не залежить від форми, способу, мети, яку переслідував порушник та інших зовнішніх аспектів його вчинення. Головним є фінансовий інтерес виробника бази даних, а не порушника.

Досліджуючи способи захисту та визначаючи санкції, застосовувані до порушників прав та інтересів виробників баз даних на основі права sui generis, слід констатувати, що Директива 96/9/ЄС залишає ці аспекти механізму захисту вказаних прав, для детального врегулювання, національному законодавцю. Безпосередній предмет захисту формулюється у ст. 7 Директиви як право особи стати на заваді порушенню його прав, а не право звернення до уповноважених органів за захистом, ст. 12 стосовно визначення обсягу передбачає лише те, що держави-члени повинні запровадити відповідні санкції в разі порушення прав, передбачених цією Директивою, на доповнення чого п. 57 преамбули щодо права sui generis вказує, що на додаток до санкцій, передбачених законодавством держав-членів у разі порушення авторського права або інших прав, держави-члени повинні передбачити відповідні санкції в разі несанкціонованого вилучення чи повторного використання змісту бази даних.

Аналізуючи норми цивільного законодавства держав-членів ЄС, можна зробити висновок про панування підходу до поширення на відносини захисту прав на інвестиційні бази даних положень, які стосуються як загальних санкцій, що застосовуються до порушника будь-яких цивільних прав та інтересів, так і тих, що визначаються як такі при захисті авторських та суміжних прав (або прав інтелектуальної власності загалом). Так, § 81 Федерального Закону Австрії «Про авторське право та твори літератури і мистецтва і суміжні права» передбачає застосування загальноцивілістичних способів захисту, якими може скористатись будь-яка особа, чиє виключне право (як авторські права, так і право sui generis) було порушене[1]. Ст. 13-16 та ст. 33 Закону Бельгії «Про бази даних» також передбачає ті ж самі способи захисту, що застосовуються і при порушенні авторських прав (вилучення контрафактних примірників баз даних, опублікування судового рішення про порушення тощо), зазначаючи, втім, що єдиним суб'єктом звернення з відповідними вимогами може виступати лише виробник бази даних[2]. Закон Греції «Про авторське право та суміжні права» у главі II частини IV також передбачає однакові способи захисту для оригінальних та інвестиційних баз даних, зокрема вимоги про вилучення, знищення або передачу контрафактних копій, знарядь вчинення правопорушення та відшкодування збитків, передачу інформації про канали збуту, публікації рішення тощо[3]. Законі Великобританії «Про авторське право та регулювання прав на бази даних»[4] у ст. 23 містить лише загальну відсильну норму до ст.ст. 96-98 Закону «Про авторське право, проектування і патенти»[5], вказуючи про поширення цих норм на відносини захисту інвестиційних

[1] *Bundesgesetz ьber das Urheberrecht an Werken der Literatur und der Kunst und ьber verwandte Schutzrechte (Urheberrechtsgesetz).*
<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001848> (2017, листопад, 27).

[2] *Loi du 31 aoыt 1998 transposant en droit belge la directive europйenne n° 96/9/CE du 11 mars 1996 concernant la protection juridique des base de donnües* <http://www.wipo.int/wipolex/fr/details.jsp?id=406> (2017, novembre, 27).

[3] *Law No. 2121/1993 on Copyright, Related rights and Cultural Matters (as last amended by Law No. 3057/2002 (article 81) and by Law No. 3207/2003 (article 10 par. 33) and by Law No. 3524/2007)*
<http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=186750> (2017, листопад, 27).

[4] *The Copyright and Rights in Databases Regulations 1997* <http://www.legislation.gov.uk/ukasi/1997/3032/contents/made> (2017, листопад, 27).

[5] *United Kingdom Copyright, Designs and Patents Act 1988* <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/48/contents> (2017, листопад, 27).

баз даних. Такий ж підхід закріплено у ст. 338 Закону Ірландії «Про авторське право та суміжні права»[1].

З огляду на подібність поняття санкцій («remedies») у розумінні національних законодавств європейських держав із українськими «способами захисту» звернімось також до останніх.

Розглядаючи конкретні способи, що можуть бути застосованими як складовий елемент механізму захисту прав виробників на бази даних в межах встановленої українським законодавством правової системи та відповідних інститутів права і цивільного законодавства, вважаємо, що закріплені у ст. 16 Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України)[2] загальні способи захисту цивільних прав та інтересів, з урахуванням спрямованості та правової природи кожного з них та за умови запровадження у національне законодавство інституту права sui generis, можуть застосовуватись і у відносинах з захисту права sui generis при зверненні до суду з відповідними вимогами. Виходячи з правової природи інвестиційних баз даних та спираючись на результати попередніх досліджень закономірностей та особливостей застосування загальних способів захисту щодо оригінальних баз даних, які отримують авторсько-правову охорону за українським законодавством, стверджуємо, що найбільш дієвими та відповідними природі права sui generis загальними способами захисту виступатимуть визнання права, припинення дії, що порушує право, відновлення становища, яке існувало до порушення та відшкодування заподіяної виробникові бази даних збитків та іншої майнової шкоди, в тому числі та найперше – упущеної вигоди від використання компіляції даних для повернення вкладених у неї інвестицій.

Визнання права слугуватиме необхідною передумовою для застосування інших способів захисту та включатиме у себе встановлення критерію охороноздатності бази даних на основі права sui generis – здійснення кількісно та/або якісно істотного інвестування у одержання, перевірку або представлення змісту бази даних із дотриманням тих вимог, які висуваються Директивою 96/9/ЄС та тлумачаться сучасною європейською судовою практикою (а саме – Європейським судом справедливості) відносно кожного з елементів цього критерію та суміжних із ними.

Припинення дії, яка порушує право, з огляду на специфіку інвестиційних баз даних, вимагатиме застосування технічних засобів зупинення вилучення інформації з електронної бази даних та накладення арешту (як засобу забезпечення позову та спеціального способу захисту прав інтелектуальної власності одночасно) на контрафактні примірники бази даних, а також на комп'ютерні програми та програмне забезпечення, яке використовувалось для вилучення та/або повторного використання усього змісту або його істотної частини (визначення якої теж повинно буде ґрунтуватись на здобутках європейської цивілістичної доктрини та судової практики).

Відновлення становища, яке існувало до порушення слід застосовувати шляхом приведення бази даних, що стала об'єктом незаконного вилучення всієї або значної частини її матеріалів чи приведення у нефункціональний стан, до попереднього робочого становища, вилучення незаконно здобутих матеріалів з інших компіляцій даних (якщо до їх змісту були долучені матеріали первісної інвестиційної бази даних) – повернення до первісного стану і конкретних згаданих об'єктів прав інтелектуальної власності і загалом того ринку інформації, існування якого вони забезпечують своїм функціонуванням.

З огляду на економічну природу права sui generis, ключовим способом захисту виступатиме відшкодування усієї сукупності майнової шкоди, заподіяної виробникові бази даних – як реальних збитків (які можуть полягати у витратах спрямованих на поновлення порушеного права), так і упущеної вигоди, яка полягатиме у неотриманні організатором створення бази даних запланованих доходів. Вважаємо за доцільне застосовувати і визначені щодо оригінальних баз даних методичні підходи оцінки майнових прав інтелектуальної власності та «альтернативні» способи відшкодування майнової шкоди, зокрема виплату одноразової компенсації замість стягнення збитків.

Безумовне застосування при захисті прав виробника бази даних, знаходитимуть і усі визначені законодавцем спеціальні способи захисту прав інтелектуальної власності, встановлені ст. 432 ЦК України, зокрема застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права на інвестиційні бази даних та збереження відповідних доказів вилучення та/або незаконного

[1] *Copyright and Related Rights Act 2000* <http://www.irishstatutebook.ie/eli/2000/act/28/enacted/en/pdf> (2017, листопад, 27).

[2] *Цивільний кодекс 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2017, листопад, 27).

використання змісту компіляції даних; та вилучення з цивільного обороту товарів, матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення контрафактних примірників баз даних, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності та знищення таких товарів, матеріалів та знарядь.

Підсумовуючи дослідження механізму захисту права sui generis на бази даних, визначимо, що Директива 96/9/ЄС, передбачаючи захист значним інвестиціям у створення та функціонування баз даних, надає їх виробникам юридично визначену та уже апробовану можливість як самозахисту своїх прав, так і звернення до відповідних національних судових інституцій, які у встановленому законом порядку розглядатимуть спори щодо наявності чи відсутності порушення права sui generis. Таким порушенням визнається незаконне вилучення та/або повторне використання змісту бази даних, за умови відповідності останньої визначеному нами вище критерію охороноздатності.

References:

1. *Apis-Hristovich EOOD v Lakorda AD Case C‑545/07* (Judgment of the Court, Grand Chamber) <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=77503&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=143840>. (2017, November, 27). [in English].
2. Aplin, T. (2005). The EU Database Right: Recent Developments. *Intellectual Property Quarterly*, 15. [in English].
3. *Bundesgesetz ьber das Urheberrecht an Werken der Literatur und der Kunst und ьber verwandte Schutzrechte (Urheberrechtsgesetz).* <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001848>. (2017, November, 27). [in German].
4. *Civil Code of Ukraine 2003* (The Verkhovna Rada of Ukraine) <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>. (2017, November, 27). [in Ukrainian].
5. *Copyright and Related Rights Act 2000* <http://www.irishstatutebook.ie/eli/2000/act/28/enacted/en/pdf>. (2017, November, 27). [in English].
6. Davison, M. J. (2007). *The Legal Protection of Databases.* Cambridge University Press, 87. [in English].
7. *Directive 96/9/EC* of the European Parliament and of the Council of 11 March 1996 on the legal protection of databases. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31996L0009:EN:HTML>. (2017, November, 27). [in English].
8. *Directmedia Publishing GmbH v Albert-Ludwigs-Universitдt Freiburg Case C‑304/07* (Judgment of the Court, Grand Chamber). <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=database&docid=69093&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=8653#ctx1>. (2017, November, 27). [in English].
9. *Fixtures Marketing cases* (Opinion of Advocate General Stix-Hackl delivered on 8 June 2004) [2004]. <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf;jsessionid=9ea7d2dc30db7dffaa8ee5894475aea2da36e35b3baa.e34KaxiLc3qMb40Rch0SaxqTch90?text=&docid=48762&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=59702>. (2017, November, 27). [in English].
10. *Football Dataco Ltd, Scottish Premier League Ltd, Scottish Football League, PA Sport UK Ltd v Sportradar GmbH, Sportradar AG Case C‑173/11* (Judgment of the Court, Grand Chamber) [2012]. <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=Database&docid=128651&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=704077#ctx1>. (2017, November, 27). [in English].
11. *Football Dataco Ltd, Scottish Premier League Ltd, Scottish Football League, PA Sport UK Ltd v Sportradar GmbH, Sportradar AG Case C‑173/11* (Opinion of Advocate General Cruz Vallalon) [2012] <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=Database&docid=124197&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=704077#ctx1>. (2017, November, 27). [in English].
12. Kaye, L. (1995). The Proposal EU Directive for the Legal Protection of Database: A Cornerstone of the Information Society? *European Intellectual Property Review,* 12, 583. [in English].
13. Key, A. T. *The European Database Directive In Perspective* <https://web.law.duke.edu/cspd/papers/directive.doc>. (2017, November, 27). [in English].
14. *Law No. 2121/1993 on Copyright, Related rights and Cultural Matters (as last amended by Law No. 3057/2002 (article 81) and by Law No. 3207/2003 (article 10 par. 33) and by Law No. 3524/2007)* <http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=186750>. (2017, November, 27). [in English].
15. *Loi du 31 aoыt 1998 transposant en droit belge la directive europйenne n° 96/9/CE du 11 mars 1996 concernant la protection juridique des base de donnйes* <http://www.wipo.int/wipolex/fr/details.jsp?id=406>. (2017, novembre, 27). [in French].
16. Lubens, R. (2003). Survey of Developments in European Database Protection. *Berkeley Technology Law Journal*, 18, 470. [in English].
17. *The British Horseracing Board Ltd and Others v William Hill Organization Ltd Case C-203/02* (Judgment of the Court, Grand Chamber) [2004] <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=49633&doclang=EN>. (2017, November, 27). [in English].

18. *The British Horseracing Board Ltd and Others v William Hill Organization Ltd Case C-203/02* (Judgment of the Court, Grand Chamber) [2004] <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=49633&doclang=EN>. (2017, November, 27). [in English].
19. *The Copyright and Rights in Databases Regulations 1997* <http://www.legislation.gov.uk/ukasi/1997/3032/contents/made>. (2017, November, 27). [in English].
20. *United Kingdom Copyright, Designs and Patents Act 1988* <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/48/contents>. (2017, November, 27). [in English].

Vadym Pidhorodynskyi, PhD in Law
National University "Odesa Law Academy", Ukraine

HONOR, AUTHORITY AND MORALITY AS A UNIFORM OBJECT OF LEGAL PROTECTION IN UKRAINE'S CRIMINAL CODE

The article examines the honor of an individual, the business reputation of a legal entity, the prestige of the government bodies, and morality as objects of criminal law protection. It was substantiated that these objects are of the same type, but are inherent in different participants in public relations (to a natural person, the legal entity, the state, the society). Effectiveness of the protection of these values is interrelated and interdependent, and depends on the positive characteristics of the participants of these relations themselves.

Protection of these values in the Criminal Code of Ukraine is investigated. It was substantiated that the honor and dignity of an individual defended insufficiently in comparison with the business reputation of a legal entity, the authority of the state power and the morality of society. The author concludes that the lack of the necessary criminal protection of the honor and dignity of a natural person negatively affects the criminal protection of the authority of the state and the morality of society.

Keywords: honor, dignity, morality, authority, slander, insult, crime, object of legal protection.

Formulation of the problem. In the theory of criminal law, the object of criminal legal protection is understood as social relations protected by criminal law. Participants in this relationship are physical and legal persons, the state acting by its authorities, small (nationality, nation) and large (society, humanity) collective foundations.

In the theory of criminal law, more attention was paired to the protection of the physical basis of the existence of these participants criminal legally relations (life, national security, public order) and the material basis (property, system of economic relations and taxation, national security) of the existence of these participants.

On 21 November, Ukrainian people celebrate the Day of Dignity and Freedom. However, the question appears of whose dignity or which participants` dignity in criminal law relations? The people of Ukraine of a certain territorial community or legal entities? And as a sign and conviviality of the dignity of a physical person and his honor is protected by criminal law, along with similar non-property rights of other participants in criminal law relations. The question is also interesting, if is it possible to talk about the honor and dignity of other participants, except for legal persons?

We believe that the carriers of honor and dignity are not only physical persons, but also the state in the person of its bodies, society, any legal entities. Dignity and honor in these participants has another form of manifestation. For example, the state has the authority of its bodies, legal entities have business reputation, and society has morals. These values are one-order, but characteristic for various participants of social relations, at different levels of generalization of criminal legal relations. The Ukrainian legislator, in our opinion, unevenly determined the degree (or intensity) of the criminal legal protection of the said non-property goods in the Criminal Code of Ukraine. Unevenness of criminal legal protection of the above benefits leads to insecurity of the honor and dignity of physical persons.

State of the research. Law scholars devoted a lot of attention to their works to the issue of legal and criminal-legal protection of the values mentioned above. For example, the questions of the comparative analysis of criminal-legal protection of honor and dignity are investigated by A. S. Subbotenko. The scientist came to the conclusion that honor and dignity are protected by the provisions of Section III of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, in which these values act as optional objects (articles 149, 151, 116, 123, 161 of the Criminal Code of Ukraine)[1]. V.A. Bortnik investigated the system

[1] Субботенко, О.С. (2016). *Охорона честі та гідності особи кримінально-правовими засобами (досвід країн СНД та ЄС)*. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 83.

of crimes against honor and dignity much deeper and is related to these acts, such as: 1) encroachment on personal dignity of citizens (articles 365, 373, 296 of the Criminal Code of Ukraine); 2) encroachment on the professional dignity of citizens (articles 345, 346, 350, 377, 398 of the Criminal Code of Ukraine); 3) encroachment on the national and religious dignity of Ukrainian citizens (Article 161 of the Criminal Code of Ukraine); 4) encroachment on women's honor (Articles 152, 153, 154, 303 of the Criminal Code of Ukraine); 5) encroachment on family honor (Article 167 of the Criminal Code of Ukraine); 6) encroachment on the personal honor (public reputation) of a citizen (articles 383, 384 of the Criminal Code of Ukraine)[1].

However, these scientists did not investigate the criminal-legal protection of honor and dignity in the context of acts that encroach on such values inherent in a legal person, state, society. The purpose of this article is to investigate the correlation and interrelationship of the criminal legal protection of the honor and dignity of a physical person, authority and morality as objects of criminal-legal protection, as well as the correlation of these concepts with each other. It is not the subject of this article to analyze such concepts as "morality", "authority", "business reputation" separately, as well as questions of the grounds for criminal liability for encroachment on these values.

Statement of the main material. The honor of a person can be defined as a positive evaluation, which is given by society to the qualities of this person, and dignity as a positive evaluation of a person's self, self-esteem[2].

The right of respect for the honor and dignity of a person, according to Art. 201 of the Civil Code of Ukraine is an inalienable right of every physical person. This provision was thoroughly detailed in the entire civil legislation of Ukraine.

Can the society be recognized as a bearer of honor and dignity? Most scholars will point out that this issue is controversial, as it belongs to the sphere of sociology and constitutional law, but the answer to it will help determine the methodological approach for improving the criminal legal means of protection the honor and dignity of physical persons. In our opinion, society is a carrier of non-property rights, like honor and dignity of a physical person, that evidenced by the following arguments. In Art. 296 of the Criminal Code of Ukraine stated that hooliganism is a gross violation of public order based on apparent disrespect to society. The disrespect to the society can be manifested in a flagrant violation of the rules of conduct in public places by one of the members of the society. In this regard, it can be argued that society can be treated with respect or not respect it and the foundations or rules of its existence. We believe that the society has inherent unwritten features that can be defined as the rules of a co-existence, the basis of the functioning of society, the content and forms of existence of which determine the level of development of such a society within a particular civilization or historical formation. These non-property properties of society, in general, are like the "dignity" of a physical person, and other participants in criminal legal relations (physical, legal entities, the state) are obliged to show respect for them, it means, to adhere to them in their behavior. These properties are a kind of "honor" and "dignity" of society, which is called morality.

In the constitutional law the human rights are divided into four groups. The third generation of human rights includes collective rights based on solidarity: the right for development, for peace, independence, self-determination, freedom from colonial oppression, the right for a decent life, for a healthy environment, for the heritage of humanity, and the right for communicate[3].

Of course, these "collective rights" can be only actualized through "collective subject" – society and its territorial communities, nations, nationalities.

A similar situation is the recognition of the state as the bearer of non-property rights of "analogous" "honor" and "dignity" of an individual. The following arguments testify to the fact that the state is a carrier of a kind of "honor and dignity". The existence of Section XV, entitled "Crimes against the authority of public authorities, local self-government bodies, citizens' associations and crimes against journalists" in the structure Special part of the Criminal Code of Ukraine, confirms that the state ensures the protection of respect for its bodies and officials.

In part 1 of Art. 167 of the Civil Code of Ukraine states that the state has equal rights with other participants in public relations. According to the provisions Art. 1191 CC of Ukraine, the state, in case

[1] Бортник, В.А. (2004)ю *Кримінально-правова охорона честі та гідності особи*. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 112.
[2] Підгородинський, В.М. (2009). Поняття честі та гідності особи. *Вісник прокуратури, 10*, 94.
[3] Лазур, Я.В. (2011). Щодо класифікації прав і свобод людини. *Форум права, 1,* 565-569.

of compensation for moral or any other damage caused by its officials or bodies to physical persons, has a recourse right to such officials. However, the state itself, in accordance with judicial practice for the protection of honor and dignity, in the case of filing a suit in court to protect its honor and dignity, has no right to demand compensation for the moral damage caused (this right is enjoyed only by officials of state authorities), but has the right to demand only refutation of unreliable information[1].

In confirmation that the state in the person of its bodies has authority, which is a kind of "honor and dignity", it is possible to cite some provisions from the criminal legislation of other states. For example, in chapter II "Crimes against the Crown", section XX "Crimes against the Constitution" of the Criminal Code of Spain, Part 3 of Art. 490, entitled "Slander or insult to the King", provides for a qualified defamation and insult to the King, any of his relatives or other senior officials in the performance of their duties or their functions[2].

Section 95 § 3 "Criminal acts against foreign countries" of the Criminal Code of Germany provides for responsibility for insulting bodies and representatives of a foreign state. In § 103 of the Criminal Code of Germany provides for responsibility for insulting the head of state or a member of the government who are on an official visit to Germany[3].

Perhaps someone will have doubts about the connectedness of such concepts as the honor and dignity of a physical person and the authority of public authorities. However, the causal relationship between these concepts is obvious. It should be noted that the infringement on the authority of state authorities in the modern information society is usually carried out through encroachment on the business reputation, honor and dignity of high-ranking officials with the aim of harming the authority of public authorities, and as a result, to undermine the national security of this state.

For example, the theory of the coup d'etat («bloodless revolutions») developed by A. Gramsci is based not on the idea of a riot "bloody and ruthless", but on the idea of fighting for "minds and ideas" by destroying the "cultural core" of society on which any state authority relies. A bloodless revolution, according to A. Gramsci, is not an instantaneous clash of classes, but a permanent, long-term mechanism of changing by small proportions the thoughts and moods of each person by identifying and using the permanent difficulties and problems that exist in each country; a change in the culture of the population (with the help of the media and art), in which the government itself "falls" in your hands.

In turn, this theory was based on the statements and ideas of similar ideas of the Chinese commander Xian Dzi, who wrote 2,500 years ago: «Decompose all the good that exists in the country of your opponent. Involve prominent representatives of your opponent in criminal enterprises. Undermine their prestige and expose it at the right time to the shame of society. Use also the most vile and sad people. Kindle quarrels and clashes among citizens of an enemy country. Interfere with all means to government activity ....»[4].

So, the ultimate goal of encroachment on the authority of public authorities through encroachment on business reputation, honor and dignity of representatives of public authorities is to create favorable conditions for harming the national security of this state.

In its turn, it is exactly the organs of state power provide with the protection of morality in society. Not in vain to the highest state authorities of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the central executive bodies were included, they were defined and controlled the policy in the field of protection of public morals, according to Art. 15, 16 of the Law of Ukraine "On the protection of Public Morality".

So, these bodies are obliged to determine the policy in the sphere of protection of public morals, adhere to this policy and control its implementation, that is, they must determine the general rules of public relations for the protection of morality (due to the requirements of the civil, family, administrative, criminal and other branches of law). At the same time, these general rules of governing the regulation of public relations in terms of honor and dignity, business reputation, authority, morality were formed between

[1] *Постанова про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи 2009* (Пленум Верховного суду України). *Вісник Верховного Суду України, 3,* 7.

[2] Ley Orgбnica 10/1995, de 23 de noviembre, del Cydigo Penal. <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1995-25444>.

[3] *Уголовный кодекс ФРГ* (2001) (Бундестаг ФРН). Москва: ИКД Зерцало-М, 208.

[4] Глазьев, О.Н. (2006). *Государственный переворот. Стратегия и технологии*. Москва: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 151, 153-154.

different subjects-carriers by: 1) physical persons; 2) legal entities; 3) the state in the person of its bodies; 4) by the society. At the same time, these participants in criminal legal relations are in unequal conditions, since the state determines the means of protection as its non-property rights (authority), and the rights of individuals and legal entities (honor and dignity, business reputation), society (morality).

Previous studies of the notion of honor and dignity show that those who really possess inner qualities and moral qualities, they have just dignity. This pointed problem at the level of large social groups is manifested in the fact that the state has the right to protect the authority of its bodies and to defend and protect respect for society (that is, to protection of the "honor" of the state and society), but this protection will be effective only if such a state and its officials will have "dignity".

It is scarcely that the officials will have the right to defend his honor, if it offends the citizen-visitor, encourages citizens to provide her with undue benefits. The situation with respect to the state and society is the same. It is unlikely that this or that territorial community will respect the official and the decisions taken by her, if the pointed officials completely ignore the rights of this territorial community. If the state violates the rules of conduct that it establishes for itself, will not fulfill its obligations, such behavior will deprive the state of itself of the common qualities that others owe to respect. And from here and demand respect from other subjects of social relations, the state will not have the right, because in this case the so-called "humiliation of authority" of public authorities, business reputation, honor and dignity of top officials will be nothing more than criticism (in its various forms).

Consequently, individuals have the right to respect for their honor and dignity, legal persons have the right to respect their business reputation, the state and its bodies have the right to respect their authority, and society has a moral character that all participants in public relations must adhere.

The effectiveness of the mechanisms of protection (civil law, administrative law, and criminal law), honor and dignity, authority, morality of subject-carrier depends on the extent to which the subject-carrier has a positive characteristic (conditional "dignity"). The effectiveness of mechanisms for the protection of all subject-carrier is interdependent and mutually correlated between the various participants in criminal legal relations (physical, legal person, state, society).

Based on the foregoing, let us compare the intensity of criminal law protection in the Criminal Code of Ukraine of such objects: 1) the honor and dignity of a physical person; 2) business reputation of a legal entity; 3) the dignity of the nation; 4) the authority of state authorities and local self-government bodies; 5) the morality of society.

Considering that the provisions of the Criminal Code of Ukraine protect these objects, however in different meaning, therefore, we structure them depending on whether they act as: 1) the main constituent of the crime; 2) only as qualifying signs of other crimes; 3) only as privileged signs of other crimes.

Morality is protected from criminal encroachments, the responsibility for which is provided for in the following articles of the Criminal Code of Ukraine: Art. 296 "Hooliganism", art. 297 "Abusive grave, other burial place or over the body of the deceased", art. 298 "Illegal conducting of prospecting works on the archaeological heritage site ...", art. 298-1 "Destruction, damage or concealment of documents or unique documents of the National Archival Fund", art. 299 "Cruelty to animals", art. 300 "Import, manufacture or distribution of works promoting the cult of violence and cruelty, racial, national or religious intolerance and discrimination", art. 301 "Import, manufacture, distribution and distribution of pornographic items".

The authority and dignity of public authorities are protected from encroachments, the responsibility for which is provided for by articles of the Criminal Code of Ukraine, such as: Art. 338 "Abuse of the State Symbols", art. 339 "Illegal lifting of the State Flag of Ukraine on the river or the sea vessel", art. 340 "Illegal obstruction of the organization or holding of the meeting ...", art. 343 "Interference in the activities of a law enforcement officer ...", art. 344 "Intervention in the activities of a statesman", art. 345 "Threat or violence against the law enforcement officer", art. 349 "The seizure of a representative of the government or an employee of the law enforcement agency as a hostage", art. 351 "Obstruction of the activities of a people's deputy ...", art. 352 "Deliberate destruction or damage to the property of an official ...", art. 353 "Unauthorized appropriation of power ...", art. 354 "The bribe of an employee of an enterprise". In these crimes, the authority of public authorities plays the role of the main direct object of the crime, and this object does not act as qualifying or privileged signs in other crimes.

The dignity of the nation was protected as the main components of crimes, this art. 161 "Violation of the equality of citizens, depending on their race, nationality, religious beliefs, disability and other grounds", art. 442 "Genocide" of the Criminal Code of Ukraine, and in most other articles, the specified object is provided as qualifying signs of other crimes, such as: cl. 14, part 2, Art. 115 "Intentional

homicide", Part 2 of Art. 121 "Intentional grave bodily harm" , part 2 of Art. 122 "Intentional moderate bodily injury", Part 2 of Art. 126 "Fights and torture", Part 2 of Art. 127 "Torture", part 2 of Art. 129 "The threat of murder" of the Criminal Code of Ukraine.

In the Criminal Code of Ukraine the business reputation of a legal entity is protected from encroachment, responsibility for which is provided in the provisions of Art. 355 "Compulsion to perform or non-fulfillment of civil obligations", Part 1 of Art. 353 "Unauthorized appropriation of power or the title of official" , art. 354 "Bribery of an employee of an enterprise, institution or organization", art. 355 "Compulsion to perform or non-fulfillment of civil obligations", art. 356 "Self-rule" as the main direct object of the crime in the Criminal Code of Ukraine.

Concerning the protection of honor and dignity of a physical person, the situation is completely different. For example, E.L. Streltsov, investigating the composition of crimes, the responsibility for which is provided for in Section III "Crimes against freedom, honor and dignity of the person" of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine (Articles 146-151), noted that honor and dignity are not objects of these crimes[1].

Investigations of other provisions of the Criminal Code of Ukraine show that these values are protected exclusively as: 1) privileged signs of other crimes (Article 116 "Intentional murder committed in the state of violent emotional excitement", article 123 "Intentional heavy bodily harm caused in the state strong emotional excitement "of the Criminal Code of Ukraine); 2) qualifying signs (part 2, article 365 "Excess of power or official authority by the employee of the law enforcement agency", part 2, article 387 "Disclosure of the data of operational search activity, preliminary investigation", part 2, article 406 "Violation of the statutory rules relations between servicemen in the absence of subordination relations", Part 2, Article 426-1" Excess of the military official of power or official authority "), and also plays the role of an additional optional object of crime in Part 1 of Art. 120 "Bringing to suicide" of the Criminal Code of Ukraine. At the same time, there is no separate basis for criminal liability for encroachment on the honor and dignity of a physical person in the Criminal Code of Ukraine.

The conclusion. Honor and dignity of a physical person, business reputation of a legal entity, authority of the authorities and morality are similar (one-order) in content to non-property rights of various participants in criminal legal relations.

The effectiveness of civil law, administrative law, criminal law mechanisms to protect the honor and dignity, authority, morality of the subject-carrier depends on the extent to which the subject-carrier has a positive characteristic (conditional "dignity"). The effectiveness of the mechanisms of protection of all subject-carrier is interdependent and mutually correlated between the various participants in criminal legal relations (physical, legal person, state, society).

The criminal legislation of Ukraine provides several grounds for criminal liability for infringement on the business reputation of legal entities, the authority of government bodies, the morality of society, but there is no liability for infringing on the honor and dignity of a physical person. Causing damage to the honor and dignity of physical person's s is a qualifying sign of other crimes, as well as the basis for the allocation of privileged offenses, when the injury of honor and dignity to the perpetrator of the crime preceded the commission of the crime.

Legal and criminally legal protection of honor and dignity of physical persons, business reputation of physical persons and legal entities, authority of authorities, morality are interrelated. In the Criminal Code of Ukraine, there are no grounds for criminal liability for infringing on the honor and dignity of physical persons. Protection of morality and authority of government bodies, business reputation of legal entities cannot be effective without proper protection of the honor and dignity of physical persons.

References:

1. Subbotenko, O.S. (2016). *Ochorona uesti ta hidnosti osoby kryminaeno-pravovymy zasobamy (dosvid krajin SND ta JeS)* [Protection of the honor and dignity of a person by criminal law (experience of CIS countries and the EU)]. Kharkiv: Charkiv. nac. un-t vnutr. sprav, 83. [In Ukrainian].
2. Bortnyk, V.A. (2004). *Kryminaeno-pravova ochorona uesti ta hidnosti osoby* [Criminal and legal protection of person's honor and dignity]. Kyiv: Nac. akad. vnutr. sprav Ukrajiny, 112. [In Ukrainian].
3. Pidhorodynskiy, V.M. (2009). Poniattia chesti ta hidnosti osoby [The concept of honor and dignity of a person]. *Visnyk prokuratury* [The bulletin of the procecutor's office], *no. 10*, 94. [In Ukrainian].

[1] Стрельцов, Є.Л. (2012). *Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар*. Харків: Одіссей, 275-287.

4. Lazur, Ja.V. (2011). Chodo klasyfikaciji prav i svobod liudyny [Concerning the classification of human rights and freedoms]. *Forum prava* [The forum of law]*, no. 1,* 565-569. [In Ukrainian].
5. Pro sudovu praktyku u spravach pro zachyst hidnosti ta иesti fizyиnoji osoby, a takoћ dilovoji reputaciji fizyиnoji ta jurydyиnoji osoby [On judicial practice in cases concerning the protection of the dignity and honor of an individual, as well as the business reputation of a natural person and a legal entity]. *Postanova Plenumu Verchovnoho sudu Ukrajiny, vid 27.02.2009 № 1, Visnyk Verchovnoho Sudu Ukrajiny [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine dated February 27, 2009 No. 1. Herald of the Supreme Court of Ukraine]*. 2009, 3, [In Ukrainian].
6. *Ley Orgőnica 10/1995, de 23 de noviembre, del Cydigo Penal* [Organic Law 10/1995, of November 23, of the Penal Code] <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1995-25444> (2017, November 25) [In Spanish].
7. Ugolovnyj kodeks FRG (2001) (Bundestag FRN). per. s nem. Sererennikova A.V. [The Criminal Code of the Federal Republic of Germany (2001) (Bundestag)]. *Moskva: IKD Zercalo-M [Moscow: ICD Szerzalo-M]*, 208. [In Russian].
8. Glaz'ev, O. N. (2006). *Gosudarstvennyj perevorot. Strategija i tehnologii* [The state revolution. Strategy and technology]. Moscow: OLMA-PRESS Obrazovanie. [In Russian].
9. Dudorov, O.O., Pysmenskyj, Je.O. (2013). *Kryminalne pravo (Osoblyva uastyna*): pidruchnyk [Criminal Law (Special Part): Textbook]. Kyiv: VD Dakor*,* 597. [In Ukrainian].
10. Strelcov, Je.L. (2012). *Kryminalnyj kodeks Ukrajiny: naukovo-praktyunyj komentar* [Criminal Code of Ukraine: scientific and practical commentary]. Kharkiv: Odyssey*,* 275-287. [In Ukrainian].

Валентина Касько
Національний університет "Одеська юридична академія", Україна

КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЦИДИВІСТІВ

Valentyna Kasko
National University "Odesa Law Academy", Ukraine

CRIMINALISTIC CLASSIFICATION OF RECIDIVISTS

The article substantiates the necessity of developing a forensic classification of recidivists. It is determined that the purpose for formation of forensic classification of recidivists is the further formation of methods of criminal activity of recidivists. The system of tasks, which are solved on the basis of scientific classification of recidivists, is substantiated. As a result of the development of general scientific sources, the author's definition of the forensic classification of recidivists is formulated and the criteria for the formation of their typology are substantiated.

As a result of the study, the classification of recidivists was proposed according to the following criteria: peculiarities of the development of a criminal career; stability of relations with the criminal environment; territorial sign of criminal activity; professional skills; peculiarities of serving a sentence; criminal specialization; perception of a criminal subculture; awareness of the methods of investigative activities. The directions of use of the proposed classifications during the formation of the method of investigation of crimes committed by recidivists were determined.

Keywords: criminalistics, forensic methodology, forensic classification, typology, recidivist.

Актуальність теми дослідження. Наукове пізнання будь-якого об'єкта та вироблення оптимальних моделей впливу на нього потребує його детальної класифікації. Побудова класифікації та типології досліджуваних об'єктів та явищ характерна для будь-якої галузі наукового знання. У загальнонаукових джерелах відзначається, що одним із засобів пізнання різних явищ і процесів уважається їх наукова класифікація. Класифікувати означає розподілити предмети, явища або поняття на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями. Класифікація – це система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками та властивостями[1].

Наведене у повній мірі стосується і криміналістики, зокрема її ключової частини методики розслідування окремих злочинів. Як відзначають криміналісти, на початку процесу формування конкретної методики розслідування необхідно обрати та надати характеристику предмета (підстави формування) методики розслідування – вид або групу злочинів. Даний предмет-підстава завжди має спиратися на обґрунтовану та практично значиму класифікацію злочинів[2]. Проте, слушно зауважити, що до сьогодні у криміналістичній науці тривають жваві дискусії, зокрема і щодо структури криміналістичної методики розслідування злочинів, зокрема необхідності включення до її структури криміналістичної класифікації злочинів. Ми приєднуємося до позиції науковців, які вважають, що криміналістична класифікація є невід'ємною складовою криміналістичної методики, і фактично є необхідною для її розроблення. Проте, аналіз криміналістичної літератури з питань розслідування окремих категорій злочинів, свідчить, що вченими не приділяється достатньо уваги формуванню криміналістичних класифікацій осіб, а вказане завдання, більшою мірою, вирішується у межах кримінологічної науки. На наш погляд, наведене зумовлено тим, що формування будь-якої криміналістичної методики розслідування передбачає формування криміналістичної характеристики

[1] *Великий тлумачний словник сучасної української* (2009). Київ: Ірпінь ВТФ "Перун", 906.
[2] Гармаев, Ю.П., Лубин, А.Ф. (2006). *Проблемы создания криминалистических методик расследования преступлений: теория и практика*. Санкт-Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 148.

конкретного виду злочинної діяльності, невід'ємним елементом якої є систематизація даних та формування типової характеристики осіб, які вчиняють злочини відповідної категорії. Більше того, типовим шляхом для формування криміналістичних методик є вибір окремої форми злочинної діяльності з урахуванням її структурування у відповідному розділі КК України.

Водночас, особливості злочинної діяльності рецидивісті, широкий спектр злочинних діянь, які ними вчиняються значно ускладнює можливість формування методики розслідування конкретного виду кримінального правопорушення і тому, на нашу думку, більш раціональним шляхом є формування видової методики розслідування злочинної діяльності рецидивістів, а в подальшому окремих підвидових методик розслідування злочинної діяльності: а) окремих категорій рецидивістів; б) окремих груп злочинів, вчинених рецидивістами.

Саме тому, вважаємо за необхідне формування криміналістичної класифікації рецидивістів, як специфічного об'єкта наукового пізнання.

Наукові дослідження за темою. У різний час проблематику формування відповідної типології злочинців-рецидивістів досліджували О.О. Антонян, Р.С. Бєлкін, В.М. Бурлаков, А.Ф. Волобуєв, Ю.П. Гармаєв, А.Ф. Зелінський, С.М. Іншаков, А.Ф. Лубін, Г.А. Матусовський, С.В. Моргунов, В.П. Сапальніков, В.В. Тіщенко та інші науковці.

Метою статті є формування наукової класифікації рецидивістів із використанням криміналістичних критеріїв для подальшого формування видової та підвидових методик розслідування злочинної діяльності рецидивістів.

Викладення основного матеріалу. Як відзначає професор В.В. Тіщенко, класифікацію можна розглядати як процес і результат застосування типологічного методу, що дозволяє розділити множинність об'єктів на підмножини (підкласи) за визначеними ознаками. Наукова класифікація допомагає розкрити сутність досліджуваних об'єктів, повніше і точніше виділити й оцінити їх властивості, зв'язки і відносини, сприяє систематизації знань, понятійного апарату, служить базою для подальшої розробки теорій і положень у тій чи іншій науковій галузі[1].

Досліджуючи теоретичні питання криміналістичних класифікацій Р.С. Белкін відзначав, що об'єктами криміналістичної класифікації осіб є відомі та невідомі злочинці, а мета такої класифікації: а) звузити коло осіб, серед яких необхідно шукати злочинця; б) надати у розпорядження слідчого чи працівника оперативного підрозділу інформацію щодо особи конкретного злочинця; в) забезпечити ідентифікацію особи за її фіксованими матеріальними ознаками, які відображені у облікових записах тощо[2]. У свою чергу Г.А. Матусовський, відзначає, що криміналістична класифікація осіб пов'язана із подібними класифікаціями у межах кримінально-правової науки та кримінології, однак не співпадає з ними, оскільки має за мету виділити схожі (співпадаючі) та відмінні ознаки досліджуваного контингенту осіб, розподілити їх на відповідні типи (інші впорядковані множини) за характером і особливостями утворених ознак (слідів) злочину. Інформація про типи злочинів, їхні особистісні характеристики, методику встановлення цих даних у процесі розслідування є важливими для з'ясування механізму, способу, причетних до нього осіб та їх роль у злочинному діянні[3].

Загалом підтримуючи таку позицію, зауважимо, що, на нашу думку, перелік завдань, які вирішуються за допомогою криміналістичної класифікації є значно ширшим, особливо у контексті формування методик виявлення та розслідування злочинів, вчинених рецидивістами, зокрема:

– визначення оптимальної схеми агентурно-оперативного перекриття рецидивістів, які проживають на території обслуговування та ефективна організація постійно діючих каналів отримання інформації щодо способу їх життя, системи зв'язків та намірів вчинити злочин;

– прийняття оптимальних тактичних рішень під час організації виявлення та попереднього документування злочинної діяльності рецидивістів;

– своєчасної нейтралізації контактів рецидивістів із представниками організованих злочинних угруповань;

– вибору оптимальної стратегії розслідування та системи тактичних прийомів під час проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій;

[1] Тіщенко, В.В. (2007). *Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів*. Одеса: Фенікс, 28.
[2] Белкин, Р.Ф., Винберг, А.И. (1973). *Криминалистика. Общетеоретические проблемы*. Москва, «Юрид. лит.», 184.
[3] Матусовский, Г.А. (1999). *Экономические преступления: криминалистический анализ*. Харьков: Консум, 127.

– висунення обґрунтованих версій у залежності від криміналістичних класифікацій злочинців-рецидивістів та вибір шляхів їх оптимальної перевірки;

– визначення додаткових сил та засобів, які повинні бути залученні для максимально ефективного розслідування злочинної діяльності рецидивістів;

– вирішення інших організаційно-тактичних завдань розслідування.

На нашу думку, ***криміналістична класифікація рецидивістів*** – це система розподілу рецидивістів відповідно до криміналістично значимих критеріїв з метою формування та практичного застосування методики розслідування їх злочинної діяльності. Також необхідно відзначити, що формою найбільш вдалою формою такої класифікації, на нашу думку, є виокремлення криміналістично значимих типів рецидивістів.

Типове – це перш за все не будь-що загальне і схоже, а лише те що містить цілісну системоутворюючу характеристику, відображає особливу загальну якість. Диференціація предметів за типовою ознакою називається типологізацією. Підставою будь-якої їх класифікації будь-яка спільна для цієї множинності ознака. Типологізація – це особливий вид класифікації, підставою для якої виступає типова ознака. Утворенні у результаті типологізації узагальнення (групування) предметів мають відповідну систему, єдиний принцип внутрішнього зв'язку і відносин, єдину особливу якість, на підставі якої вони і утворюють свою типову групу. Разом з тим це узагальнення (сукупність), яка має назву тип, – не тотожність, а узагальнена вірогідна модель із загальними ознаками. Набор створених у такий спосіб типів називається типологією. Наприклад типи особистості сформульовані на підставі якогось конкретного критерію називаються типологією[1].

Більше того, використання такого підходу обґрунтовується тим, що виокремлені нами типи особистості рецидивістів за відповідними криміналістично значимими критеріями будуть своєрідною моделлю типовою злочинної особистості, залежно від характеристик якої і буде формуватися відповідна модель подальшого розслідування.

Ми пропонуємо авторську класифікацію злочинців-рецидивістів, беручи за основу ті класифікаційні ознаки, які безпосередньо впливають на ефективність розслідування злочинів цієї категорії. Так, у якості першого класифікаційного критерії можна визначити, особливості розвитку злочинної кар'єри, оскільки як відзначає Д.В. Жмуров кримінальна кар'єра є однією з найважливіших характеристик особистості злочинця – вона відображає основні етапи формування, соціального функціонування та згасання кримінальної особистості[2]. Продовжуючи опрацювання цієї тематики автор відзначає, що кримінальна кар'єра – це не лише послідовність злочинних актів, вона по суті процес (результат) соціальної адаптації у межах встановлених кримінальною субкультурою. Цей процес може включати:

– професійну кар'єру – зростання (специфічних) знань, алгоритмів вирішення злочинних задумів, уміння і навиків вчинення відповідних злочинів, іншими словами набуття "кримінального професіоналізму";

– різноманітні статуси у кримінальній ієрархії – вертикальна кар'єра;

– вибір відповідної кримінальної спеціалізації – горизонтальна кар'єра;

– невпорядкована кар'єра – вибір кримінальних форм діяльності без відповідної спеціалізації та професіоналізації, тобто вчинення різних злочинів різними способами[3]. Слушно також погодитись із дослідником, що злочинна кар'єра у своєму розвитку проходить декілька етапів:

– попередній (знайомство індивіда з манерами злочинної поведінки, усвідомлення потреб, які різняться із соціально визначеними, пошуки можливих шляхів їх задоволення, кримінальна ініціація, накопичення девіантного потенціалу);

– активний (накопичення практичного досвіду та навичок, зростання потреби у самоствердженні, автоматизація злочинної діяльності, тобто вона стає звичною і усі моральні дилеми, які характерні для початкового етапу відходять на задній план, спостерігається активне втягнення у злочинну діяльність інших осіб);

[1] Закалюк, А.П. (1986). *Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения*. Москва «Юридическая литература», 54.

[2] Жмуров, Д.В. (2014). Некоторые теоретические вопросы криминальной карьеры. *Право и законодательство, 6,* 149.

[3] Жмуров, Д.В. (2014). Некоторые теоретические вопросы криминальной карьеры. *Право и законодательство, 6*, 151.

– заключний (у випадку негативного сценарію – смерть або деградація злочинної діяльності. Остання виражається у тому, що злочини набувають примітивного, доволі часто ситуативного характеру, який пов'язаний із пошуком засобів на спиртні напої чи наркотики. У випадку позитивного сценарію – відхід від злочинного способу життя, працевлаштування та легалізація. Можливим варіантом є пошук "спадкоємця")[1].

Так, на нашу думку, у залежності від особливостей розвитку та становлення злочинної кар'єри можна виокремити:

– *рецидивістів, які діють за однотипною моделлю,* тобто часто вчиняють однотипні злочини (наприклад, кишенькові крадіжки);

– *рецидивістів, які діють за змішаною моделлю* і вчиняють злочини різних видів незалежно від їх частоти;

– *рецидивісти із множинною моделлю,* для яких характерним є комбіноване поєднання різних форм злочинної діяльності;

– *рецидивісти із відсутністю типової моделі злочинної поведінки.*

Наступним класифікаційним критерієм є наявність та стійкість зв'язків рецидивіста із організованими злочинними угрупованнями, оскільки рівень таких зв'язків, як свідчить проведене дослідження впливає на: а) вибір базової форми злочинної діяльності; б) формування моделі злочинної кар'єри; в) можливості протидіяти кримінальному переслідуванню тощо.

Так, у залежності від наявних зв'язків з представниками організованих злочинних угруповань можна виокремити такі типи рецидивістів:

рецидивісти-лідери кримінального середовища та організованих злочинних угруповань;

активні учасники організованих злочинних угруповань;

рецидивісти, які підтримують ситуативні зв'язки із організованими злочинними угрупованнями та злочинним середовищем загалом;

рецидивісти, які ситуативно співпрацюють та надають послуги представникам організованої злочинності.

У залежності від територіальної ознаки злочинної діяльності:

– локальні рецидивісти, які характеризуються такими ознаками: а) мають постійне місце проживання; б) здійснюють типові злочини; в) вчиняють злочини, на території адміністративно-територіальної одиниці проживання; г) вчиняють злочини відносно знайомих осіб; д) не підтримують тісних зв'язків із кримінальним середовищем.

– мобільні рецидивісти, які характеризуються такими ознаками: а) втратили соціальні зв'язки (за результатами проведеного дослідження встановлено, що 64,3% рецидивістів втрачають соціальні зв'язки під час відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі); б) не мають постійного місця проживання (після відбування кримінального покарання проживають з родичами; проживають із особами з якими відбували покарання чи здійснювали злочинну діяльність у минулому; вибирають місце проживання ситуативно у залежності від обставин, які склалися); в) мають тверду асоціальну установку та низький рівень чутливості до можливості застосування кримінального покарання у виді позбавлення волі; г) підтримують тісні зв'язки з організованими злочинними угрупованнями та/або іншими рецидивістами; д) у зв'язку із відсутністю стійких соціальних зв'язків характеризуються високим рівнем мобільності та вчиняють злочини у різних адміністративно-територіальних одиницях.

– в'язничні (пенітенціарні) рецидивісти, які характеризуються такими ознаками: а) стійка антисоціальна установка та повне асоціювання себе з кримінальним середовищем; б) повністю втрачені соціальні зв'язки; в) локалізацією злочинної діяльності периметром установи виконання кримінальних покарань із можливістю, в окремих випадках, впливати на кримінальні процеси на волі; г) стійкими та активними зв'язками з організованою злочинністю; д) виконання "управлінських" функцій у місцях позбавлення волі, уміння створювати та вирішувати пенітенціарні конфлікти; е) відсутність страху притягнення до кримінальної відповідальності, а в окремих випадках вчинення злочинів із метою повернення до установ виконання кримінальних покарань. Окремі дослідники зауважують, що чимало засуджених, виходячи на волю, зразу ж вчиняють злочин, щоб повернутися "додому". Ні для кого не секрет, що в колоніях для раніше

[1] Жмуров, Д.В. (2014). Некоторые теоретические вопросы криминальной карьеры. *Право и законодательство, 6*, 151.

судимих переважно відбувають покарання одні й ті самі особи. Там усе ясно, просто і зрозуміло: це місце, де вони щось значать і найголовніше – не має потреби робити зусиль над собою[1]. Інші дослідники також звертають увагу, що помітною є різниця інтенсивності рецидивних проявів серед різних категорій засуджених: частіше вчиняють такі злочини ті, хто відбували покарання у місцях позбавлення волі і протягом першого року після відбування покарання[2].

У відповідності до професійних навичок злочинної діяльності:

– рецидивісти-професіонали, які характеризуються: а) високим рівнем інтелектуального розвитку та/або наявністю специфічних професійних навичок; б) детальною обізнаністю про методи та прийоми агентурно-оперативної та слідчої діяльності; в) вузькою спеціалізацією злочинної діяльності; г) постійним вдосконаленням навиків злочинної діяльності та освоєнням інноваційних прийомів її здійснення; д) автономною злочинною діяльністю із фрагментарним наданням кримінальних послуг представникам кримінального середовища; е) відсутністю соціальних зв'язків; ж) наявністю сформованого економічного підґрунтя для забезпечення злочинної діяльності.

– рецидивісти-аматори, які характеризуються а) широкою спеціалізацією злочинної діяльності; б) вчиненням значної кількості злочинів на емоційному підґрунті або у стані алкогольного сп'яніння; в) готовністю до вчинення злочинів будь-якої категорії; д) активним включенням у маргінальні суспільні кола та відсутністю сталих соціальних зв'язків. Як відзначає А.Ф. Зелінський, доволі не стійкими є сімейні зв'язки рецидивістів. У середньостатистичному вимірі розпадається кожна третя така сім'я, а серед розведених осіб рівень рецидиву у три рази більший у порівняні із одруженими засудженими. Далі автор відзначає, що майже 17% опитаних ним осіб вказали, що вчинили повторний злочин через наявність сімейних проблем. Крім того, 15% опитаних пояснюючи вчинені ними насильницькі посягання обґрунтовували їх провокаційною поведінкою потерпілих в основному члені сім'ї. Спостерігається кругова залежність криміногенних чинників: злочинна поведінка та подальше відбування покарання у виді позбавлення волі руйнує родинні відносини, що у свою чергу породжує вчинення нових злочинів такими особами[3].

По відношенню до відбування кримінального покарання: а) рецидивісти, які відбували покарання у виді позбавлення волі; б) рецидивісти, які відбували альтернативні види кримінальних покарань. Розмежування таких типологічних блоків рецидивістів зумовлено тим, що для рецидивістів, які відбували покарання у виді позбавлення волі характерні такі специфічні характеристики: вищий рівень злочинного професіоналізму та орієнтація на вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів; наявність стійких зв'язків із представниками кримінального середовища; глибокі знання та слідування традиціям та правилам кримінальної субкультури; обізнаність щодо прийомів та методів агентурно-оперативної роботи, що вимагає використання специфічних тактичних прийомів під час проведення окремих оперативно-розшукових заходів та слідчих дій; втрата соціальних зв'язків та мінімізація негативного сприйняття можливості притягнення до кримінальної відповідальності та застосування покарання у виді позбавлення волі.

Крім того, за наявністю злочинної спеціалізації рецидивістів можна класифікувати на:

– рецидивістів із стійкою базовою злочинною діяльність, а у межах цього критерію на таких, для яких базовою є вчинення лише окремих видів злочинів (кишенькових крадіжок) чи групи однотипних злочинів (різних злочинів проти власності);

– рецидивістів без вираженої базової форми злочинної діяльності для яких характерним є вчинення будь-яких злочинів у залежності від життєвої ситуації чи особистих потреб.

За критерієм психологічного сприйняття та відношення до елементів кримінальної субкультури, що має важливе значення для організації і тактики проведення слідчих дій стосовно різних груп осіб:

– повністю асоціюють себе з кримінальним середовищем, сприймають та дотримуються неформальних правил поведінки, які вироблені в'язничним населенням і є складовою кримінальної субкультури;

[1] Гуржи, В. (17 червня 2016 року). Requiem за пенітенціарною службою. *DT.UA, 22*.

[2] Йосипів, А.О. (2013). Злочинність осіб з маргінальною поведінкою, які відбули покарання у виді позбавлення волі як об'єкт кримінологічного дослідження. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки», випуск 4, том 2,* 117.

[3] Зелинский, А.Ф. (1980). *Рецидив преступлений (Структура, связи, прогнозирование).* Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 48.

– нейтрально ставляться до неформальних приписів кримінальної субкультури і дотримуються правил, які забезпечують отримання максимального прибутку та особистої вигоди.

Не менш важливим є класифікаційний критерій, який відображає рівень обізнаності рецидивіста про форми та методи оперативно-розшукової та слідчої діяльності. За цим критерієм, рецидивістів можна класифікувати на таких, що:

– ситуативно ознайомлені з окремими тактичними прийомами роботи правоохоронних органів, оскільки неодноразово притягувались до кримінальної відповідальності;

– детально ознайомлені з організацією і тактикою оперативної роботи у зв'язку із виконанням функцій позаштатного негласного працівника, зокрема внутрішньокамерного розроблення затриманих та заарештованих тощо;

– детально ознайомлені із організацією і тактикою оперативно-слідчої роботи у зв'язку з службою в органах внутрішніх справ.

Висновки. Частково підсумовуючи, можна відзначити, що формування криміналістичної класифікації рецидивістів є невід'ємним елементом формування криміналістичної методики розслідування злочинної діяльності рецидивістів. Наведена теза зумовлюється тим, що формування методики розслідування злочинної діяльності рецидивістів передбачає побудову декількох рівнів криміналістичної методики у тому числі базуючись на розробленій вище класифікації рецидивістів.

References:

1. Belkin, R.F., Vinberg, A.I. (1973). *Kriminalistika. Obshcheteoreticheskie problem* [Forensic science General theoretical problems]. Moscow, «Yurid. lit.». [in Russian]
2. Busel, T.V. (2009). *Velikiy tlumachniy slovnik suchasnoi ukrainskoi movi* [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language]. Kyiv: Irpin' VTF "Perun" [in Ukrainian]
3. Gurzhi, V. (2016). *Requiem za penitentsiarnoyu sluzhboyu* [Requiem for penitentiary services]. *DT.UA, no. 22* [in Russian]
4. Garmaev, Yu.P., Lubin, A.F. (2006). *Problemy sozdaniya kriminalisticheskikh metodik rassledovaniya prestupleniy: teoriya i praktika.* [Problems of Creation of Criminalistic Methods of Investigation of Crimes: Theory and Practice]. Saint Petersburg: Izdatel'stvo R. Aslanova «Yuridicheskiy tsentr Press» [in Russian]
5. Zhmurov, D.V. (2014). *Nekotorye teoreticheskie voprosy kriminal'noy kar'yery* [Some theoretical questions of criminal career]. *Pravo i zakonodatel'stvo* [The law and legislation] [in Russian]
6. Zakalyuk, A.P. (1986). *Prognozirovanie i preduprezhdenie individual'nogo prestupnogo povedeniya* [Forecasting and preventing individual criminal behavior]. Moscow: «Yuridicheskaya literatura». [in Russian]
7. Zelinskiy, A.F. (1980). *Retsidiv prestupleniy (Struktura, svyazi, prognozirovanie)* [Relapse of crimes (Structure, connections, forecasting)]. Kharkiv: Vishcha shkola. Izd-vo pri Khar'k. [in Russian]
8. Yosipiv, A.O. (2013). *Zlochinnist osib z marginalnoyu povedinkoyu, yaki vidbuli pokarannya u vidi pozbavlennya voli yak obyekt kriminologichnogo doslidzhennya* [Crime of persons with marginal behavior who have been sentenced to imprisonment as an object of criminological investigation]. Naukoviy visnik Khersonskogo derzhavnogo universitetu. Seriya "Yuridichni nauki" [The scientific bulletin of Kherson state university. Series «Legal sciences»], Edition. *4, vol. 2*. [in Ukrainian]
9. Matusovskiy, G.A. (1999). *Ekonomicheskie prestupleniya: kriminalisticheskiy analiz* [Economic crimes: forensic analysis]. Kharkiv: Konsum, 480 s. [in Russian]
10. Tishchenko, V.V. (2007). *Teoretichni i praktichni osnovi metodiki rozsliduvannya zlochiniv* [Theoretical and practical bases of the methodology of investigation of crimes]. Odesa: Feniks. [in Ukrainian]

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Časopis vychází šestkrát ročně.

Články pro zveřejnění **v prvním (únor)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. ledna a musí byt publikováné do dne 28. února.

Články pro zveřejnění v **druhém (duben)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. března a musí byt publikováné do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění v **třetím (červen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. května a musí byt publikováné do dne 30. června.

Články pro zveřejnění ve **čtvrtém (srpen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. července a musí byt publikováné do dne 31. srpna.

Články pro zveřejnění v **pátém (říjen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. září a musí byt publikováné do dne 31. října.

Články pro zveřejnění v **šestém (prosinec)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. listopada a musí byt publikováné do dne 31. prosince.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10 - 30 stranek.

Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 700-900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, prácovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku - volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytováné na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí byt uvedený ve formátu

TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustraci že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:
E-mail: admedit@eppd13.cz
eppd13@gmail.com
ediskurs@gmail.com
Web: http://eppd13.cz

Adresa:
BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

Vzorec bibliografického popisu zdrojů a literatury v rámci dohod APA (American Psychological Association) ve srovnání s **ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 (*Státní Rada ze standartizace a metrologie Ukrajiny*):**

Všeobecné pravidlo: odkazy na originálné zdroje a literaturu jsou předložené v původním jazyce, t.je. není přeložený a ne přepsaný.

Měsíc přečtění web-stránky je uvedén v jazyce sepsání článku.

Citaty z jazykových verzí zahraničních, pokud jsou k dispozici, obsahuje také jazykově původní článek.

1. Když se odkazuje na celé knihu jako celek:
Kelsen, H. (2009). *General Theory of Law and State*. Harvard: Harvard University Press.
[Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Kelsen, H. General Theory of Law and State / H. Kelsen. – Harvard : Harvard University Press, 2009. – 516 p.]

Když se odkazuje na stránku 17:
Kelsen, H. (2009). *General Theory of Law and State*. Harvard: Harvard University Press, 17.

2. Když se odkazuje na celé knihu jako celek:
Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс.

Když se odkazuje na stránky 13-15:
Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс, 13–15.

[Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром и др.; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.]

3. Giumelli, F. (2013). How EU sanctions work: a new narrative. *Chaillot Papers, 129.*
[Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Giumelli, F. How EU sanctions work: a new narrative / F. Giumelli // Chaillot Papers. – 2013. – P.129.]

4. Манхейм, К. (1994). *Диагноз нашего времени*. Москва: Юрист. [Podle ДСТУ to bude mít další podobu:: Манхейм К. Диагноз нашего времени: пер. с нем. и англ. / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1994. – 700 с.]

5. Nigro, F., Nigro, L. (1970). *Modern Public Administration*. New York: Harper and Row. [Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Nigro F. Modern Public Administration / F. Nigro, L. Nigro. – New York : Harper and Row, 1970. – 490 p.]

6. Rosenau, J. N. (2004). Governance. In T. J. Sinclair (Ed.), *Global Governance. Critical Concepts in Political Science, 1,* (p. 405). London, New York. [Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Rosenau J. N. Governance / J. N. Rosenau // Global Governance. Critical Concepts in Political Science ; ed. by T. J. Sinclair. – London : New York, 2004. – Vol. 1. – P. 405.]

7. Když se uvádí odkazy na webové stránky, položka musí obsahovat jméno autora té stránky, titulní stranku (*anebo její název*), název webu (uvedený kurzívou), webovou adresu (URL) zvýrazněnou znaky <>, a také, pokud je to možné, datum, kdy naposledy byla webová stránka aktualizjvaná (v závorkách) autorem odkazu:
EU Creating Court for Kosovo War Crimes. *EPOCH Times.* <http://www.theepochtimes.com/n3/601421-eu-creating-court-for-kosovo-war-crimes/>

Монтескье Ш. Избранные произведения. О духе законов. *Электронная библиотека bookZ.ru.* <http://bookz.ru/authors/montesk_e-6arl_-lui/montes01/1-montes01.html> (21. listopadu 2013).

8. Odkazy na právní předpisy a právní dokumenty:

Dohody:
International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR). <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (21. listopadu 2013);
Международный пакт о гражданских и политических правах (принят 16 декабря 1966 года, вступил в силу 23 марта 1976 года) 999 Сборник договоров ООН (МПГПП). <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml> (21. listopadu 2013).

Když se odkazuje na článek Úmluvy (Konvence):

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR) art 2. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (21. listopadu 2013).

Резолюція 2061 (ухвалена 25 липня 2012 року) РБ ООН. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_k87> (21. listopadu 2013).

Dvoustranné dohody:

(Dohoda mezi Vládou Ukrajiny a Vládou Ruské federace o spolupráci v oblasti hledání v letectví a záchránění. (Dohoda je schválená usnesením Kabinerz Ministrů Ukrajiny № 1094 ode dne 28.11.2012) (je přijaté dne 28. listopadu 2012, vstoupila v platnost pro Ukrajinu 18-ho února 2013). *Офіційний вісник України*, 29, 130.)

Agreement Concerning the Sojourn of Refugees within the Meaning of the Convention Relating to the Status of Refugees (Geneva Convention of 28 July 1951 and Protocol Relating to the Status of Refugees of 31 January 1967) (France – Austria) (adopted 21 October 1974, entered into force 24 July 1975) 985 UNTS 303.

Doporučení COП (*Služba uspořádání dopravy*):

МОТ Рекомендация № 195 (О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение) (92 сессия Генеральной конференции МОТ, 17 июня 2004 года). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (2013, листопад, 21).

МОТ Рекомендация № 195 (О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение) (92 сессия Генеральной конференции МОТ, 17 июня 2004 года). Oficiální webová stránka Nejvyšší rady Ukrajiny <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21. listopadu 2013).

Dokumenty OSN:

Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам, ГА ООН Резолюция 1514 (XV) (14 декабря 1960 года)

UNGA Res 51/210 (17 December 1996) UN Doc A/RES/51/210. <http://www.un.org/documents/ga/res/51/a51r210.htm> (21. listopadu 2013)

Dokumenty soudů

Dokumenty Mezinárodního soudu:

Land, Island and Maritime Frontier Case (El Salvador/Honduras, Nicaragua intervening) (Application for Intervention) [1990] ICJ Rep 92 <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=390&code=sh&p1=3&p2=3&case=75&k=0e&p3=5> (13. července 2013).

Legal Consequences of the Construction of a Wall (Advisory Opinion) 2004 <http://www.icj-cij.org/icjwww/idocket/imwp/imwpframe.htm> (13. července 2013).

Case Concerning the Vienna Convention on Consular Relations (Germany v USA) (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

Soudní usnesení jednotlivých zemí:

Справа за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 103, 109, 131, 132, 135, 136, 137, підпункту 1 пункту 2 розділу XII «Прикінцеві положення», абзацу четвертого пункту 3, абзацу четвертого пункту 5 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів», № 1-1/2013, КСУ 2013.

Zákony a jiné právní úkony etc.

Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/606-14> (21. listopadu 2013).

Цивільний кодекс 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (21. listopadu 2013).

Розпорядження про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства 2007 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України*, 89, 89.

Odkaz na článek zákoníku, zákona, Konstituce, atd.

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6 (2003) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (21. listopadu 2013).

Become a Contributor for the Journal

EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE

The Journal is issued 6 times per year.

Articles for publication in the first (February) issue of the journal are accepted until January, 15 and will be published until February, 28.

Articles for publication in the second (April) issue of the journal are accepted until March, 15 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the third (June) issue of the journal are accepted until May, 15 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the fourth (August) issue of the journal are accepted until July, 15 and will be published until August, 31.

Articles for publication in the fifth (October) issue of the journal are accepted until September, 15 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the sixth (December) issue of the journal are accepted until November, 15 and will be published until December, 31.

Deadlines for acceptance of articles to the relevant journal issues are approximate. The editorial board may arbitrarily change these dates because of the large number of articles in the editorial portfolio. The dates of journal's publishing are unchangeable: the end of each pair of months.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages.

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, the following is required in English:
an abstract (700-900 characters), a title of the article and complete data
of an author – full first and last name, academic title,
academic degree, position, and place of employment.

Footnotes are allowed, no endnotes.

Bibliography after the article is optional.

Bibliography should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA).

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:
E-mail: admedit@eppd13.cz
eppd13@gmail.com
ediskurs@gmail.com
Web: http://eppd13.cz

Mailing Address:
BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

Samples of bibliography formatting in accordance with the APA (American Psychological Association) Agreements in comparison to State Standard of Russia and Ukraine 7.1:2006:

1. For reference to a book as a whole:

Барабаш, Ю.Г., Дахова, І.І., Євсєєв, О.П., Колісник, В.П., Кушніренко, О.Г. [та ін.] (2012). *Конституційна юрисдикція*. Харків: Право.

For reference to page 62:

Барабаш, Ю.Г., Дахова, І.І., Євсєєв, О.П., Колісник, В.П., Кушніренко, О.Г. [та ін.] (2012). *Конституційна юрисдикція*. Харків: Право, 62.

[Reference according to the State Standard: Конституційна юрисдикція : підручник / Ю. Г. Барабаш, І. І. Дахова, О. П. Євсєєв, В. П. Колісник, О. Г. Кушніренко; В.о. Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого" ; за ред. Ю. Г. Барабаш, А. О. Селіванов. – Харків : Право, 2012.– 165 с.]

Гидденс, Э. (2005). *Устроение общества: Очерк теории структурации*. 2-е изд. Москва: Академический Проект.

[Reference according to the State Standard: Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации / Э. Гиденс. – 2-е изд. Москва: Академический Проект, 2005]

Оборотов, Ю.Н. (ред.) (2011). *Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс:* учебник. Одесса: Фенікс.

[Reference according to the State Standard: Оборотов Ю. Н. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / Ю. Н. Оборотов. – Одесса: Фенікс, 2011]

2. For reference to a book as a whole:

Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс.

For reference to pages 13-15:

Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс, 13–15.

[Reference according to the State Standard: Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром и др.; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.]

Алісов, Є.О., Воронова, Л.К., Кадькаленко, С.Т. та ін. (1998). Фінансове право: *підручник*. Харків: Фірма «Консум», 127.

[Reference according to the State Standard: Фінансове право : підручник / Є. О. Алісов, Л. К. Воронова, С. Т. Кадькаленко та ін. – Харків: Фірма «Консум», 1998. – С. 127.]

3. Гарбузов, В.Н., Попович, А.П. (2002). Губернатор штата: статус и полномочия *США. Канада: Экономика, политика, культура*, *7,* 55–70. [Reference according to the State Standard: Гарбузов В. Н. Губернатор штата: статус и полномочия / В. Н. Гарбузов, А. П. Попович // США. Канада : Экономика, политика, культура. – 2002. – №7. – С. 55-70.]

4. Петришин, О.В. (2000). Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності. *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод:* матер. Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 ч. Харків, 35–48.

[Reference according to the State Standard: Петришин О. В. Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності / О. В. Петришин // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. –Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2000. – С. 35–48.]

5. Горобець, К.В. (2012). *Аксіосфера права та її компоненти:* автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Одеса.

[Reference according to the State Standard: Горобець К. В. Аксіосфера права та її компоненти *:* автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / К. В. Горобець. – Одеса, 2012.]

6. Манхейм, К. (1994). *Диагноз нашего времени*. Москва: Юрист. [Reference according to the State Standard: Манхейм К. Диагноз нашего времени: пер. с нем. и англ. / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1994. – 700 с.]

7. Rosenau, J. N. (2004). Governance. In T. J. Sinclair (Ed.), *Global Governance. Critical Concepts in Political Science, 1,* (p. 405). London, New York.

[Reference according to the State Standard: Rosenau J. N. Governance /
J. N. Rosenau // Global Governance. Critical Concepts in Political Science ; ed. by T. J. Sinclair. – London : New York, 2004. – Vol. 1. – P. 405.]

8. For reference to a volume:

Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. (1914). *(Т. 1. 1866-1889).* Екатеринослав: Типография губернского земства, 334.

[Reference according to the State Standard: Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1914. – Т. 1. 1866-1889. – С. 334.

9. Laws of the Russian empire (have features of essential elements in comparing to the modern laws):

without reference to the article:

Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (1861). *Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36657.*

[Reference according to the State Standard: Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1861 г. // ПСЗ II. – Т. 36. – Отд. 1. – № 36657.]

with the reference to an article of the Law:

Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости, ст. 27, II, п. 3. (1861). *Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36660.*

[Reference according to the State Standard: Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 19 февраля 1861 г. // ПСЗ II. – №36660.]

10. Collections of materials of official office work:

Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года (1873). Екатеринослав: В типографии губернского правления, 153-156.

[Reference according to the State Standard: Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года. – Екатеринослав : В типографии губернского правления, 1873, – С. 153–156.]

11. For referring to materials of websites, a reference includes name of the author, the title of webpage, *the title of website (in italics)*, the address of website (URL) given in symbols < >, and possibly the date of last visit to website in parentheses:

Монтескье Ш. Избранные произведения. О духе законов. *Электронная библиотека bookZ.ru.* <http://bookz.ru/authors/montesk_e-6arl_-lui/montes01/1-montes01.html> (2013, November, 21)

Малиновська, О. Щодо нагальних проблем удосконалення міграційної політики держави. *Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України*. <niss.gov.ua> (2014, грудень 21).

12. References to legislative acts and legal documents:

Treaties

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR). <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (2013, November, 21)

Международный пакт о гражданских и политических правах (принят 16 декабря 1966 года, вступил в силу 23 марта 1976 года) 999 Сборник договоров ООН (МПГПП). <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml> (2013, November, 21)

For reference to an article in a Convention:

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR) art 2. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (2013, ноябрь, 21)

Резолюція 2061 (ухвалена 25 липня 2012 року) РБ ООН. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_k87> (2013, November, 21)

Bilateral Treaties:

Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування (Угоду затверджено Постановою КМ № 1094 від 28.11.2012) (прийнята 28 листопада 2012 року, набрала чинності для України 18 лютого 2013 року). *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Agreement Concerning the Sojourn of Refugees within the Meaning of the Convention Relating to the Status of Refugees (Geneva Convention of 28 July 1951 and Protocol Relating to the Status of Refugees of 31 January 1967) (France – Austria) (adopted 21 October 1974, entered into force 24 July 1975) 985 UNTS 303.

ILO Recommendations:

МОТ Рекомендация № 195 (О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение) (92 сессия Генеральной конференции МОТ, 17 июня 2004 года). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (2013, November, 21).

UN Documents

Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам, ГА ООН Резолюция 1514 (XV) (14 декабря 1960 года)

UNGA Res 51/210 (17 December 1996) UN Doc A/RES/51/210. <http://www.un.org/documents/ga/res/51/a51r210.htm> (2013, November, 21)

Judicial Documents

ICJ Documents

Land, Island and Maritime Frontier Case (El Salvador/Honduras, Nicaragua intervening) (Application for Intervention) [1990] ICJ Rep 92 **<**http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=390&code=sh&p1=3&p2=3&case=75&k=0e&p3=5**>** (2013, July, 21).

Legal Consequences of the Construction of a Wall (Advisory Opinion) 2004. <http://www.icj-cij.org/icjwww/idocket/imwp/imwpframe.htm> (2013, July, 21).

Case Concerning the Vienna Convention on Consular Relations (Germany v USA) (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

ECHR Cases:
(before Oct. 31 1998)
Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A
Allenet de Ribemont v. France (interpretation), 7 August 1996, § 17, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-III
Garnieri v. Italy, no. 22256/88, Commission decision of 18 May 1992, unreported
(beginning November 1, 1998)
Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II
Campbell v. Ireland [GC], no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II
Campbell v. Ireland (dec.), no. 45678/98, ECHR 1999-II
Campbell v. Ireland (dec.) [GC], no. 45678/98, ECHR 1999-II
Campbell v. Ireland (preliminary objections), no. 45678/98, § 15, ECHR 1999-II
Campbell v. Ireland (just satisfaction), no. 45678/98, § 15, ECHR 1999-II
Judgements of National Courts:

Дело о проверке конституционности положений части первой статьи 237 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с жалобой гражданина Республики Узбекистан Б.Т. Гадаева и запросом Курганского областного суда (постановление), № 16-П, КС РФ 2013. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (2013, November, 12).

Справа за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 103, 109, 131, 132, 135, 136, 137, підпункту 1 пункту 2 розділу XII «Прикінцеві положення», абзацу четвертого пункту 3, абзацу четвертого пункту 5 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів», № 1-1/2013, КСУ 2013.

Laws and so forth

Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/606-14> (2013, November, 21).

Цивільний кодекс 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2013, November, 21).

Розпорядження про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства 2007 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України*, 89, 89.

Reference to an article in a Code, Law, Constitution, etc.

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6 (2003) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2013, November, 21)